

BIBLIOTEKA MYŚLI
EKONOMICZNEJ

Spółeczna Gospodarka Rynkowa w dobie transformacji energetycznej w Unii Europejskiej i Ukrainie

REDAKCJA NAUKOWA

Elżbieta Mączyńska, Piotr Pysz, Maria Urbaniec

**Spółeczna Gospodarka Rynkowa
w dobie transformacji energetycznej
w Unii Europejskiej i Ukrainie**

Spółeczna Gospodarka Rynkowa w dobie transformacji energetycznej w Unii Europejskiej i Ukrainie

redakcja naukowa

**Elżbieta Mączyńska
Piotr Pysz
Maria Urbaniec**

Warszawa 2024

Recenzenci:

dr hab. Małgorzata Burchard-Dziubińska, prof. UŁ

dr hab. Barbara Kryk, prof. US

Redakcja naukowa:

prof. dr hab. Elżbieta Mączyńska

dr hab. Piotr Pysz, prof. WANS

dr hab. Maria Urbaniec, prof. UEK

Redakcja językowa i korekta:

Anna Kucharczyk

Monografia powstała w ramach współpracy Polskiego Towarzystwa Ekonomicznego z Fundacją Konrada Adenauera.

Wydano z finansowym wsparciem Fundacji Współpracy Polsko-Niemieckiej.

Herausgegeben mit finanzieller Unterstützung der Stiftung für deutsch-polnische Zusammenarbeit.

Polskie
Towarzystwo
Ekonomiczne

FUNDACJA WSPÓŁPRACY
POLSKO-NIEMIECKIEJ
STIFTUNG
FÜR DEUTSCH-POLNISCHE
ZUSAMMENARBEIT

Sugerowane cytowanie:

Mączyńska E., Pysz P., Urbaniec M. (red.), *Spółeczna Gospodarka Rynkowa w dobie transformacji energetycznej w Unii Europejskiej i Ukrainie*, Warszawa: Wydawnictwo Polskiego Towarzystwa Ekonomicznego. <https://doi.org/10.52335/9788365269478>

© Copyright by Polskie Towarzystwo Ekonomiczne & Fundacja Konrada Adenauera, Warszawa 2024

ISBN: 978-83-65269-47-8

DOI: <https://doi.org/10.52335/9788365269478>

Wydawca:

Polskie Towarzystwo Ekonomiczne

ul. Nowy Świat 49, 00-042 Warszawa

tel. 22 551 54 01

e-mail: zk@pte.pl

<https://ksiazkiekonomiczne.pte.pl>

Fundacja Konrada Adenauera, Przedstawicielstwo w Polsce

ul. Dąbrowskiego 56, 02-561 Warszawa

tel. 22 845 93 30

<http://www.kas.pl>

e-mail: kas.polska@kas.de

Skład i łamanie, projekt okładki:

Studio Komputerowe GEMMA

Druk i oprawa:

Sowa Sp. z o.o.

Wydanie I

ISBN 978-83-65269-47-8

SPIS TREŚCI

Elżbieta Mączyńska, Piotr Pysz, Maria Urbaniec

Wstęp	11
--------------------	----

CZĘŚĆ I.

EWOLUCJA SPOŁECZNEJ GOSPODARKI RYNKOWEJ

Elżbieta Mączyńska

1. Ordoliberalizm i Społeczna Gospodarka Rynkowa – antyentropijny potencjał. Schronienie przed burzą	19
1.1. Wprowadzenie	19
1.2. O kryzysowej multiplikacji raz jeszcze	24
1.3. Państwo opiekuńcze – definicyjne meandry	27
1.4. Modele państwa opiekuńczego w perspektywie teorii ordoliberalnej	32
1.5. Podsumowanie	39

Anna Jurczuk, Michał Moszyński, Piotr Pysz

2. Socio-ecological Market Economy: A research approach	40
2.1. Introduction	40
2.2. The time horizon of ordoliberal thought	42
2.3. The holistic way of thinking in ordoliberalism	42
2.4. The general principle	44
2.5. Stable value of money	44
2.6. Open markets	45
2.7. Private property	46
2.8. Freedom of contract	47
2.9. Material liability	48
2.10. Constancy and consistency of the policy	49
2.11. Conclusions	49

Józefa Famielec

3. Ekologizacja Społecznej Gospodarki Rynkowej w perspektywie zrównoważonej transformacji energetycznej	52
3.1. Wprowadzenie	52
3.2. Wiedza	54

3.3.	Teoria perspektywy	55
3.4.	Teoria umysłu – powszechność błędów systematycznych poznania rzeczywistości w warunkach niepewności	58
3.5.	Ograniczanie głodu jako podstawowy cel zrównoważonego rozwoju oraz transformacji energetycznej	60
3.6.	Podsumowanie	63

Eugeniusz Gostomski

4.	Poszerzenie koncepcji Społecznej Gospodarki Rynkowej o aspekty niebieskiej gospodarki	65
4.1.	Wprowadzenie	65
4.2.	Znaczenie mórz i oceanów dla ludzkości i życia na Ziemi	65
4.3.	Szkodliwy wpływ zanieczyszczeń na środowisko morskie i zmiany klimatu na Ziemi	68
4.4.	Istota niebieskiej gospodarki	70
4.5.	Znaczenie i działania na rzecz niebieskiej gospodarki	72
4.6.	Włączenie idei niebieskiej gospodarki do koncepcji Społecznej Gospodarki Rynkowej	74
4.7.	Podsumowanie	75

Andrzej Szplit

5.	Rzecz o redundancji zasobów i kompetencji wobec wymogów gospodarowania społeczno-ekologicznego	76
5.1.	Wprowadzenie	76
5.2.	Kultura a gospodarowanie	77
5.3.	Redundancja zasobów i kompetencji na wyzwania społeczno- -ekologiczne	81
5.4.	Koncepcja budowy strategii wobec teorii instytucjonalnej w środowisku społeczno-ekologicznym	85
5.5.	Podsumowanie	91

Elżbieta Skąpska

6.	Inteligencja społeczna jako remedium na współczesne wyzwania gospodarcze	92
6.1.	Wprowadzenie	92
6.2.	Inteligencja społeczna w działalności gospodarczej	93
6.3.	Dyskusyjnie o dostępności do inteligencji społecznej w kontekście zadań gospodarczych	100
6.4.	Podsumowanie	103

CZĘŚĆ II. ZRÓWNOWAŻONA TRANSFORMACJA GOSPODARCZO-ENERGETYCZNA W EUROPIE

Maciej Miszewski, Ewa Zeman-Miszewska

7. Transformacja gospodarczo-energetyczna a globalny kryzys cywilizacyjny	107
7.1. Wprowadzenie	107
7.2. Przesłanki transformacji gospodarczo-energetycznej	109
7.3. Konsumpcja a globalna strategia transformacji gospodarczo-energetycznej	115
7.4. Podsumowanie	119

Agata Miętus

8. Wpływ zielonych obligacji na transformację energetyczną w Unii Europejskiej	122
8.1. Wprowadzenie	122
8.2. Taksonomia zielonych obligacji	124
8.3. Metodologia badawcza	128
8.4. Wyniki analizy	128
8.5. Podsumowanie	132

Magdalena Zajączkowska

9. Wyzwania transformacji sektora elektroenergetycznego w Polsce w kontekście wojny w Ukrainie – wybrane aspekty	134
9.1. Wprowadzenie	134
9.2. Kryzys energetyczny	135
9.3. Uzależnienie energetyczne	138
9.4. Szoki cenowe w 2021 i 2022 r.	140
9.5. Transformacja sektora elektroenergetycznego w Polsce	142
9.6. Podsumowanie	145

Michał Thlon, Andrzej Brożek, Jan Thlon

10. Wahania cen energii w Polsce w obliczu inwazji Rosji na Ukrainę. Czy wojna to faktycznie dominujący powód wzrostu cen energii w Polsce?	147
10.1. Wprowadzenie	147
10.2. Sytuacja cenowa na rynku energii elektrycznej w Polsce w latach 2021–2022	149
10.3. Ekonomiczne determinanty cen energii elektrycznej	153
10.4. Wpływ regulacji na zmiany cen energii elektrycznej	161
10.5. Podsumowanie	167

Justyna Tomala, Maria Urbaniec

11. W kierunku sprawiedliwej transformacji – szanse i wyzwania dla regionów górniczych w Unii Europejskiej	169
11.1. Wprowadzenie	169
11.2. Pojęcie sprawiedliwej transformacji	171
11.3. Sprawiedliwa transformacja a zrównoważony rozwój	174
11.4. Szanse i wyzwania związane ze sprawiedliwą transformacją w regionach górniczych Unii Europejskiej	176
11.5. Podsumowanie	181

Katarzyna Kamińska

12. Wpływ wybuchu wojny w Ukrainie na niemiecką gospodarkę i zieloną transformację w Niemczech	183
12.1. Wprowadzenie	183
12.2. Konsekwencje wybuchu wojny w Ukrainie dla sektora energetycznego Niemiec	184
12.3. Stan niemieckiej gospodarki po wybuchu rosyjskiej agresji na Ukrainę	186
12.4. Wojna i jej potencjalny wpływ na przebieg zielonej transformacji w Niemczech	192
12.5. Podsumowanie	193

Ewa Kulińska-Sadłocha

13. Wpływ wojny w Ukrainie na funkcjonowanie banków w Polsce	195
13.1. Wprowadzenie	195
13.2. Kanały wpływu wojny w Ukrainie na działalność krajowych banków	196
13.3. Uregulowania odnoszące się do konfliktu zbrojnego	199
13.4. Bankowe obszary oddziaływania wojny w Ukrainie	202
13.5. Podsumowanie	207

CZĘŚĆ III.

TRANSFORMACJA GOSPODARCZO-ENERGETYCZNA W UKRAINIE

Harold James

14. Ukraina – odbudowa czego?	211
14.1. Wprowadzenie	211
14.2. Plany Marshalla	212
14.3. Zacofanie	214
14.4. Trzy wymiary Ukrainy	216
14.5. Wiara i emocje	220

Jürgen Wandel

15. Rebuilding Ukraine: Lessons from West Germany's Post-World War II economic miracle and Poland's transformation	222
15.1. Introduction	222
15.2. Theoretical framework	224
15.3. The role of foreign aid	226
15.4. The importance of institutions	230
15.5. The role of EU integration	237
15.6. Conclusions	239

Michał Moszyński

16. Economic sanctions and the war in Ukraine: Consequences for Russia	241
16.1. Introduction	241
16.2. Economic sanctions in a historical perspective	242
16.3. Sanctions in economic theory	244
16.4. The economic sanctions on Russia	245
16.5. The impact of the sanctions on the Russian economy	247
16.6. Effectiveness of sanctions	253
16.7. Conclusions	255

Marzenna James

17. Czy sankcje gospodarcze działają? Dwa lata od nałożenia międzynarodowych sankcji na rosyjską gospodarkę w celu powstrzymania rosyjskiej agresji na Ukrainie	257
17.1. Wprowadzenie	257
17.2. Mechanizmy skuteczności międzynarodowych finansowych sankcji gospodarczych	259
17.3. Mechanizmy przyczynowe związane z międzynarodowymi sankcjami handlowymi	266
17.4. Rola międzynarodowych sankcji na sektor energetyczny w odpowiedzi na rosyjską inwazję na Ukrainę	268
17.5. Podsumowanie	270

Inna Korsun, Mykola Slynko

18. Investment potential of Ukraine: Condition and prospects	272
18.1. Introduction	272
18.2. Literature review	273
18.3. Research methodology	274
18.4. Research results	274
18.5. Discussion	280
18.6. Conclusions	281

Yuliia Petlenko, Iryna Kapanaiiko

19. Building Ukraine's sustainable energy landscape: Green energy financing and security in the post-war era	283
19.1. Introduction	283
19.2. Literature review	285
19.3. Methodology	287
19.4. Green energy financing to promote energy security in Ukraine: Background information	288
19.5. Green energy financing mechanisms	293
19.6. Challenges and opportunities	296
19.7. Case studies highlighting successful green energy financing in Ukraine	298
19.8. Recommendations	301
19.9. Conclusions	302

Vitali Altholz

20. Initiation of educational associations to support the integration of Ukrainian citizens into the German labor market	304
20.1. Introduction	304
20.2. Data review	305
20.3. Perspectives of an educational organisation as a means of integration into the labour market	306
20.4. Conclusions	307

GLOSA

Maciej Małek

Po co nam edukacja ekonomiczna, czyli inaczej o SGR	311
Bibliografia	317
Streszczenia	353
Abstracts	365
Spis tabel	377
Spis rysunków	379
Indeks nazwisk	381
Indeks rzeczowy	387
Noty o Autorach	395

WSTĘP

W obliczu rosnącej świadomości ekologicznej i wyzwań związanych ze zmianami klimatu, transformacja energetyczna staje się kluczowym elementem globalnej polityki w tym zakresie. Kraje Unii Europejskiej (UE) stanowią centrum dokonującej się transformacji energetycznej, dążąc do zrównoważonego rozwoju w kontekście ochrony środowiska, efektywności ekonomicznej i sprawiedliwości społecznej. Ten nurt przemian ma fundamentalne znaczenie także dla kształtowania przyszłego rozwoju Ukrainy.

Transformacja energetyczna – czyli przejście w kierunku zrównoważonej gospodarki opartej na efektywności energetycznej i źródłach niskoemisyjnych – nie tylko sprzyja ochronie środowiska, lecz w dłuższej perspektywie wzmacnia konkurencyjność gospodarki, tworząc nowe miejsca pracy i podnosząc jakość życia ludzi. Tak pojmowana transformacja energetyczna znacznie wykracza poza kwestie samego bezpieczeństwa energetycznego. Prowadzi bowiem do kształtowania nowych modeli biznesu, inicjujących zmiany przemysłowe i społeczne.

Z badań wynika, że dzięki modernizacji sektora energetycznego do 2050 r. zależność UE od importu energii zostanie zmniejszona z 55% do 20% [A *Clean Planet...*, 2018]. Unia Europejska przyjęła szereg strategii, w tym m.in. Europejski Zielony Ład, aby przyspieszyć przejście na zrównoważone źródła energii [Sobolewski, 2020]. Ukraina, pomimo złożonych uwarunkowań, takich jak m.in. zależność od importu energii i konieczność wieloaspektowych reform, dąży do integracji z europejskimi standardami transformacji

^{*} Prof. dr hab. Elżbieta Mączyńska – profesor nauk ekonomicznych, Szkoła Główna Handlowa w Warszawie, honorowa prezes Polskiego Towarzystwa Ekonomicznego, ORCID: 0000-0002-4624-4268, e-mail: elzbieta.maczynska@gmail.com.

^{**} Dr hab. Piotr Pysz, prof. WANS – Wschodnioeuropejska Akademia Nauk Stosowanych w Białymstoku, ORCID: 0000-0003-4390-9882, e-mail: pyszpiotr@googlemail.com.

^{***} Dr hab. Maria Urbaniec, prof. UEK – profesor uczelni i kierownik Katedry Przedsiębiorczości i Innowacji Uniwersytetu Ekonomicznego w Krakowie, wiceprezes Polskiego Towarzystwa Ekonomicznego, prezes Zarządu Oddziału PTE w Krakowie, ORCID: 0000-0001-8307-8396, e-mail: maria.urbaniec@pte.pl.

energetycznej [Stankiewicz, 2013; Trypolska, 2023; Burchard-Dziubińska, Prandecki, 2020].

Dziś, gdy świat stoi przed egzystencjalnymi problemami związanymi ze zmianami klimatycznymi i transformacją energetyczną, tradycyjne teorie, model i koncepcje polityki społeczno-gospodarczej nie są w pełni przystosowane do rozwiązywania tych problemów. Dotyczy to zwłaszcza wdrażanego od lat 70. XX wieku neoliberalnego modelu kapitalizmu. Model ten okazał się wysoce kryzysogenny, generując liczne nierównowagi, a tym samym stwarzając rozmaite zagrożenia dla trwałego, potrójnie zrównoważonego, zharmonizowanego rozwoju społeczno-gospodarczego [Kołodko 2009; Collier 2017; Collier 2018]. Kilka dekad dominacji neoliberalizmu w gospodarkach rynkowych cechowało się narastaniem rozwoju syndromu manipulacji i oszustwa, co spektakularnie wyraża m.in. tytuł książki dwóch noblistów: *Złować frajera. Ekonomia manipulacji i oszustwa* [Akerlof, Shiller 2021]. Swoistym tego symbolem stał się m.in. globalny kryzys finansowy z 2008 r. Globalna gospodarka znalazła się w stanie chaosu, generując liczne kryzysy i zagrożenia dla przyszłości ludzkości. Nouriel Roubini (podobnie jak Adam Tooze) wskazuje na nakładanie się różnych kryzysów, co szczegółowo opisuje w książce *MegaThreats: Ten Dangerous Trends That Imperil Our Future, And How to Survive Them* [Roubini 2022; Tooze 2023].

Negatywne skutki neoliberalizmu, z jego ideą fundamentalizmu rynkowego i marginalizacji roli państwa, eksponowane są w literaturze przedmiotu, w licznych publikacjach krajowych i zagranicznych [m.in. Kołodko 2009; Nedergaard 2023]. W tym kontekście ordoliberalizm, czyli liberalizm uporządkowany oraz ordoliberalna koncepcja Społecznej Gospodarki Rynkowej (SGR) nabierają szczególnego znaczenia jako koncepcje ukierunkowane na społeczno-gospodarczy ład, czy wręcz „chroniące przed burzą” [Nedergaard 2023].

Społeczna Gospodarka Rynkowa to wzorcowy, rekomendowany przez UE, wskazany także w artykule 20 Konstytucji Rzeczypospolitej Polskiej model społeczno-gospodarczego ładu, opartego na równowadze trzech kluczowych filarów: gospodarczego, społecznego i ekologicznego. Harmonizacja i godzenie celów gospodarczych, społecznych i ekologicznych, czyli kształtowanie warunków potrójnie zrównoważonego rozwoju ma fundamentalne znaczenie, zwłaszcza obecnie. Dzisiejsza rzeczywistość społeczno-gospodarcza nader spektakularnie przekonuje bowiem, że niezrównoważony rozwój społeczno-gospodarczy prowadzi do kryzysów, barier rozwojowych, rozlicznych konfliktów i innych zagrożeń, co negatywnie wpływa na jakość życia ludzi. Nasilające się obecnie

przejawy chaosu, narastania entropii w wielu obszarach życia społeczno-gospodarczego, wskazują na potrzebę, czy wręcz konieczność kształtowania ustroju ładu. Modelem ustroju ładu jest właśnie ordoliberalna koncepcja Społecznej Gospodarki Rynkowej.

Społeczna Gospodarka Rynkowa ma istotne znaczenie także w kontekście transformacji energetycznej. Ordoliberalizm, jako teoretyczna podstawa SGR, ukierunkowany jest bowiem na kształtowanie proefektywnościowej równowagi pomiędzy wolnością rynkową a interwencją państwa, co ma kluczowe znaczenie, zwłaszcza w warunkach koniecznych, głębokich przemian w sektorze energetycznym [Krupnik i in., 2023]. Charakterystyczne dla koncepcji Społecznej Gospodarki Rynkowej długoterminowe myślenie i holistyczne podejście stanowią warunek efektywnego planowania i wdrażania transformacji energetycznej. Niezbędne jest tu uwzględnianie nie tylko technologicznych aspektów przechodzenia na niskoemisyjne źródła energii, lecz także społecznych i ekonomicznych skutków takiej przemiany. Istotne jest przede wszystkim powiązanie innowacji technologicznych z odpowiedzialnością społeczną i generalnie z wymogami zrównoważonego rozwoju [Burchard-Dziubińska, 2016; Kryk, 2019].

Autorzy niniejszej monografii analizują, w jaki sposób Społeczna Gospodarka Rynkowa może wpływać na proces transformacji energetycznej w Europie, ze szczególnym uwzględnieniem Ukrainy. Realizacja celów związanych z transformacją energetyczną wymaga nie tylko inwestycji w technologie odnawialne, ale także szeroko zakrojonych zmian w polityce i regulacjach rynkowych [Stryjek, 2021]. Transformacja energetyczna wymaga holistycznego podejścia, łączącego innowacje technologiczne z regulacjami rynku i polityką społeczną oraz klimatyczną. I tym właśnie zagadnieniom poświęcona jest niniejsza monografia. Jest to kolejna publikacja w wydawniczym cyklu Polskiego Towarzystwa Ekonomicznego na temat Społecznej Gospodarki Rynkowej¹.

Monografia ta składa się z trzech części, obejmujących łącznie 20 rozdziałów teoretyczno-empirycznych. Pierwsza część książki pt. *Ewolucja Społecznej Gospodarki Rynkowej* dotyczy różnych aspektów adaptacji i rozwoju Społecznej

¹ Zestaw tych publikacji dostępny jest na stronie internetowej PTE w zakładce „Książki ekonomiczne. Społeczna Gospodarka Rynkowa”: <https://ksiazkiekonomiczne.pt.pl/kategoria/spoleczna-gospodarka-rynkowa>. Ostatnia monografia z tej serii to praca zbiorowa pod redakcją E. Mączyńskiej, P. Pysza i M. Urbaniec pt. *Społeczna Gospodarka Rynkowa – Ordoliberalizm a nieład współczesnego świata*, PTE, Warszawa 2023, https://pte.pl/uploads/SGR_2023_internet_a5f6a6b1f2.pdf.

Gospodarki Rynkowej z perspektywy wyzwań ekonomicznych, społecznych i ekologiczno-klimatycznych stojących przed współczesnym światem. Druga część monografii, zatytułowana *Zrównoważona transformacja gospodarczo-energetyczna w Europie*, obejmuje badania i analizy dotyczące zarówno transformacji gospodarczej, jak i energetycznej w wybranych krajach Unii Europejskiej, jak i wyzwań związanych z wpływem agresji rosyjskiej na Ukrainę na gospodarkę unijną. Natomiast trzecia część pt. *Transformacja gospodarczo-energetyczna w Ukrainie* obejmuje głównie analizy wyzwań i perspektyw rozwoju Ukrainy w obliczu współczesnych przesilen geopolitycznych oraz trudności ekonomicznych.

Przedstawione w tej publikacji analizy mają wymiar interdyscyplinarny, co sprzyja holistycznemu podejściu do badań i co wobec złożoności badanej problematyki jest wręcz niezbędne. Autorami są ekonomiści, politolodzy, socjolodzy i filozofowie, od lat prowadzący naukowe studia literatury przedmiotu oraz badania na temat SGR (*vide* przedstawione na końcu monografii biogramy).

Ponieważ monografia ta stanowi kolejny tom realizowanego przez Polskie Towarzystwo Ekonomiczne cyklu wydawniczego (*vide* wykaz poprzednich tomów na końcu monografii), w tekście końcowym, zatytułowanym *Glosa*, przedstawione zostały oceny i refleksje Macieja Małka pt. *Po co nam edukacja ekonomiczna, czyli inaczej o SGR*. Refleksje te stanowią swego rodzaju recenzję wcześniejszych edycji rzeczzonego cyklu.

Monografia ta nie mogłaby ukazać się bez wsparcia Fundacji Konrada Adenauera, założonej na cześć kanclerza Republiki Federalnej Niemiec, który w latach 1949–1963 implementował na gruncie niemieckim ideę SGR, co zaowocowało wielkim sukcesem, przedstawianym w literaturze przedmiotu w kategoriach *cudu gospodarczego czy złotej ery kapitalizmu*.

Efektem współpracy Polskiego Towarzystwa Ekonomicznego z Fundacją Konrada Adenauera jest nie tylko niniejsza monografia, lecz także bogata lista wielu innych przedsięwzięć, w tym publikacyjnych, konferencji i seminariów naukowych, wydarzeń medialnych, wydawniczych i innych. Informacje na ten temat wraz z relacjami ze wspólnych debat przedstawione są na portalach obydwu tych organizacji.

Wyrażamy nadzieję, że niniejsza monografia nie tylko zwiększy zainteresowanie ordoliberalną koncepcją Społecznej Gospodarki Rynkowej i poszerzy wiedzę na ten temat, lecz także przyczyni się do większego wpływu tej koncepcji na kształtowanie rzeczywistości społeczno-gospodarczej, zarówno w skali

krajowej, jak i szerszej. Jest to istotne tym bardziej, że choć koncepcja SGR ma rangę konstytucyjną w Polsce i traktatową w Unii Europejskiej, wiedza na ten temat wciąż nie jest dostateczna. Koncepcja SGR wciąż niewystarczająco skutecznie przekłada się na praktykę społeczno-gospodarczą.

Dlatego też z pełnym przekonaniem zachęcamy do lektury tej monografii. Zachęcamy do lektury nie tylko naukowców, lecz przede wszystkim głównych kreatorów i regulatorów życia społeczno-gospodarczego. Lektura ta powinna zainteresować każdego, komu zależy na postępie i dobrobycie społecznym oraz podnoszeniu jakości życia ludzi. Wyrażamy nadzieję, że monografia ta będzie sprzyjać pobudzaniu do refleksji i do dyskursu na temat koncepcji SGR oraz do kształtowania warunków jej stosowania w praktyce społeczno-gospodarczej, w tym na rzecz transformacji energetycznej, zarówno w Unii Europejskiej, jak i w Ukrainie.

CZĘŚĆ I.

EWOLUCJA

SPOŁECZNEJ GOSPODARKI RYNKOWEJ

1. ORDOLIBERALIZM I SPOŁECZNA GOSPODARKA RYNKOWA – ANTYENTROPIJNY POTENCJAŁ. SCHRONIENIE PRZED BURZĄ **

1.1. Wprowadzenie

Ordoliberalizm i Społeczna Gospodarka Rynkowa to koncepcje społeczno-gospodarczego ładu. Stąd też niejako naturalnym impulsem do zainteresowania się tego typu koncepcjami, zarówno pod kątem naukowo-badawczym, jak i pod kątem ich walorów utylitarnych, jest nasilanie się przejawów nieładu. Dziś zaś twierdzenie, że żyjemy w szczególnie turbulentnych czasach, można uznać za swego rodzaju truizm. Społeczno-gospodarcza, globalna, geopolityczna rzeczywistość dostarcza bowiem niemal codziennie dowodów nasilającej się entropii, czyli chaosu, bezładu. Poza ekstremalnie negatywnymi, przede wszystkim związanymi z napaścią Rosji na Ukrainę, ale też z nasilającymi się w różnych rejonach świata ogniskami konfliktów zbrojnych, charakterystyczna jest mnogość, multiplikacja rozmaitych, nakładających się na siebie, kryzysowych zjawisk.

Rosnące ryzyko kryzysowej multiplikacji to kwestia, na którą już przed kilkunastoma laty wskazywano w debatach i publikacjach Polskiego Towarzystwa Ekonomicznego, przede wszystkim w ramach powołanego w 2008 r. konwersatorium Forum Myśli Strategicznej². Obecna zaś globalna społeczno-gospodarcza

* Prof. dr hab. Elżbieta Mączyńska – Szkoła Główna Handlowa w Warszawie, Polskie Towarzystwo Ekonomiczne, ORCID: 0000-0002-4624-4268, e-mail: elzbieta.maczynska@gmail.com.

** Ten podtytuł, jak i zawarta w tekście tabela 1.2 stanowią nawiązanie do artykułu Petera Nedergaarda (za Jego zgodą) pt. *Shelter from the storm. The ordoliberal world of welfare capitalism*.

² Forum Myśli Strategicznej zostało powołane 28 stycznia 2008 r. Inicjatorami i pomysłodawcami Forum były dwie organizacje pożytku publicznego: Polskie Towarzystwo Ekonomiczne oraz Polskie Towarzystwo Współpracy z Klubem Rzymskim. Powołanie Forum miało na celu identyfikowanie ryzyka związanego z cechującą neoliberalny świat marginalizacją kultury myślenia strategicznego, a w tym kontekście eksponowanie nasilającej się potrzeby rozwoju takiego

rzeczywistość spektakularnie potwierdza nie tylko wielokryzysowość, tj. wielość nakładających się na siebie kryzysów, których splątanie przywodzi na myśl aleksandryjski węzeł gordyjski, lecz także narastające ryzyko nasilania się tego zjawiska. Nie brakuje przy tym dowodów, że świat staje się coraz bardziej splekany, chwiejny, co przekłada się na brak wśród ludzi poczucia bezpieczeństwa. Potwierdzają to liczne badania naukowe i publikacje zarówno krajowe, jak i zagraniczne (cytowane dalej).

W takich warunkach staje się oczywiste, że priorytetem w polityce społeczno-gospodarczej zarówno w skali krajowej, jak i ponadnarodowej powinny być działania i rozwiązania systemowe, ukierunkowane na przywracanie społeczno-gospodarczego ładu. Jest to istotne tym bardziej, że świat doświadcza obecnie cywilizacyjnego przełomu, przesilenia, jakim jest – generowany przez technologie cyfrowe i rozwój sztucznej inteligencji – proces przemiany dotychczas panującej cywilizacji industrialnej w nowy, kształtujący się w codziennej praktyce, cywilizacyjny model. W procesie tym nie brakuje zagadek i zaskoczeń, niepewności i rozmaitych nowych form ryzyka, w tym przede wszystkim związanego z potencjalnymi następstwami rozwoju sztucznej inteligencji.

Przesilenie cywilizacyjne to bowiem swego rodzaju remont kapitalny, zasadniczo zmieniający dotychczasowe wzorce nie tylko biznesu, pracy, relacji i komunikacji społecznej, lecz także funkcjonowania szeroko rozumianej instytucjonalnej infrastruktury społeczno-gospodarczej. Poza rozlicznymi, niekwestionowanymi dobrodziejstwami, wynikającymi z tego przełomu, tworzy się także wielce urodzajne podłoże dla narastania entropii, co nie tylko nie sprzyja poprawie jakości życia ludzi, lecz wręcz zwiększa poczucie wzrostu rozmaitych zagrożeń, jak np. narastanie napięć i nierówności społecznych, sygnalizowana w badaniach naukowych epidemia samotności, rozwój chorób cywilizacyjnych itp. [Mączyńska, 2023; 2024].

Badania naukowe dostarczają licznych dowodów, że nieprawidłowości w życiu społeczno-gospodarczym są w znacznej mierze pochodną słabości rozwiązań systemowych, słabości modeli ustroju społeczno-gospodarczego i jego niedostosowania do zmieniającej się rzeczywistości. W związku z tym zaskakiwać może, że w badaniach naukowych wciąż relatywnie mało miejsca

myślenia [Kukliński, Mączyńska, 2010]. Swego rodzaju kontynuacją Forum jest tocząca się od 2020 r. na łamach „Biuletynu PTE” debata na temat profetycznych myśli Keynesa. Syntezą tej debaty jest monografia [Mączyńska, Gorynia, Urbaniec, 2023].

poświęca się kwestiom ustrojowego ładu społeczno-gospodarczego. Choć zapoczątkowany w USA w 2008 r. kryzys finansowy oraz wybuch w 2020 r. pandemii COVID-19 stały się impulsem do podejmowania badań na ten temat, to wciąż nie w takim zakresie, aby przekładało się to na praktykę [Mazzucato, 2018].

Naukowym podłożem dotyczącym kwestii ustroju ładu społeczno-gospodarczego jest m.in. ordoliberalizm, teoretyczna koncepcja, której kształtowanie zapoczątkowane zostało w latach 30. XX wieku w prekursorskich pracach niemieckiego ekonomisty Waltera Euckena (1891–1950). To właśnie na podłożu tej teorii ukształtowany został model Społecznej Gospodarki Rynkowej (SGR), z wielkim powodzeniem (ocenianym w kategoriach cudu gospodarczego) wdrożony po II wojnie światowej w Republice Federalnej Niemiec. Niestety, pod wpływem rozmaitych wydarzeń historycznych i nowych trendów w myśleniu ekonomicznym, zarówno ordoliberalizm, jak i SGR dotknęła stopniowa marginalizacja w kształtowaniu polityki społeczno-gospodarczej [Kamińska, 2018]³. Koncepcje te przegrały w zderzeniu z keynesizmem, a następnie z neoliberalizmem, który poczynawszy od przełomu lat 70. i 80. XX wieku święcił triumfy aż do czasu kryzysu finansowego 2008 r. Kryzys ten spektakularnie obnażył rozmaite schorzenia neoliberalnego świata, m.in. jego narastającą turbulentność, kryzysogenność i nieład. W literaturze przedmiotu nie brakuje dowodów niechlubnej spuścizny neoliberalizmu, na co na polskim gruncie wskazywał, jeszcze przed wybuchem rzeczony kryzysu m.in. Grzegorz W. Kołodko [Kołodko, 2008]. Schorzenia zdominowanych przez neoliberalną doktrynę gospodarek pobudziły do refleksji i pytań dotyczących tego, czy i w jakim stopniu jest to następstwo właśnie odejścia od antyentropijnych modeli ustroju społeczno-gospodarczego, modeli opartych na ordoliberalizmie i koncepcji SGR?

Nasilające się wraz z rozwojem neoliberalizmu różnego rodzaju nieprawidłowości w życiu społeczno-gospodarczym, zwłaszcza narastanie – zagrażających społecznymi buntami – nierówności dochodowych i związanego z tym poczucia niesprawiedliwości, czy nawet wyzysku, zmusiły do wdrażania w gospodarkach

³ Autorka rezygnuje z przedstawiania w tym miejscu analizy przyczyn marginalizowania ordoliberalizmu, bowiem kwestie te są szczegółowo przedstawiane w publikacjach naukowych, w tym przede wszystkim w serii wydawniczej PTE „Społeczna Gospodarka Rynkowa” <https://ksiazkiekonomiczne.pte.pl/kategoria/spoleczna-gospodarka-rynkowa/>. Szczególnie szerokie, wnikliwe badania na ten temat przedstawione są w publikacjach Piotra Pysza [Pysz, 2008] oraz Katarzyny Kamińskiej [Kamińska, 2018].

Zachodu rozwiązań przeciwdziałających tym problemom. Do takich działań zaliczyć można wdrażanie w krajach kapitalistycznych rozmaitych modeli państwa opiekuńczego (*welfare state*).

Jednak naukowe badania na ten temat wskazują na ograniczoną i w dodatku malejącą skuteczność funkcjonujących w praktyce modeli państwa opiekuńczego jako remedium na schorzenia współczesnego kapitalizmu. Szczegółową charakterystykę takich modeli zawiera, należąca do klasyki studiów nad państwem opiekuńczym, prekursorska publikacja z 1990 r. (polski przekład w 2010 r.) duńskiego socjologa Gøsta Espinga-Andersena, pt. *The Three Worlds of Welfare Capitalism* (*Trzy światy kapitalistycznego państwa opiekuńczego*). Naukowiec ten wyodrębnił trzy „idealne” modele państwa opiekuńczego, identyfikując zarazem grupy państw, których polityka odpowiada poszczególnym modelom [Esping-Andersen, 1990; 2010].

Książka Espinga-Andersena należy do kanonu klasycznych lektur z zakresu problematyki państwa opiekuńczego i polityki społecznej. Autor tej książki charakteryzuje siły historyczne, które doprowadziły do powstania trzech odrębnych porządków państwa opiekuńczego: liberalnego, konserwatywnego i socjaldemokratycznego. Równocześnie podkreśla on, że żaden z tych modeli nie stanowi gwarancji ochrony przed nieefektywnym rozrastaniem się państwa opiekuńczego, w tym przed osłabianiem bodźców do aktywizacji rynkowej osób objętych taką opiekuńczością. Zważywszy na wskazane przez Espinga-Andersena ułomności systemu państwa opiekuńczego, zaskakiwać może, że autor całkowicie pomija teorię ordoliberalizmu i ordoliberalnego modelu kapitalizmu. Brakuje chociażby wzmianki na ten temat. Nawet w bibliografii nie znalazła się ani jedna publikacja z tego zakresu. Dotyczy to zresztą także nowszych publikacji tego autora [Esping-Andersen, 1999; 2002].

Dlatego też za cenne uzupełnienie przedstawionych przez Espinga-Andersena analiz można uznać opublikowany w 2023 r. przez innego duńskiego naukowca, politologa Petera Nedergaarda, artykuł pod znamienym tytułem *Shelter from the Storm. The Ordoliberal World of Welfare Capitalism* (*Schronienie przed burzą. Ordoliberalny świat kapitalizmu opiekuńczego*) [Nedergaard, 2023]. Poprzez porównawczą analizę trzech wykoncypowanych przez Espinga-Andersena modeli państwa opiekuńczego, Peter Nedergaard dowodzi, że chociaż politykę społeczną opartą na teorii ordoliberalizmu cechują pod niektórymi względnymi podobieństwa z modelami państwa opiekuńczego

Espinga-Andersena, to jednak koncepcja ordoliberalna sama w sobie stanowi odrębny model polityki społecznej. Zarazem Nedergaard zauważa, że niestety ordoliberalizm „przyciągał ograniczone zainteresowanie badaczy”, co potwierdza literatura przedmiotu.

Te dwie publikacje stały się motywacją i kontekstem do przedstawianych w niniejszym rozdziale refleksji na temat użyteczności ordoliberalizmu w obecnej społeczno-gospodarczej rzeczywistości. Nedergaard uznaje ordoliberalizm za swego rodzaju ochronę przed sztormami – *shelter from the storm*. O tym, że taka ochrona ma obecnie szczególne znaczenie, przekonuje m.in. – charakteryzująca gospodarkę – globalna kryzysowa multiplikacja. To ona, jak i inne obecne w gospodarce napięcia, a także napięcia geopolityczne, sprawiają, że obydwie te publikacje nabierają szczególnego znaczenia i aktualności. Mimo że książka G. Espinga-Andersena ukazała się ponad trzy dekady temu, zawarte w niej analizy nie tracą na znaczeniu, a przeciwnie – zyskują. Wiele bowiem państw kierujących się w polityce społecznej zasadami państwa opiekuńczego znajduje się obecnie w kryzysie, w tym m.in. w kryzysie zadłużenia, generowanym także przez narastające wydatki socjalne. W dodatku badania wskazują, że wdrażanie modeli państwa opiekuńczego nie gwarantuje społecznego zadowolenia i poczucia sprawiedliwości.

W związku z tym niejako nieuchronne staje się zainteresowanie koncepcją ordoliberalizmu, czyli liberalizmu uporządkowanego – jako teoretycznego podłoża polityki społeczno-gospodarczej i koncepcji Społecznej Gospodarki Rynkowej. Koncepcje te można uznać za obiecującą perspektywę, sprzyjającą przeciwdziałaniu nieładowi, który charakteryzuje współczesną rzeczywistość.

W niniejszym rozdziale zakłada się, że w tak turbulentnych, jak obecnie, warunkach, ordoliberalizm może mieć istotne walory użyteczności praktycznej. Punktem wyjścia przedstawianych tu rozważań są refleksje dotyczące kryzysowej multiplikacji. W takich warunkach nawarstwiają się rozmaite problemy społeczne. W tym kontekście przedstawiane są podstawowe zagadnienia dotyczące praktycznej użyteczności koncepcji państwa opiekuńczego. Stanowi to tło – dla prezentowanej w ostatniej części rozdziału – porównawczej analizy modeli państwa opiekuńczego, zidentyfikowanych przez Espinga-Andersena oraz analizy ordoliberalnego modelu polityki społecznej autorstwa Nedergarda. W zakończeniu rozdziału formułowane są główne konstatacje na temat współczesnej użyteczności ordoliberalizmu.

1.2. O kryzysowej multiplikacji raz jeszcze

Pojęcie kryzysowej multiplikacji pojawiło się w polskiej debacie ekonomicznej przed kilkunastoma laty, przede wszystkim w ramach, powołanego w 2008 r., wspomnianego już Forum Myśli Strategicznej. Antoni Kukliński, inicjator i współkreator tego Forum, wskazywał wówczas, że kryzys finansowy z 2008 r. nie jest typowym kryzysem cyklicznym. Jest kryzysem pentagonalnym, czyli połączeniem pięciu kryzysów: finansowego, gospodarczego, kryzysu porządku globalnego, elit globalnych oraz kryzysu cywilizacji atlantyckiej. „Ten pentagonalny kryzys jest prawdziwym zamknięciem XX wieku, zamknięciem okresu dominacji dwóch ideologii, które odegrały kluczową rolę w drugiej połowie XX wieku. Chodzi o ideologię Pax Americana oraz o ideologię neoliberalizmu” [Kukliński, 2010, s. 24]. Kukliński przestrzegał także przed syndromem kryzysowego węzła gordyjskiego, przy równoczesnym braku „aleksandryjskich rozwiązań”. Oceniał, że XXI wiek będzie wiekiem globalnego ryzyka oraz powszechnej niepewności [Kukliński, 2008, s. 139]. Dzisiejsza rzeczywistość, po niemal dwóch dekadach, w pełni potwierdza trafność takich opinii. Dotyczy to też wizji czterech zidentyfikowanych przez Kuklińskiego wyzwań: wyzwania katastrofy ekologicznej, wyzwania przełomowych innowacji, wyzwania dominującej doktryny ekonomicznej i wyzwania wielocywilizacyjnego porządku globalnego. Choć Kukliński wskazywał na kryzys pentagonalny, stąd też wymieniał jedynie pięć kryzysów, to kolejne lata niejako z nawiązką potwierdzały jego ostrzeżenia przed kolejnymi kryzysami. Stąd powstałe na tej podstawie pojęcie kryzysowej multiplikacji, czyli wielości nakładających się na siebie i wzajemnie spętłonych kryzysów [Mączyńska, 2018]⁴. Pentagonalną listę Kuklińskiego wciąż powiększają nowe kryzysy, w tym kryzys klimatyczny, demograficzny, migracyjny, zadłużenia czy

⁴ Zjawisko to było przedmiotem wielu analiz i debat na forum Polskiego Towarzystwa Ekonomicznego, nie tylko ramach wspomnianego Forum Myśli Strategicznej, lecz także w innych debatach [Szaruga, 2017]. „Świat bowiem cechuje kryzysowa multiplikacja, tworząc gęstą kryzysową mozaikę, złożoną z różnych nakładających się na siebie rodzajów kryzysów. [...] Światowy kryzys datowany od 2008 r. dodatkowo zmnożył kryzysową mozaikę, uzupełniając ją o nowy zestaw kryzysów, obejmujący kryzys porządku globalnego, globalizacji, neoliberalizmu, elit globalnych i kryzysy związane z narastaniem w wielu krajach zadłużenia publicznego. Tworzy to megahistoryczny węzeł gordyjski, wywołany przez efekty mnożnikowe i kumulacyjne wymienionych kryzysów” [Mączyńska, 2018, s. 36]. W związku z tym nasila się negatywna synergia, wywołująca poczucie bezradności. *Vide* też [Kukliński, 2010].

nierówności społecznych. Z pewnością nie jest to zamknięta lista jednocześnie występujących obecnie w świecie kryzysów. W wielu bowiem dziedzinach życia mają miejsce także inne zjawiska kryzysowe, jak np. kryzys nie zrównoważonych systemów rolnictwa i marnotrawienia żywności, postępujący kryzys zaufania społecznego, demokracji i inne. Specjalny wymiar ma w tym kontekście również kryzys geopolityczny.

Wskazywany w debatach i publikacjach PTE w ramach Forum Myśli Strategicznej syndrom kryzysowej multiplikacji znajduje obecnie spektakularne potwierdzenie w wielu nowszych badaniach naukowych. Między innymi Adam Tooze, politolog Columbia University, specjalizujący się w badaniach kryzysów gospodarczych, określa obecną sytuację w świecie jako *polycrisis*, podkreślając, że nawet pojedynczy kryzys jest wystarczająco trudny do analiz i szukania dróg wyjścia. Zaś w połączeniu z innymi kryzysami generuje chaos nieskończenie większy, całość jest bowiem jeszcze bardziej niebezpieczna, przytłaczająca niż suma części. Jak stwierdza Tooze, kryzysy ostatnich 15 lat są tak dezorientujące, że nie jest możliwe wskazanie jednej ich przyczyny, a co za tym idzie, jednego rozwiązania. „Podczas gdy w latach 80. wciąż można było wierzyć, że ‘rynek’ skutecznie pokieruje gospodarką, zapewni wzrost, rozwiąże sporne kwestie polityczne i wygra zimną wojnę, kto dzisiaj wysuwałby to samo twierdzenie?” [Tooze, 2022]. Choć w tym sensie świat od dawna doświadcza rzeczonoego *polikryzysu*, to obecnie kryzysowy gąszcz jest tak splątany, że – w odróżnieniu od sytuacji we wcześniejszych latach – niełatwo o identyfikację wszystkich tego przyczyn, nie mówiąc już o rekomendowaniu metod terapii. Nic zatem dziwnego, że w takich warunkach „czasami człowiek ma wrażenie, że traci poczucie rzeczywistości” [Tooze, 2022]. Trudno się zatem dziwić, że brytyjski wydawca słownika języka angielskiego *Collins English Dictionary* wybrał i ogłosił słowo *permacrisis* (permanentny kryzys) jako słowo roku [Schumacher, 2022, Assadourian, 2023]. To swego rodzaju synteza okropności 2022 r., roku wojny, inflacji i niestabilności politycznej, nasilonych imigracji i innych nieszczęść [Mączyńska, 2023].

Badania wskazują przy tym na rosnącą częstotliwość kryzysów, zwłaszcza finansowych. Między innymi badacze z Międzynarodowego Funduszu Walutowego, analizując lata 1970–2007, doliczyli się w tym okresie łącznie 124 kryzysów bankowych, 208 kryzysów walutowych oraz 63 kryzysów zadłużenia publicznego [Laeven, Valencis, 2008, s. 7]. Natomiast z rozległych badań prowadzonych przez amerykańskiego historyka gospodarki Charlesa Kindlebergera

wynika, że do II wojny światowej kryzysy finansowe występowały średnio mniej więcej co dziesięć lat [Kindleberger, 1978].

Świat przestał być stabilny. Nasilają się rozmaite megazagrożenia, co potwierdzają liczne publikacje, zwłaszcza autorstwa naukowców odznaczających się trafnością prognoz. Tytuły niektórych z tych publikacji mówią same za siebie. Przykładowo można tu wymienić książkę G.W. Kołodki pt. *Świat w matni* [Kołodko, 2022]. Z kolei odznaczający się nie tylko trafnością, ale zarazem pesymizmem prognoz, Nouriel Roubini, słynny Doktor Doom (doktor Zagłada), wieszczy „krach inny niż wszystkie” i wskazuje na nakładające się na siebie różne kryzysy, w dodatku ocenia, że już dziś są widoczne symptomy III wojny światowej, a przynajmniej wysokie prawdopodobieństwo jej wystąpienia. Przestrzega przed tym m.in. w wywiadzie dla „Der Spiegel” i szczegółowo uzasadnia w książce pt. *Megazagrożenia. 10 trendów niebezpiecznych dla naszej przyszłości* [Roubini, 2022]. Nieprzypadkowo też książka zawierająca zestaw opinii polskich naukowców na temat obecnej rzeczywistości została zatytułowana *Świat się chwieje* [Sroczyński, 2015]. Potwierdza to też *Raport Klubu Rzymskiego* [Weizsäcker, 2018]⁵.

Skalę nieładu i turbulentności współczesnego świata powiększają przemiany związane z dokonującym się obecnie w skali globalnej przełomem, przesileniem cywilizacyjnym, czyli przekształcaniem się cywilizacji industrialnej w nowy, cyfrowy, postindustrialny, wciąż jeszcze niedodefiniowany cywilizacyjny model [Kleer, 2021]. Przesilenie to, jak każda tego typu głęboka przemiana, przynajmniej w początkowej fazie tworzy urodzajne podłoże dla nasilania się chaosu, nieładu w kształtowaniu społeczno-gospodarczej rzeczywistości [Hausner, 2023].

Przełom ten przynosi tzw. czwarta rewolucja przemysłowa (rewolucja 4.0., gospodarka 4.0, przemysł 4.0) z symbolizującą ją sztuczną inteligencją (Artificial Intelligence – AI). AI jest nośnikiem przemian społeczno-gospodarczych o niebywałej, wciąż jeszcze nie w pełni doszacowanej sile, wynikającej z łączenia potencjału materialno-fizycznego, biologicznego i cyfrowego, bazującego na algorytmach matematycznych. W dodatku u wrót świata czai się, na razie

⁵ Autorzy tego raportu, analizując podłoże kryzysu finansowego z 2008 r., dochodzą do wniosku, że: „Ów kryzys nie jest cykliczny, lecz narasta. I nie ogranicza się do otaczającej nas przyrody. Jest to także kryzys społeczny, polityczny i kulturowy, moralny, jak również kryzys demokracji, ideologii oraz systemu kapitalistycznego. Ten kryzys obejmuje pogłębiające się ubóstwo w wielu krajach i utratę miejsc pracy dla znacznej części ludności na całym świecie. Miliardy ludzi przestały ufać rządóm swoich krajów” [Weizsäcker, 2018, s. 21–22].

zarodkowo, jeszcze bardziej zagadkowa, będąca przedmiotem badań, piąta rewolucja przemysłowa o niemal całkowicie obecnie niewyobrażalnym potencjale tzw. ogólnej sztucznej inteligencji (Artificial General Intelligence – AGI). To trudne do odróżnienia od inteligencji naturalnej rządy co-robotów, porozumiewających się ze sobą bez pośrednictwa człowieka [Mączyńska, 2024].

W warunkach turbulentnych przemian kwestia modelu ustroju społeczno-gospodarczego, w tym polityki społecznej nabiera szczególnego znaczenia. Potwierdzają to badania naukowe i literatura przedmiotu, w tym na temat państwa opiekuńczego.

1.3. Państwo opiekuńcze – definicyjne meandry

Model funkcjonowania państwa stanowi główny wyznacznik całego systemu społeczno-gospodarczego. Z kolei – jak zauważają laureaci Nagrody Banku Szwecji im. Alfreda Nobla w dziedzinie ekonomii, George A. Akerlof i Robert J. Shiller, w książce pod wielce symptomatycznym tytułem *Złować frajera. Ekonomia manipulacji i oszustwa* – „wiele naszych problemów ekonomicznych wynika z samej natury naszego systemu gospodarczego. Jeżeli ludzie biznesu będą zachowywać się całkiem egoistycznie, mając na względzie jedynie własne interesy – tak jak to zakłada teoria ekonomii – to system wolnorynkowy nieuchronnie będzie generował rozliczne próby manipulacji i oszustwa. Problem nie polega na tym, że w naszym otoczeniu jest wielu złoczyńców. [...] Ale ostra konkurencja popycha przedsiębiorców w kierunku stosowania chwytów marketingowych niekoniecznie uczciwych” [Akerlof, Shiller, 2021, s. XIX-XX]. Wskazuje to zarazem na konieczność systemowych rozwiązań umożliwiających przeciwdziałanie tego typu zjawiskom. Generalnie chodzi tu o narzędzia przeciwdziałające ułomnościom kapitalizmu. Na przeciwdziałanie takie ukierunkowane są zarówno koncepcje państwa opiekuńczego, jak i koncepcje ordoliberalne. Te pierwsze znajdowały coraz szersze zastosowanie wraz z końcem tzw. złotej ery kapitalizmu, tj. okresu obejmującego lata po II wojnie światowej aż do przełomu lat 60. i 70. XX wieku. Zaś w owym „złotym” okresie znajdowały zastosowanie w praktyce, przede wszystkim w RFN, właśnie idee ordoliberalne. Jednak złoty wiek powojennego kapitalizmu został – co podkreśla Esping-Andersen – „przycmiony, a wraz z nim, jak się wydaje, także możliwość zharmonizowania równości i dobrobytu z wydajnością i miejscami pracy”. [Esping-Andersen, 1999 (*Abstract*)]. Zapoczątkowany w latach 70. triumf neoliberalizmu zmarginalizował przestrzeń

dla ordoliberalizmu. Przy tym, jak podkreśla Esping-Andersen, „współczesny neoliberalizm – w dużej mierze – jest echem klasycznej liberalnej ekonomii politycznej” [Esping-Andersen, 2010, s. 23].

Neoliberalizm nacechowany ideą marginalizacji roli państwa na rzecz poszerzania przestrzeni dla władania wolnego rynku i preferencji dla wzrostu gospodarczego, czy wręcz jego fetyszizowania, nie sprzyja harmonizacji rozwoju społeczno-gospodarczego, czyli godzeniu celów, interesów ekonomicznych, społecznych i ekologicznych. Przeciwnie, generuje rozmaite społeczne napięcia, narastanie nierówności społecznych, a w konsekwencji zwiększanie się liczebności grup społecznych wymagających pomocy państwa. Zwiększa się tym samym przestrzeń dla wdrażania koncepcji państwa opiekuńczego jako remedium na dysfunkcje neoliberalnego kapitalizmu.

Równocześnie pojawia się pytanie, *czy państwo opiekuńcze może w zasadniczy sposób przekształcić społeczeństwo kapitalistyczne, czy może zmniejszyć znaczenie podziałów klasowych?* Esping-Andersen zauważa, że nie są to pytania nowe. „W gruncie rzeczy były one stawiane przez dziewiętnastowiecznych ekonomistów – a więc na 100 lat przed powstaniem jakichkolwiek instytucji, które można sensownie kojarzyć z państwem opiekuńczym. Klasyczni ekonomiści, bez względu na to, czy byli liberałami, konserwatystami lub marksistami, starali się zrozumieć związki pomiędzy kapitalizmem i dobrobytem” [Esping-Andersen, 2010, s. 23].

Zarazem Esping-Andersen zauważa, że „charakterystyczną cechą literatury poświęconej problematyce państwa opiekuńczego jest brak zainteresowania wskazaniem na to, co stanowi jego istotę. [...] Wspólną cechą podręcznikowych definicji jest wskazywanie na to, że państwo opiekuńcze to takie państwo, które bierze na siebie odpowiedzialność za zapewnienie swoim obywatelom podstawowego, skromnego poziomu życia” [Esping-Andersen, 2010, s. 34]. Autor ten wykazał jednak słabości takiej definicji, zwłaszcza jej ogólnikowość. Stąd też zaproponował uszczegółowienie poprzez wyodrębnienie trzech idealnych, czyli wewnętrznie spójnych modeli państwa opiekuńczego: modelu liberalnego, konserwatywnego oraz socjaldemokratycznego [Esping-Andersen, 2010]. Jednak mimo tego, że podział ten uznawany jest za klasyczny, przełomowy i nowatorski, nie udało się uniknąć nazewniczych rozmaitości. I tak, model liberalny określany jest w różnych publikacjach jako neoliberalny, anglosaski, rezydualny; model konserwatywny – jako kontynentalny; zaś model socjaldemokratyczny – jako skandynawski. Przy tym Nedergaard wręcz sugeruje, że nazwa

model neoliberalny jest bardziej odpowiednim określeniem liberalnego modelu Espinga-Andersena [Nedergaard, 2023]⁶. W dodatku nie brakuje poglądów, że model określany przez Espinga-Andersena jako liberalny nie odpowiada istocie *welfare state*. Istocie tej odpowiadają jedynie dwa modele: socjaldemokratyczny (skandynawski) i konserwatywny (kontynentalny). W praktyce jednak idealne modele nie występują [Ciesiołkiewicz, 2023, s. 57].

Obecnie w związku z nasilającymi się zjawiskami w kapitalistycznej gospodarce intensyfikuje się dyskusja na temat modeli państwa opiekuńczego. W literaturze przedmiotu na podstawie badań wyodrębniane są nowe ich typy. Austriacki ekonomista Christian Aspalter wraz z zespołem doliczył się dziecięciu takich modeli (*10 welfare regimes*) [Aspalter et al., 2017]. Między innymi wyodrębniany jest model śródziemnomorski, dotyczący przede wszystkim Włoch, Hiszpanii, Portugalii i Grecji, czy europejski model gospodarczy, rekomendowany w Unii Europejskiej [Golinowska, 2018; Ciesiołkiewicz, 2023]. Nie są to jednak modele tak wyraziste teoretycznie, jak idealne modele Espinga-Andersena. W praktyce bowiem owe idealne modele nakładają się na siebie, tworząc nowe mozaiki systemów społeczno-gospodarczych. Szczególnym przykładem takich mozaik są modele charakteryzujące kraje Europy Środkowo-Wschodniej, kraje ustrojowej transformacji. Szczegółowe ich charakterystyki przedstawiane są przede wszystkim w publikacjach Ryszarda Rapackiego, który używa wielce symptomatycznego pojęcia *patchworkowy kapitalizm* [Rapacki, 2018; 2021].

Nazewnica różnaitość świadczy, że pojęcie i koncepcje państwa opiekuńczego oraz jego funkcje są bardzo różnie pojmowane i interpretowane, zarówno w naukowych analizach, jak i w praktyce. Interpretacyjne różnice dotyczą przede wszystkim podziału ról między państwem i rynkiem. O tym jak szerokie jest spektrum definicyjne, świadczy chociażby fakt, że w koncepcji *welfare state* mieszczą się kraje o tak skrajnie różnej polityce społeczno-gospodarczej, jak np. zdominowane przez neoliberalizm USA czy socjaldemokratyczna Szwecja.

Państwo opiekuńcze określane jest też jako państwo socjalne, czy też państwo o orientacji społecznej lub państwo dobrobytu. Zwłaszcza to ostatnie określenie budzi kontrowersje. Zwraca na to uwagę m.in. S. Golinowska: „Niektórzy autorzy

⁶ Nedergaard [2023] zastrzega przy tym, że termin *neoliberal* jest nieco mylący, gdy analizuje się ordoliberalizm. Od późnych lat 30. do 1950 r. bowiem także ordoliberalizm był określany mianem *neoliberalizmu* w celu odróżnienia go od liberalizmu leseferystycznego i klasycznego liberalizmu w koncepcji Adama Smitha.

w Polsce, opisując politykę społeczną w ujęciu porównawczym, stosując kategorię 'państwo dobrobytu', co może wprowadzać czytelnika w kłopot poznawczy. [...] Tymczasem pojęcie państwa dobrobytu stosowane jest w ekonomii do opisu modeli wzrostu gospodarczego. Dobrobyt nie jest warunkiem istnienia *welfare state*, aczkolwiek istnieje korelacja między poziomem PKB a zakresem *welfare state*" [Golinowska, 2018, s. 14]⁷. O niezasadności synonimicznego traktowania pojęcia państwa opiekuńczego i państwa dobrobytu świadczy chociażby fakt, że to ostatnie pojęcie dotyczy zarówno państw o reżimach ściśle neoliberalnych (np. USA), państw socjaldemokratycznych (np. Szwecja), jak i państw o reżimach konserwatywnych (np. Niemcy). A przecież trudno uznać, że USA to państwo opiekuńcze.

Problematiczność synonimicznego traktowania kategorii państwa dobrobytu i państwa opiekuńczego uwydatnia się zwłaszcza w gospodarkach zdecydowanie neoliberalnych. Neoliberalizm, nacechowany sprowadzaniem państwa do roli „stróża nocnego”, co tym samym oznacza niskie podatki, skutkowało w krajach Zachodu postępującym kryzysem państwa opiekuńczego. Zmniejszanie się wpływów podatkowych państwa zmuszało je albo do zadłużania się, aby móc realizować wszystkie przypisane mu funkcje, w tym podejmować inwestycje publiczne, albo do ich ograniczania. Ograniczanie zaś przez państwo świadczeń publicznych, w tym edukacyjnych, zdrowotnych i innych, zmusza gospodarstwa domowe do prywatnego ich finansowania, co z kolei napędza wzrost kredytowania gospodarstw domowych przez banki. Tym samym w wyniku takiego przerzucania na gospodarstwa domowe wydatków uprzednio finansowanych z budżetu państwa, zwiększa się udział sektora finansowego w gospodarce, która w coraz większym stopniu jest napędzana kredytami. Brytyjski socjolog i politolog Colin Crouch w 2008 r. z przekąsem nazwał takie zjawiska *sprywatyzowanym keynesizmem* [Crouch, 2008; Crouch, 2009].

Na kwestie te szczególnie alarmistycznie zwraca też uwagę m.in. Mariana Mazzucato w książce pod prowokującym tytułem *The Value of Everything: Making and Taking in the Global Economy* [Mazzucato, 2018]. Mazzucato wskazuje, że gospodarki neoliberalne nagradzają działania, które raczej wysysają, ekstraktują

⁷ Golinowska [2018], przypominając, że termin *państwo opiekuńcze* rekomendował czołowy znawca polityki społecznej, Antoni Rajkiewicz, krytycznie ocenia zastępowanie tego terminu określeniem *państwo dobrobytu*. Ocenia również krytycznie to, że książce Espinga-Andersena pt. *The Three Worlds of Welfare* [Esping-Andersen, 1999], w polskim przekładzie autorstwa Kazimierza Frieske, nadany został tytuł *Trzy światy kapitalistycznego państwa dobrobytu* [2010].

wartość, aniżeli ją tworzą. Różnice między tworzeniem wartości a jej ekstrakcją Mazzucato wyjaśnia na podstawie m.in. analizy dysproporcji wynagrodzeń i dochodów między poszczególnymi grupami zatrudnionych, np. między wysoko wynagradzanymi bankowcami a – sytuującymi się na przeciwnym płacowym biegunie – nauczycielami.

Charakterystyczny obecnie dla wielu gospodarek permanentny kryzys i kryzysowa multiplikacja tworzą przestrzeń dla innych modeli, różniących się od neoliberalnego podejścia do roli państwa. Otwiera to również przestrzeń dla nowego przemyślenia koncepcji państwa opiekuńczego. Jest to istotne zwłaszcza wobec – wskazywanych w badaniach naukowych oraz publikacjach – przejawów dysfunkcji państwa opiekuńczego, w tym, jak to ujmuje Nedergaard, *neoliberalnych blizn* na tej koncepcji, które wciąż się utrzymują [Nedergaard, 2023].

Państwa opiekuńcze są bardzo kosztowne dla podatników i pochłaniają znaczną część produktu krajowego brutto. Jednocześnie wiele na to wskazuje, że mimo rosnących wydatków socjalnych w państwach opiekuńczych, nie zmniejsza się ryzyko narastania niezadowolenia społecznego z poziomu i zakresu usług publicznych, w tym zdrowotnych, edukacyjnych, infrastrukturalnych i innych. Niezadowolenie może przy tym rosnąć niezależnie od przyjętego modelu. Dotyczy to także warunków, gdy realizowane są prospołeczne reformy [Nedergaard, 2023]. W sytuacji rosnących na ten cel nakładów, może się to okazać niewystarczające w kontekście postępującej kryzysogenności. Może to zwiększać niezadowolenie społeczne wśród wszystkich grup społecznych, nie tylko beneficjentów opiekuńczości państwa.

Nie można przy tym abstrahować od historycznego doświadczenia okresu międzywojennego, wskazującego na ryzyko pokryzysowych wynaturzeń, takich jak np. rozrost etatyzmu. Istotne lekcje wynikają też z kryzysu finansowego z 2008 r. (choć kryzysowe lekcje są nader często dość szybko zapominane, co zresztą może stanowić jedną z przyczyn powtarzalności kryzysów). Zdaniem Mazzucato „Jeśli jednak istnieje jakaś lekcja z kryzysu finansowego z 2008 r., to ta, że pompowanie bilionów w gospodarkę będzie miało niewielki efekt, jeśli struktury, na które przeznaczają się te wydatki, są słabe” [Mazzucato, 2023, s. 19].

Dlatego też tak istotne jest, aby w toczącym się dyskursie o potrzebie zmian systemowych znalazło się miejsce dla ordoliberalnych koncepcji ustrojowych ukierunkowanych na kształtowanie strukturalnego ładu. O tym, że jest to

zasadne i celowe przekonują analizy porównawcze głównych modeli państwa opiekuńczego, przedstawione we wspomnianym artykule Nedergaarda, który wykazuje, że ordoliberalne rozwiązania mogą być ochroną przed nękającymi wiele gospodarek *sztormami* niepożądanych wydarzeń.

1.4. Modele państwa opiekuńczego w perspektywie teorii ordoliberalnej

Zaprezentowane w 1990 r. przez Espinga-Andersena trzy podstawowe, idealne, teoretyczne modele państwa opiekuńczego są traktowane jako nieodłączny punkt wyjścia w debatach nad przyszłością koncepcji państwa opiekuńczego. Syntetyczne ujęcie tych modeli zawiera tabela 1.1.

Tabela 1.1. Analiza porównawcza modeli *welfare state* wg typologii Gøsta Espinga-Andersena

Modele <i>welfare state</i> i ich wyróżniki	LIBERALNY (neoliberalny, anglosaski)	KONSERWATYWNY (kontynentalny, korporatystyczny, rezydualny)	SOCJALDEMO- KRATYCZNY (skandynawski)
Rola państwa	marginalna	większa	kluczowa
Rola rynku	wiodąca, kluczowa	mniejsza	mniejsza
Rola rodziny	marginalna	kluczowa	marginalna
Stopień komodyfikacji	wysoki	niższy	niższy
Stopień dekomodyfikacji	niski	wyższy	wysoki
Stosowanie w praktyce*	Wielka Brytania, Irlandia, USA, Australia, Kanada	Niemcy, Austria, Holandia, Francja, Belgia	Szwecja, Norwegia, Finlandia, Dania

* Nie jest to lista zamknięta, ani też bezsporna, tym bardziej że przyporządkowywanie poszczególnych państw do tych trzech modeli w wymienianych publikacjach nie jest jednorodne, co przede wszystkim świadczy o wzajemnym przenikaniu się tych modeli w praktyce.

Źródło: opracowanie własne na podstawie: Esping-Andersen [1990; 1999], Nedergaard [2023], a także Golinowska [2018], Ciesińkiewicz [2023].

Wymienione w powyższej tabeli główne cechy poszczególnych modeli *welfare state* są ze sobą powiązane. Przykładowo, cechująca model liberalny wiodąca rola rynku oznacza wysoki stopień komodyfikacji, czyli utowarowienia, co skutkuje kształtowaniem społeczeństwa, w którym „wszystko jest na sprzedaż” [Sandel, 2012]. Według amerykańskiego socjologa Richarda Sennetta

jest to społeczeństwo, w którym relacje społeczne wypierane są przez rynkowe *transakcje* [Sennett, 2010, s. 22]⁸.

Z literatury przedmiotu wynika, że istotną słabością, słabością o kryzysowym charakterze wszystkich modeli państwa opiekuńczego jest – co może wydawać się paradoksalne – niezadowolenie społeczne, a w dodatku wydaje się to nie mieć końca. Zawsze bowiem jakaś grupa społeczna uważać się może za pokrzywdzoną. Stąd też koncepcja państwa opiekuńczego to w pewnej mierze syndrom nierozwiązywania problemów polityki społecznej (Esping-Andersen, 2010; Nedergaard, 2023).

Esping-Andersen konstatuje m.in., że: „Dość powszechnie uważa się, że ruchy kontestujące państwo opiekuńcze, protesty przeciwko wysokim podatkom i ograniczanie transferów socjalnych to zjawiska pojawiające się wtedy, gdy ciężar wydatków staje się zbyt duży. Paradoksalnie prawda jest inna. Sprzeciw wobec opiekuńczych funkcji państwa [...] był stosunkowo słaby, gdy wydatki socjalne były najwyższe, narastał zaś wtedy, gdy wydatki socjalne malały” [Esping-Andersen, 2010, s. 52]. Esping-Andersen wyjaśnia to klasowym charakterem państwa opiekuńczego. Charakter ten jest odmienny w trzech wyodrębnianych przez tego badacza modelach państwa opiekuńczego. Podstawą tego wyodrębnienia są różnice wynikające z przyjmowanych nurtów teorii ekonomii jako teoretycznego wzorca. Co za tym idzie, generuje to różnice instytucjonalne w procesie podziału, dystrybucji i redystrybucji produktu krajowego brutto, podziału dobrobytu.

Wpływa to z kolei na stratyfikację społeczną. Szczególnie charakterystyczne są różnice w stopniu komodyfikacji i dekomodyfikacji. Zdaniem Espinga-Andersena: „Ryzyko słabnięcia instytucjonalnej struktury państwa opiekuńczego pojawia się nie wtedy, gdy rosną jego koszty, lecz wtedy gdy zmienia się jego klasowy charakter. Państwo opiekuńcze warstw średnich, niezależnie od tego, czy będzie to socjaldemokratyczne państwo opiekuńcze, czy też korporatystyczne państwo opiekuńcze [...] odwołuje się do lojalności warstw średnich. Liberalne, rezydualistyczne państwo opiekuńcze służy liczebnie niewielkiej i nieliczącej się politycznie warstwie średniej. W tym sensie koalicje klas społecznych o trzech odmiennych porządkach państwa opiekuńczego wyjaśniają nie tylko

⁸ Skrajną formą komodyfikacji jest niewolnictwo; nieprzypadkowo też w niektórych publikacjach w narastaniu komodyfikacji upatruje się przejawów współczesnego niewolnictwa. Badania potwierdzają bowiem, że wolny rynek może zniewalać [Wilkin, 2013].

jego dotychczasowe zmiany, lecz także jego dalsze możliwości rozwojowe” [Esping-Andersen, 2010, s. 52]. Obserwowane w wielu krajach słabnięcie klasy średniej może tym samym pogłębić kryzys państwa opiekuńczego. Wskazuje to zarazem na celowość poszukiwania rozwiązań w innych modelach i teoriach ekonomicznych, w tym w ordoliberalizmie. Studia literatury przedmiotu wykazują bowiem, że ordoliberalizm to filozofia ekonomiczna, którą cechuje odmienne podejście do polityki społecznej aniżeli podejścia charakteryzujące inne nurty teoretyczne, w tym koncepcje państwa opiekuńczego.

Jak wynika z tabeli 1.1, trzy klasyczne modele państwa opiekuńczego wyodrębnione przez Espinga-Andersena różnią się przede wszystkim zakresem redystrybucji i stopniem komodyfikacji. W modelu liberalnym zakres redystrybucji na cele społeczne jest bardzo ograniczony, a tym samym komodyfikacja znaczna. Świadczenia społeczne otrzymują najubożsi. Inne formy pomocy społecznej są akceptowalne, gdy mają charakter prorynkowy, czyli sprzyjają aktywności beneficjentów na rynku pracy. Model konserwatywny cechuje zaś ukierunkowanie na zabezpieczenie przed ryzykiem, pomoc państwa realizowana jest poprzez system ubezpieczeń społecznych na zasadzie solidaryzmu pracodawców i pracowników. Z kolei model socjaldemokratyczny cechuje największy zakres pomocy społecznej, co łączy się z koniecznością wysokich podatków, ale zarazem zapewnia powszechny dostęp do świadczeń społecznych, przy równoczesnym rozwoju infrastruktury sprzyjającej aktywności ludzi na rynku pracy i godzeniu funkcji rodzinnych z pracą.

Intensyfikujące się badania i dyskusje na temat modeli państwa opiekuńczego skutkują, co już było wskazywane, zmianami typologii, wyodrębnianiem nowych modeli i zmianami w przyporządkowywaniu do nich poszczególnych krajów. Jednak w żadnej z tych odmian nie są uwzględniane ordoliberalne koncepcje polityki społecznej. Próbę wypełnienia tej luki podjął Nedergaard [2023]. Na podstawie porównawczej analizy trzech modeli Espinga-Andersena, Nedergaard przedstawił autorską koncepcję modelu ordoliberalnego. Doszedł bowiem do wniosku, że teoria ordoliberalna nie jest dostatecznie wykorzystywana jako podstawa rozwiązywania społecznych napięć i racjonalizacji polityki społecznej. Uznał, że kryzysowi państwa opiekuńczego może przeciwdziałać wprowadzanie w polityce społecznej reguł wynikających z teorii ordoliberalizmu.

Reguły te oraz oparta na nich koncepcja Społecznej Gospodarki Rynekowej są przedmiotem specjalistycznych publikacji, także na polskim rynku

wydawniczym⁹. Dlatego też w tym miejscu kwestie te przedstawiane są jedynie wzmiankowo, w zakresie niezbędnym dla kontekstu modeli państwa opiekuńczego.

Ordoliberalizm to teoria pochodząca jeszcze sprzed II wojny światowej, której prekursorem był niemiecki myśliciel Walter Eucken, wskazujący na konieczność wprowadzania do charakterystycznej dla ekonomii neoklasycznej niemal *deistycznej wiary w rynek, niezbędnych elementów zdrowego rozsądku*, czyli na konieczność ujęcia rynku w stosowne ramy polityczno-instytucjonalne [Mączyńska, Pysz, 2020]. Eucken, nawiązując do starożytnej filozofii, wykreował koncepcję społeczno-gospodarczego ustroju jako ładu „który odpowiada istocie człowieka i rzeczy, tj. ładu, w którym istnieje miara i równowaga” [Eucken, 2005, s. 412]. Zdaniem Euckena, zwłaszcza w czasach ustrojów „ułomnych bądź niesprawiedliwych”, idea ładu naturalnego, czyli ordo, „zyskuje wielką moc” [Eucken, 2005, s. 412]. „Ordo” w językach starożytnych, w tym w greckim, znaczy właśnie ład. Tym samym ordo to funkcjonalny i godny człowieka trwały ład gospodarczy, stanowiący połączenie idei wolności i odpowiedzialności.

Najogólniej ujmując, u podstaw ordoliberalizmu leży zasada ładu (*Ordnungspolitik*), wyznaczająca ramy dla sił wolnorynkowych. Według koncepcji ordoliberalnej, państwo egzekwuje efektywne funkcjonowanie mechanizmów wolnego rynku poprzez aktywną politykę konkurencji i politykę antymonopolową¹⁰. Istotna jest przede wszystkim implementacja reguł konkurencyjnego ładu gospodarczego ze sformułowanymi przez Euckena zasadami konstytuującymi, czyli fundamentalnymi dla utrzymania takiego ładu. Eucken wskazuje na sześć zasad, takich jak: konkurencyjny system cen, stabilna polityka monetarna, otwartość rynków, prywatna własność, swoboda

⁹ Zestaw tych publikacji dostępny jest na stronie internetowej PTE w zakładce „Książki ekonomiczne. Społeczna Gospodarka Rynkowa”: <https://ksiazkiekonomiczne.pt.pl/kategoria/spoleczna-gospodarka-rynkowa>.

¹⁰ *Ordnungspolitik* (polityka porządku, ładu) to kluczowa podstawa ordoliberalizmu, polityka ukierunkowana na kształtowanie ogólnego porządku i stabilności w społeczeństwie. Nedergaard zastrzega jednak, że zważywszy na historyczne doświadczenia, dla czytelnika anglojęzycznego określenie *polityka porządku* (zwłaszcza użyte w powiązaniu z niemiecką koncepcją polityki) może budzić niewłaściwe skojarzenia z polityką autorytarną. Aby temu zapobiec, Nedergaard w anglojęzycznym artykule dodaje wyjaśnienie, że pojęcie to oznacza rodzaj „polityki opartej na zasadach” [Nedergaard, 2023]. Co ciekawe, ale zarazem kontrowersyjne, zdaniem Nedergaarda, zważywszy na charakterystyczny dla ordoliberalizmu antymonopolizm i ochronę wolnej konkurencji można uznać, że teorię tę cechuje jeszcze większe nachylenie do promowania sił rynkowych niż neoliberalizm.

zawierania umów i stabilność polityki gospodarczej. Ponadto wskazuje na potrzebę zasad regulujących procesy gospodarcze [Eucken, 2003; Mączyńska, Pysz, 2020]. Koncepcja ta znalazła odniesienie i była rozwijana w pracach innych przedstawicieli ordoliberalizmu. Istotnym rozwinięciem tej teorii jest przedstawienie przez Aleksandra Rüstowa (1885–1963) własnej koncepcji socjalnej, tzw. *Vitalpolitik*, odpowiadającej godności życia i pracy człowieka. To koncepcja ukierunkowana na motywowanie, zachęcanie ludzi, zwłaszcza pozbawionych pracy wskutek kryzysowych wydarzeń, do ponownego angażowania się w działalność rynkową. Fundamentalne znaczenie w tej koncepcji ma tworzenie takich warunków, w których nawet rynkowo wykluczone jednostki będą w stanie zaktywizować się, biorąc odpowiedzialność za siebie i swoją egzystencję [Rüstow, 1949; 1963].

Ordoliberalizm to koncepcja ukierunkowana na akcentowanie i egzekwowanie odpowiedzialności ludzi za ich decyzje. Tym samym koncepcja ta stanowi przeciwstawienie wobec – charakterystycznego dla ekonomii neoklasycznej – etycznego wyalienowania. Paradoksalnie bowiem, mimo filozoficzno-etycznego podłoża klasycznej teorii ekonomii, w jej neoklasycznym nurcie doszło do rozbratu ekonomii z etyką. Jest to niespójne z teorią intelektualnego ojca klasycznej ekonomii i liberalizmu, Adama Smitha (1723–1790) [Smith, 1989; 2012; Mączyńska, Pysz, 2020]. Myśliciel ten wskazywał przy tym na fundamentalne znaczenie sprawiedliwości społecznej dla kształtowania i funkcjonowania struktur społecznych. Uznawał, że: „Sprawiedliwość [...] jest główną kolumną, która podtrzymuje cały gmach. Jeśli się ją usunie, wielka, potężna struktura społeczności ludzkiej, ta struktura, której wzniesienie i podtrzymanie zdaje się być w tym świecie, jeśli mogę tak powiedzieć, szczególną i ukochaną troską Natury, musi wkrótce rozsypać się na małe cząsteczki” [Smith, 1989, s. 127]. Kwestia sprawiedliwości jest też ważnym elementem teorii ordoliberalnej oraz koncepcji Społecznej Gospodarki Rynkowej. W tym sensie ordoliberalizm oferuje oryginalne podejście do polityki społecznej. Silnie eksponuje to Ndergaard [2023], wykazując odrębność ordoliberalnego modelu polityki społecznej. Dlatego też poszerza trójmodelową typologię Espinga-Andersena o czwarty model – ordoliberalny model polityki społecznej, dokonując syntezy głównych cech tych modeli (por. tabela 1.2).

Tabela 1.2. Cztery idealne modelowe światy kapitalizmu opiekuńczego

Modelowe cechy, wyróżniki państwa opiekuńczego	Model liberalny	Model konserwatywny	Model socjaldemokratyczny	Model ordoliberalny
Cele polityki społecznej	Priorytet dla wzrostu gospodarczego, zapobieganie społecznym niepokojom	Zapobieganie społecznym niepokojom i promowanie wzrostu gospodarczego	Promowanie równości	Przeciwdziałanie proletaryzacji poprzez wspieranie rozwoju indywidualnej przedsiębiorczości i samopomocności
Jednostka w centrum uwagi	Osoba indywidualna	Rodzina	Osoba indywidualna	Rodzina
Czy celem jest równość społeczna?	Nie	Nie	Tak – poprzez dekomodifikację	Tak – poprzez wzmacnianie zdolności ludzi do samoradzenia sobie i poprzez równość szans
Subsydiowane grupy społeczne	Osoby o niskich dochodach	Osoby o wysokich i niskich dochodach	Wszystkie grupy	Te grupy, które są niezdolne do samopomocy, zgodnie z zasadą subsydiarności
Rola bodźców ekonomicznych	Silna, duża	Raczej słaba	Słaba	Silna, ale nie wyłączna
Główni aktorzy	Państwo jako gwarant wolnego rynku	Państwo i rodziny	Wszelagarniające państwo	Silne państwo i rodziny
Instrumenty	Bodźce ekonomiczne typowe dla wolnego rynku	Kryteria dochodowe	Dostosowane do specyfiki potrzeb	Tworzenie pozamaterialnych warunków dla samopomocy
Poziom świadczeń	Uniwersalny – niski	Selektywny – stosownie do kryterium dochodowego	Uniwersalny – wysoki poziom	Selektywny – koncentracja na osobach najbardziej potrzebujących, niezdolnych do samopomocy
Preferowany typ interwencji	Bezpośrednia pomoc ekonomiczna	Stosowny do statusu dochodowego	Pomoc bezpośrednia na podstawie reguł społecznych korzyści	Pomoc pośrednia w społecznych ramach
Podstawowe normy – system wartości	Rynkowe	Hierarchiczny porządek społeczny	Równe traktowanie poprzez dekomodifikację	Moralne

Źródło: Nedergaard [2023, s. 37–38].

Ze względu na ramy rozdziału niemożliwa jest szczegółowa analiza zawartych w powyższej tabeli charakterystyk poszczególnych modeli. Dlatego też w tym miejscu Autorka ogranicza się do pytania, czy i w jakim stopniu uzasadnione jest traktowanie ordoliberalnego modelu polityki społecznej jako modelu państwa opiekuńczego? Klasycy ordoliberalizmu stanowczo odżegnywali się od uznania koncepcji państwa opiekuńczego jako zasadnej i skutecznej w rozwiązywaniu problemów społecznych [Mączyńska, Pysz, 2010]. Wątpliwości nasuwają się tym bardziej, że podstawowa różnica między koncepcją ordoliberalną a koncepcją państwa opiekuńczego wyraża się w tym, że ta ostatnia sprowadza się do korygowania *ex post* wolnorynkowego podziału dochodów przez politykę społeczną państwa, podczas gdy koncepcja ordoliberalna ukierunkowana jest *ex ante* na niedopuszczanie do niezgodnych z regułami społecznymi wynaturzeń w tym podziale.

Pytanie o zasadność traktowania ordoliberalnej polityki społecznej jako jednego z modeli państwa opiekuńczego Autorka pozostawia otwarte, wymagające dyskusji. Jednak niezbędne jest tu uwzględnianie specyfiki ordoliberalnej polityki społecznej jako polityki opartej na zasadzie „humanizmu gospodarczego” oraz wspólnoty interesów państwa i społeczeństwa. Zwracał na to uwagę inny klasyk ordoliberalizmu Wilhelm Röpke (1889–1966), wskazując na konieczność równoważenia reguł wolnorynkowych z indywidualizmem wolnorynkowym, z „zasadą społeczności i humanitarności”, aby „zażegnować śmiertelną groźbę umasowienia i proletaryzacji”¹¹ [Röpke, 2010, s. 43]. Znaczenie tych zasad uwydatnia się szczególnie w sytuacji, gdy są one ignorowane. Przekonuje o tym m.in. wypowiedź Jeffreya Sachsa: „Wcześniej nie zdawałem sobie sprawy, jak bardzo zatruta została idea społecznej współzależności i reprezentowania wspólnego interesu przez państwo. Nawet ludzie, którzy są przekonani, że istnieją wspólne interesy, na ogół dali się przekonać, iż powinniśmy polegać nie na nieudolnych czy skorumpowanych rządach, ale na ruchach społecznych, organizacjach pozarządowych albo na spontanicznych obywatelskich sieciach. Znaleźliśmy się między dwiema woluntarystycznymi utopiami. Jedna kanonizuje rynek, a druga społeczeństwo. Większość ludzi dała sobie wmówić, że żadne państwo im nie pomoże, a jeśli obieca im pomóc, to i tak wszystko zmarnuje. Sporo czasu upłynie, nim ludzie dadzą się znów

¹¹ Proletaryzacja – zespół negatywnych zjawisk, będących następstwem wytworzenia się industrialnego społeczeństwa masowego.

przekonać, że bez silnego państwa nie da się mieć dobrego społeczeństwa ani sprawnej gospodarki” [Sachs, 2009].

Odnutowywany od niedawna wzrost zainteresowania ordoliberalizmem i Społeczną Gospodarką Rynkową stwarza szanse, że koncepcje te znajdą większe zastosowanie w praktyce, jako stwarzające obiecujące perspektywy eliminowania chaosu, entropii, nieładu we współczesnej rzeczywistości społeczno-gospodarczej. Nieprzypadkowo też czołowy polski ekonomista Grzegorz W. Kołodko rekomenduje te koncepcje w wywiadzie pod znamienym tytułem *Zawsze wierzyłem w społeczną gospodarkę rynkową* [Kołodko, 2024].

1.5. Podsumowanie

Charakterystyczna w dzisiejszej rzeczywistości kryzysowa multiplikacja oraz towarzyszące temu narastające problemy społeczne wskazują na fundamentalne znaczenie poszukiwania modeli ustroju społeczno-gospodarczego, ukierunkowanego na przeciwdziałanie tym negatywnym zjawiskom. W poszukiwaniu te wpisuje się rekomendacja Waltera Euckena, zdaniem którego „nowy ustrój musi jednocześnie usunąć groźbę tego, że pojedynczy człowiek stanie się częścią olbrzymiego aparatu gospodarczego, niedojrzałą, umasowioną istotą, pozbawioną spontanicznej samodzielności, naturalności i osobowości” [Eucken, 2010, s. 27]. Ryzyko urzeczywistnienia się rzeczowej groźby wyraźnie narasta w warunkach rozwoju sztucznej inteligencji.

Stąd też w takich warunkach ordoliberalizm jako liberalizm uporządkowany, ukierunkowany na humanizm gospodarczy i *Vitalpolitik*, łączący wolność z odpowiedzialnością jednostek za ich własną egzystencję, może być postrzegany jako użyteczna, obiecująca koncepcja w rozwiązywaniu złożonych problemów społeczno-gospodarczych. Może służyć konstruowaniu narzędzi pomocnych w przeciwdziałaniu – występującym w społeczno-gospodarczej rzeczywistości – przejawom nieładu, dysfunkcjom, skutkującym chaosem i kryzysogennością gospodarki. Może mieć zatem antyentropijną moc. Warto dodać, że Nedergaard [2023] w podsumowaniu swego artykułu wskazuje na ordoliberalny model polityki społecznej jako model, z którego europejskie państwa opiekuńcze powinny czerpać inspirację w reformach swoich systemów społeczno-gospodarczych.

2. SOCIO-ECOLOGICAL MARKET ECONOMY: A RESEARCH APPROACH^{****}

*„History in itself [...] has neither purpose nor meaning.
But we can decide and provide it with both...”*

Karl Raimund Popper – London School of Economics

2.1. Introduction

Humanity has found itself at a breaking point in history: a point at which, in order for the civilisation to survive, it is no longer an option to follow a path of development which has “no end nor meaning.” In the world of more than two thousand years ago, the Bible gave humanity a mandate that stands true to this day: “fill the earth and subdue it.” This mandate was put into practice by adopting the production line paradigm. Resources were extracted from nature and converted in the manufacturing process into consumer and investment goods, which – once used – were discarded as production waste back into nature [Göpel, 2020, p. 43]. This approach was sustainable as long as the population of our planet remained small. In 1650, two years after the end of the Thirty Years’ War, Europe had a mere 100 million inhabitants, compared to more than 741 million in 2021. In 2050, as estimated by the United Nations, the world’s population will exceed 10 billion. The direction of the changes – both qualitative and quantitative – means that there will be an ever-increasing demand for the means needed to sustain humanity’s existence. According to Göpel [2020], the demographic boom warrants a distinction between an “empty” world and a “full” world. Since the mid-1970s, the contemporary world has been “full”:

^{*} Dr. Anna Jurczuk – University of Białystok, ORCID: 0000-0002-6467-4747, e-mail: a.jurczuk@uwb.edu.pl.

^{**} Prof. Dr. Michał Moszyński – Nicolaus University in Toruń, ORCID: 0000-0003-1197-8744, e-mail: moszyn@umk.pl.

^{***} Prof. Dr. Piotr Pysz – The Eastern European University of Applied Sciences in Białystok, ORCID: 0000-0003-4390-9882, e-mail: pyszpiotr@googlemail.com.

^{****} Treść tego rozdziału została opublikowana w czasopiśmie „Argumenta Oeconomica” (nr 2(51), 2023, s. 101–112) i za zgodą redakcji czasopisma została zamieszczona w niniejszej monografii.

humanity's "ecological footprint" has grown beyond our planet's absorption capacity and now exceeds it on a yearly basis.

The Limits to Growth, a 1972 report by the Club of Rome, pointed to the logic of industrial economic growth as a threat to the future of the "full" world [Meadows et al., 1972]. The authors noted the danger of an environmental and climatic disaster resulting from the increasing production volumes, the ever-greater consumption of natural (especially non-renewable) resources and the growing amount of waste. The pursuit of industrial economic growth also results in intergenerational social inequality. Furthermore, by generating material prosperity for those living today, it decreases the chances of survival for the generations to come. The logic of industrial growth underlies some of the dominant models of growth and development, giving rise to complex global problems that destabilise institutions and systems of production, consumption and distribution [Brundtland & Khalid, 1987; Harcourt, 2014; Foxon et al., 2013].

In the face of growing injustice in the modern world – a world which seems to have "jumped the track" of the existing social and economic order – the research question that emerges is what remedial steps can be taken. The answer is building a new order, which involves, among other things, taking certain steps to develop a socio-economic order policy (*Ordnungspolitik*) and reformulating the goals of government administration both in individual countries and on a global basis. In the future, neither Ludwig Erhard's vision of economic growth as "prosperity for all" [Kaczmarek, Pysz, 2004] nor Vilfredo Pareto's optimal allocation of goods and resources can remain the sole or even main goals. The overarching goal is now the survival of humankind and all civilisation. Mercantilism, classical liberalism, neoclassical theory, neoliberalism, Keynesianism and other trends in economic thought have never been confronted with the issue of humanity's survival. While this also applies to the ordoliberalism that emerged in Germany in the 1940s and 1950s, it is the only trend in economics that – by virtue of holistic and long-term research approach – might reasonably be regarded as a solution to the problems that exist in the modern world.

The aim of this article is to present the potential possibilities offered by the ordoliberal theory that predispose it to determine a socio-economic order which makes it possible to tackle the dysfunctions and crises that afflict today's economy and all human civilisation, especially in the ecological dimension.

Methodologically, our analysis consists in conducting a critical study of the German, English and Polish professional literature on the subject in question.

The literature under study includes both publications on ordoliberal thought and texts which identify the threats present in the modern world. Taking into account the main aim and size of this paper, the discussion is limited to presenting the tenets of ordoliberal theory which are relevant in terms of responding to the problems of the modern world.

2.2. The time horizon of ordoliberal thought

A key issue in the context of the ability to resolve the problems of the modern world is the timeframe adopted in the decision-making process. In line with the classical trends in economic theory, decision-makers tend to favour immediate benefits over benefits that can be reaped in a longer term. At the same time, the dominant approach is to model phenomena in terms of achieving an equilibrium within a static perspective, which reduces the propensity to consider long-term consequences and, to some extent, contributes to subsequent socio-economic crises, such as the 2008–2009 credit crunch [Krugman, 2009; Colander et al., 2009; Lawson, 2009].

One of the ways in which economic theory can be oriented towards the evolutionary paradigm proposed by many economists – replacing the modelling of business processes in static terms of equilibrium – is to prioritize the long-term research perspective and ensure a stable framework within which the economic process can take place. With regard to the time horizon of the economic order policy, a leading representative of ordoliberalism, Walter Eucken, stated that *“if this policy is not sufficiently stable, then the market-driven competitive order cannot take full advantage of its ability to function. [...] Stability is a central requirement of any policy aimed at establishing a competitive order”* [Eucken, 2004, pp. 288–289]. The author emphasised that the time horizon of the economic order policy determines the institutional structure of the supply and demand sides of the economy and that any instability of this policy triggers the tendency to create industrial clusters and corporate groups.

2.3. The holistic way of thinking in ordoliberalism

Two different methods are used in economic theory to explain economic processes and phenomena: methodological individualism and methodological holism. In essence, methodological individualism can be described as an approach

which perceives the society as a collection of individuals and studies social phenomena and processes through the lens of individual behaviour. When researching economic processes, methodological individualism ignores the synergistic and multifaceted context of the mutual, complementary interaction of many factors, which is a clear disadvantage [Hodgson, 2007, pp. 95–116]. The consequences of the dominance of methodological individualism in economic theory were summarised by North [1997, p. 25], who wrote that while economic theory is presented as a theory of choice, the discipline unfortunately does not examine the context in which the choice is made. Therefore, scholars have increasingly suggested that research should be conducted against a theoretical background – including economic theory – using the approach offered by methodological holism [Zahle, 2016; List & Spiekermann, 2013; Weber & Van Bouwel, 2002].

The holistic approach to the study of economic activity in ordoliberal theory manifests itself in linking the socio-economic order and the conduct of the economic process through the notion of competitive economic order. Eucken [1989, p. 240] aimed to formulate a theoretical basis that would enable economic policy to establish a stable economic order that would make the market economy functionally efficient and permit individual human beings to live in freedom based on ethical principles, calling this a twofold goal of his research endeavours. His criticism of the state of economics as a science at the time was rather harsh: “There is neither an understanding of the sense of historical facts nor an ability to think strictly in terms of economic theory. What can be expected from economic policy ideas which have emerged from a combination of such deficiencies?” [Eucken, 1997, p. 24].

Eucken’s theory of economic order, including the principles that govern the development of a competitive economic order, was presented as an indicative model for the socio-economic policy. As a starting point for his deliberations, Eucken used the abstract model of perfect competition – a founding stone of classical/neoclassical theory. This model, by definition, ensures an optimal allocation of goods and resources. Moreover, it limits the powers of individual economic agents by preventing them from infringing upon the liberty of other individuals and from adjusting the outcomes of the market-based distribution of income for their own benefit. Thus, competition creates an institutional and functional setting that fosters individuals’ ability to engage rationally in the economic process in an environment characterised by freedom and justice.

In his deliberations, Eucken proposed full (effective) competition as a model that is capable of being implemented in practice, although not perfect [Pysz, 2008; Moszyński, 2016, p. 39].

Further discussion will be based on the general principle and constitutive principles of a competitive order as formulated by Eucken [2004, p. 254].

2.4. The general principle

By adopting as its general principle a mechanism in which prices correctly act as an indicator of the scarcity of goods and resources, ordoliberalism promotes the market as a way of organising the social economic process. Today, the implementation of this principle involves a new challenge: finding a formula for the valuation of the natural resources which used to be “free” under the old economic regime in line with the aforementioned production line paradigm and were therefore not included in the economic calculations of manufacturing operations. Extraction of “free” resources from nature made it possible to reduce the manufacturing costs of goods and resources priced on the market and improve the material prosperity of economic societies. While ordoliberal thinkers recognised the destructive aspect of the production line paradigm and the use of “free” natural resources, they were unable to find a solution. After 1945, Eucken noted that the clearance of forests in America caused climate deterioration and led to the replacement of woodlands by grasslands. In addition, he pointed to the toxic emissions from chemical factories that poisoned rivers with their effluent, causing widespread health issues among people and other problems [Eucken, 2004, p. 302].

2.5. Stable value of money

From the standpoint of the general principle of competitive order, a stable value of money is a crucial requirement. Inflation and deflation – especially rapid and chaotic price changes – can disrupt the proper functioning of the price mechanism and relative prices as indicators of the scarcity of goods and resources. In extreme situations, such as hyperinflation, they can even eliminate the above function altogether. As past experience has shown, less efficient allocation mechanisms come into play in such cases: command economy and barter economy. According to Kornai [1973, pp. 255–257], the progressive degradation

of the allocation mechanism leads to the formation of “autonomous (vegetative) control” in the economy, which only focuses on bare survival. Describing the importance of a stable value of money to the operation of the market, Eucken quoted Lenin, according to whom “the best way to destroy the capitalist society is to debauch its currency” [Eucken, 2004, pp. 255–264].

A stable value of money is also highly conducive to the attainment of the environmental and climate-related goals of the economic process, since it enables long-term planning of public finances. In the pursuit of these goals, public finances will be an indispensable economic policy tool, especially when it becomes necessary to employ alternative mechanisms for the allocation of goods and resources in lieu of market prices and their interrelationships. One of the possibilities is for government bodies to enter market transactions as a „simulated seller” of rights to access free natural resources and determine the prices of such resources on behalf of the society. Elements of simulated transactions are used in the European Union when selling certificates that specify the limits of environmental pollution. In general, as suggested by Röpke, state interventions should conform to the logic of the competitive market. Thus, in addition to helping limit or eliminate the free extraction of natural resources, the sale of such certificates could also bring increased revenue to the government, which in turn would make it possible to increase the production of various public goods important to the attainment of environmental and climate-related goals.

2.6. Open markets

The concept of open markets has been one of the classic dogmas of economics since the times of Smith and Ricardo. According to ordoliberalism, open markets are a prerequisite for competition, but at the same time, all markets are inherently prone to the emergence of monopolies and oligopolies. For that reason, monopolistic structures which hold economic power should be divided by government bodies into smaller business entities, or should at least be weakened [Eucken, 2001, p. 85].

Monopolistic structures – including global enterprises – have little sensitivity to the environmental, climatic and social difficulties and dysfunctions of the modern world. Quite the contrary, under pressure from shareholders, they orient themselves towards short-term profit maximisation. Global corporate groups often owe their impressive growth to their ability to keep wages low and

extract natural resources “free of charge” or, in the case of Internet companies, to their immunity to the growing marginal costs.

Developed in the 1940s and 1950s with individual, open national economies in mind, the ordoliberal theory does not provide precise guidance for resolving the problem of global monopolistic structures. Nevertheless, its “philosophy” can be used to derive general guidelines for contemporary socio-economic policies. The most important piece of advice is to establish a centre that will pursue the socio-economic order policy on a worldwide (or at least near-worldwide) basis. The resulting order would not permit the continued existence of today’s giant corporate groups that exert enormous influence over market processes and politics; it would also block any paths which could lead to the emergence of new structures of that kind. Another piece of advice from ordoliberalism is to observe the rules established by individual countries and business entities as part of the economic order. In today’s world torn by conflicts, crises, pandemics and mounting fears of a climatic or nuclear apocalypse, all this may seem an illusory dream. However, it remains to be seen whether it will be possible to reach a political consensus between the world’s greatest powers with regard to the above issues and whether the policies at hand will be powerful enough to combat economic concentration and force giant corporations to adhere to the rules of the economic game put in place to protect the environment and climate.

2.7. Private property

Private property is one of the fundamental tenets of the ordoliberal theory; an economic basis of individual freedom and, indirectly, a precondition for the existence of a free society. It is private ownership that enables the mechanisms of a market economy to operate. Notwithstanding the above, however, ordoliberals did not absolutise the role of private property in a market economy as an institutional solution that stands above and beyond all criticism. In fact, they expressly stated that the existence of private monopolistic structures which hold economic power causes significant economic and social damage. Therefore, private ownership of means of production should be considered in relation to a competitive economic order: “In the contemporary industrialised economy, only a competitive order makes private ownership socially acceptable in the long run. Private ownership, in turn, is a precondition for

the existence of a free socio-political and economic order” [Eucken, 2001, p. 275].

The fact that ordoliberalism did not put private property and free market on a pedestal among the inviolable dogmas of economics makes it possible to engage in a discussion on the relationship between ordoliberal ideas and environmental and climate policy goals. According to the “philosophy” of ordoliberalism, these goals should be implemented by using the aforementioned market-conforming instruments to control the competitive market [Röpke, 1994, p. 332]. The socio-economic policy “toolbox” available to today’s decision-makers contains a wide range of such instruments. In addition, as the *ultima ratio*, there is always the possibility – and in some cases even necessity – to generate public goods (clean air, clean water in rivers and seas, stable climate etc.). At the same time, the use of instruments that conform to the logic of the competitive market does not jeopardise the existence of private ownership of means of production. In fact, in the spirit of Röpke’s only superficially paradoxical call to “save capitalism from the capitalists” [1994, p. 305], the use of such tools can help stabilise a system based on privately-owned means of production.

2.8. Freedom of contract

A market economy cannot exist without freedom of contract between independent economic agents. In Eucken’s view, “freedom of contract is a constituent of the competitive order. This principle contributes to the establishment of the competitive order and vice versa: only within that order does it acquire its proper meaning. Still, this kind of freedom must not be permitted to allow anyone, through the creation or continued existence of large corporate groups, to break down the competitive order and/or secure the ability to use and abuse the existing relations of economic power” [2005, p. 279].

From the standpoint of the environmental and climate-related goals of the economic process, it is necessary to protect natural resources against free extraction (or extraction in general) within the bounds of contractual freedom. An example of such protection was a special fund planned in Ecuador which aimed to accept payments from developed countries in exchange for the country’s decision not to exploit the oil fields located in Yasuní National Park [Göpel, 2020, p. 177]. Successful implementation of such an environmental protection instrument, however, requires mutual trust between the partners with regard

to the use of the money deposited in the fund. In the case in question, that trust was absent, but this does not rule out the possibility of identical or similar instruments being used in other projects.

2.9. Material liability

In ordoliberal thought, the notion of liability was limited to material liability at the level of individual microeconomic operators [Eucken, 2005, pp. 320–325]. From the perspective of modern-day requirements, this represents a weakness in that theory – a theory which, like other major trends in economics at the time of its conception, could not have fully predicted the world’s dramatically exacerbating environmental and climatic problems. However, signs of these tendencies had already been recognised by them. Röpke [1960, p. 50] wrote about “polluted rivers in which we can no longer bathe; or the increasing difficulty of assuring an adequate supply of drinking water; or the horrible violation of nature, which we are gradually turning into a desert and the balance of which we disturb and finally destroy, to our own incalculable damage”.

Despite the above, the fact that ordoliberals emphasised the importance of economic agents’ responsibility for the material outcomes of their business operations is highly relevant to the issues addressed in this paper. Firstly, strict material liability reduces the propensity of business entities to engage in risky activities to increase their size or use mergers and acquisitions to attain an oligopolistic or monopolistic position. Secondly, a favourable financial position of responsibly operating businesses helps stabilise budget revenues. Thirdly, state budgets and international institution budgets backed by sound long-term financing foster the generation of public goods in the fields of ecology and prevention of global atmospheric warming. This can be seen as creating a financial basis for the future of humankind by amassing the funds needed to generate environmental and climate-related public goods. In itself, however, it is still insufficient. It is also necessary to create an awareness among scientists and members of the public so that they can recognise the need for radical action that will enable humanity to survive on planet Earth. This would be a true revolution in thinking, a transition from the microeconomic perspective typical of ordoliberalism or the macro-perspective of Keynesianism to an existential (i.e., global) “life or death” perspective of the human civilisation. Thinking in such a global and universal human dimension is inherent in Chinese political philosophy [Tingyang, 2020].

2.10. Constancy and consistency of the policy

Constancy and consistency are among the most important requirements for a competitive order policy. The policy should establish a constitutive framework for the day-to-day conduct of the economic process, and the resulting framework needs to be stabilised in a consistent manner and only modified with extreme care [Eucken, 2005, p. 289]. The constancy of a policy should be considered in two contexts: a conceptual context whereby the policy needs to be pursued on the basis of one specific theory/concept and a personal context which requires a stable team of experts who make policy decisions.

A socio-economic policy can be constant and consistent if it is successfully “detached” from the overwhelming influence of short-term, election-oriented political and opportunistic cycles. With regard to responsibilities in the areas of environment and climate, this is – to use the term introduced by Kant – a categorical imperative for the survival of humankind. Under pressure from this imperative, researchers, politicians and societies must all learn to think and act with long-term goals in mind.

2.11. Conclusions

From the perspective of the economic, social, environmental and climatic challenges that face the world, the socio-ecological market economy (SEME) should work to accomplish three interdependent tasks. Firstly, it needs to address the dysfunctions and chaotic internal and external shocks that occur with varying intensity on today’s markets. Secondly, it must strive to eliminate the often dramatic income and wealth inequalities which exist both in individual countries and on a global scale and which entail the risk of increased political radicalism as well as social and armed conflicts [Piketty, 2014]. Thirdly, it needs to face the most difficult and as yet nearly unexplored challenge: counteracting the ecological degradation of the environment and stopping the progressive greenhouse effect.

The above tasks of the SEME form the new trilemma of the socio-economic order policy. The ordoliberal theory presumes that such tasks can only be accomplished successfully within the framework of an end-to-end, comprehensive policy approach. However, the guidance from ordoliberal thinkers concerning the need for a comprehensive socio-economic policy can only be applied to

the first two groups of tasks in the above trilemma, since the third group was unknown to them in the late 1940s and early 1950s.

From Dani Rodrik's trilemma, which focuses on the course of the current economic process (capital flows, exchange rates of currencies and the autonomy of current economic policy), the new trilemma of the socio-economic order policy is distinguished by the fact that it addresses the question of the framework conditions (institutional and political) for the course of this process. The presentation of the two different trilemmas is based on the distinction fundamental to ordoliberalism between socio-economic order and the current course of the economic process. As in Rodrik's trilemma, there can also be a contradiction between the simultaneous implementation of the three above-mentioned governance policies. For example, stepping up efforts to meet ambitious environmental targets (such as the European Green Deal by 2050) may conflict with social policies and the mitigation of inequalities. In turn, intensive attempts to prevent crisis phenomena may weaken incentives for taking risk and sources of growth and thus reduce future opportunities to finance environmental investments and social objectives.

Naturally, one needs to ask whether the SEME is an utopian idea, an opportunity or perhaps a genuine existential necessity in the context of the survival of a free society [Mączyńska, Pysz, 2022]. One thing seems certain, however: accomplishing the socio-economic policy tasks that make up the aforementioned trilemma will require extraordinary skill. The dilemma of (1) ensuring the efficient operation of the market and (2) preventing further income and wealth inequalities was successfully resolved by Erhard using his ordoliberal policy of the Social Market Economy in 1948–1966 [Kaczmarek, Pysz, 2004]. His successors, however, including the Social Democratic economist and politician Karl Schiller (a great enthusiast of Keynesian views), encountered significant difficulties in that respect. Today, such policies will be even more difficult to pursue as they will need to address the whole range of objectives stemming from the trilemma described above. To tackle that trilemma, decision-makers will need to demonstrate the breadth of their knowledge and, as an even greater challenge, the skill and intuition required to determine what is appropriate at any given time.

The distinction between the “principles” and the “moment” of the socio-economic policy – drawing from Eucken's views – may help structure the above efforts. The constitutive principles of the competitive economic order are

an invariable part of the socio-economic policy's framework and should be taken into account and consistently respected by that policy. The term "moment", in turn, refers to the enormous variability and dynamism of the day-to-day economic and social life [Pysz, Jurczuk, Moszyński, 2016, pp. 799–822]. By highlighting the role of the competitive economic order as a factor that organises the conduct of the economic process and social life, we would like to argue that this order is the most important social institution that makes it possible to attempt to accomplish the three tasks constituting the aforementioned trilemma. This means that the competitive market should be stimulated to also work towards humanity's environmental and climatic objectives. If humankind is to survive in the "full world" described by Göpel, the proliferation of disorder, chaos and anarchy must not be permitted in the area of the socio-economic policy trilemma, which is now critical to our survival. This implies questioning the views of the theorist of spontaneous socio-economic order, Hayek, who believed that in the increasingly complex and obscure world, the contemporary human being is not and will never be the master of his or her own fate [2003, p. 484]. By far more indispensable than the pessimism of the eminent theorist of spontaneous order is the hopeful "historical optimism" of the present generation. By embracing this view, it will be possible – to follow Popper's words quoted in the introduction to this paper – to give the future development of humankind both an end and a meaning.

3. EKOLOGIZACJA SPOŁECZNEJ GOSPODARKI RYNKOWEJ W PERSPEKTYWIE ZRÓWNOWAŻONEJ TRANSFORMACJI ENERGETYCZNEJ

3.1. Wprowadzenie

Przybywa wyzwań rozwojowych, których rozwiązania podejmuje się nauka i praktyka gospodarcza. Do takich niewątpliwie należy transformacja energetyczna. Polega ona na budowaniu systemu energetycznego przyszłości bez paliw kopalnych i emisji zanieczyszczeń [Popkiewicz, 2022]. Problemy transformacji energetycznej są obecne w wielu obszarach wiedzy i życia społeczno-gospodarczego. Poszukiwaniem „recept” na skuteczną transformację energetyczną zajmuje się wiele dyscyplin nauki, a tym samym duża liczba szkół, ośrodków naukowych i badaczy. Jednym z proponowanych rozwiązań jest koncepcja Społecznej Gospodarki Rynkowej (SGR), którą autorka niniejszego rozdziału zgłębia od wielu lat za sprawą polsko-niemieckich seminariów organizowanych przez PTE oraz Fundację Konrada Adenauera¹². W efekcie powstaje wiele publikacji, w tym monografie z cyklu Społeczna Gospodarka Rynkowa przy współpracy tychże organizatorów. Nie sposób omówić pełnego dorobku uczestników tych seminariów i współautorów wspomnianych monografii.

Impulsem do napisania niniejszego rozdziału jest ostatnia monografia [Mączyńska, Pysz, Urbaniec, 2023], rozwijająca koncepcję SGR, a w niej wykorzystanie podstawowego modelu/szkoły ekonomicznej, jakim jest ordoliberalizm w ograniczaniu nieładu współczesnego świata¹³. Problematyka rozdziału

* Prof. dr hab. Józefa Famielec – Wyższa Szkoła Zarządzania i Bankowości w Krakowie, ORCID: 0000-0001-5248-8472, e-mail: famielej@uek.krakow.pl.

¹² Wcześniej przez Fundację Ludwiga Erharda.

¹³ O globalnym charakterze tej i poprzednich monografii świadczy liczba współautorów (w tej 18 autorów) oraz liczba współautorów zagranicznych (4 autorów).

została wypracowana dla potrzeb i z wykorzystaniem idei oraz treści polsko-niemieckiego seminarium z cyklu Społeczna Gospodarka Rynkowa pt. *Transformacja gospodarczo-energetyczna w kontekście wojny w Ukrainie*¹⁴. Rozdział zawiera próbę rozwinięcia postawionego wcześniej już pytania [Famielec, 2023], czy ekologizacja SGR to innowacja terminologiczna czy humanistyczna? Tezę niniejszego rozdziału jest stwierdzenie, że ekologizacja SGR wymaga poznania i identyfikacji jej szans w skutecznej transformacji energetycznej oraz wspieraniu celów zrównoważonego rozwoju społeczno-gospodarczego.

W dotychczasowym dorobku badawczym i publikacyjnym znajdujemy wiele szczegółowych i bardziej globalnych prób określania zakresu i kierunków restrukturyzacji energetycznej gospodarki. Dominuje przekonanie naukowców, polityków i praktyków gospodarczych co do tego, że taka transformacja jest konieczna w wymiarze zarówno globalnym, jak i codziennego życia ludzi, jako najważniejszych podmiotów/istot środowiska przyrodniczego. Propozycje rozwiązań wpisują się w bardzo szerokie spektrum prawdy poznawczej – od pewności i jedynie słusznej wiedzy do skrajnej niepewności i systematycznie popełnianych błędów w ocenie rzeczywistości. Analiza teoretyczna i empiryczna oraz wyczerpujący opis wyników badań i ich przydatności do rozwinięcia postawionego problemu badawczego wykracza poza możliwości czy kompetencje metodyczne i aplikacyjne pojedynczego badacza, a także poza ramy rozdziału do monografii.

Autorka – w studiach literatury oraz w politykach i programach rozwoju społeczno-gospodarczego – doświadcza jednak deficytu poznania, zapewniającego wykorzystanie dotychczasowej wiedzy w ukształtowaniu pełnych podstaw teoretycznych i praktycznych w zrozumieniu procesów transformacji energetycznej, co według Marcina Popkiewicza stanowi podstawowy warunek istnienia naszej cywilizacji [Popkiewicz, 2022].

Warto – zdaniem autorki niniejszego rozdziału – stawiać dalsze, fundamentalne pytania skierowane do naukowców i praktyków gospodarczych. W szczególności są to następujące kwestie:

- czy kategoria rozwoju zrównoważonego nadaje się do wykorzystania w badaniu procesów decyzyjnych, takich jak transformacja energetyczna?

¹⁴ Transformacja gospodarczo-energetyczna w kontekście wojny w Ukrainie/Wirtschafts- und Energiewende im Kontext des Krieges in der Ukraine, 8 września 2023 r., Uniwersytet Ekonomiczny w Krakowie.

- czy ekonomia pozwala na ograniczanie i unikanie błędów niepewności w posługiwaniu się dużymi zbiorami danych i kształtowaniu procesów produkcji oraz konsumpcji?
- czy emisyjność jest trafną i wystarczającą miarą lub funkcją równowagi w rozwoju społeczno-gospodarczym, w tym oczekiwanej od transformacji energetycznej?

Próba zmierzenia się z postawionymi pytaniami zostanie ograniczona do kilku autorów i kilku nowych lektur¹⁵, które są efektem prac badawczych prowadzonych przez autorkę w ostatnich miesiącach w celu poszukiwania dalszych podstaw ekologizacji SGR, dotyczących tym razem transformacji energetycznej.

3.2. Wiedza

Każde poszukiwanie rozwiązań oraz dokonywanie niezbędnych ich wyborów – decyzji, powinno opierać się na poznaniu rzeczywistości, której one dotyczą. To poznanie zarówno u decydentów, jak i badaczy może zawierać się w ogromnej przestrzeni umysłu – pomiędzy pewnością a wątpliwością. Poznanie może być zapewnione poprzez wiedzę. Sokrates utożsamiał wiedzę i niezbędną jej mądrość z cnotą [Heller, 2017, s. 11]. Wiedzieć o tym, co jest dobre, oznacza więc postępować dobrze. Stanowisko takie zwane jest *intelektualizmem etycznym*¹⁶. Wynika z niego, że cnoty można się nauczyć, a gdy posiędzie się tę wiedzę, samoistnie wybiera się życie zgodnie z nią. Stanowisko to stało w opozycji do opinii arystokratów, zgodnie z którą jest ona czymś przyrodzonym. Stąd dążenie do zdobycia wiedzy, czy metoda sokratejska służyć miały nie tylko celom poznawczym, ale w konsekwencji także etycznym.

Sokrates uważał, że sam nic nie wie i prawdziwej wiedzy dopiero poszukuje, dlatego starał się nie tyle przekonać swoich rozmówców, ile wskazać na błędność

¹⁵ Aby nie powtarzać odnośnienia się do wielu innych źródeł literaturowych i seminariów, opisanych w artykule, por. Famielec [2023].

¹⁶ W epistemologii podejście Sokratesa do własnej wiedzy i przekonań streszcza przypisywane mu zdanie „Wiem, że nic nie wiem”. Sokrates deklarował tym samym, że jest jedynie miłośnikiem mądrości (filozofem) i poszukiwaczem prawdy, i sam nie dysponuje wiedzą, której mógłby nauczać. Tym samym odróżniał się od sofistów, którzy uważali się (zdaniem Sokratesa bezpodstawnie) za znających prawdę i oferowali jej nauczanie. Sokrates znany był ze swej przekory i można wnioskować, iż zdanie to stanowiło punkt zaczepny w dyskusjach z innymi obywatelami Aten, w których to udając zawstydzenie z powodu swojej niewiedzy filozof, uznawał z góry ich wyższość i zadając kolejne pytania, powoli wykazywał im ich obłudę. W ogólniejszym sensie, ponieważ wyrocznia delficka uznała go za najmądrzejszego z ludzi, filozof wyraża tymi słowami znikomość ludzkiej wiedzy jako takiej [Krokiewicz, 2000, s. 48–49].

ich poglądów lub wydobyć z nich ukrytą wiedzę. Tak zwana metoda sokratejska pozwalała prowadzić dyskusję o poznaniu na dwa sposoby: negatywny i pouczający. Metoda negatywna wskazywała na niepewność i brak ugruntowania tego, co rozmówca uważał za wiedzę, a co w rzeczywistości okazywało się jedynie mniemaniem. Rozmowa prowadzona była do momentu, aż rozmówca przyznał, że *nic nie wie* na ten temat [Reale, 2000, s. 377–378]. Metodę pozytywną stosował tylko wobec niektórych osób, w których drzemała nieuświadomiona wiedza. Poprzez dyskusję Sokrates starał się pomóc tej wiedzy „przyjść na świat”¹⁷. Nie był więc osobą pouczającą, a jedynie pomocnikiem, który sam także się uczył.

Z pokorą badacza i prawie 50-letnim doświadczeniem naukowo-dydaktycznym, z szacunkiem do znanych i nieznanymi mi źródeł, dodam, że dorobek empiryczny i naukowy dotyczący skutecznej transformacji energetycznej zasługuje na pozytywną i pouczającą metodę jego rozpoznawania i stosowania. To stwierdzenie wzmacnia motto Voltaire’a: „Wątpliwość nie jest przyjemnym stanem umysłu. Lecz pewność jest stanem śmiesznym”, czy inne: „Bardzo roztropnie jest wątpić”¹⁸. Stwierdzenia te mają charakter utopii, ale te – zdaniem np. A. Juszczyka – bywają uznawane za ważny czynnik poznania. „Utopia jest traktowana nie tylko jako pewna idea polityczna, ale też jako w ogóle sposób uprawiania refleksji społecznej, politycznej, nawet filozoficznej, której istotną cechą jest wytwarzanie projektów gwarantujących lepszą przyszłość dla ludzi” [Juszczak, 2014, s. 13]. Obszarem gwarantującym lepszą przyszłość świata jest niewątpliwie transformacja energetyczna. Wymaga ona wiedzy i decyzji ludzi o racjonalnych umysłach i niepopełniających błędów.

3.3. Teoria perspektywy

Teoria perspektywy – uznany model rozwijającej się ekonomii behawioralnej, ekonomii zachowań i wyborów decydentów, przestrzega przed zagrożeniem popełniania przez człowieka błędów, zwłaszcza w badaniach i w decyzjach

¹⁷ Stąd inna nazwa „metoda położnicza” [Krońska, 2001, s. 70].

¹⁸ François-Marie Arouet, znany jako Voltaire, był osobowością złożoną, wyrażał nieraz sprzeczne poglądy, jego postępowanie nierzadko było kontrowersyjne, dlatego wielu wyznawców różnych ideologii (posługując się wyrwanymi z kontekstu cytatami z tekstów Voltaire’a) uznało go za swojego patrona. Voltaire’owi w rzeczywistości nie można przypisać w pełni żadnej ideologii. Był przede wszystkim zwolennikiem liberalizmu, traktującym z rezerwą każdą religię i ideologię. Por. More et al. [1999]. Cytaty za: [Juszczak, 2014, s. 24].

wykorzystujących duże zbiory danych. Sprzyjają im takie obiektywne czynniki, jak nieracjonalność umysłu decydentów, działających stale w warunkach niepewności.

Źródłowa dla tej części opracowania publikacja Michaela Lewisa [Lewis, 2018] ukazuje serię zaskakujących badań, które diametralnie zmieniły nasze założenia względem procesu decyzyjnego. Lewis rozwija w niej wiele teoretycznych podstaw tworzenia i rezultatów własnych badań i publikacji. W niniejszym rozdziale (o ograniczonej objętości) warto przywołać opisaną współpracę dwóch izraelskich psychologów – Daniela Kahnemana i Amosa Tversky’ego – twórców uhonorowanej nagrodą Nobla teorii umysłu, która zmieniła nasze postrzeganie rzeczywistości.

Teoria umysłu dowodzi, że statystyka i dane empiryczne muszą zastępować wszelkie osądy i błędy ekspertów, „bo umysł jest nieracjonalny”. Człowiek popełnia błędy systematyczne, gdy dokonuje oceny w warunkach niepewności. Prace z teorii umysłu dały początek nowej dziedziny ekonomii behawioralnej. Zrewolucjonizowały badania z wykorzystaniem dużych zbiorów danych. Rozwinęły medycynę opartą na dowodach.

Lewis rozpoczyna swoje rozważania od „problemu, który nigdy nie znika”, a którym była dla niego efektywność rynkowa zarządzania drużyną baseballową¹⁹. Dyrektor drużyny baseballowej szukał nowszych i lepszych sposobów wyceniania zawodników i oceny strategii gry. Klub dysponował mniejszym od innych drużyn budżetem na zakup graczy. Ludzie spoza branży dokonali analizy starych i nowych danych. Zarząd klubu spojrział na baseball z nowej perspektywy i nauczył się zarządzać klubem lepiej niż szefostwo innych drużyn. Doceniono wartość zawodników, których wcześniej ignorowano. „Szalone koncepcje” z książki pt. *Moneyball* uznano w praktyce za genialne, mimo iż zarządy utytułowanych drużyn, a także dziennikarze byli tą książką oburzeni. Wiele osób dostrzegło jednak w nowym podejściu kierownictwa drużyny Oakland uniwersalne przesłanie. Jeżeli wysoko opłacani, publicznie oceniani ludzie, zajmujący się tą dyscypliną od lat sześćdziesiątych XIX wieku, ulegali mechanizmom rynkowym, to może każdego można oszukać? Jeżeli rynek graczy okazał się nieefektywny, to może i inne rynki takie są? Jeżeli świeże podejście analityczne doprowadziło do nowej wiedzy z zakresu baseballu, to

¹⁹ Opisana w książce pt. *Moneyball: The Art of Winning an Unfair Game*, która ukazała się w 2003 r. [Lewis, 2003].

może i w innych dziedzinach działalności człowieka da się postąpić podobnie? Z czasem nowatorski sposób wykorzystania i analizy precyzyjniejszych danych zaczęto wdrażać w innych obszarach, takich jak: oświata, przemysł filmowy, opieka medyczna, golf, rolnictwo, rynek wydawniczy, kampanie prezydenckie, rząd, bankierzy czy futbol amerykański. Za najbardziej spektakularne uznano wykorzystanie podejścia statystycznego do skonstruowania takich przepisów, które utrudniały Afroamerykanom otrzymanie prawa do głosowania w Karolinie Północnej²⁰.

Kiedy decyzje podejmowane na podstawie danych statystycznych nie przynosiły natychmiastowych rezultatów, krytykowano je bardziej zaciekle niż stosowanie tradycyjnych metod w procesie decyzyjnym. Zbytne poleganie na liczbach zbyt łatwo wykorzystywano do odrzucania metod opartych na danych statystycznych, np. w trafnym prognozowaniu wyników wyborów prezydenckich na rzecz, uznanej za bardziej wartościową, metody pracy w terenie. Uzasadniano to tym, że polityka i działalność człowieka wymyka się logice i przewidywaniom. Okazało się jednak, że tylko niewielu dziennikarzy – zwolenników pracy w terenie (wobec analizy danych statystycznych) przewidziało wygraną Trumpa.

Lewis przyznaje, że istotną przyczyną krytyki metody analizy danych statystycznych w procesach podejmowania decyzji, jest sceptycyzm wobec nowych metod, zakorzeniony w ludzkiej psychice, wspomagany potrzebą korzystania z autorytetu, z eksperta, który wie wszystko z pewnością, nawet jeśli uzyskanie tej pewności nie jest możliwe. Sam Lewis, zanim poznał teorię umysłu i noblistów z tej dziedziny, przyznawał rację krytykom, także tym życzliwym, że jego analiza statystyczna rynku jest zbyt płytka i nie zawiera psychologicznych uwarunkowań zachowań graczy i osiąganych wyników. Rynek graczy baseballowych był szczególnie niewydajny i Lewis zaczął stawiać pytanie dlaczego. Sam identyfikował takie uprzedzenia na rynku, jak: nadmierne poświęcanie uwagi maksymalnej prędkości biegowej zawodnika (łatwo mierzalne), a niedocenianie zdolności pałkarza do zdobycia pierwszej bazy za darmo (trudno mierzalne) lub nieuwzględnianie szczególnej budowy zawodnika, oceny jego wysportowania, czy też na ile jest on przystojny. Pokazał, jak funkcjonuje rynek i jak przestaje on funkcjonować, gdy trzeba ocenić zawodnika. Ale nie pokazał, jak działa ludzki umysł, ani jak zawodzi w momencie formułowania osądów lub podejmowania decyzji, w szczególności, gdy pojawia się niepewność – inwestycji, ludzi lub

²⁰ Nazwano to „zmoneyballowaniem” rasizmu [Lewis, 2018, s. 12].

czegokolwiek innego. Jak człowiek, nawet dobry znawca, ocenia to, co widzi – czy to na meczu, czy analizując raporty finansowe, czy na procesie sądowym, w badaniu medycznym itp.? Jak to się dzieje, że umysł nawet rzekomego eksperta – dokonuje błędnych ocen, które jego konkurenci mogą obrócić na swoją korzyść, ignorując głosy „znawców” i wnioskując na podstawie danych?

3.4. Teoria umysłu – powszechność błędów systematycznych poznania rzeczywistości w warunkach niepewności

Na takie pytania pozwala odpowiadać teoria umysłu wypracowana i opracowana przez parę izraelskich psychologów – Daniela Kahnemana i Amosa Tversky’ego, antycypując późniejszą o kilka dekad publikację o amerykańskim baseballu [Lewis, 2003]. Ich historią Lewis wypełnia swoją obszerną książkę (blisko 360 stron). Nie sposób streścić ani omówić tej historii. Wykorzystanie teorii umysłu, niezbędne w procesach decyzyjnych, w tym transformacji energetycznej, wymagałoby interdyscyplinarnego zespołu badawczego, a wcześniej zaprojektowania niezbędnych działań składających się na ten proces²¹.

Jednym z elementów teorii umysłu są zasady przewidywania – jako rezultat rozmów Daniela i Amosa²². Spośród zachowanych przez Amosa, zapisanych zdań z rozmów z Danielem (wiosna 1972), warto przytoczyć:

- „Ludzie niewiele rzeczy przewidują, a wyjaśniają wszystko”.
- „Ludzie chcąc nie chcąc żyją w niepewności”.
- „Ludzie wierzą, że jeśli się wystarczająco mocno postarają, mogą przewidzieć przyszłość”.
- „Ludzie przyjmują wszystkie wyjaśnienia, dopóki pasują one do faktów”.
- „Ludzie często starają się uzyskać informacje, które już mają, i unikają zdobywania nowej wiedzy”.
- „Człowiek jest deterministyczną maszyną wrzuconą w probabilistyczny wszechświat”.
- „Wszystko, co już się stało, musiało być nieuniknione”.

²¹ Opracowano na podstawie [Lewis, 2018].

²² Ustalenia dyskusji obu psychologów były ostro selekcjonowane, często wyeliminowane, jako wyraz sposobu radzenia sobie z chaosem. Niekiedy ocalały tylko skrawki papieru, z kilkoma niedbale zapisanymi zdaniem.

To były notatki do jednego z artykułów Amosa i Danny'ego o tym, że ludzie dokonują prognoz. Zarazem była to pierwsza próba takiego zaprezentowania sposobu ich myślenia, aby mógł on bezpośrednio wpłynąć na przedstawicieli innych dyscyplin. W sposób tylko dla siebie jasny i zrozumiały wyjaśniają osąd i przewidywanie. Osąd, np. „on wygląda jak porządny oficer armii izraelskiej”, pociąga za sobą przewidywanie „zostanie porządnym oficerem armii izraelskiej”. I odwrotnie, przewidywanie zakłada pewien osąd, nie da się bowiem przewidywać bez wcześniejszego osądu. I co więcej, przewidywanie jest osądem, który zawiera niepewność. W kolejnym artykule *O psychologii przewidywania* Kahneman i Tversky pisali: „Wydaje się, że dokonując przewidywań i osądów w niepewnych warunkach, ludzie nie postępują zgodnie z rachunkiem prawdopodobieństwa czy statystyczną teorią przewidywania, tylko polegają na ograniczonej liczbie heurystyk, które czasem przynoszą trafne osądy, a czasem prowadzą do poważnego i systematycznego błędu” [Lewis, 2018, s. 190–191].

Kahneman i Tversky zaliczani są do najbardziej fenomenalnych duetów badaczy naukowych. W 1983 r. na zjeździe Amerykańskiego Towarzystwa Psychologicznego (w rozmowie z Shore'm i Milesem) ocenili siebie: „Byliśmy w stanie wyciągnąć psychologię z laboratorium i czerpać tematy z otaczającego nas świata”. Zapytani, czy ich dorobek wpisuje się w prężnie rozwijający się nurt badań nad sztuczną inteligencją, odpowiedzieli: „Zamiast sztucznej inteligencji badamy prawdziwą głupotę”.

Kahneman i Tversky współpracowali tak ściśle, że zapominali, w czym umyśle zrodziła się dana koncepcja i komu należą się zasługi (rzucali monetą, aby ustalić, czyje nazwisko ma być pierwsze w artykule). Mimo zasadniczych różnic charakterów – jeden ekstrawertyk (Tversky) drugi introwertyk (Kahneman) zawiązali ze sobą prawdziwą przyjaźń. Zdawali sobie sprawę, jak bardzo nawzajem się potrzebują. Kahneman stwierdził: „Zdarza się, że geniusze pracują samodzielnie”, a następnie dodał: „Ani ja, ani Tversky nie jesteśmy geniuszami. Razem jednak jesteśmy nadzwyczajni”. Ich kłopoty nie dotyczyły wiedzy, ale raczej opuszczenia Izraela. Skarżyli się obaj na różnice w publicznym postrzeganiu ich współpracy a stanem faktycznym. W ocenie Amosa „wspólna praca to nierówna, niestabilna relacja. I ludziom się to nie podoba”. Kahneman jednak czuł się źle, że system akademicki nie był sprawiedliwy i że Amos zbierał większą część pochwał za pracę, którą wykonali razem. Obaj byli nagradzani za wspólny dorobek, ale coraz wyraźniejsze były nieporozumienia między nimi.

Nagroda Nobla dla Daniela Kahnemana w 2002 r. niewątpliwie przyczyniła się do zmiany statusu ekonomii behawioralnej, z ekscentrycznej heterodoksji „awansowała” do ważnej gałęzi współczesnych nauk ekonomicznych i psychologicznych. Współtwórca tego sukcesu, Amos Tversky, niestety nie dożył tej ważnej chwili – zmarł na raka w 1996 r., w wieku 59 lat. Nazwiska Kahnemana i Tversky’ego w literaturze teoriodecyzyjnej częściej pojawiają się razem niż osobno. Ich współpraca trwała ponad 20 lat i zaowocowała licznymi pracami, opublikowanymi w najbardziej prestiżowych pismach naukowych świata, jak „Science”, „Cognition” czy „Econometrica”.

Dzik tak oceniał ich wkład we współczesną psychologię i ekonomię (po uzyskaniu nagrody Nobla) [Dzik, 2004, s. 132]: „Dzięki Danielowi Kahnemanowi i Amosowi Tversky’emu posiadamy usystematyzowaną wiedzę na temat niedoskonałości naszych wnioskowań statystycznych, zarówno tych codziennych, jak i dokonywanych w formie poważnych ekspertyz. Potrafimy trafniej wyjaśnić dziwaczne zachowania zwykłych konsumentów i wielkich przedsiębiorstw. Lepiej rozumiemy, dlaczego ludzie kupują losy na loterię, a także czemu premia za ryzyko na rynkach finansowych jest tak wysoka. Zapoczątkowany przez nich nurt badań z pewnością zaowocuje jeszcze szeregiem intrygujących odkryć o niebagatelnym znaczeniu praktycznym”.

3.5. Ograniczanie głodu jako podstawowy cel zrównoważonego rozwoju oraz transformacji energetycznej

Popkiewicz w przywołanej książce pt. *Zrozumieć transformację energetyczną* [Popkiewicz, 2022] buduje drogowskaz – dziewięć grup działań niezbędnych do dokonania transformacji energetycznej. Nie ma podstaw do krytycznego, ani nawet dyskusyjnego potraktowania tych działań, bowiem Popkiewicz, jako analityk megatrendów oraz ekspert i dziennikarz zajmujący się powiązaniem w obszarach (gospodarki, energii, zasobów środowiska), autor kilku bestsellerów, nie ma sobie równych w wiedzy, jak dokonać transformacji energetycznej w Polsce. Najważniejszym celem transformacji, często powtarzanym, jest pozbycie się uzależnienia od paliw kopalnych. Oprócz zmian techniki, technologii, źródeł pozyskiwania energii, wskazuje na czynniki polityczne i konieczność uzgodnienia wspólnej wizji społeczeństwa demokratycznego, które jego

zdaniem działa zadziwiająco dobrze [Popkiewicz, 2022, s. 446–447]. Analityk dokonuje identyfikacji i strategicznej oceny wielu programów oraz projektów polityki energetycznej, potencjału technologicznego oraz instytucjonalnego zmian procesów oraz procedur energetycznych.

W świetle teorii perspektywy i zagrożeń związanych z nieracjonalnością umysłu powstaje pytanie, czy cel budowania systemu energetycznego bez paliw kopalnych i emisji zanieczyszczeń jest uniwersalny i wystarczający dla świata, czy tylko dla Polski i Europy?

Uniezależnienie światowej produkcji i konsumpcji od paliw kopalnych – może nie wystarczyć dla perspektywy tego, co w świecie jest najważniejszym zagrożeniem cywilizacyjnym – a mianowicie głodu. Hipotetyczne pozbycie się paliw kopalnych (choć mało prawdopodobne, bowiem w niektórych obszarach świata tylko takie są) i zmniejszenia tempa emisji, zwłaszcza gazów cieplarnianych, może nie wystarczyć do uratowania naszej cywilizacji. Odnawialne źródła energii nie zapewnią nakarmienia żyjących obecnie 8 mld ludzi. Anthony Warner – biochemik, absolwent Uniwersytetu w Manchesterze, specjalista kucharz i kierownik do spraw rozwoju przemysłu spożywczego, stawia pytanie *Jak nakarmić świat, nie niszcząc go przy okazji?* [Warner, 2021]. Zmienia on podstawy perspektywy równoważenia rozwoju. Stawia i uzasadnia tezę, że życie w równowadze z naturą nie jest ani realistyczne, ani pożądane. Przykładowo, rolnictwo nie jest równoznaczne z naturalną równowagą w przyrodzie. Nigdy tak nie było i nie należy o to zabiegać. Wśród licznych zagrożeń rozwoju człowieka to głód i związane z nim cierpienie jest najgorsze. Źródłem prezentowanej przez niego wiedzy jest jego osobiste doświadczenie wielomiesięcznej walki o zdrowie córki. Jej choroba polegała na atakach strachu – bała się jedzenia, a nie jedząc, cierpiała głód, powrót apetytu wywoływał nowy strach wobec jedzenia (załamanie nerwowe, ataki paniki, strach przed wymiotami, strach przed jedzeniem).

Prawdziwy głód to nie to samo, co ochota na jedzenie. Głód jest podstępny i zabójczy. Okrada z energii, pożera ciało, w końcu zaczyna obdzierać z człowieczeństwa. W przypadku córki Warnera był to głód wywołany chorobą. Troska bliskich i medycyna pozwoliły jej na powrót do normalności. Ale jeszcze groźniejszy jest głód, który może być efektem braku jedzenia i nierówności rozwojowych na Ziemi. Znane i dokumentowane są paradoksy nadmiaru jedzenia i niedostatku jedzenia, czasem w jednym miejscu, z powodu wykluczania niektórych z korzystania, nawet z marnowanego jedzenia.

Transformacja systemu energetycznego, którą proponuje Popkiewicz, zastąpiona jest u Warnera kształtowaniem systemu żywnościowego. Nie bagatelizuje on wpływu branży energetycznej, transportowej, budowlanej i innych gałęzi przemysłu na zmiany klimatu, ale branża spożywcza – ma niewspółmiernie większe znaczenie dla środowiska, niż to się zwykle przedstawia [Warner, 2021, s. 17 i dalsze]. Publikacja Warnera jest także obszerna (blisko 430 stron) i nie sposób jej w tym rozdziale wyczerpująco opisać. Autor stawia na przekształcenia w rolnictwie i w systemie żywnościowym, ale zastrzega się, że wymagają one szybkich i radykalnych zmian branży naftowo-gazowej (a więc transformacji energetycznej). Zatem transformacja energetyczna jest niezbędna nie tylko dla skutecznej walki o ochronę klimatu, ale warunkuje przekształcenia rolnictwa i systemu żywnościowego świata.

Warto dodać, że w odróżnieniu od mody na oferowanie tzw. zrównoważonych planów dietetycznych, Warner wskazuje na zagrożenia z nimi związane. Jego zdaniem, każdy tzw. zrównoważony plan dietetyczny może być szkodliwy, błędny, zdradliwy, jak diety, które udało mu się zdemaskować, a które nazywa ekościami. Środowisko i zmiany klimatyczne są wykorzystywane jako pole walki o dietę, stając się nowym, modnym przepisem na wpędzenie nas w poczucie winy i pokazanie, jak bardzo jesteśmy nieodpowiedzialni w kwestii odżywiania. Analizuje tezy, hipokryzję i fałszywą pewność siebie tych, którzy próbują przedstawić zrównoważoną żywność jako zwykły towar. Tak zwaną produkcję ekologiczną traktuje jako szalejący w branży spożywczej proceder ekościemy, która bardzo utrudnia dokonywanie właściwych wyborów. Dopuszczają się go najwięksi producenci, największe znane marki na świecie.

Niezbędne są zmiany. Wszyscy mają do odegrania ważną rolę – od szefów wielkich korporacji po polityków, specjalistów od rozwoju produktu, rolników, badaczy, dziennikarzy, działaczy, konsumentów. Jedzenie – nawet jeśli diametralnie się zmieni, powinno pozostać źródłem radości i tworzyć poczucie wspólnoty. Choć zmiany klimatyczne są stosunkowo nowym zagrożeniem, to warto dodać, że rolnictwo od dawna było szkodliwe dla środowiska, nie tylko z powodu jego chemizacji, ale także z natury rolnictwa, np. wytwarzanie przez zwierzęta gazów cieplarnianych²³.

²³ Wołowina w sosie to najbardziej nieekologiczny obiad. To bardzo energochłonne mięso. Do wyprodukowania 1 kg wołowiny potrzeba aż 25 kg paszy. Średnia dla mięsa wynosi 1:10. Por. Ulanowski [2023, s. 48].

3.6. Podsumowanie

Nieustanna walka człowieka z najniebezpieczniejszym i najstarszym wrogiem – głodem – wpisuje się w działania powszechnie traktowane jako zagrożenia środowiskowe, takie jak:

- gazy cieplarniane;
- ekstremalne zjawiska pogodowe;
- zmiany w sposobie użytkowania gruntów;
- niszczenie lasów deszczowych;
- różnorodność biologiczna;
- pogorszenie jakości wody i zmniejszanie jej ilości oraz dostępności;
- wiązanie azotu cząsteczkowego;
- modyfikacje genów i gazy u krów.

Ponadto Warner obejmuje swoją obserwacją – w poszukiwaniu odpowiedzi, jak nakarmić świat – takie obszary, jak:

- nazizm i komunizm;
- marnowanie żywności;
- mięso hodowane w laboratorium;
- kanibalizm;
- plastikowe słomki;
- zielone rewolucje;
- robotyczne pszczoły;
- lasery do wypalania chwastów.

Panuje powszechna zgoda co do tego, że spalanie paliw kopalnych przysparza dwutlenku węgla. Połowa dwutlenku węgla wyemitowanego ze spalania paliw kopalnych zostaje w atmosferze ponad 100 lat i ociepla klimat. Z tego jedną czwartą pochłania lądowa biosfera, a drugie tyle – ocean. Inne antropogeniczne gazy cieplarniane to metan (z odwiertów i rurociągów oraz uwalniany przez bakterie beztlenowe oraz żyjące w układzie trawiennym przeżuwaczy i na polach ryżowych).

Mechanizm globalnego ocieplenia jest dość prosty i dobrze rozpoznany przez fizyków i chemików XX wieku. Gdyby nie on, temperatura przy powierzchni Ziemi byłaby aż o 19 stopni niższa od obecnej. Ludzkość pompuje w powietrze coraz więcej gazów cieplarnianych – obecnie każdego roku ponad 50 mld ton ekwiwalentu dwutlenku węgla, co daje coraz silniejszy efekt szklarniowy.

Niekontrolowane globalne ocieplenie grozi istnieniu naszej cywilizacji [Ulanowski, 2023]. 99% gatunków, które kiedykolwiek żyły na Ziemi, już wymarło.

Czy możliwa jest transformacja energetyczna oraz transformacja systemu żywieniowego w warunkach wojny w Ukrainie, głodu w Afryce, braku wody pitnej? Czy SGR, w tym zasada ochrony własności, zasada odpowiedzialności, zasada wolności i ochrony konkurencji, gwarantują przeprowadzanie skutecznej transformacji energetycznej i systemu żywnościowego w Polsce, w Europie, w świecie? Jeśli nie, to co w zamian?

4. POSZERZENIE KONCEPCJI SPOŁECZNEJ GOSPODARKI RYNKOWEJ O ASPEKTY NIEBIESKIEJ GOSPODARKI

4.1. Wprowadzenie

Duże znaczenie dla ludzkości i gospodarki na świecie mają morza i oceany. Pochłaniają one dwutlenek węgla, wytwarzają tlen, regulują klimat, są istotnym źródłem słodkiej wody, pożywienia i surowców mineralnych. Nad brzegiem mórz zlokalizowane są tysiące miast, plaże morskie przyciągają miliony turystów, szlakami morskimi przewozi się ponad 80% ładunków uczestniczących w handlu międzynarodowym. Dużym wyzwaniem dla obecnych i przyszłych pokoleń jest ochrona środowiska morskiego, a w szczególności powstrzymanie zaśmiecania mórz i zahamowanie procesu ocieplania się wód oceanicznych, przełowienia akwenów rybnych i utraty różnorodności biologicznej mórz i oceanów. Na szczególną uwagę w tych działaniach zasługuje koncepcja niebieskiej gospodarki (ang. *blue economy*), która stanowi rozszerzenie idei zielonej gospodarki i Społecznej Gospodarki Rynkowej na środowisko morskie.

4.2. Znaczenie mórz i oceanów dla ludzkości i życia na Ziemi

Morza i oceany zajmują 71% powierzchni Ziemi. To im zawdzięcza ona nazwę „błękitnej planety”, od której z kolei pochodzi pojęcie „blue economy”. Bez mórz i oceanów nie byłoby życia na Ziemi. Pochłaniają one 30% globalnej emisji dwutlenku węgla (CO₂) – więcej niż wszystkie lasy deszczowe na Ziemi, i wytwarzają ponad połowę tlenu na naszej planecie. Zawdzięczamy to

* Dr hab. Eugeniusz Gostomski, prof. WSB – Uniwersytet WSB Merito Gdańsk, ORCID: 0000-0003-0699-1928, e-mail: egostomski@wp.pl.

fitoplanktonowi, który poprzez fotosyntezę absorbuje dwutlenek węgla i uwalnia do atmosfery tlen. Pochłanianie przez oceany CO₂ następuje także dzięki temu, że jest on budulcem pancerzyków dla zooplanktonu, które po śmierci opadają na dno oceaniczne, tworząc warstwy wapieni (rafy koralowe) i magazynując węgiel w postaci bezpiecznej dla atmosfery. Ponadto oceany regulują klimat, pochłaniając ciepło i uwalniając je równomiernie z powrotem do atmosfery.

Morza i oceany są też istotnym źródłem słodkiej wody, ponieważ w wyniku parowania nad ich powierzchnią tworzą się chmury, z których na obszarach lądowych pada deszcz lub śnieg. Środowisko morskie stanowi przestrzeń do życia różnorodnych gatunków roślin i zwierząt od mikroorganizmów po największe ssaki na świecie – płetwale błękitne, które osiągają długość 30 m i ważą do 150 ton. Występuje tam znacznie więcej gatunków flory i fauny niż na lądzie. Wszystkie one tworzą system życia, w którym obecność jednego gatunku umożliwia egzystencję innych istot.

Od wieków morza i oceany mają istotne znaczenie gospodarcze dla ludzkości. Około 40% światowej populacji mieszka w odległości nie większej niż 100 km od morza. Nad brzegami mórz zlokalizowane są tysiące miast, w tym większość dzisiejszych megamiast liczących ponad 8 mln mieszkańców. W światowej gospodarce morskiej, która obejmuje rybołówstwo morskie, turystykę morską, przemysł stoczniowy, żeglugę wraz z portami i przemysł offshorowy, pracuje kilkadziesiąt milionów ludzi, najwięcej w rybołówstwie morskim i turystyce związanej z morzem. Morza i oceany dostarczają pożywienia dla milionów osób, są ważnym źródłem surowców mineralnych, umożliwiają stosunkowo tani transport wodny towarów i pasażerów, a także wypoczynek na plaży i statkach wycieczkowych. Obszarom morskim ludzkość zawdzięcza w dużym stopniu swój dobrobyt. W przeszłości połowy ryb, głównie w morzach, pozwalały przeżyć mieszkańcom regionów, w których rolnictwo ze względu na niesprzyjające warunki przyrodnicze nie było w stanie wyżywić ludzi. Według danych FAO, dzisiaj ryby i owoce morza dostarczają 3,3 mld ludzi na świecie 20% konsumowanego białka zwierzęcego. W takich krajach jak Bangladesz, Kambodża, Gambia, Sri Lanka i Indonezja wskaźnik ten wynosi 50% lub jest wyższy [Blümel, Fisch, Franke et al., 2021, s. 74–75]. Trzeba podkreślić, że ryby są bogate w witaminy i nienasycone kwasy tłuszczowe, cechując się niską zawartością cholesterolu.

Bez wykorzystania morskich szlaków handlowych nie byłby możliwy dynamiczny rozwój handlu międzynarodowego. Światowa flota handlowa, która liczy prawie 100 tys. statków, w 2019 r. przewiozła drogą morską około 11 miliardów

ton towarów, tj. ponad 80% wszystkich towarów i surowców stanowiących przedmiot handlu międzynarodowego – licząc według wagi, i 60–70% – licząc według wartości. Ponad dwie trzecie całego frachtu stanowią ładunki suche i przewożone w kontenerach, a resztę ładunki płynne. Najszybciej rosną globalne przewozy kontenerowe, na które przypada już 60% wszystkich towarów transportowanych drogą morską [Blümel, Fisch, Franke et al., 2021, s. 116–117].

Morza i oceany są źródłem wielu surowców: soli, ropy naftowej, gazu ziemnego, piasku, żwiru i wody przeznaczonej do odsalania. Głęboko pod dnem oceanów znajdują się pokłady cennych metali: niklu, miedzi, kobaltu i pierwiastków ziem rzadkich. Dotychczas ich wydobywanie technicznie było bardzo trudne i nierentowne, ale w przyszłości w związku z rozwojem technologicznym w przemyśle wydobywczym i wzrostem popytu na te metale sytuacja może się zmienić. Już dzisiaj prowadzone są odpowiednie testy w zakresie nowoczesnych technologii morskich. Natomiast bariera kosztów i problemy techniczne nie występują w przypadku wydobywania z mórz piasku i żwiru potrzebnego do produkcji betonu i umacniania podmytych brzegów. W Europie w 2018 r. wydobyto 54 mln m³ tego kruszywa, najwięcej w Holandii i Wielkiej Brytanii. W krajach nadmorskich odparowuje się wodę morską w celu pozyskania soli kuchennej. Jest to stosunkowo proste i tanie pozyskiwanie tego produktu.

Od lat intensywnie wydobywa się na morzu – za pomocą platform morskich – ropę naftową i gaz ziemny. Z mórz pochodzi już ponad jedna czwarta produkowanej na świecie ropy naftowej i gazu ziemnego. Najwięcej platform wydobywczych znajduje się na wodach Zatoki Perskiej, Brazylii, Nigerii, Morza Północnego, Zatoki Meksykańskiej i Morza Kaspijskiego [Blümel, Fisch, Franke et al., 2021, s. 150–180].

Na morzach silniej i częściej niż na lądzie wieją wiatry, co jest przesłanką budowy na morzu farm wiatrowych, z którymi ludzkość w dobie postępującej dekarbonizacji gospodarki wiąże duże nadzieje. Ich budowie nie sprzeciwia się społeczeństwo, jak ma to miejsce w przypadku farm wiatrowych na lądzie. W latach 2010–2020 moc morskich elektrowni wiatrowych na świecie zwiększyła się z 3 gigawatów do 29 gigawatów, a według prognoz w 2025 r. ma wynosić 109 gigawatów [Blümel, Fisch, Franke et al., 2021, s. 184–193].

Ciepłe morza i tereny nadmorskie mają duże walory turystyczne, co przyciąga turystów krajowych i zagranicznych. Odpoczywający nad morzem turyści mogą pływać, nurkować, uprawiać inne sporty wodne lub opalać się na plaży, odbywać przejażdżki statkiem po wodach przybrzeżnych lub nawet wypłynąć

kutrem w morze z rybakiem na połów ryb. Obsługa turystów w regionach nadmorskich daje pracę – stanowiącą często najważniejsze źródło dochodów – ich mieszkańcom.

4.3. Szkodliwy wpływ zanieczyszczeń na środowisko morskie i zmiany klimatu na Ziemi

Morza i oceany stają się coraz większym śmietnikiem świata. Według szacunków ONZ każdego roku do mórz trafia 400 mln t różnorodnych zanieczyszczeń. Na tę znaczną masę składają się: chemikalia, plastik, substancje zawierające trujące związki metali, przeterminowane lekarstwa i kosmetyki, odpady organiczne, szkło, drewno, podpaski, prezerwatywy, jednorazowe zapalniczki i setki innych przedmiotów. Część stałych zanieczyszczeń unosi się nad wodą, tworząc z nich prawdziwe wyspy śmieci, a reszta utrzymuje się w kolumnie wody lub opada na dno. Wielka Pacyficzna Wyspa Śmieci na północnym Pacyfiku, znajdująca się w obrębie wirów morskich, utworzona przez duże i rozdrobnione odpady plastikowe i inne materiały, liczy już 1,6 mln km² i nadal się powiększa. Około 80% zanieczyszczeń w środowisku morskim pochodzi ze źródeł lądowych jako śmieci wrzucane przez ludzi bezpośrednio do morza lub dostające się do mórz rzekami. Są to zarówno zanieczyszczenia stałe wytwarzane przez gospodarstwa domowe i przedsiębiorstwa, jak i ścieki przemysłowe, odpady z produkcji rolnej, wypłukiwane z gleby nawozy sztuczne i środki ochrony roślin oraz inne śmieci. Za pozostałe 20% zanieczyszczeń odpowiada rybołówstwo, transport morski, morskie instalacje przemysłowe, platformy wiertnicze i systemy kanalizacyjne w miejscowościach nadbrzeżnych.

Morza są też zanieczyszczane wyciekami ze statków ropy naftowej i różnych olejów oraz materiałami radioaktywnymi z elektrowni atomowych i okrętów wojennych z napędem jądrowym. Najbardziej obszary morskie zostały zanieczyszczone w Zatoce Perskiej wiosną 1990 r., w okresie przed najazdem Iraku na Kuwejt. Drugą wielką katastrofą ekologiczną był niekontrolowany wypływ 700 tys. t ropy naftowej do Zatoki Meksykańskiej w kwietniu 2010 r. na skutek eksplozji należącej do BP platformy wydobywczej *Deepwater Horizon*. Katastrofa ta kosztowała koncern BP 42 mld USD [Bücker, Jenisch, Lutter et al., 2014, s. 38–41]. W światowym rybołówstwie morskim każdego roku gubi się, pozostawia w morzu lub wyrzuca się ok. 640 tys. t narzędzi połowowych, które potem nawet przez dziesięciolecia przemieszczają się w wodach morskich,

stanowiąc groźną pułapkę dla zwierząt morskich: fok, delfinów, żółwi morskich i innych istot żywych. Większość tych zwierząt ginie, nie mogąc się wydostać na powierzchnię wody, aby zaczerpnąć powietrza, uciec przed drapieżnikami lub znaleźć pożywienie [*Zaśmiecanie mórz*, 2014].

Wśród substancji zanieczyszczających środowisko morskie znajduje się kilkaset bardzo groźnych dla fauny morskiej rodzajów substancji chemicznych, w tym opakowania i torby jednorazowego użytku z tworzyw sztucznych. Tworzywa te, w przeciwieństwie do materiałów naturalnych, praktycznie nigdy nie znikają, co najwyżej pod wpływem słońca, słonej wody i fal po długim czasie rozpadają się na mniejsze kawałki.

Postępujące zmiany klimatu na naszej planecie są przyczyną fizycznych zmian w środowisku morskim, co ma bardzo poważne konsekwencje dla żyjących tam istot. Wraz z podwyższaniem się temperatury na Ziemi cieplejsze stają się masy wody na powierzchni mórz i oceanów. Wpływa to na cyrkulację wody także na większych głębokościach i zaburza funkcjonowanie w środowisku morskim złożonych łańcuchów pokarmowych. Natomiast zmieniające się układy pogodowe przynoszą coraz częstsze i gwałtowniejsze sztormy, których skutki boleśnie odczuwają zarówno nadbrzeżne siedliska zwierząt, jak i obszary połowowe ryb i owoców morza. Ponadto ocieplanie się wód morskich sprawia, że stają się one uboższe w życiodajny tlen. Wpływa to negatywnie na kondycję i liczebność żyjących w morzach organizmów. Ponieważ morza i oceany w związku z ocieplaniem się wód pochłaniają więcej CO_2 z atmosfery, skład chemiczny wód morskich zmienia się w niespotykanym dotychczas tempie. W rezultacie wody te są coraz bardziej zakwaszone, co zagraża życiu wielu skorupiaków i innych zwierząt morskich. Dzieje się tak dlatego, że woda, która nie jest już wystarczająco alkaliczna, rozkłada wapienne skorupy małży, niszcząc ważne ogniwo w morskim łańcuchu pokarmowym. Ocieplanie się mórz powoduje też śmierć niezwykle wrażliwych na zmiany temperatury raf koralowych, które stanowią naturalne siedlisko dla wielu gatunków zwierząt morskich. Wraz z rafami umierają też ryby. Klimat najszybciej ociepla się w krajach rozwijających się, które z powodu zmniejszających się zasobów ryb i w konsekwencji redukcji połowów, mają olbrzymi problem z zapewnieniem wyżywienia dla rosnącej tam populacji [Gostomski, Nowosielski, 2022, s. 126].

Bardzo niebezpieczne dla znajdujących się na morzu ludzi i wszystkich istot żyjących w morzach jest zatopiona tam po zakończeniu pierwszej i drugiej wojny światowej broń chemiczna i amunicja. Tylko na dnie niemieckich wód Morza

Północnego i Bałtyku znajduje się 1,6 mln ton środków bojowych. Groźną broń zatopiono też na Morzu Śródziemnym, Morzu Czarnym, w Zatoce Meksykańskiej, wzdłuż brzegów Japonii i Australii oraz w wielu innych miejscach – łącznie kilka lub nawet kilkanaście milionów ton materiałów wybuchowych. Istnieje niebezpieczeństwo, iż ze skorodowanych min wydostaną się trujące substancje chemiczne. Mogą też eksplodować zardzewiałe ładunki wybuchowe, powodując na dużym obszarze śmierć lub zranienie wszystkiego, co tam żyje. Na świecie ciągle brak jest technicznych i ekonomicznych możliwości usunięcia z dna mórz milionów ton znajdującej się tam amunicji i broni chemicznej [Bücker, Jenisch, Lutter et al., 2014, s. 220–222].

Spółeczność międzynarodowa podejmuje działania na rzecz ograniczenia masy zanieczyszczeń trafiających do mórz. Służyć temu mają porozumienia i regulacje prawne podejmowane na szczeblu międzynarodowym, regionalnym i narodowym [Bücker, Jenisch, Lutter et al., 2014, s. 224–226]. Przykładowo, w 2019 r. 20 dużych krajów uprzemysłowionych zobowiązało się do 2050 r. zredukować do zera trafiające do morza nowe zanieczyszczenia w postaci plastiku. W 1973 r. została przyjęta, a w 1978 r. zmodyfikowana *Międzynarodowa konwencja o zapobieganiu zanieczyszczaniu morza przez statki* [MARPOL, 2023], którą później uzupełniono o odpowiednie załączniki. Wpływ na jej powstanie miały dwie wielkie katastrofy zbiornikowców: Torrey Canyon (1968 r.) i MT Amoco Cadiz (1977 r.). Konwencja zabrania statkom zanieczyszczania mórz i oceanów plastikiem, szkodliwymi substancjami transportowanymi drogą morską, ropą naftową i pochodnymi oraz wymaga, aby statek był przygotowany do przeciwdziałania zanieczyszczeniu środowiska morskiego w razie katastrofy na morzu. Konieczne jest też włączenie gospodarstw domowych i przedsiębiorstw do walki z zanieczyszczeniem środowiska naturalnego, zaprzestanie produkcji trujących materiałów i towarów oraz stworzenie zamkniętego obiegu dla chemikaliów i plastiku.

4.4. Istota niebieskiej gospodarki

Z jednej strony istotne znaczenie ekonomiczne i społeczne mórz dla żyjących współcześnie ludzi i przyszłych pokoleń, a z drugiej strony postępujące zanieczyszczenie i ocieplenie wód oceanicznych, przełowienie łowisk i zagrożenie morskiej różnorodności biologicznej skłaniają do poszukiwania rozwiązań mających odwrócić te niekorzystne trendy. Na szczególną uwagę w tych

działaniach zasługuje koncepcja niebieskiej gospodarki (ang. *blue economy*). Stanowi ona rozszerzenie na środowisko morskie idei zielonej gospodarki, która koncentruje się głównie na poprawie środowiska naturalnego na lądzie. Termin *blue economy* do myśli ekonomicznej i społecznej wprowadził w 2010 r. Gunter Pauli w książce *Blue economy – 10 Years – 100 Innovation – 100 Million Jobs* [Mączyńska, 2010].

Istnieje dwojakie rozumienie niebieskiej gospodarki:

- jako opisany przez Pauliego [2010] model gospodarki zrównoważonego rozwoju;
- jako stosowany przez Bank Światowy, OECD, UE i inne organizacje międzynarodowe termin obejmujący wszystkie gałęzie przemysłu i sektory związane z morzami, oceanem i wybrzeżami, niezależnie od tego, czy znajdują się bezpośrednio w środowisku morskim (żegluga i rybołówstwo morskie, wytwarzanie energii wiatrowej i wydobywanie ropy naftowej bądź gazu ziemnego), czy na lądzie (porty, stocznie, turystyka przybrzeżna).

Pauli [2010] patrzy krytycznie na zieloną gospodarkę, która jego zdaniem oznacza dla firm duże koszty związane z dostosowaniem produktów do wymagań ekologicznych. Koszty te są przerzucane na konsumentów, przez co produkty przyjazne dla środowiska często są zbyt drogie i dostępne tylko dla elit, co kłóci się z ideą „dobrobytu dla wszystkich”. Fundamentalną cechą niebieskiej gospodarki jest stosowanie systemu jak najbardziej zbliżonego do natury²⁴, w którym maksymalnie wykorzystuje się wszystkie zasoby i nie powstają żadne odpady. W modelu niebieskiej gospodarki nie ma marnotrawstwa, ponieważ tworzone są produkty, które mogą być wykorzystane do kilku procesów w następujących po sobie cyklach produkcji. Przykładowo, ziarna kawy najpierw służą do sporządzenia napoju, potem powstaje z nich kompost, wykorzystywany następnie jako element nawozu. Odpady przestają więc być bezużyteczne, stając się zasobem do ponownego wykorzystania. Pauli [2010] postuluje, aby przedsiębiorstwa w pierwszej kolejności zaspokajały lokalny popyt w oparciu o lokalne zasoby, co pozwoli im obniżyć koszty produkcji i koszty transportu oraz zmniejszyć obciążenie środowiska naturalnego. Firmy oferujące konkurencyjne produkty mogą zwiększyć produkcję i zatrudnienie.

²⁴ Natura jest niezwykle wydajna, optymalnie wykorzystuje energię i dobra zdatne do spożycia przez zwierzęta.

Według drugiego podejścia niebieska gospodarka obejmuje: żeglugę morską, gospodarkę portową, rybołówstwo i akwakulturę morską, przemysł okrętowy, przemysł offshorowy i turystykę związaną z morzem. W niebieskiej gospodarce przywiązuje się dużą wagę do działań zarówno na poziomie krajowym, jak i międzynarodowym na rzecz wszystkich gałęzi gospodarki morskiej. Do kluczowych wyzwań tego obszaru należą: przeciwdziałanie zanieczyszczaniu środowiska morskiego odpadami stałymi i ciekłymi, wyeliminowanie niedozwolonych metod połowu ryb (połowy z użyciem prądu, dynamitu, środków odurzających, przyłów), drastyczne ograniczenie przyłowu²⁵ ryb, ograniczenie emisji szkodliwych spalin przez statki oraz przyspieszenie dekarbonizacji floty i urządzeń portowych.

4.5. Znaczenie i działania na rzecz niebieskiej gospodarki

Idea niebieskiej gospodarki dobrze wpisuje się w zatwierdzoną przez ONZ w 2015 r. strategię „Zrównoważonego Rozwoju 2030”. W „Celu 14: życie pod wodą” zalecono państwom członkowskim [CSR Consulting, 2023]:

- zmniejszyć zanieczyszczenie mórz i zwiększyć ochronę przybrzeżnych ekosystemów;
- zminimalizować postępujące zakwaszenie oceanów;
- wyeliminować nadmierne i destrukcyjne połowy ryb oraz odbudować zasoby rybne do poziomu umożliwiającego zrównoważone połowy poszczególnych organizmów wodnych;
- do 2030 r. zwiększyć korzyści ekonomiczne z wykorzystania zasobów morskich dla małych państw wyspiarskich i krajów najsłabiej rozwiniętych poprzez zrównoważone zarządzanie rybołówstwem, akwakulturą i turystyką;
- zapewnić lokalnym rybakom łowiącym na małą skalę dostęp do rynków i zasobów morskich;
- zwiększyć ochronę i zrównoważone wykorzystywanie oceanów i ich zasobów przez wdrażanie Konwencji Narodów Zjednoczonych o Prawie Morza (UNCLOS) (United Nations Convention on the Law of the Sea-UNCLOS),

²⁵ Przyłowem są wszystkie zwierzęta wodne, które wpadły w sieci, a nie były celem połowów i z powrotem są wyrzucane do morza. Ofiarą przyłowu padają małe i mniej wartościowe ryby i inne zwierzęta: foki, morświny, delfiny, ptaki, żółwie morskie i małe wieloryby. Rybacy odrzucają co trzecią złowioną rybę, z których 70–100% ginie bezpowrotnie [Gostomski, Nowosielski, 2022, s. 126].

która tworzy ramy prawne dla ochrony i zrównoważonego wykorzystania oceanów i ich zasobów.

Dużą wagę do rozwoju niebieskiej gospodarki przywiązuje Unia Europejska. Z raportu *EU Blue Economy Report* wynika, że niebieskie sektory w krajach unijnych zatrudniają łącznie 4,45 mln osób, generują rocznie 667 mld euro przychodów i wnoszą do PKB 184 mld euro [EU, 2021]. Istotą koncepcji niebieskiej gospodarki, która może pomóc w osiągnięciu celów Europejskiego Zielonego Ładu, jest wspieranie zrównoważonego rozwoju sektorów morskich. Jak wynika z przyjętego w 2021 r. dokumentu pt. *Nowe podejście do zrównoważonej niebieskiej gospodarki w UE – Transformacja unijnej niebieskiej gospodarki na rzecz zrównoważonej przyszłości*, wysiłki UE w dziedzinie tworzenia zrównoważonej niebieskiej gospodarki ukierunkowane są na realizację wyszczególnionych poniżej celów [Komisja Europejska, 2021]:

- Osiągnięcie neutralności klimatycznej i zerowego poziomu zanieczyszczeń – w szczególności poprzez rozwój morskiej energetyki wiatrowej (jej moc ma wzrosnąć z 12 GW w 2021 r. do 60 GW w 2030 r. i 300 GW do 2050 r.), dekarbonizację transportu morskiego (napęd statków na paliwo odnawialne i zeroemisyjne) i ekologizację portów (wykorzystanie ich jako miejsca zasilania statków, stosowanie w portach pojazdów i urządzeń elektrycznych).
- Przyspieszenie procesu przechodzenia do gospodarki o obiegu zamkniętym, w której nie powstają bezużyteczne odpady – w wyniku takich działań jak: zmniejszenie do 2030 r. ilości odpadów plastikowych w morzach o 50%, wykorzystanie odpadów do produkcji materiałów, wykorzystanie oczyszczonych ścieków do nawadniania pól, zaostreżenie norm dotyczących utylizacji ścieków oraz utylizacji wycofanych z eksploatacji statków i wież wiertniczych itp.
- Zachowanie różnorodności biologicznej mórz i odbudowa zniszczeń w środowisku morskim. Uznanie 30% obszarów morskich za podlegające ochronie, ograniczenie destrukcyjnych połowów ryb i ochrona roślinności porastającej nadbrzeża powinna odwrócić niebezpieczeństwo utraty różnorodności morskich ekosystemów i zwiększyć zasoby rybne.
- Rozwój infrastruktury ekologicznej na obszarach przybrzeżnych oraz ochrona wybrzeży przed ryzykiem erozji i powodzi – działania te przyczynią się do zachowania różnorodności biologicznej i krajobrazu na terenach nadmorskich, co ma niebagatelne znaczenie dla rozwoju turystyki nadmorskiej i poprawy jakości życia mieszkających tam ludzi.

- Zapewnienie zrównoważonej produkcji ryb morskich i owoców morza oraz rozwój przyjaznej dla środowiska morskiego akwakultury – w wodach unijnych w znacznym stopniu udało się już przywrócić stan ryb do poziomu zrównoważonego, ale dużym wyzwaniem dla rybołówstwa jest ciągle duży przyłów ryb, który można ograniczyć przez stosowanie bardziej efektywnych technik połowu i staranną kontrolę przestrzegania przez rybaków norm połowowych.
- Poprawa zarządzania przestrzenią morską i obszarami nadmorskimi – tamtejsze plany zagospodarowania przestrzennego muszą uwzględniać interesy wszystkich działających tam podmiotów, potrzebny jest dialog między reprezentantami poszczególnych sektorów niebieskiej gospodarki i ekspertami w celu uniknięcia konfliktów i wdrożenia rozwiązań na rzecz zrównoważonego wykorzystania środowiska morskiego.

4.6. Włączenie idei niebieskiej gospodarki do koncepcji Społecznej Gospodarki Rynkowej

Zmiany klimatu na Ziemi i zanieczyszczenie środowiska naturalnego zagrażają egzystencji przyszłych pokoleń. Tę niekorzystną sytuację może zahamować przejście do rozwoju zrównoważonego, który polega na harmonijnym połączeniu wzrostu ekonomicznego z bezpieczeństwem socjalnym i ochroną środowiska naturalnego. Zmusza też do szerszego spojrzenia na koncepcję Społecznej Gospodarki Rynkowej (SGR), która swój sukces zawdzięczała harmonijnemu połączeniu zasady wolności gospodarczej i sprawnie funkcjonującego na rynku mechanizmu konkurencji z jednoczesnym promowaniem dobrobytu i bezpieczeństwa socjalnego dla ludzi. Model SGR w przeszłości był kilkakrotnie modyfikowany. Dzisiaj konieczne jest uzupełnienie koncepcji SGR o aspekty związane z ochroną środowiska naturalnego na lądzie i na morzu. W celu zachowania – także z myślą o przyszłych pokoleniach – globalnych dóbr środowiskowych: różnorodności krajobrazu, fauny i flory oraz powstrzymania zmian klimatycznych i zanieczyszczania powietrza, gleby i wód, potrzebne jest określenie przez państwo warunków ramowych w zakresie dobrobytu i ochrony dóbr środowiskowych. Ich rolą jest korygowanie nieprawidłowości funkcjonowania rynku, jak np. poprzez internalizację kosztów lub efektów zewnętrznych. Chodzi tutaj o zmuszenie sprawcy do uwzględnienia kosztów (np. następstw spowodowania zanieczyszczenia środowiska naturalnego) w swoim rachunku ekonomicznym i kalkulacji cen produktów oraz do rekompensaty osobom trzecim

wyrządzonej im szkody. Rolą państwa jest też ochrona mechanizmu konkurencji i dbanie o równowagę społeczną poprzez prawo pracy, system podatkowy, obowiązkowe ubezpieczenia społeczne i zapewnienie ludziom równych szans w zakresie rozwoju osobistego i zarabiania na życie.

4.7. Podsumowanie

Dużym wyzwaniem dla ludzkości jest konieczność ochrony środowiska morskiego przed zanieczyszczeniami i powstrzymanie nadmiernej eksploatacji ekonomicznej zasobów przyrodniczych mórz i oceanów. Intensywny rozwój gospodarki morskiej bez uwzględnienia aspektów ekologicznych jest jednym z czynników ocieplania się klimatu na Ziemi, które w długim okresie stanowi duże zagrożenie dla ludzi oraz fauny i flory morskiej. Proces degradacji środowiska morskiego przyspieszyła wojna w Ukrainie. Pociąga ona za sobą nie tylko śmierć i cierpienie tysięcy ludzi, ale powoduje też olbrzymie zniszczenia na lądzie i w wodach morskich u brzegów Ukrainy. Wojna wymusiła zastąpienie w Europie korzystnego pod względem ekologicznym transportu rurociągowego ropy i gazu ziemnego z Rosji transportem tych surowców drogą morską z odległych miejsc zaopatrzenia. Nastąpiły zakłócenia w transporcie drogą morską zbóż z Ukrainy do krajów afrykańskich, zaminowane zostały porty ukraińskie. Wysadzenie zapory w Nowej Kachotce spowodowało napływ dużej ilości słodkiej wody z Dniepru do Morza Czarnego i w konsekwencji zmniejszenie jego zasolenia, co grozi zakwitem sinic, które tłumią naturalną florę morską.

W tym kontekście na znaczeniu zyskuje koncepcja niebieskiej gospodarki, która stanowi rozszerzenie idei zielonej gospodarki na środowisko morskie. O aspekty ochrony środowiska naturalnego – zarówno lądowego, jak i morskiego – trzeba też uzupełnić koncepcję SGR. Bowiem bez zachowania, w jak najlepszym stanie, środowiska naturalnego nie jest możliwa realizacja głównej idei SGR, jaką jest zapewnienie „dobrobytu dla wszystkich, także przyszłych pokoleń”. Zgodnie z założeniami SGR potrzebne jest określenie przez państwo warunków ramowych w zakresie ochrony środowiska naturalnego w celu korygowania nieprawidłowości funkcjonowania rynku, np. poprzez internalizację kosztów lub efektów zewnętrznych. Chodzi tutaj o uwzględnienie w rachunku ekonomicznym przedsiębiorstwa i w kalkulacji cen kosztów usunięcia następstw zanieczyszczenia środowiska naturalnego.

5. RZECZ O REDUNDANCJI ZASOBÓW I KOMPETENCJI WOBEC WYMOGÓW GOSPODAROWANIA SPOŁECZNO- -EKOLOGICZNEGO

5.1. Wprowadzenie

W środowisku ekonomistów trwa dyskusja na temat relacji między naukami o zarządzaniu a nowymi nurtami w ekonomii i innych naukach społecznych. Świadczy to o tym, że jest to reakcja na narastające trudności z wyjaśnianiem coraz groźniejszych zjawisk społeczno-gospodarczych. Nie tylko nauki o zarządzaniu, ale i ekonomia neoklasyczna nie nadążają za zwiększającą się złożonością mechanizmów wszelkich zmian w gospodarce. Wydaje się, że w badaniach naukowych zbyt mało miejsca specjaliści zarządzania poświęcają problemom samych organizacji, np. ich usieciowieniu, roli aktywów, kapitału, racjonalizacji działania. Wiele z tych wątpliwości zostało postawionych w ramach ekonomii neoklasycznej, a uszczegółowione w ramach nowej ekonomii instytucjonalnej. Z kolei nauki o zarządzaniu stopniowo poszerzają zakres przedmiotu badań, a jednocześnie są „naciskane” przez koncepcje nowej ekonomii instytucjonalnej z jej paradygmatem O.E. Williamsona i ładu społeczno-gospodarczego teorii ordo.

Stabilny i społecznie akceptowalny ładu społeczno-gospodarczy będąc remedium na zjawiska kryzysowe, nie staje się celem samym w sobie. Jak stwierdza Miszewski [2022], formuła celu gospodarowania daje się wywieść z określonej hierarchii wartości. Wartości nie determinują zachowań ludzkich bezpośrednio, lecz za pośrednictwem instytucji. Te instytucje powinny zachowywać zdolności do tworzenia porządków aksjonormatywnych, a punktem wyjścia jest konstatacja o dysjunktywnym, a nie integralnym charakterze społeczeństwa, natomiast

* Dr hab. Andrzej Szplit, prof. ANS – Akademia Nauk Stosowanych im. prof. Edwarda Lipińskiego w Kielcach, ORCID: 0000-0003-2161-8187, e-mail: andrzej.szplit@gmail.com.

tworzywem wewnętrznej integracji staje się kultura. Ta dysjunktywność wynika z narzuconych przez rozwój technologiczny zmian w procesie gospodarowania.

Kultura tak rozpatrywana, która może być integrująca – przynajmniej współcześnie nie jest zjawiskiem pierwotnym w stosunku do zmian w otoczeniu. To innowacje wymuszają nowe wzorce zachowań i nowe obyczaje. Kultura tworzona według zasady: „świat jest po to, by go konsumować” pozostaje w zasadniczej sprzeczności z wymogami ochrony globalnego ekosystemu zakładającymi minimalizację eksploatacji niewykorzystanych jeszcze zasobów. Na potrzeby tej publikacji przeprowadzone zostaną badania na temat relacji kultury i zarządzania, na przykładzie definiowania i identyfikacji redundancji zasobów i kompetencji w procesie społeczno-ekologicznego gospodarowania wobec negatywnych przykładów szkoły optymalizacji rozumianej jako minimalizacja lub maksymalizacja. W wyjaśnieniu tych problemów pomocne może być podejście instytucjonalne.

5.2. Kultura a gospodarowanie

U schyłku XX wieku ujawniło się duże zainteresowanie kulturą gospodarowania. Dowodzą tego prace: E.W. Scheina, K.S. Camerona, R.E. Quinna, a w Polsce: J. Famielec, Ł. Hardta, M. Kostery, E. Mączyńskiej, M. Miszewskiego, T. Ochynowskiego, T. Oleksyna, G. Szulczewskiego. Ostatnie lata wskazują na potrzebę badania tematu kultury gospodarowania, szczególnie w tych krajach i organizacjach, gdzie nastąpił regres w tym zakresie. A przecież istnieje pilna potrzeba tworzenia lepszych relacji interpersonalnych i środowiska bardziej przyjaznego ludziom w miejscu pracy, przez dostarczanie wiedzy i dobrych przykładów.

Kultura gospodarowania stanowi część ogólnej kultury określonej cywilizacji i społeczności lokalnej, nie może być całkiem odmienna nawet w przedsiębiorstwach globalnych i zagranicznych. Podlega też zmianom pod wpływem różnych czynników oraz dominującej praktyki. M. Miszewski sceptycznie ocenia tę relację, uważając, że kultura mogłaby pełnić rolę integrującą środowiska społeczno-gospodarczego, gdyby była zjawiskiem pierwotnym w stosunku do zmian w otoczeniu. Tymczasem, przynajmniej współcześnie, jest odwrotnie. To innowacje technologiczne wprowadzone w imię dążenia do wzrostu konsumpcji (w istocie do wzrostu sprzedaży, bo interes wielkiego sprzedawcy nie wiąże się już z tym, czy i jak konsumowane są sprzedane towary i usługi) wymuszają

i kreują nowe wzorce zachowań, nowe obyczaje, z niekiedy wręcz – nowe obszary zjawisk kulturowych (casus gier komputerowych). Wynika z tego szereg pytań, np. czy można odwrócić ten proces i przywrócić kulturze jej pierwotny wobec zmian otoczenia charakter? W publikacji wskazuje się na przykłady identyfikacji wzorców wartości, którymi mogą kierować się odpowiedzialni za interes własny i ogólny.

Znaczenie kultury i etyki jest niedoceniane w wielu kręgach społecznych, ich naruszenie rodzi złe skutki, choć mogą być odroczone w czasie. Czasy niepohamowanego konsumpcjonizmu będą szybko odchodzić do przeszłości z uwagi na głęboki kryzys ekologiczny oraz wzrastające niedobory wielu dóbr, poczynając od tak podstawowych jak tlen i czyste powietrze oraz słodka woda dobrej jakości. Takim narodowym wzorcem może być minimalistyczny model kulturowy skandynawski czy japoński, nieoznaczający bynajmniej ubóstwa.

Największe obecnie problemy mają charakter globalny. W jakimś stopniu próbuje się zarządzać także całym światem. Jest to bardzo złożone i niezwykle trudne. Są różne organizacje międzynarodowe, łącznie z ONZ i jej agendami, Unią Europejską. Jest NAFTA, Bank Światowy, Międzynarodowy Fundusz Walutowy, różne międzynarodowe sojusze wojskowe i inne. To jednak początek trudnej drogi. Trudno zdefiniować, czym jest kultura? Termin „kultura” pochodzi od łacińskiego słowa *cultura*, które było początkowo związane tylko z rolnictwem, kulturą agrarną. Dzisiaj „kultura” to zazwyczaj termin bardzo szeroki, wieloznaczny i różnie interpretowany. Nie ma kompleksowej teorii kultury. Kulturę opisuje się m.in. jako [Oleksyn, 2021]:

- całokształt duchowego, materialnego i symbolicznego dorobku społeczeństwa;
- całokształt materialnego i duchowego dorobku ludzkości obejmującego całość jej dziejów
- lub określoną epokę;
- ogół zasad, reguł i sposobów ludzkiego działania, wytworów ludzkiej pracy oraz twórczości, stanowiący zbiorowy dorobek społeczeństw ludzkich;
- subtelny środek zrozumienia i przeżywania życia;
- centralny element wielkiego obszaru antropologii i etnologii; kultura jako koncept zwraca uwagę na niebiologiczne, nieracjonalne, nieinicjalne podstawy większej części tego, co nazywamy cywilizacją;
- to wszystko, co w zachowaniu i wyposażeniu członków społeczeństw ludzkich stanowi rezultat zbiorowej działalności;

- to wszystko, co w zachowaniu i działaniu ludzkim jest wyuczone – w odróżnieniu od tego, co biologicznie odziedziczone;
- twory sztuczne, inaczej artefakty, to, co zostało stworzone przez człowieka, w odróżnieniu od tego, co ma charakter biologiczny i dziedziczony genetycznie;
- cywilizację, w bardzo szerokim rozumieniu kultura to ludzka cywilizacja, tak uważa np. prekursor badań nad kulturą Edward Taylor, choć nie wszyscy utożsamiają kulturę (nawet w szerszym rozumieniu) z cywilizacją.

Porządkująca rola kultury może być chyba uznana za jej najważniejszą funkcję. Jest ona wymieniana przez wszystkich badaczy zajmujących się kulturą. W różnych okresach rozwoju teoretycy ekonomii odwoływali się do sfery kultury, poszukując w niej źródeł ładu społeczno-gospodarczego i regulacji zachowań ludzkich. Takich przykładów dostarcza nam też współczesna ekonomia głównego nurtu [Wilkin, 2016].

Obecna epoka w historii Ziemi nosi nazwę holocen – zaczęła się po zakończeniu epoki lodowcowej. W roku 2000 Paul Crutzen, laureat Nagrody Nobla z roku 1995 w dziedzinie chemii, złożył propozycję zmiany nazwy epoki holocen na antropocen. Nazwa „antropocen” ma wyrażać szczególny wpływ człowieka na życie na Ziemi, okres, od którego ten wpływ stał się przemożny, nadmierny, za daleko idący. W antropocenie człowiek stał się największym zagrożeniem dla świata, sprawcą zagłady coraz liczniejszej liczby flory i fauny oraz szóstego wielkiego wymierania w liczącej ponad cztery miliardy lat historii życia na Ziemi. Tezę o szóstym wielkim wymieraniu na Ziemi ogłosił amerykański uczonec Paul Ehrlich. Aktualizacja danych do tamtych badań wskazuje, że wskaźnik wymierania jest znacznie wyższy, niż jeszcze kilka lat temu sądzono [Oleksyn, 2020].

Istnieją dwie hipotezy na temat początku antropocenu: według jednej – to początek rewolucji przemysłowej, a więc połowa XIX wieku, druga to początek epoki agrarnej (11,5–12 tys. lat temu). To wtedy rozpoczęło się karczowanie lasów, uprawa ziemi i hodowla zwierząt, połączone z niszczeniem chwastów i szkodników, zanieczyszczeniem ziemi i wód, a później powietrza. Wszystkie te czynniki wpłynęły na klimat. Niezależnie od tego dylematu przeważają opinie, że od połowy XIX wieku po okresie pewnej fazy antropocenu nastąpi faza zrównoważonego rozwoju. Faza zrównoważonego rozwoju (*sustainability*) w wielu krajach już się rozpoczęła.

Wilkin [2016] podkreśla, że brak równowagi instytucjonalnej prowadzi niekiedy do załamania systemów gospodarczych i całych cywilizacji, w związku

z tym – równowaga instytucjonalna ma fundamentalne znaczenie dla realizacji zasad zrównoważonego rozwoju. Zasady te opierają się na harmonijnym połączeniu trzech równowag rozpatrywanych na ogół oddzielnie: gospodarczej, społecznej i ekologicznej. Ważnym czynnikiem równoważenia tych elementów jest kultura. Zagadnienia te znajdują odzwierciedlenie w uregulowaniach Unii Europejskiej.

Jednym z najważniejszych zadań stojących przed decydentami, a wynikającymi z ustaleń Traktatu z Lizbony jest przestrzeganie zasad koncepcji *sustainable development*, tłumaczonej jako rozwój zrównoważony lub rozwój trwały. Przeciwnicy wyrażenia *rozwój zrównoważony* jako argument przytaczają pogląd, że wyraża on presję na równowagę jako słaby bodziec do odkrywania rezerw i świadomą rezygnację z kreatywnych działań. Zrównoważony rozwój można podzielić na trzy sfery:

- gospodarczą, związaną z gospodarką rynkową, zmniejszaniem pauperyzacji społeczeństwa, odpowiedzialnością organizacji;
- społeczną, uwzględniającą m.in. zdrowie człowieka, dobre rządy, pokój i bezpieczeństwo;
- ekologiczną, w skład której wchodzi: zasoby naturalne, zapobieganie katastrofom i klęskom żywiołowym, rozsądna urbanizacja itp.

Zrównoważony rozwój był jednym z priorytetów unijnej strategii wzrostu Europa 2020. Zakładała m.in. wprowadzenie innowacji w celu zwiększenia efektywności wykorzystywanych zasobów na rzecz tzw. inteligentnego wzrostu gospodarczego (np. działalność *smart factory* w ramach czwartej rewolucji przemysłowej), który oznacza poprawę wyników w takich dziedzinach, jak:

- edukacja;
- badania naukowe i innowacje;
- społeczeństwo cyfrowe.

W Polsce powstały już strategiczne dokumenty, które wskazują kluczowe wyzwania, uwzględniające dziesięć obszarów decydujących o długoterminowym, stabilnym rozwoju. Są to:

- wzrost i konkurencyjność;
- sytuacja demograficzna;
- wysoka aktywność zawodowa oraz adaptacyjność zasobów pracy;
- odpowiedni potencjał infrastruktury;
- bezpieczeństwo energetyczno-klimatyczne;
- gospodarka oparta na wiedzy i rozwój kapitału intelektualnego;

- solidarność i spójność regionalna;
- poprawa spójności społecznej;
- sprawne państwo;
- wzrost kapitału społecznego Polski.

Wiele z powyższych ustaleń ma charakter makroekonomiczny. Dużo przemawia za tym, że realizacja zrównoważonego rozwoju na poziomie jednostek organizacyjnych (przedsiębiorstw) może się odbywać poprzez implementację zasad Społecznej Gospodarki Rynkowej. W takim przypadku należałoby rozszerzyć główne cele i zasady zrównoważonego rozwoju. W tym kontekście, pojęcie to oznacza nie tylko koegzystencję ludzi i innych form życia na Ziemi, ale też odejście od antropocentryzmu. To zmiana technologii na formy korzystne bądź neutralne dla środowiska. To odchodzenie od powszechnego używania silnych trucizn nazywanych środkami ochrony roślin oraz powstrzymanie wyjaławiania gleb. To głęboka restrukturyzacja produktów pod kątem ich mniejszego obciążenia dla środowiska (produkcja, utylizacja). To rekultywacja terenów zdegradowanych przez człowieka, czyste powietrze, ziemia, woda [Oleksyn, 2020]. To w końcu odejście od filozofii stałego wzrostu gospodarczego we wszystkich krajach i od obecnej formuły GDP/PKB jako podstawowego miernika poziomu rozwoju kraju. To zmiana stylu życia na mniej obciążający dla planety.

Nauka i technologia, zarządzanie oraz ekologia stają przed nowymi i trudnymi wyzwaniami, przed ratowaniem naszej planety przed ocieplaniem i wymieraniem ogromnej liczby gatunków flory i fauny. Związana z tym presja na minimalizację kosztów lub maksymalizację zysków i preferowanie takiego ujęcia optymalizacji procesów nie zawsze może być dobrym remedium na współczesne wyzwania społeczno-ekologiczne. Publikacja odnosi się do istoty budowy strategii w ujęciu zasobowym oraz relacji pomiędzy strategią a jej kluczowymi elementami, to jest okazjami i redundancją zasobów i kompetencji.

5.3. Redundancja zasobów i kompetencji na wyzwania społeczno-ekologiczne

Jest wiele opinii podważających skuteczność zamkniętego systemu równowagi. Krupski [2013] – jeden z czołowych przedstawicieli zarządzania strategicznego – podkreśla, że wzrost zrównoważony dopuszcza zachowania bardzo dużych systemów w dających się przewidzieć kontekstach, a zagadnienie redundancji wiąże z problemami strategii rozwoju organizacji. Jak stwierdza Suszyński

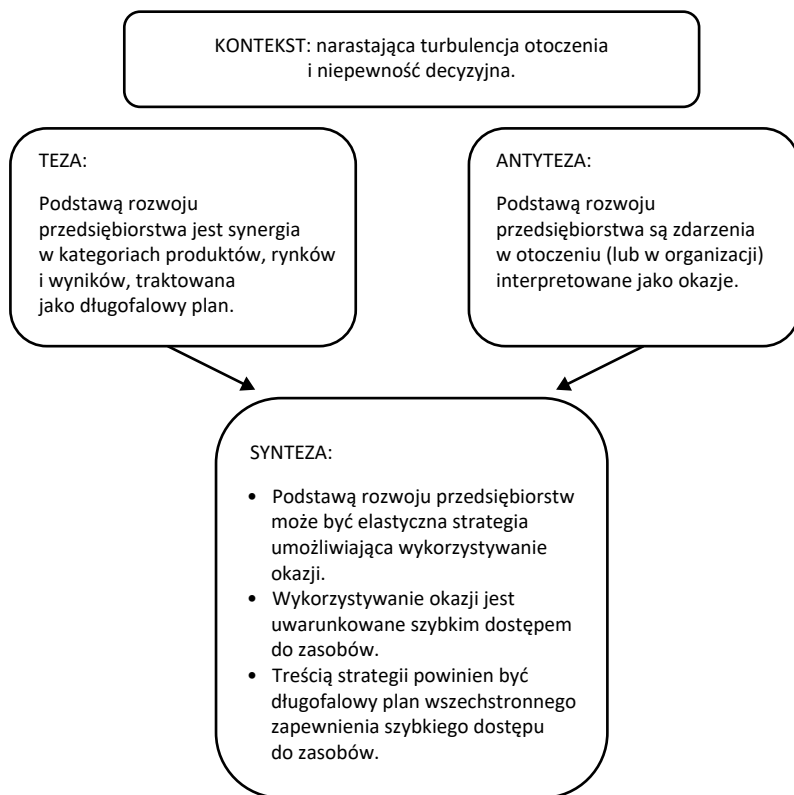
[2019], kontynuacja prac Krupskiego nad istotą strategii w ujęciu zasobowym oraz relacjami pomiędzy strategią a jej kluczowymi elementami – okazjami i redundancją zasobów – doprowadziły do sformułowania syntetycznego modelu ujęcia tych zagadnień, inspirowanego teorią dialektyczną i teorią zmian. Suszyński [2019] nawiązuje do zbudowanego przez Krupskiego modelu budowy strategii i redundancji jako kategorii poznawczej i praktycznej. Wskazuje jednocześnie na rozwijanie przez Krupskiego podejścia zasobowego, identyfikując zarazem [Suszyński, 2019]:

- pełnię możliwości i korzyści wynikające z właściwie prowadzonej redundancji zasobów i kompetencji przedsiębiorstwa;
- redundancję zasobów i kompetencji jako zasadnicze narzędzie budowania elastycznej organizacji gospodarczej, będącej w stanie sprawnie funkcjonować i rozwijać się w warunkach współczesnej turbulencji jej otoczenia;
- ‘strategiczność’ redundancji – potrzebę formułowania strategii przedsiębiorstwa z uwzględnieniem apriorycznego formułowania zasobów procesów i struktur pod kątem ich sytuacyjnego (okazje), synergicznego kształtowania;
- operacyjne korzyści stosowania redundancji, jej wpływ na bieżące wielkości i wskaźniki przedsiębiorstwa;
- podejście systemowe jako najwłaściwszą, spójną z ideą podejścia zasobowego, formułę metodologicznego ujęcia redundancji w organizacji.

Zasługą Krupskiego [2013] było zwrócenie uwagi na skuteczność redundancji zasobów i kompetencji jako kategorii poznawczej i praktycznej, które to elementy zarządzania, a głównie budowy strategii, powinny być poddane odpowiednim procedurom. Ta procedura będzie interpretowana w dalszej części publikacji w związku z rozwiązaniami zarządzania ekologicznego i instytucjonalnej teorii przedsiębiorstwa. Uważa się, że rozwój nauk zarządzania winien czerpać z zasady ładu gospodarczego w sensie jej pozycji w danym czasie i miejscu, przy uwzględnieniu różnic kulturowych. W teorii ładu gospodarczego postuluje się, żeby ład doprowadził do przezwyciężenia nieporządku, chaosu i anarchii. Sformułowane dawniej koncepcje ładu stanowionego Euckena oraz ładu spontanicznego von Hayeka wymagają w obecnej sytuacji empirycznej weryfikacji.

Na wymóg nowego podejścia zwracają uwagę Kołodko [2020] oraz przedstawiciele Open Eyes Economy. Z ich analiz wynika konstatacja, że świat, który dotychczas znaliśmy i uważaliśmy za bezpieczny, zmienia się. Nie działa już to,

Rysunek 5.1. Generowanie strategii wykorzystania okazji w rozwoju organizacji

Źródło: Krupski [2013].

co działało dotychczas. Hausner [2019] twierdzi, że musimy wyjść poza schematy i zastanowić się, jaka powinna być przyszła długofalowa ścieżka rozwoju, zwracając przy tym uwagę na problem braku równowagi sił. Ten brak wywołał tzw. *quarterly capitalism*, czyli kapitalizm kwartalny, w którym liczy się krótkoterminowy wynik, a nikt nie martwi się o solidne podstawy czy uczciwość w biznesie. Jednak bez nich nie da się nic stabilnego zbudować i osiągnąć trwałego rozwoju – zaznacza Hausner. Rozwiązaniem jest powrót do gospodarki opartej na wartościach i zaufaniu oraz na nowej filozofii zarządzania firmą i jej marką [Hausner, 2019].

Obecny dramat wojenny w Ukrainie zderza się dodatkowo z wielkim zagrożeniem ekologicznym. Zrodziło to potrzebę poszukiwania niezbędnych rozwiązań. Warto tu przypomnieć o rozwijanej w Niemczech i Wielkiej Brytanii, a niemal równolegle w Stanach Zjednoczonych i Kanadzie koncepcji Nowego Ładu Ekologicznego czy Zielonego (New Green Deal). W USA jest

on propagowany przez Alexandrę Ocasio-Cortez i większość demokratycznych członków Izby Reprezentantów. Zwolennicy tego nurtu postulują zwiększenie roli państwa, zakresu świadczeń socjalnych, bój z zaśmiecaniem planety (w tym przede wszystkim z plastikiem), szybkie przechodzenie na alternatywne źródła energii oraz całkowitą zmianę istniejącej infrastruktury komunikacyjnej, z przejściem na źródła solarne i wiatrowe oraz samochody elektryczne. Główne cele to: powszechna opieka zdrowotna, gwarantowana praca na etacie, prawo do zamieszkania w godziwych warunkach, obowiązkowa szkoła średnia, 100% energii ze źródeł odnawialnych do 2030 r.

Wybór właściwego rozwiązania będzie w dużym stopniu zależeć od odpowiedniego podejścia systemowego i instytucjonalnego. Już obecnie, choć do końca wojny daleko, a ostateczny wynik nie jest znany, dużo na to wskazuje, że obecna sytuacja wywoła dalekosiężne skutki: gospodarcze, w tym zagrożenia skuteczności łańcuchów dostaw i utrwalone już prawa globalizacji, społeczne, w tym w zakresie ochrony zdrowia i mobilności, geostrategiczne, a także mentalne.

Dużo świadczy o tym, że można, a nawet trzeba korzystać z założeń stworzonych w początkach ubiegłego stulecia, a opartych na znacznie starszych regułach racjonalnego i sprawnego działania, oczywiście przy stałym unowocześnianiu narzędzi realizacji tych projektów. Z drugiej strony można zaobserwować pojawianie się pozornie rewelacyjnych rozwiązań obecnego kryzysu. Przykładem mogą być odniesienia do szkoły optymalizacji. W ramach tej koncepcji preferowane są głównie wyniki finansowe i zasada *just in time*, a znacznie mniej stabilizacja i trwałość organizacji, tak oczekiwane w czasie pandemii. Model ten specjaliści określają mianem *wreckage economics*, czyli modelem demontażu polegającego na wyciśnięciu maksymalnych zysków, gdzie nie planuje się rezerw, bowiem zapasy odpowiednich zasobów mogą powodować zwiększenie kosztów. Fachowcy te zapasy określają mianem *strategic slack*, czyli luzem strategicznym.

Ważnym elementem procesu gospodarowania są kompetencje. Szeroko rozumiane kompetencje to nie tylko kluczowa kwestia gospodarcza, naukowa, polityczna itp. Przez kompetencje należy rozumieć nie tylko wykształcenie, wiedzę i doświadczenie, dotychczasowe sukcesy i dokonania, ale też uzdolnienia i predyspozycje, kreatywność, wewnętrzne motywacje, odpowiedzialność, konsekwencję, elastyczność działania.

Dużo na to wskazuje, że bez odpowiedniego nadmiaru (redundancji) zasobów i kompetencji wychodzenie z kryzysu pandemii będzie utrudnione lub

całkiem niemożliwe [Szplit, 2020]. Wydaje się, że użytecznym podejściem byłoby rozważenie wdrożeń i rozwiązań związanych z wynikami badań strategicznych uwzględniających identyfikację i wykorzystanie okazji (pandemia) oraz identyfikację i tworzenie – ze względu na zagrożenia, ale i szanse pandemii – redundancji zasobów i kompetencji [Krupski, 2007]. Przykładowo brak odpowiednich redundancji zasobów i kompetencji w identyfikowaniu zmian klimatycznych powoduje wywołanie głębokich kryzysów ekologicznych, wyczerpywanie się modelu, według którego wykorzystuje się przyrodę w tak szybkim tempie, że naturalne cykle regeneracyjne nie są w stanie nadążyć za poczynionymi przez człowieka zmianami. Choroby przenoszone ze zwierząt na ludzi często są powiązane z rosnącą presją na biosferę i siedliska. Poczynione do tej pory działania potwierdzają opinię o potrzebie strategii międzynarodowej oraz na poziomie każdego państwa. Potrzebne są skuteczne przepisy i ich egzekwowanie. W ramach Społeczno-Ekologicznej Gospodarki Rynkowej stawia się pytanie dotyczące potrzeb społeczeństwa, tzn. czego oczekują ludzie, aby wieść dobre życie. Paradoxem jest fakt, że można mieć Zielony Ład i tworzyć mnóstwo miejsc pracy, paneli fotowoltaicznych, energii wiatrowej, ale bez zmniejszenia emisji, bez zmniejszenia nadmiernej konsumpcji.

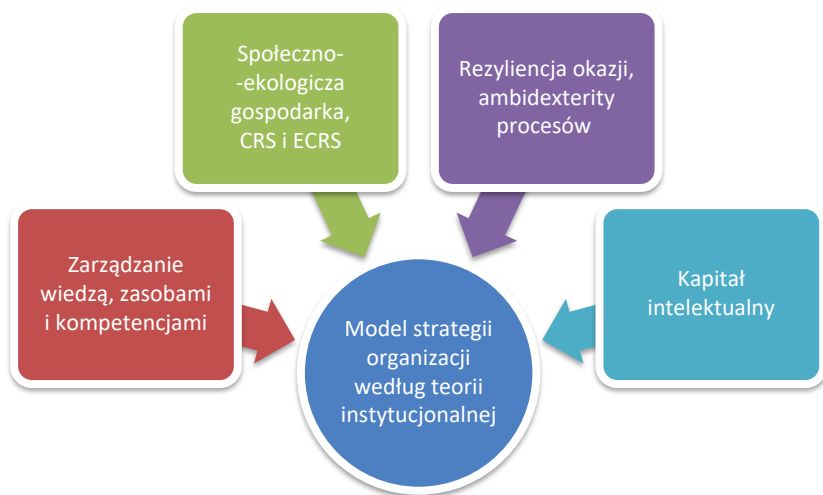
5.4. Koncepcja budowy strategii wobec teorii instytucjonalnej w środowisku społeczno-ekologicznym

W roku 1970 wprowadzono Światowy Dzień Długu Ekologicznego. Jest to termin oznaczający, którego dnia i którego miesiąca ludzkość wyczerpała roczne możliwości biologicznej samoodnowy naszej planety. Oznacza to dzień, w którym zapotrzebowanie ludzkości na zasoby i usługi ekosystemowe zaczyna przekraczać regeneracyjne możliwości Ziemi. W roku 2023 Światowy Dzień Długu Ekologicznego w Polsce wypadł 2 maja. A więc 2 maja wyczerpaliśmy roczny limit możliwości samoodnowy ekologicznej Polski. Jest to wynik gorszy niż dla całej Ziemi, gdzie wyczerpano roczny limit prawie cztery miesiące później – 2 września. Dług ekologiczny można zmniejszyć m.in. poprzez zalesianie, zarybianie, recykling, ale też wprowadzając w życie strategie ochrony ekosystemów i klimatu, w tym redukując o połowę globalne emisje gazów cieplarnianych do roku 2030 i osiągając neutralność klimatyczną do 2050 r. Jeżeli zmienimy nasz stosunek do możliwości regeneracyjnych Ziemi, zharmonizujemy nasze

potrzeby z możliwościami, jakie oferuje nam planeta, możemy zatrzymać spiralę ekologicznego zadłużenia [Centrum UNEP/GRID, 2021]. W publikacji będzie przedstawiony przykład strategii z wykorzystaniem zasobów i kompetencji w środowisku społeczno-ekologicznym.

Istotą budowy takiej strategii jest definiowanie i identyfikowanie właściwych okazji i wynikających z nich rezyliencji, czyli zdolności do uporania się z powstającymi sytuacjami, *ambidexterity*, czyli zdolności do koncentracji na wykorzystaniu jednego z elementów (np. aktywności eksploatacyjnej) bez utraty możliwości równoczesnego drugiego działania w tle (np. aktywności eksploracyjnej) (por. rysunek 5.2). Strategia powinna wynikać z zasad Społeczno-Ekologicznej Gospodarki Rynkowej, CRS i ECRS z wykorzystaniem koncepcji redundancji zasobów i kompetencji, kapitału intelektualnego oraz dostosowanego do potrzeb zarządzania wiedzą (*vide* Model strategii organizacyjnej według teorii instytucjonalnej).

Rysunek 5.2. Model strategii organizacji według teorii instytucjonalnej

Źródło: opracowanie własne.

W ramach tego ujęcia zwraca się uwagę na termin „optymalizacja” również jako pojęcie z zakresu kultury. Od końca XX wieku optymalizacja rozumiana była jako minimalizacja lub maksymalizacja. Przykładem tego może być wspomniana w publikacji ekonomia złomu (*wreckade economics*). Presja na zwiększanie efektywności i zysków prowadzi często do rabunkowej gospodarki, wyzbycia

się wszelkich rezerw (również redundancji zasobów) oraz wypalenia zawodowego pracowników. Proces ten prowadzi do niepowetowanych konsekwencji społecznych i ekologicznych.

Badania nad specyfiką zasobów i kompetencji mogą prowadzić do wniosku o przydatności rozwiązania problemu, korzystając z koncepcji instytucjonalnej. Należy stwierdzić, że nowa ekonomia instytucjonalna poświęca szczególnie wiele uwagi przedsiębiorstwu i tutaj proponowane zmiany są największe. Spowodowała ona bowiem przesunięcie punktu ciężkości badanej problematyki z analizy generowania i alokacji zasobów na koordynację działań wewnątrz firmy oraz na jej relacje z otoczeniem. Istotę realizowanych zmian w przedsiębiorstwie trafnie ocenił Williamson [1998], którego zdaniem nowa ekonomia instytucjonalna koncepcję firmy jako funkcji produkcji zastąpiła lub rozszerzyła koncepcją firmy jako struktury zarządzania. Ekonomisci wskazują również na pozytywny wpływ nowej ekonomii instytucjonalnej na rozwój nauk o zarządzaniu. Rudolf [2009] twierdzi, że trudno przecenić wpływ nowej ekonomii instytucjonalnej na nauki zarządzania. Według niego spowodowała ona otwieranie się firmy na prowadzenie badań empirycznych, na tworzenie koncepcji zarządzania uwzględniających takie zjawiska jak ograniczona racjonalność, niepewność i asymetria informacji, oportunizm itp.

Interesujący obraz funkcjonowania przedsiębiorstwa nie jako zbiór zasobów i relacji między nimi, lecz jako funkcjonalny obiekt organizacji ludzkich działań („odczuć”) przedstawia Misiński [2021]. Według niego zasoby i procesy są jedynie środkami i narzędziami w rękach („odczuciach”) decydentów. Konkludując, w metaforze systemu przedmiotem analizy instytucjonalnej teorii przedsiębiorstwa jest nie proces decyzji politycznych, tj. mechanizm politycznego ich tworzenia, lecz jedynie ich wynik, tj. treść instytucji i ich powiązanie z różnymi klasami przedsiębiorstw tworzące istotnie „systemy reguł gry”. Misiński [2021] opisu funkcjonowania przedsiębiorstwa dokonuje przy użyciu metafor „cegieł” i ich „spoiw”, tworzących metaforę wyższego i niższego rzędu: „obiekty badań jako budowli”. W każdej jednak z teorii NEI czym innym są poszczególne „cegły” i ich „spoiwa”, co wynika z różnic budowli ich obszarów badawczych.

Przydatną według autora publikacji metodą odniesień procedury strategii według Krupskiego do rozwiązań Misińskiego jest proces integracji alternatywnych teorii przedsiębiorstwa z instytucjonalną teorią przedsiębiorstwa. Misiński [2021] uważa, że możliwości integracyjne poszczególnych teorii są

zróznicowane, stąd proces ten powinien mieć charakter dwustopniowy (por. tabela 5.1) poprzez wyróżnienie teorii uzupełniających:

- I rzędu, tj. ściśle skorelowanych z polem badawczym danego nurtu NEI,
- II rzędu, tj. zapęlniających „puste” pola badawcze danego nurtu NEI lub opisujące i wyjaśniające procesy (lub stany) odchyień.

Tabela 5.1. Uzupełnienie I i II rzędu nurtów nowej ekonomii instytucjonalnej

Rodzaj teorii (Pole badawcze nurtów NEI)	Teorie wiodące	Teorie uzupełniające I rzędu	Teorie uzupełniające II rzędu
Otoczenie instytucjonalne („reguły gry”)	teoria wyboru publicznego	K. Arrowa zawodności rynku, kooperacyjna (gier) J. Nasha	konwencyjna, ewolucyjna, ekologiczna
Prawa własności i ich transfer	teoria praw własności	kontraktualna, niekompletnych kontraktów, menedżerska, behawioralna	innowacyjna J. Schmooklera, R. Richardsons działań podobnych i komplementarnych
Relacje agencji	teoria agencji	kontraktualna, niekompletnych kontraktów, menedżerska, behawioralna, przedsiębiorcza F. Knighta, informacyjna	dominacji F. Perroux, zasobów i kompetencji – wykorzystywana w budowie strategii Rafała Krupskiego, fordowsko-marksowska, kapitału intelektualnego, kognitywna H. Simona
Efektywność wyboru struktur kontraktowych i systemów ich koordynacji	teoria kosztów transakcyjnych (R. Coase’a) oraz transakcji specyficznymi aktywami (O. Williamsona)	kontraktualna, niekompletnych kontraktów, kooperacyjna (gier) J. Nasha, inwestycyjna A. Chandlera	konwencyjna, ekologiczna, innowacyjna J. Schumpetera, finansowa, opcji realnych

Źródło: opracowanie własne na podstawie [Misiński, 2021].

Jak zapewnia Misiński [2021], nie zamierzał on stworzyć kompleksowej instytucjonalnej teorii przedsiębiorstwa. Zadanie to bowiem przekracza możliwości jednego badacza. Jego koncepcja stanowi jedynie wstęp do teorii. Jest próbą wskazania na możliwości integracji wielu szczegółowych, alternatywnych teorii, które niejednokrotnie, często z przyczyn ambicjonalnych ich autorów, prezentowane są w opozycji do siebie.

Przedstawiane przez Krupskiego w procedurze budowy strategii zasoby i kompetencje znajdujemy w analizie Misińskiego w teoriach uzupełniających

II rzędu. Misiński [2021] jako „cegły” określa specyficzne aktywa materialne i ludzkie, a jako „spoiwa” – integracje specyficznych aktywów materialnych i ludzkich. To, co odróżnia obu autorów, to określenia zasobów, u Misińskiego wyraźnie określone są w ramach ich specyfiki i integracji. Obaj jednak mało miejsca poświęcają kompetencjom.

Wobec wymogów czwartej rewolucji przemysłowej szczególnego znaczenia nabierają kompetencje przyszłości. Interesujące trendy dotyczące kompetencji przyszłości można znaleźć w opracowaniu *Institute for Future* Uniwersytetu w Phoenix, w tym – social intelligence: inteligencja społeczna, myślenie adaptacyjne, kompetencje kroskulturowe, zdolność przetwarzania dużej ilości informacji rozumowania opartego na danych, umiejętność korzystania z nowych mediów, interdyscyplinarność, myślenie projektowe, zdolność do prezentowania i rozwijania sposobów pracy, zdolność do zmaksymalizowania funkcjonowania poznawczego [Szplit, 2022]. Wobec rozwiązań ujęcia zarządzania ekologicznego i instytucjonalnej teorii przedsiębiorstwa wydaje się zasadna następująca definicja strategii: strategia to zidentyfikowane (*ex ante*) okazje, które trzeba wykorzystać oraz zdefiniowane redundancje zasobów i kompetencji, które należy tworzyć według prognozowanej specyfiki i integracji, mając na względzie szanse i zagrożenia. Osobną sprawą jest skwantyfikowanie wielkości prognozowanych. Wydaje się użyteczne w tej procedurze wykorzystanie takich metod jak: budżetowanie, jego odmianę, czyli prognozowanie kroczące, jak również zasadę *Balanced Scorecard* (tabela 5.2).

Teoria instytucjonalna jest najbardziej rozbudowaną i najbardziej obecnie cenioną częścią nauk ekonomicznych, odnoszącą się do analizy instytucji i roli instytucji w funkcjonowaniu gospodarki. Ten nurt badań ekonomicznych rozwija się w Polsce bardzo szybko. Jednak na związane z tym tempem problemy wskazuje Wilkin [2016], przytaczając artykuł Ratajczaka pt. *Czy wszyscy jesteśmy lub będziemy instytucjonalistami?* Ratajczak [2009], doceniając szybki wzrost zainteresowania problematyką instytucjonalną, nie przewiduje, by ekonomia instytucjonalna zastąpiła dominujący w teorii ekonomii paradygmat bazujący głównie na osiągnięciach ekonomii neoklasycznej. Wniosek swój opiera przede wszystkim na ocenie niedoskonałości podstaw metodologicznych ekonomii instytucjonalnej (zarówno tej klasycznej – veblenowskiej, jak i nowej). Wilkin – w zasadzie zgadzając się z tą opinią Ratajczaka [2009] – dodaje jednak, że wraz z rozwojem ekonomii instytucjonalnej, a zwłaszcza NEI, wydatnie wzbogacają się podstawy metodologiczne tej ekonomii, a metody badań i ramy teoretyczne

rozwinęte w głównym nurcie ekonomii znajdują dość powszechne zastosowanie także w ekonomii instytucjonalnej. Mam nadzieję, że niniejsza publikacja choć w części spełnia to zadanie.

Tabela 5.2. Strategia organizacji w środowisku społeczno-ekologicznego gospodarowania

Kategorie	Zasoby naturalne i kompetencje	Zasoby ludzkie i kompetencje	Zasoby finansowe i kompetencje	Zasoby informacyjne i kompetencje
Cele	• identyfikacja zasobów naturalnych, • analiza rynków, • kompetencje – <i>sense-making</i>, • redundancja składników	• identyfikacja zasobów ludzkich, • analiza rynku pracy, • kompetencje – <i>social intelligence</i>, • redundancja składników	• identyfikacja kapitału własnego i zobowiązań, • analiza rynków finansowych, • kompetencje – <i>novel&adaptive</i>, • redundancja składników	• identyfikacja zasobów informacyjnych, • analiza kanałów informacyjnych, • kompetencje – <i>computational thinking</i>, • redundancja składników
Środki	• wskaźniki zapotrzebowania	• demografia, • zatrudnienie całkowite	• analiza wskaźnikowa, • symulacje, • prognozy	• bazy danych, • szybkość przetwarzania, • algorytmy
Sposoby realizacji	• gospodarka obiegu zamkniętego i logistyka, • analiza instytucjonalna	• migracje, wskaźniki zatrudnienia, zielone praktyki, • kompetencje ekologiczne, • postawa ekologiczna, • zachowanie ekologiczne, • ekologiczne rezultaty • zielona rekrutacja i selekcja, • zielona adaptacja i socjalizacja, • zielone miejsca pracy, • analiza instytucjonalna	• gromadzenie kapitału, • efektywność i oszczędności, • zmiana klimatu w bankowości, czyli jak zarządzać ryzykiem klimatycznym w sektorze finansowym, • zielone obligacje, • zrównoważone finansowanie samorządów, • alokacja wpływów budżetowych ze sprzedaży praw do emisji gazów cieplarnianych, • analiza instytucjonalna	• sztuczna inteligencja, • algorytmy naturalne, • analiza instytucjonalna

Źródło: opracowanie własne.

5.5. Podsumowanie

Badania związane z relacjami nauk zarządzania z innymi naukami mają długi rodowód. Ekonomia i nauki o zarządzaniu należą do nauk społecznych, a ich przedmiotem jest człowiek uczestniczący w procesach gospodarowania. W publikacji podnoszono problem relacji kultury i zarządzania w środowisku społeczno-ekologicznego gospodarowania. Kultura nadaje znaczenie pojęciom, procesom i wartościom. Nadaje znaczenie również instytucjom. Wilkin [2016] stwierdza, że tym, co odróżnia ekonomię instytucjonalną od neoklasycznej ekonomii głównego nurtu, jest odmienna koncepcja człowieka, będąca punktem wyjścia dla modeli zachowań ekonomicznych. W perspektywie instytucjonalnej człowiek nie jest doskonały, bywa nieuczciwy i nieracjonalny. Dzięki uwzględnieniu różnych nurtów instytucjonalnych, w tym dorobku nauk o kulturze, człowiek gospodarujący jest postrzegany w sposób bardziej realistyczny [Wilkin, 2016]. To było powodem zdefiniowania i identyfikowania określonych redundancji zasobów i kompetencji w środowisku społeczno-ekologicznego gospodarowania. Efektem tych stwierdzeń są przedstawione w publikacji sposoby założeń strategii organizacji według teorii instytucjonalnej.

6. INTELIGENCJA SPOŁECZNA JAKO REMEDIUM NA WSPÓŁCZESNE WYZWANIA GOSPODARCZE

6.1. Wprowadzenie

„Inteligencja” jest terminem rozpatrywanym przez badaczy głównie w psychologii. Celem podjętej dyskusji jest próba przeniesienia go na grunt ekonomii jako narzędzia diagnozy wydarzeń gospodarczych dzięki wykorzystaniu technik badawczych zastosowanych w stosunku do podmiotów gospodarczych z sektora usług. Motywem podjęcia tej problematyki jest chęć zapoczątkowania rozważań nad znaczeniem jednego z rodzajów inteligencji ogólnej – inteligencji społecznej w życiu gospodarczym i poszukiwania odpowiedzi na pytanie: jak wykorzystać składowe tego rodzaju inteligencji ludzkiej do zmniejszenia zagrożeń ekonomicznych? W obliczu współczesnych megatrendów, m.in.: globalizacji, dysproporcji w rozwoju gospodarczym, bezrobocia, cywilizacyjno-kulturowych problemów powstałych wraz z postępem techniczno-naukowym, kształtowanie i powszechne wykorzystanie inteligencji społecznej wydaje się być działaniem koniecznym.

Zastosowano odpowiadający założeniom podział treści. Na początku zaprezentowano teoretyczno-empiryczne podejście do inteligencji społecznej wraz z opisem metodyki badań. Następnie zestawiono współczesne zagrożenia gospodarcze, które dzięki zdolnościom i umiejętnościom społecznym mogą być prognostycznie wyeliminowane, co najmniej częściowo. Zwrócono tu szczególną uwagę na komponenty tego rodzaju inteligencji. Treść poprzedzono wprowadzeniem i zakończono podsumowaniem. W końcowej części pracy określono obszary wyzwań i odpowiadające im wyniki badań ilościowych i jakościowych dotyczące inteligencji społecznej. Tekst zawiera rozwinięcie teorii powstałych na podstawie wyników badań empirycznych, które zostały zapoczątkowane i opisane w pracy autorki pt. *Inteligencja ekonomiczna w działalności usługowej*.

* Dr hab. Elżbieta Skąpska, prof. PB – Politechnika Białostocka, ORCID: 0000-0003-0664-0917, e-mail: e.skapska@pb.edu.pl.

6.2. Inteligencja społeczna w działalności gospodarczej

6.2.1. Ujęcie teoretyczne

W ujęciu ogólnym inteligencja to cecha człowieka pojmującego, rozumiejącego zdarzenia, potrafiącego powiązać je z innymi faktami. Stanowi ona także umiejętność odpowiedniego doboru środków do osiągnięcia celu [Kłosiński, 1995, s. 138]. Warto zaznaczyć, że autorem pierwszej idei „inteligencji społecznej” był Edwar Thorndike [1920, s. 228]. Według niego inteligencja społeczna stanowi o zdolnościach rozumienia i kierowania mężczyznami i kobietami, a także jest oznaką umiejętności, których wszyscy potrzebujemy, aby dobrze żyć. Jedną z następczyń tej inicjatywy jest koncepcja inteligencji wielorakich Daniela Golemana, która skłania do zauważenia potrzeby rozwijania przez każdego z ludzi inteligencji społecznej (interpersonalnej), aby móc pozytywnie rozwiązywać problemy współistnienia z innymi.

Pod koniec lat 50. XX wieku uznany psycholog David Wechsler stworzył najpowszechniej używane miary ilorazu inteligencji i odrzucił pojęcie inteligencji społecznej, widząc w niej tylko „inteligencję ogólną stosowaną w sytuacjach społecznych”. Psycholodzy spierają się więc o to, które ludzkie zdolności są społeczne, a które emocjonalne. Są to bowiem sfery na siebie zachodzące [Goleman, 2016, s. 106]. Według Golemana utożsamianie inteligencji społecznej i emocjonalnej hamuje „świeże” myślenie o ludzkiej zdolności do wchodzenia w związki z innymi, ignorując to, co dzieje się, kiedy nawiązujemy ze sobą kontakty. Składniki inteligencji społecznej ujmuje on w dwie szerokie kategorie: świadomość społeczną (to, co wyczuwamy w innych) i sprawność społeczną (to, co robimy z tą świadomością) [Goleman, 2016, s. 107]. Inteligencja społeczna jest wobec tego skrótowym określeniem bycia inteligentnym, nie tylko wobec naszych związków z innymi, ale również w nich. Stanowi także część inteligencji ekonomicznej, rozumianej jako zdolności do prowadzenia działalności gospodarczej [Skąpska, 2023, s. 57].

W zdolności społeczne wpisane są nie tylko mikroekonomiczne warunki gospodarowania, ale także współczesne megatrendy. Dzieli się je m.in. na megatrendy [Kłosiński, 2007, s. 8–16]: przeludnienia, bezrobocia, zmian możliwości intelektualnych ludzkości, globalizacji oraz serwicyzacji. Szybkie tempo przyrostu ludności wiąże się z nierównomiernością zaludnienia na poszczególnych kontynentach oraz krajach. Megatrend bezrobocia odzwierciedla sytuację, w których

ludzkość dysponuje coraz większą ilością czasu wolnego za sprawą: braku miejsc pracy, automatyzacji, komputeryzacji licznych procesów produkcyjnych, zmniejszenia zapotrzebowania na ludzką siłę roboczą ze względu na telekomunikację i energię jądrową. Megatrend zmian intelektualnych ludzkości wiąże się z faktem, że każdorazowe wprowadzenie nowych rozwiązań technologicznych musi być zrównoważone ludzkimi reakcjami. Społeczeństwa, które wkrótce nie przeobrażą się w społeczeństwa informacyjne, pozostaną na peryferiach tzw. „globalnej wioski”. Rozumiane są one jako społeczeństwa państw wysoko rozwiniętych, przeżywające dość długo najistotniejsze przemiany, ewoluujące w kierunku informacyjnych społeczeństw postindustrialnych w najbardziej rozwiniętych krajach świata. Świadczy o tym fakt, że [Dziuba, 2001, s. 149–150]:

- 1) duża część nakładów inwestycyjnych jest przeznaczona na sektor informacyjny;
- 2) znaczna część wydatków na sferę informacyjną jest finansowana przez państwo;
- 3) sektor informacyjny przynosi duże korzyści dla społeczeństwa jako całości, a nie tylko dla tych, którzy bezpośrednio korzystają z jego efektów;
- 4) produkcja niektórych typów wiedzy jest ograniczona z uwagi na brak wykwalifikowanej kadry, co wskazuje na konieczność relokacji środków;
- 5) nowa wiedza w sferze techniki i technologii powoduje zmiany struktury popytu na rynku pracy w kierunku wzrostu zapotrzebowania na pracę umysłową;
- 6) widoczne są systematyczne zmiany w strukturze zatrudnienia na korzyść zatrudnienia w sektorze informacyjnym.

Globalizm gospodarki z kolei oznacza, że gospodarki narodowe stają się od siebie coraz bardziej zależne. W ścisłym związku z globalizacją pozostaje serwicyzacja, która charakteryzuje się wzrostem udziału usług w tworzeniu PKB, w strukturach zatrudnienia i nakładów inwestycyjnych, rosnącą rolą usług we współpracy z zagranicą, a także rosnącym udziałem usług w strukturze konsumpcji. Należy zauważyć, że obecnym trendom towarzyszą wyzwania stojące przed społeczeństwem, przedsiębiorstwami i rządami. Wśród nich należy wymienić: dysproporcje rozwojowe w zakresie dostępu do pożywienia i dochodów rozporządzalnych (głód, ubóstwo, wykluczenie społeczne), nadmierna współzależność państw (np. problem energetyczny, kryzys ekologiczny), standaryzacja, w tym także usług. Zestawiając składowe inteligencji społecznej z megatrendami i zagrożeniami, podjęto próbę znalezienia powiązań w kontekstach gospodarczych, m.in. handlowych, produkcyjnych (por. tabela 6. 1).

Tabela 6.1. Zestawienie megatrendów i wyzwań ze składnikami inteligencji społecznej

Składniki inteligencji społecznej				
Megatrendy	1. Świadomość społeczna			
	empatia pierwotna	dostrojenie	trafność	poznanie społeczne
Przeludnienie	×	×	×	×
Bezrobocie	×	×	×	×
Zmiany możliwości intelektualnych człowieka	×	×	×	×
Globalizacja	–	–	–	×
Serwicyzacja	–	–	–	×
Zagrożenia	2. Sprawność społeczna			
	synchronia	autoprezentacja	wpływ	troska
Głód	–	–	×	×
Ubóstwo	–	–	×	×
Wykluczenie społ.	–	×	×	–
Współzależność międzynarodowa m.in. energetyczna	–	–	×	–
Kierunek: standaryzacja	×	×	×	×

Źródło: opracowanie własne na podstawie: Goleman [2016, s. 107]; Kłosiński [2007, s. 8–16].

W odniesieniu do megatrendów najważniejszą rolę odgrywa poznanie społeczne, które zwiększa świadomość. Aby móc przejść do działań związanych z rozwiązywaniem problemów, niezbędne jest z kolei wywarcie wpływu społecznego w ramach sprawności. Działania poprzedza myśl, że ma ona publiczną i społeczną naturę. Ludzkie myślenie w pierwszej kolejności ma wymiar publiczny, ponieważ jego materiałem są zewnętrzne symbole kulturowe, a dopiero wtórnie (o zdolności wtórnej) można mówić o myśleniu jako o sprawie prywatnej [Boruszewski, Hardt i in., 2020, s. 178]. Jednakże ocena działalności firm, w tym także usługowych, wymaga brania pod uwagę potrójnego „E” [Gasparski, 2007]: efektywności, ekonomiczności, etyczności. Istnieją również trzy równorzędne zasady racjonalności działania gospodarczego [Stacewicz, 1988, s. 135]:

- maksymalizacja zysku, wynikająca z postawy egoistycznej;
- optymalizacja, wynikająca z postaw utylitarnych;
- bezinteresowna pomoc, wynikająca z postaw altruistycznych.

Zachowań przedsiębiorczych można doszukać się nie tylko na poziomie działalności gospodarczej (opartej na rentowności), ale również od niedawna

w zakresie publicznym (skupianie się na misji). W przeciwieństwie do wielu prywatnych firm nastawionych na zysk, przedsiębiorstwa społeczne i organizacje sektora publicznego dążą do tworzenia wartości społecznej, politycznej, ekonomicznej i kulturowej. To właśnie przedsiębiorczość publiczną określa się jako proces tworzenia wartości dla społeczeństwa dzięki wykorzystaniu szans na kształtowanie się zachowań, postaw i atrybutów osoby, które są przejawem przedsiębiorczości w ogóle [Swalek, 2021, s. 88–89].

Inteligencję społeczną (interpersonalną) interpretować można więc też jako zdolność rozumienia innych, we współodczuwaniu (jako element inteligencji emocjonalnej), negocjowaniu i wypracowywaniu kompromisów oraz umiejętność patrzenia na świat oczyma innej osoby. Ludzie o tych zdolnościach i umiejętnościach lubią pracować w grupie, łatwo nawiązują kontakty społeczne, mają zdolności przywódcze, są komunikatywni, potrafią słuchać innych, zachowują asertywność przy konfrontacji [Zatorska, Kopik, 2022]. Nie ulega też wątpliwości fakt, że sukces jednostki zależy od zdolności dogadywania się z innymi. Silberman i Hansburg [2022, s. 12–16] wyróżniają 8 umiejętności składających się na inteligencję interpersonalną. Są to: 1) rozumienie innych; 2) jasne wyrażanie się; 3) dbanie o własne potrzeby; 4) wymiana opinii; 5) **wywieranie wpływu**; 6) **rozwiązywanie konfliktów**; 7) zdolność do radzenia sobie w pracy zespołowej (gracz zespołowy); 8) „zmiana biegów” (**zdolność doskonalenia relacji z innymi** przez przekroczenie granic własnych przyzwyczajeń). O posiadaniu inteligencji społecznej świadczą również różne nowe typy osobowości, odpowiadające typom klasycznym w grupach ekstrawertyków i introwertyków, które mają wpływ na tworzenie warunków pracy: a) choleryk – egocentryczny, b) sangwinik – uznawany za wzór, c) melancholik – zdystansowany, d) flegmatyk – niewyróżniający się.

Ograniczenie się do poprawnego wykonania usługi nie gwarantuje już utrzymania klientów. Firmy muszą dostarczać odbiorcy dodatkowych korzyści. Kluczowym warunkiem inwestycyjnego zachowania według Ko oraz Butler’a [2007, s. 365] jest kreatywność, którą identyfikuje się z twórczą działalnością. Stanowi ona więc okazję do prowadzenia nowego biznesu, wprowadzenia nowego lepszego produktu oraz budowania silniejszej pozycji konkurencyjnej. Wymaga to racjonalnego (rozsądnego) myślenia, które wiąże się z przetwarzaniem informacji w ramach rozległej sieci mózgowej (nie w sztucznych układach liczących, tj. komputerach). Według H. Schädelbacha [1992] i innych filozofów racjonalność zachowań jest dyspozycyjną cechą podmiotu, pojętego jako konkretna osoba. Racjonalność jest zależna od rozumu, będącego podstawą zdolności do

uzewnętrzniania racjonalności w myśleniu, mówieniu i działaniu. Działania oparte na racjonalności metodologicznej dotyczą dylematów wokół utworzenia jednej strategii rozwoju, odnoszącej się do całego sektora usługowego. Warunkują je wolność i przymus oraz wszelkiego rodzaju ograniczenia. W podejmowaniu trudnych decyzji strategicznych należy zauważyć potrzebę połączenia tradycyjnych racjonalnych metod stosowanych najczęściej przy podejmowaniu decyzji z innowacyjnymi technikami koncentracji umysłu, pozwalającymi na lepsze niż zazwyczaj wykorzystanie potencjału mózgu.

Na rozwój inteligencji – zgodnie z wynikami badań – mają wpływ: dostęp do informacji, ciekawość świata, rodzina, środowisko, wysoka technologia. Ponadto stymulantem, odgrywającym istotną rolę w kształtowaniu inteligencji, jest kultura. Należy zaznaczyć, że oznacza ona dla każdego (psychologa, socjologa, handlowca, ekonomisty) coś innego. Kultura może być źródłem inteligencji, ale też może z niej wynikać. Harrison i Huntington [2003] nie traktują kultury jako czegoś, co jest dane społeczeństwu raz na zawsze, czy też zostało odziedziczone po starszych pokoleniach. Uważają, że kulturę można, a czasem i trzeba zmieniać, aby osiągnąć postęp, ponieważ to nie geografia, nie zasoby bogactw naturalnych, nawet nie struktura produkcji, ale właśnie zasoby społeczne, czyli wartości i przekonania społeczeństwa, prowadzą do rozwoju gospodarczego. Innymi słowy, bogactwo kraju jest w rękach, a raczej w głowach jego obywateli. Natomiast według amerykańskiego laureata Literackiej Nagrody Nobla – Thomasa Stearnsa Eliota [2016] – termin „kultura” ma różne asocjacje w zależności od tego czy dotyczy rozwoju indywidualnego, rozwoju grupy, klasy, czy też całego społeczeństwa.

Jedno ze współczesnych podejść do kultury prezentują autorzy Jarosław Boruszewski, Łukasz Hardt i in. [2021, s. 176], podkreślając jej geertzowskie ujęcie jako „historycznie transmitowany wzorzec znaczeń wcielony w symbole”. Kulturę sprowadza się również do norm moralnych, społecznych. Można ją podzielić dodatkowo na: osobistą, kulturę języka, kulturę narodową. W niniejszym rozdziale prezentuje się podejście do kultury zbliżone do poglądu Eliota [2016].

6.2.2. Ujęcie empiryczne

Badania dotyczące inteligencji ekonomicznej przeprowadzone wśród opiniodawców polskiego sektora usług dostarczają także wiele informacji o inteligencji społecznej, uznanej przez respondentów za najistotniejszą do prowadzenia

działalności gospodarczej w każdej z poddanych badaniu branż usługowych. Do przeprowadzenia badań wykorzystano ankietę internetową (265 respondentów), uzupełniającą przeprowadzono także: wywiad, test projekcyjny, jakościową ocenę ekspertów wśród przedstawicieli dwóch branż usługowych: działalności naukowej i działalności handlowej. Jakościowa część badań została zawężona do tych dwóch kategorii ze względu na to, że ich przedstawiciele najliczniej opowiedzieli się za posiadaniem specjalnych zdolności do prowadzenia działalności gospodarczej (por. tabela 6.2). Innymi słowy, zauważyli znaczenie określonej inteligencji w branży. Ponadto do badań wykorzystano podział inteligencji opracowany według teorii inteligencji wielorakich Howarda Gardnera [2008].

Tabela 6.2. Inteligencja społeczna jako komponent inteligencji ekonomicznej

Wyszczególnienie	Parametr (charakter)	Najwyższe wartości (w %)
Warunek bycia przedsiębiorcą		
Specjalne zdolności	tak	75,8
Terminy określające inteligencję ludzką		
Rozum	znaczący	78,9
Wyobrażenia		49,8
Umiejętność słuchania i negocjowania		54,3
Umiejętność współpracy		37,4
Logiczne myślenie		83
Zdolność do przyznania się do błędu i wyciągania wniosków		46,8
Rodzaje inteligencji w usługowej działalności gospodarczej		
Społeczna	bardzo potrzebny	66
Intrapersonalna		38,9
Logiczno-matematyczna		57
Językowa		53,6
Czynniki wywierające wpływ na inteligencję naturalną		
Rodzina	wysoki	45,7
Ciekawość świata		73,6
Środowisko		50,2
Dostęp do informacji		49,1

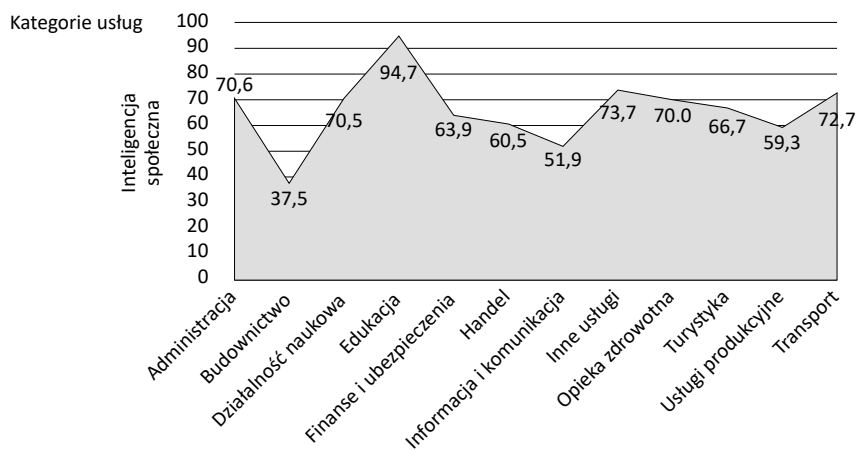
Źródło: opracowanie własne.

Z badań wynika, że najważniejszym rodzajem inteligencji jest inteligencja społeczna. Odnosi się ona do doboru odpowiednich form komunikowania się między niezależnymi podmiotami i tworzenia między nimi zależności, a ponadto

także umiejętności negocjowania. Z inteligencją społeczną ściśle, obok emocjonalnej, powiązana jest inteligencja językowa, która pełni rolę uzupełniającą. Właściwy przekaz, dobór słów w kontakcie „twarzą w twarz” wymaga zastosowania odpowiedniego stylu językowego w konkretnych sytuacjach, okazjach do wystąpienia transakcji bez ponoszenia zbędnych kosztów.

W każdej z grup, utworzonych wg poziomu wykształcenia, dominowała inteligencja społeczna (por. rysunek 6.1) i była określana przez respondentów jako bardzo potrzebna w reprezentowanej przez nich branży. Największy odsetek tej odpowiedzi odnotowano u osób posiadających stopień naukowy co najmniej doktora – 73,1% oraz wykształcenie wyższe magisterskie – 70,6%. Wśród osób posiadających przynajmniej stopień doktora najbardziej wyróżniała się inteligencja emocjonalna; wśród osób z tytułem magistra – inteligencja intrapersonalna; wśród osób z wykształceniem licencjackim – inteligencja językowa. Silnie skorelowane były ze sobą inteligencja wizualno-przestrzenna oraz inteligencja społeczna ($r = 0,706$; $p < 0,001$) oraz empatia i troska o świat ($r = 0,688$; $p = 0,001$). Większość respondentów uznała, że bardzo potrzebna w ich branży jest inteligencja społeczna (66%) oraz logiczno-matematyczna (57%).

Rysunek 6.1. Inteligencja społeczna w opinii pracowników firm usługowych

Źródło: opracowanie własne na podstawie przeprowadzonych badań (CAWI); wyniki korelacji testem chi-kwadrat.

Zgodnie z wynikami badań ankietowych na nawiązywanie kontaktów, prowadzenie negocjacji i długotrwałych relacji w usługach nastawieni są przede wszystkim przedstawiciele edukacji, transportu, opieki zdrowotnej, działalności

naukowej (powyżej 70% wskazań). Handel cechuje inteligencja społeczna aż w 66%; inteligencja logiczno-matematyczna – 47,4%; specjalne zdolności do prowadzenia działalności – 76,3%. Najsilniejsze pozytywne korelacje między branżą usługową a inteligencją społeczną zaznaczyły się również w budownictwie, innych usługach (fryzjerskich, językowych) oraz administracji.

Z badań jakościowych, przeprowadzonych na podstawie wywiadu z ekspertami ds. handlu wynika, że umiejętność słuchania i negocjowania ma większą wartość od wyobraźni i zdolności intuicyjnych (90% opinii twierdzących, 10% opinii przeczących). Według ekspertów: „Słuchanie oznacza nie tylko słyszenie, ale również wyciąganie wniosków, to w połączeniu z właściwym przygotowaniem i umiejętnościami daje znacznie lepsze efekty niż tylko wyobraźnia czy intuicja. Wyjątkiem jest wynalezienie kompletnej niszy rynkowej”.

Do najistotniejszych wartości decydenci z branży naukowej (zgodnie z wynikami badań testem projekcyjnym) zaliczyli podnoszenie kwalifikacji i realizację celu. W ramach postaw najważniejsza okazała się wrażliwość na kogoś potrzebującego pomocy, a źródłem motywacji jest obietnica korzyści i dobro innych. Osobowość powinna pozwalać na reprezentowanie stylu kierowania opartego na otwartych dyskusjach, zaufaniu, partnerstwie i odpowiedzialności. Według reprezentantów branży handlowej (w jakościowej ocenie ekspertów) osobowość powinna odpowiadać specyfice wykonywanych zadań i umożliwiać radzenie sobie z emocjami. Wartości i postawy różnią się od tych wymienionych wcześniej. Dla handlowców wartością jest silna motywacja oraz umiejętność słuchania i negocjowania, najchętniej widzianymi postawami są: współpracujący, rozsądny, działający intuicyjnie.

6.3. Dyskusyjnie o dostępności do inteligencji społecznej w kontekście zadań gospodarczych

Wspomniane w części teoretycznej przejawy przedsiębiorczości: wartości, postawy i osobowość wpisują się również w atrybuty działań opartych na ukształtowanej inteligencji społecznej (interpersonalnej), będącej częścią przeprowadzonych badań. Do najistotniejszych wartości decydenci z branży naukowej (zgodnie z wynikami badań testem projekcyjnym) zaliczyli: podnoszenie kwalifikacji i realizację celu. W ramach postaw najważniejsze okazały się: wrażliwość na kogoś potrzebującego pomocy, przy źródle motywacji – obietnica korzyści i dobro innych. Według respondentów osobowość powinna pozwalać

na reprezentowanie stylu kierowania opartego na otwartych dyskusjach, zaufaniu, partnerstwie i odpowiedzialności, co można ująć jako kulturę organizacji.

Reprezentanci branży handlowej (w jakościowej ocenie ekspertów) stwierdzili, że osobowość powinna odpowiadać specyfice wykonywanych zadań i odnosić się do zdolności radzenia sobie z emocjami. Wartości i postawy różnią się więc od tych, wymienionych wcześniej. Dla handlowców wartością jest silna motywacja oraz umiejętność słuchania i negocjowania, a najchętniej widzianymi postawami są: współpracujący, rozsądny, działający intuicyjnie. Cele, do których dążą decydenci, mogą mieć charakter materialistyczny (egoistyczny, indywidualny) oraz charakter społeczny, który prowadzi do powstawania instytucji (por. rysunek 6.2), które są pewnym ograniczeniem działań indywidualnych, ale przynoszącym korzyści na zasadzie zaspokajania potrzeb wyższego rzędu (samorozwoju, samorealizacji, przynależności, bezpieczeństwa).

Rysunek 6.2. Źródła inteligencji społecznej

Źródło: opracowanie własne.

Instytucje, w tym także rodzina, kierują się w swoim postępowaniu egzekwowanymi, przyjętymi wspólnie zasadami moralnymi i społecznymi, tj. pewną odmianą kultury. W rezultacie jej członkowie tworzą rodzaj inteligencji o charakterze społecznym, ale ona ma też wpływ na jakość instytucji, którą tworzą jej członkowie – autorzy kapitału społecznego, przedstawiciele rządu lub biznesu, np. w sektorze usług. Obecnym trendem, który zagraża istnieniu wielu usługodawców (detalistów, dystrybutorów, agentów) jest omijanie pośredników w kontaktach poprzez znaczną liczbę przedsiębiorstw i ich klientów. Boguszewicz-Kreft [2010, s. 137] wskazuje, że w transakcjach przez Internet, pojawiać się będą

innego rodzaju pośrednicy: dostawcy treści, afiliowane strony, wyszukiwarki, portale, dostawcy usług internetowych, wytwórcy programów i inni.

Umiejętność prawidłowego (racjonalnego) gospodarowania, z uwzględnieniem społecznego aspektu dokonywania wyborów ekonomicznych, pozwala osiągnąć trzy rodzaje sytuacji przy odpowiednich założeniach. Dotyczą one umiaru, nadmiaru i niedoboru w stosunku do usług na zasadzie umowy oraz usług na zasadzie relacji [Skąpska, 2019, s. 187–188]:

1. W przypadku usług na zasadzie umowy, tj. usług rzeczowych (dotyczy usług transportowych, budowlanych, handlowych), można wyróżnić trzy sytuacje:
 - Sytuacja 1. Gdy elastyczność czynnika rzeczowego w stosunku do czynnika ludzkiego wynosi 1, występuje sytuacja umiaru (satysfakcji, oszczędności nakładów pracy).
 - Sytuacja 2. Gdy elastyczność czynnika rzeczowego w stosunku do czynnika ludzkiego jest > 1 , występuje sytuacja nadmiaru (brak satysfakcji).
 - Sytuacja 3. Gdy elastyczność czynnika rzeczowego w stosunku do czynnika ludzkiego jest < 1 , występuje sytuacja niedoboru/niedosytu (niski poziom jakości, brak zaufania, profesjonalizmu).
2. W przypadku usług na zasadzie relacji, tj. usług spersonalizowanych (dotyczy usług niematerialnych, takich jak doradcze, lekarskie, prawnicze), wyróżniamy następujące sytuacje:
 - Sytuacja 1. Gdy elastyczność czynnika ludzkiego jest $= 1$, występuje sytuacja umiaru (zaufanie, profesjonalizm, wysoki poziom usług, spełnienie oczekiwań, użyteczność).
 - Sytuacja 2. Gdy elastyczność czynnika ludzkiego jest < 1 , występuje sytuacja niedoboru usług, niedosyt.
 - Sytuacja 3. Gdy elastyczność czynnika ludzkiego jest > 1 , występuje chaos, wynikający z nadmiaru informacji, brak bezpieczeństwa.

W obu wymienionych przypadkach skrajne sytuacje – elastyczność doskonała lub doskonale sztywna w usługach nie występują. Sformułowano więc dwie kluczowe zasady. Zasada pierwsza opiera się na założeniu, że wraz ze wzrostem zaangażowania czynnika ludzkiego wraz z empatią w procesie świadczenia usług wzrasta racjonalność społeczna. Wraz z zaangażowaniem zaufania, bezpieczeństwa związanego z udokumentowaniem wybranego celu i wdrożeniem technologii wzrasta działanie uzasadnione, tj. racjonalność rzeczowa. Zasada druga obejmuje sytuację irracjonalności w usługach polegającą na tym, że wraz ze wzrostem wiedzy

łączonej z kwalifikacjami maleje prawdopodobieństwo działania niemającego ekonomicznego uzasadnienia, pod warunkiem zrezygnowania z nadmiaru na rzecz umiaru, kierowania się strategią wystarczalności (zmiana postępowania na bardziej odpowiedzialne społecznie, etyczne) [Skąpska, 2019, s. 188].

Patrząc z perspektywy usług należy zgodzić się z poglądem Zsolnai [2004, s. 449–454], że jednostka postępuje zgodnie z normami społecznymi zakorzenionymi w racjonalności, ale czasami działanie intuicyjne paradoksalnie może przynieść jej większy dobrobyt. Z badań dotyczących aspektów emocjonalnych wynika, że: najistotniejsze korelacje między inteligencją emocjonalną a reprezentowaną branżą występują w turystyce, opiece zdrowotnej, działalności naukowej i administracji. Pozostałe branże usługowe w większym stopniu oparte są na innych rodzajach wartości intelektualnych. W handlu, finansach i ubezpieczeniach oraz działalności naukowej najważniejsze są umiejętności słuchania i negocjowania. W opiece zdrowotnej, edukacji i w działalności naukowej – empatia i umiejętność współpracy. W turystyce, transporcie – umiejętność współpracy [Skąpska, 2023, s. 116], a „racjonalność społeczna wzrasta wraz ze wzrostem zaangażowania czynnika ludzkiego i empatią w procesie świadczenia usług, a wraz z zaangażowaniem zaufania, bezpieczeństwa związanego z udokumentowaniem wybranego celu i wdrożeniem technologii wzrasta działanie uzasadnione, tj. racjonalność rzeczowa” [Skąpska, 2019, s. 188].

6.4. Podsumowanie

Starając się odpowiedzieć na pytanie postawione na początku rozdziału o sposoby wykorzystania inteligencji społecznej do zmniejszania lub wyeliminowania zagrożeń ekonomicznych, na podstawie badań określono obszary działań strategicznych w kontekście aktualnych problemów gospodarczych. Należą do nich:

- a) w ramach powiązań handlowych między podmiotami gospodarczymi – nawiązanie na obustronne korzyści przez słuchanie i negocjowanie;
- b) w ramach powiązań inwestycyjnych – działania oparte na intuicji, postawach i wartościach;
- c) w ramach powiązań informacyjnych – działania komunikacyjne w celu osiągnięcia porozumienia;
- d) w ramach powiązań technologicznych – dostosowanie do potrzeb określonych sfer działalności gospodarczej.

Wskazane byłoby, aby składniki inteligencji społecznej: świadomość i sprawność w działaniu gospodarcze włączali wszyscy decydenci, nie tylko przedstawiciele biznesu, ale także wspierająco reprezentanci rządu (agencje rządowe pobudzające przedsiębiorczość) i społeczeństwa (instytucje formalne i nieformalne promujące rozwijanie zdolności i umiejętności prospołecznych) oraz społeczności (grupy ludzi, których łączy sąsiedztwo, wspólna pasja, fora dyskusyjne/społecznościowe wykorzystujące portale internetowe do budowania wspólnot społecznych, otwartych i wrażliwych na innych). W rezultacie można też uznać za prawdziwe stwierdzenie, że czynniki, które kształtują inteligencję (rodzina, kultura, troska o świat) są również wynikiem jej urzeczywistnienia.

CZĘŚĆ II.

ZRÓWNOWAŻONA TRANSFORMACJA GOSPODARCZO-ENERGETYCZNA W EUROPIE

7. TRANSFORMACJA GOSPODARCZO-ENERGETYCZNA A GLOBALNY KRYZYS CYWILIZACYJNY

7.1. Wprowadzenie

Eksploracja „tanich natur” (wody, lasów, powietrza) prowadzi do przeliczenia kosztów produkcji na środowisko. Przez wiele lat towarzyszyło temu złudne poczucie bezkarności „czynienia ziemi poddaną”. Wyrafinowane technologie i ludzka kreatywność miały przeciwdziałać szkodom ponoszonym przez biosferę w związku z obowiązującym paradygmatem wzrostu gospodarczego. Tymczasem obserwowane procesy destabilizacji środowiska nie pozostawiają już złudzeń co do ich nieodwracalności i powstających między nimi sprzężeń zwrotnych. Coraz głośniej akcentowana jest potrzeba stworzenia „klimatycznego planu Marshalla”, gdyż dalsza pogoń za wzrostem PKB będzie podtrzymywać dotychczasowy stan rzeczy [Weizsacker, Wijkman, 2018, s. 41 i dalsze]. Oznacza to konieczność dewzrostu [Kallis, 2011, s. 876] polegającego na zmniejszeniu intensywności produkcji i konsumpcji przede wszystkim w krajach wysoko rozwiniętych. Pojawia się w tym kontekście pojęcie metabolizmu biosfery, który musi być dostosowany do jej potrzeb i możliwości. Polityka wygaszania wzrostu będzie bojkotowana przez sektory, które czerpią zyski dzięki degradacji środowiska. Oznacza to konieczność wsparcia zmian przez państwo i potrzebę ich szerokiej legitymizacji społecznej [Kallis, 2011, s. 877–878].

Transformacja gospodarczo-energetyczna oznacza proces zmiany sposobu produkcji i wykorzystania energii w celu przystosowania do zrównoważonego rozwoju. Tradycyjne źródła energii, takie jak węgiel, gaz czy ropa naftowa,

* Prof. dr hab. Maciej Miszewski – Uniwersytet Ekonomiczny w Katowicach, ORCID: 0000-0003-1853-2876, e-mail: e.m.miszewscy@pro.onet.pl.

** Dr hab. Ewa Zeman-Miszewska, prof. UE – Uniwersytet Ekonomiczny w Katowicach, ORCID: 0000-0002-3675-0810, e-mail: e.m.miszewscy@pro.onet.pl.

zostają zastąpione przez odnawialne źródła jak energia słoneczna, wiatrowa czy geotermalna [Fouquet, Pearson, 2012, s. 117–120]. Transformacja jest wyrazem strategicznej odpowiedzi na presję grup ekologicznych, a także przedstawicieli nauk społecznych, w tym ekonomii, domagających się możliwie pilnego przeciwdziałania zagrożeniom płynącym ze zmian klimatu. Przekonanie, iż zagrożenia te są realne, upowszechnia się stopniowo w opinii publicznej, zmuszając sfery polityczne do reakcji. Powściągliwość większości polityków wobec tej presji jest zrozumiała. Transformacja musi oznaczać zmiany w systemie gospodarczym i politycznym, narusza *status quo*, prowadząc w stronę nowej, niedającej się do końca przewidzieć przyszłości. Zagroza to pozycji polityków (niezależnie od głoszonych przez nich i faktycznie wyznawanych poglądów), zmuszając do kroków, które nie są obojętne dla ich elektoratu. W kwestii zagrożeń klimatycznych opinia publiczna jest aktywna, ale silnie spolaryzowana. Różnice w tym względzie ujawniają się pomiędzy społecznościami poszczególnych członków Unii, a także w obrębie społeczności poszczególnych krajów.

Znaczna część polityków jest świadoma, iż zakresu koniecznych przemian nie da się zredukować wyłącznie do energetyki, a nawet do obszaru polityki gospodarczej. Trudności nastręcza określenie zakresu czasowego przemian, a także – wizja efektu docelowego podejmowanych przeobrażeń. Kwestię tę pomija się najczęściej ogólnikami. Transformacja gospodarczo-energetyczna jest zatem traktowana jako strategia konieczna, lecz niebudząca entuzjazmu.

Poza aspektem strategicznym transformacja gospodarczo-energetyczna uzależniona jest także od bieżącej polityki. Atak Rosji na Ukrainę spowodował ograniczenia zarówno w dostawach ropy i gazu, jak i węgla, którego Rosja jest dużym eksporterem. Ograniczenia te narastały stopniowo w związku z nakładanymi na Rosję sankcjami oraz zrywaniem kontraktów handlowych przez nią samą. Niezbędna okazała się reorientacja w zakresie dostaw surowcowych, wspomagana tam, gdzie było to możliwe, wzmożoną eksploatacją własnych złóż. Te doraźne rozwiązania pociągają jednak za sobą wzrost kosztów. W tej sytuacji idea dekarbonizacji, a także szerzej – transformacji gospodarczo-energetycznej, padła na bardziej podatny grunt. W szczególnej sytuacji znalazły się zwłaszcza rządy Niemiec i Polski, które mimo dysponowania własnymi złożami, były silnie uzależnione od dostaw rosyjskiego węgla. Dodajmy jeszcze, że w obu tych krajach istotną rolę jako surowiec energetyczny odgrywa węgiel brunatny, którego wydobywanie oraz spalanie wywołuje wyjątkowo duże negatywne konsekwencje ekologiczne.

7.2. Przesłanki transformacji gospodarczo-energetycznej

Wspomniane wcześniej uwarunkowania polityczne wywierają wpływ przede wszystkim na zainicjowanie związanych z transformacją przeobrażeń. Mówiąc o przesłankach, należy mieć na myśli określone, dające się empirycznie zidentyfikować fakty. Ich waga powinna przesądzać o tym, czy podejmowane działania będą konsekwentne i dadzą trwałe rezultaty. Pierwszym z nich są zmiany na rynku surowców energetycznych. Istotne z tego punktu widzenia wydają się trendy obserwowalne w ostatnich dwu dekadach. Niezależnie od tendencji długofalowych mamy do czynienia ze zmianami wywołanymi (bezpośrednio i pośrednio) przez toczącą się w Ukrainie wojnę.

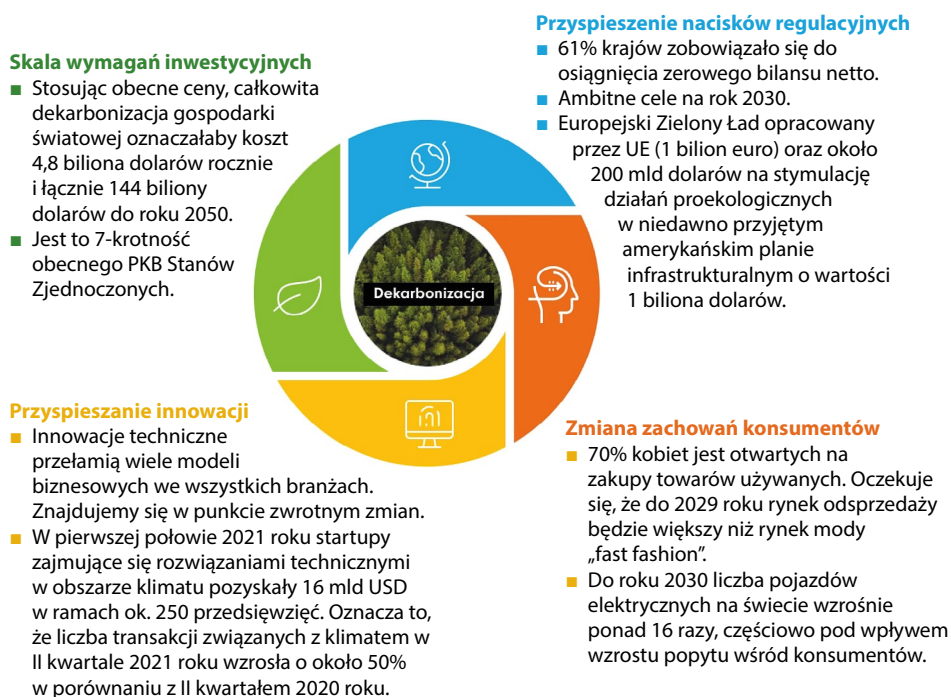
Dość powszechny jest pogląd, że rosyjska inwazja na Ukrainę wywołała światowy kryzys energetyczny. Pogląd ten wynika z przyjętego założenia, że dla równowagi systemu globalnego niezbędne są wciąż powiększające się dostawy surowców energetycznych. Jednak – z punktu widzenia walki o ocalenie cywilizacji przed katastrofą klimatyczną – „mniej znaczy lepiej” [Hickel, 2021, s. 249]. Hasło to oznacza potrzebę porzucenia paradygmatu gospodarowania opartego na nieustannym wzroście (w tym – wzroście konsumpcji). Rzekomy kryzys wyrażający się w zwwyżce cen ropy, gazu i węgla stanowi swego rodzaju pobudkę dla rządów poszczególnych krajów, uświadamiając im konieczność transformacji systemu gospodarczego. Wzrost cen surowców energetycznych oznacza spadek popytu na nie oraz na energie, a to – spadek emisji CO₂.

Pozytywy kryzysu pojawiają się jednak tylko w krajach wysoko rozwiniętych. Dla krajów uboższych, jak też dla warstw ubogich w krajach o średnim stopniu rozwoju, konsekwencje są poważniejsze. Według World Energy Outlook 2022 oznacza to trwałe pozbawienie dostępu do elektryczności dla około 75 mln ludzi oraz przejście na drewno jako paliwo do gotowania dla ponad 100 mln [WEO, 2022].

Opisany stan rzeczy powoduje wzrost inwestycji w wykorzystywanie odnawialnych źródeł energii, co może być uznane za korzystne, ale niewystarczające. Zmiany na rynku surowców energetycznych pogłębiły nierówności pomiędzy bogatszymi i uboższymi państwami. Niewielka poprawa w zakresie rozmiarów emisji zostanie zatem opłaconą wzmożonym kryzysem migracyjnym i nowymi konfliktami zbrojnymi (Niger, Czad, Mali itd.). Inwestycje w zakresie energii odnawialnych powinny zostać podjęte przede wszystkim na terenie krajów uboższych i finansowane przez kraje wysoko rozwinięte. Dostęp do energii

elektrycznej jest warunkiem rozwoju cywilizacyjnego, ale nie może oznaczać zgody na marnotrawstwo. Transformacja energetyczna musi zapewniać niezbędne minimum konsumpcji potrzebującym, a nie – bogatym elitom, które występują wszak nawet w najsłabiej rozwiniętych państwach. Wykaz istotnych konsekwencji związanych z transformacją energetyczną przedstawia poniższy rysunek.

Rysunek 7.1. Konsekwencje i wymagania transformacji energetycznej

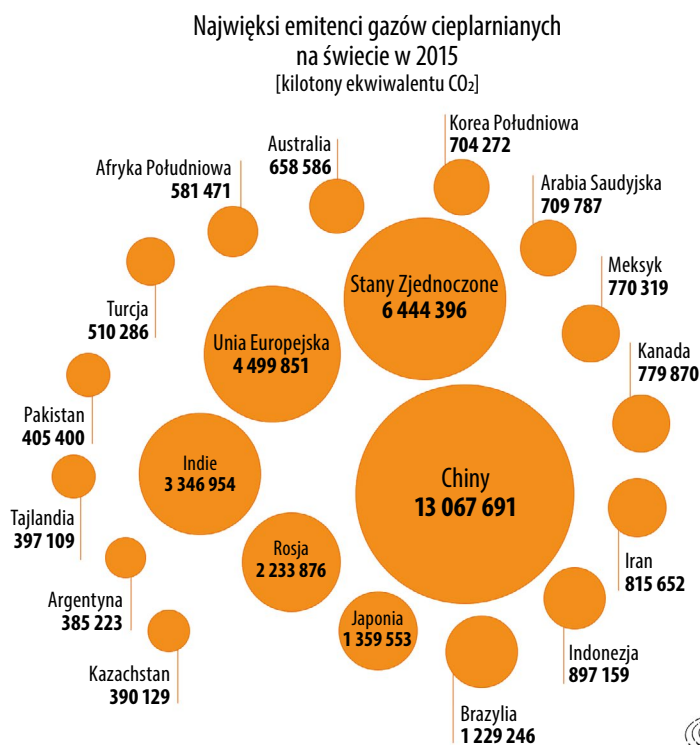

Źródło: Fidelity International, 5Climate Tech VC, 2021, <https://www.fidelity.pl/Pages/2021-09-24-zrownowazona-gospodarka-1632485904907>.

Drugą, nie mniej istotną przesłanką transformacji gospodarczo-energetycznej jest konieczność przeciwstawienia się narastającemu kryzysowi klimatycznemu. Wbrew dominującej wciąż narracji, traktowanie tego kryzysu jako odrębnego izolowanego zjawiska nie jest zasadne. W istocie kryzys klimatyczny stanowi część wielowymiarowego kryzysu cywilizacyjnego, obejmującego kryzysy migracyjne, konflikty zbrojne (których najpowszechniej znanym, lecz nie jedynym przejawem jest wojna w Ukrainie) oraz leżące głębiej immanentne dla ustroju

kapitalistycznego dysfunkcje rzutujące na zdolność do przeciwstawiania się kryzysom. Pomijamy tu celowo przynależne do tego zbioru zjawisk kryzysy o czysto ekologicznym charakterze, takie jak kryzys utylizacji odpadów czy kryzys bioróżnorodności. Mają one również podłoże w niedoskonałościach systemu społeczno-gospodarczego i grożą cywilizacji w nieco dłuższym horyzoncie czasowym. Dla uwypuklenia związków pomiędzy płaszczyznami kryzysu cywilizacyjnego należy sformułować kilka objaśniających je tez. Po pierwsze, kryzys klimatyczny (nawet jeśli zredukować go do kwestii rozmiarów emisji CO₂) jest zjawiskiem globalnym. Oznacza to, że skuteczne i trwałe zahamowanie jego przejawów wymaga koordynacji działań większości emitentów CO₂, a więc faktycznego porozumienia się większości państw na planecie. Poniższy rysunek przedstawia największych emitentów gazów cieplarnianych na świecie.

Rysunek 7.2. Najwięksi emitenci gazów cieplarnianych

Źródło: *Aktualności*, Parlament Europejski, <https://www.europarl.europa.eu/topics/pl/article/20180301STO98928/infografika-emisje-gazow-cieplarnianych-w-unii-europejskiej> [dostęp: 8.08.2024].

Rozwiązania polegające na przechodzeniu na odnawialne źródła energii stanowią krok w dobrą stronę, ale dający jedynie doraźne, bo lokalne efekty. Dystrybucja odnawialnych źródeł energii wymaga budowy nowej infrastruktury, jak też wytworzenia olbrzymiej liczby urządzeń magazynujących energię (m.in. akumulatorów do samochodów elektrycznych). To z kolei pociąga za sobą konieczność wzrostu wydobycia szeregu surowców (litu o 2700% w stosunku do stanu z 2017 r., niezbędnych w energetyce wiatrowej i fotowoltaice neodymu o 35%, indu o 920%, a nawet srebra o około 100%) [World Bank, 2017, s. 7–61]. Niezależnie od strat ekologicznych wynikających z przyspieszonego pozyskiwania surowców, proces ten wiąże się z użyciem olbrzymiej ilości energii, uzyskiwanej – na razie – z ropy i węgla, a więc pozostawiającego potężny ślad węglowy (por. rysunek 7.3).

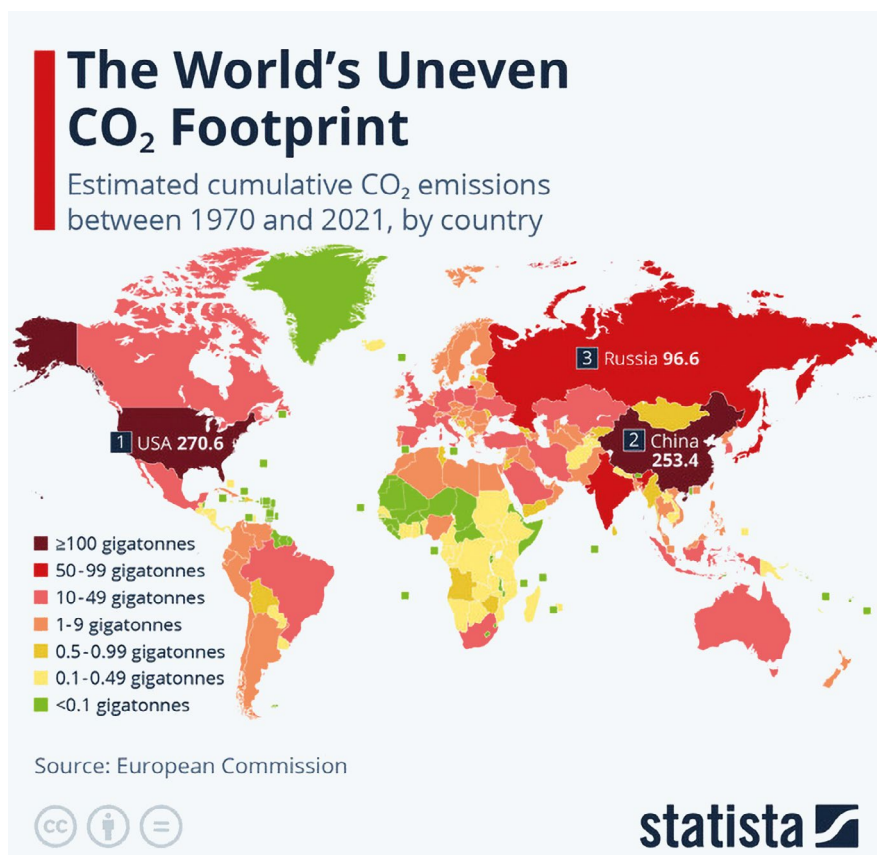
Zdaniem autorów tempo dekarbonizacji gospodarki globalnej musiałoby wynosić 7% rocznie, aby nie przekroczyć wzrostu temperatury globu o 2,0 °C, albo 14% rocznie, aby nie przekroczyć 1,5 °C. Wedle ich oceny takie tempo dekarbonizacji w skali świata nie jest osiągalne [Hole, 2018, s. 16].

Koordinacja działań polegających na rezygnacji z części źródeł energii jest trudna, zwłaszcza gdy będziemy rozpatrywać kraje słabo rozwinięte. Oznacza to bowiem redukcję konsumpcji dóbr, a zwłaszcza usług, przy i tak już niskim poziomie wyjściowym. W tym kontekście kryzys klimatyczny ujawnia swoje powiązania z problemem nierówności rozwojowych pomiędzy poszczególnymi krajami czy regionami. Oznacza to konieczność aktywnego, akceptowanego przez kraje słabiej rozwinięte uczestnictwa krajów zamożnych w rozwiązaniu tego problemu. Globalne nierówności, skumulowane przywileje i dewastacja ekologiczna są w znacznej mierze efektem stosunków i struktur władzy powstałych w wyniku kolonialnych grabieży, co może rodzić nieufność co do intencji silniejszych uczestników relacji [Rodney, 1973, s. 1–453; Patnaik, 2018, s. 82–101].

W przypadku Afryki, Ameryki Łacińskiej i znacznej części Azji można mówić o kontynentalnym wymiarze problemu. Gdyby założyć, że kraje wysoko rozwinięte (a w istocie grupy wielkiego kapitału) zdobędą się na wysiłek niwelowania tych nierówności, powinny podjąć olbrzymi projekt inwestycyjny umożliwiający sprawiedliwe rozłożenie związanych z walką z ociepleniem obciążeń pomiędzy wszystkie kraje. Program ten hamowałby także w dłuższej perspektywie narastanie kryzysu migracyjnego. Inwestycje w krajach słabo rozwiniętych powinny w pierwszym rzędzie koncentrować się na tworzeniu warunków do życia dla miejscowej ludności (dostępu do wody, podstawowej opieki

medycznej, zatrudnienia), a w drugiej kolejności na tworzeniu infrastruktury energetycznej zgodnej z perspektywą Zielonego Ładu. Między innymi pożądana byłaby budowa linii kolejowych eliminujących w perspektywie transport samochodowy i lotniczy.

Rysunek 7.3. Ślad węglowy na świecie w latach 1970–2021

Źródło: *The World's Uneven CO₂ Footprint*, <https://www.statista.com/chart/28725/cumulative-co2-emissions-per-country-since-1970> [dostęp: 15.05.2024].

Wielkie transfery inwestycyjne, które miałyby być dokonywane w imię budowy nowego globalnego systemu energetyki, a w dłuższej perspektywie w imię przetrwania cywilizacji, nieuchronnie napotykać będą na przeszkody. Można dowieść, iż transformacja energetyczna może być opłacalna dla wielkiego prywatnego kapitału, co podkreśla raport World Energy Outlook 2022 [WEO, 2022, s. 1–524]. Jednak korzyści pojawiają się głównie wtedy, gdy transformacja

zredukowana jest do dekarbonizacji, a przeobrażenia dokonywane są jedynie w krajach wysoko rozwiniętych. Zważywszy, iż w globalnej emisji CO₂ coraz większy udział mają takie kraje jak Indie, Indonezja czy Brazylia, wypada uznać, że transformacja gospodarczo-energetyczna w przeważającej części musi być finansowana ze środków publicznych. Z oczywistych względów większość krajów, w których miałyby być dokonywane inwestycje, nie jest w stanie udźwignąć takich wydatków. Jeśli finansowanie programu przejęłyby kraje wysoko rozwinięte, pojawia się ryzyko korupcji, zwłaszcza że kraje słabo rozwinięte rzadko dochowują standardów demokracji i państwa prawa. Zbyt rygorystyczna kontrola wydatkowania środków inwestycyjnych mogłaby być z kolei traktowana jako nawrót kolonializmu.

Nie jest wcale oczywiste, że realizacja takiego programu inwestycyjnego, finansowana z podatków płaconych przez obywateli krajów zamożnych, zyskałaby dostateczną aprobatę społeczności płatników. Nastroje antyimigranckie łatwo mogą przełożyć się na niechęć do pomocy kierowanej tam, skąd przybywają imigranci. Kluczowe znaczenie ma tu upowszechnianie wiedzy o współzależności sytuacji klimatycznej we wszystkich krajach. Ponoszący koszty muszą wiedzieć, że ratują nie tylko „obcych”, ale i siebie. Wszystko to skłania do krytycznej refleksji nad paradygmatem kapitalistycznej gospodarki rynkowej. Dyskusyjne wydają się w tym kontekście aksjomaty dotyczące wzrostu gospodarczego, wzrostu produkcji czy wreszcie – wzrostu konsumpcji – jako celu gospodarowania.

Problemy pojawiające się w związku z zagrożeniami ekologicznymi skłaniają do odmiennego niż dotychczas spojrzenia na kwestię konsumpcji energii. Punktem ciężkości koncepcji transformacji gospodarczo-energetycznej był jak dotąd problem zmiany źródeł energii. Ważniejsza wydaje się jednak kwestia rozmiarów jej zużycia. Ograniczenie konsumpcji, dla którego redukcja zużycia energii jest tylko jednym z wymiarów, zwiększyłoby szanse rozwiązania problemów ekologicznych, a zapewne także i pozostałych wymiarów kryzysu cywilizacyjnego. Już okres pandemii wykazał, że można ograniczyć znacznie skalę przemieszczania się ludzi i dóbr. Ograniczenia konsumpcji powinny być jednak dostosowane do specyfiki i poziomu rozwoju poszczególnych krajów i gospodarek.

Spadek PKB, będący naturalnym skutkiem ograniczenia konsumpcji, jest z punktu widzenia równowagi ekologicznej nie tylko pożądanym, ale wręcz koniecznym. Musi on mieć miejsce w krajach, gdzie poziom konsumpcji *per capita* jest wyższy od średniej globalnej. Dla krajów o niższym PKB trzeba szukać rozwiązań, które wyrównując deficyty jakości życia i rozmiarów spożycia, nie

pogarszałyby wskaźników emisji. Jednak zarówno w bogatszych, jak i w uboższych krajach oznaczałoby to zmiany stylu życia, którym musiałaby towarzyszyć racjonalizacja struktury konsumpcji. To ostatnie wymaga pewnej dyscypliny społecznej, o którą niełatwo w znacznej części społeczeństw. Część ograniczeń można relatywnie łatwo zrealizować ingerując w strukturę gospodarki. Dotyczy to np. sektora reklamy. Jego utrzymywanie w sytuacji, gdy trzeba powściągać spożycie, a nie zachęcać do niego, wydaje się bezcelowe. Zasadniczych zmian wymaga też przemysł opakowań. Niezbędne wydaje się opodatkowanie produktów tego sektora tak, aby pokryć koszty utylizacji odpadów pokonsumpcyjnych, wynikające z rozwiązań w zakresie opakowań. Warto byłoby też przyrzeć się kosztom wynikającym z burzliwego rozwoju sprzedaży za pośrednictwem Internetu. Wykorzystywana tam masa opakowań pozostawia niewątpliwie pokaźny ślad węglowy. Podobnie, należałoby poddać kontroli „zaplanowane”, przedwczesne starzenie się produktów przemysłowych (AGD, RTV i telekomunikacja, samochody), obliczone na tworzenie popytu restytucyjnego.

7.3. Konsumpcja a globalna strategia transformacji gospodarczo-energetycznej

Sugestia, że remedium umożliwiającym opanowanie kryzysu klimatycznego jest inwestowanie w krajach ubogich, brzmi jak prowokacja. Narusza ona bowiem utarte schematy myślenia o gospodarowaniu. W ramach idei ograniczania spożycia można wyodrębnić trzy wątki. Pierwszy dotyczy racjonalizacji spożycia, o czym była już mowa. Myśl przewodnią w tym obszarze stanowi rozróżnienie pomiędzy potrzebami i zachciankami, znane już w starożytności. Racjonalizacja potrzeb musiałaby wyeliminować sytuacje, w których określony poziom i struktura spożycia (a także towarzyszące spożyciu marnotrawstwo) stanowią przejaw statusu społecznego i źródło prestiżu. Sytuacje takie są zdeterminowane kulturowo – żyjemy od tysiącleci w społecznościach hołdujących hierarchii, gdzie miejsce jednostki w społeczeństwie, wsparte zazwyczaj pozycją finansową, pozostaje istotnym parametrem postrzegania otoczenia. Utrwalone kulturowo nawyki wzmacniane są przez reklamy, treści dostarczane przez Internet i inne media, propagujące maksymalizację konsumpcji jako kwintesencję właściwego stylu życia. Racjonalizacja spożycia uderza w interesy branż dostarczających dóbr konsumpcyjnych (najlepiej z etykietą „produktu premium”), jak też branż usługowych. Koliduje z interesami sektora rozrywki, jak też innych branż zajmujących

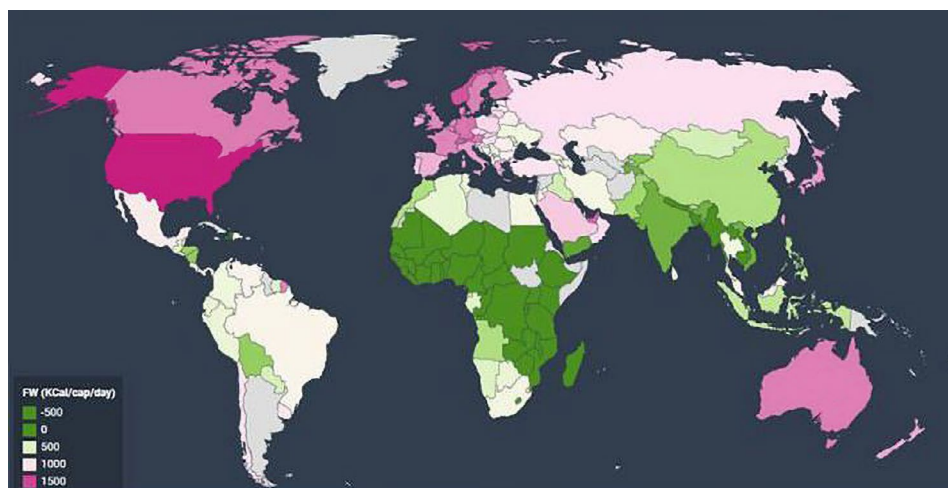
się zagospodarowywaniem czasu wolnego. Wywołana ograniczeniami zmiana stylu życia obejmie nie tylko bogate elity, ale przede wszystkim miliardowe masy, którym udało się już wydostać ponad próg ubóstwa. Prawdopodobny wydaje się więc opór wobec kroków racjonalizujących strukturę konsumpcji.

Drugim wątkiem idei ograniczenia spożycia jest niwelowanie różnic pomiędzy poziomem a – w pewnym zakresie – strukturą konsumpcji w krajach o różnym stopniu rozwoju gospodarczego. W krajach bogatszych obecny poziom konsumpcji stwarza rozległe pole dla ograniczeń. Udział konsumpcji „zbędnej”, którą dałoby się wyeliminować bez istotnego uszczerbku dla dobrostanu danej populacji jest, rzecz jasna, wyższy w krajach bogatszych. Brak jednak ścisłego związku między poziomem PKB *per capita* a udziałem owej „zbędnej” konsumpcji w całości wydatków konsumpcyjnych. Na patologizację struktury konsumpcji wywiera też wpływ system polityczny – dyktatury nie liczą się z kosztami. Racjonalizacja struktury spożycia koliduje z tradycją kulturową, a także z realiami politycznymi znacznej liczby krajów (np. arabskich, ale również USA, Brazylii, krajów afrykańskich czy azjatyckich). Trudno też zakładać, iż motyw walki z kryzysem klimatycznym okaże się wystarczający, aby wyzwolić wolę polityczną dla wprowadzenia ograniczeń. Działania za pośrednictwem rynku (np. globalne podwyżki cen transportu lotniczego, zakaz używania odrzutowców do celów cywilnych czy obłożenie dodatkowymi podatkami usług turystycznych sektora „premium”) mogą być niełatwe do przeprowadzenia, a w krajach o skrajnym rozwarstwieniu dochodowym – nieskuteczne. Włączenie kosztów degradacji środowiska w obszar mechanizmu rynkowego może nieproporcjonalnie obciążyć najuboższych. Musiałaby temu towarzyszyć zmiana systemu redystrybucji dochodów. Najbogatsi nie odczują natomiast nawet największych obciążeń i nie zrezygnują ze swoich nawyków konsumpcyjnych.

Kolejnym wątkiem idei ograniczania konsumpcji jest leżąca u jej podłoża głęboka niesprawiedliwość związana ze zróżnicowaniem stopnia ubóstwa w poszczególnych krajach. Zróżnicowania te mają przyczyny historyczne, często stanowiąc dziedzictwo epoki kolonialnej. Dążąc do ich niwelowania, nie można łudzić się, by mogło to nastąpić w tempie takim jak narastanie kryzysu klimatycznego. Nie przeczy to jednak celowości upowszechniania wiedzy o związku między tymi różnicami a szansami przezwyciężenia kryzysu. Docelowo należy przewidywać daleko idącą redukcję konsumpcji w krajach Zachodu. Objęłaby ona, gdyby miała odnieść pożądany skutek, większą niż można się spodziewać grupę państw. Przykładowo, w Europie żaden kraj, nawet Albania i Mołdawia, nie

uniknąłby zaliczenia do grupy „krajów powyżej średniej”, objętych w pierwszej kolejności ograniczeniami. Rozmiary PKB *per capita* dają wielce uproszczony obraz rzeczywistości, nieuwzględniający różnic uwarunkowań kulturowych i innych czynników kształtujących strukturę potrzeb danej populacji, ale dający asumpt do refleksji nad uprawnieniami ludzi z bogatszych krajów do cieszenia się obecnym dobrobytem. Oczywiście jest też, że próby naruszania tego dobrobytu poprzez redukcję spożycia będą wzbudzały reakcje obronne. Skalę marnowania żywności na świecie przedstawia poniższy rysunek.

Rysunek 7.4. Marnowanie żywności na świecie

Źródło: *Consumers discard a lot more food than widely believed: Estimates of global food waste using an energy gap approach and affluence elasticity of food waste*, M. van den Bos Verma, L. de Vreede, T. Achterbosch, M.M. Rutten, Wageningen Economic Research, Wageningen University and Research, The Hague, The Netherlands, PLOS ONE 15/2, 2020, s. 8.

Jeśli – co nie jest w pełni oczywiste – nie zakładamy wywołania przez narastający kryzys cywilizacyjny przełomów ustrojowych, potrzebna byłaby międzynarodowa zgoda na równoczesne zmiany systemu podatkowego, obejmujące obłożenie dóbr i usług materialnych podatkiem pośrednim, proporcjonalnym do rozmiarów wytwarzanego przy ich produkcji śladu węglowego. Środki pochodzące z tak zebranych podatków powinny zasilić program inwestycji infrastrukturalnych w krajach uboższych, choć – zwłaszcza w początkowym okresie – ich rozmiary nie mogłyby wystarczać na pełne sfinansowanie podejmowanych inwestycji. Podobne instrumenty przydałyby się też w ograniczaniu najbardziej szkodliwych ekologicznie branż danych gospodarek – przemysłu

wydobywczego i energetyki, sektorów reklamy i turystyki, transportu (z wyłączeniem kolei), przemysłu opakowań czy niektórych gałęzi rolnictwa (wielkoprzemysłowych upraw naruszających ekosystemy, masowej hodowli bydła itp.). Zmiany w funkcjonowaniu takich branż pociągałyby za sobą istotne przemiany na rynkach pracy, czego negatywne skutki wymagałyby z kolei łagodzenia. Skala i złożoność problemu nie pozwalają tu na postulowanie konkretnych rozwiązań. Niewątpliwie rozwiązania wymagać będzie zagospodarowywanie pojawiających się lokalnie nadwyżek siły roboczej o bardzo rozmaitych kwalifikacjach. Obszary nasilonego bezrobocia sprzyjałyby powstawaniu poczucia krzywdy u ludzi, których sposób życia został niejako odgórnie zmieniony. Nie sposób przeprowadzić transformacji bez przychyłnej neutralności większości społeczności objętych przemianami.

Poza działaniami zapośredniczonymi rynkowo można równolegle promować szersze korzystanie z usług niematerialnych, niewymagających wspierania dodatkową produkcją i niepowodujących powiększania się śladu węglowego. Istotną rolę może tu odegrać Internet, jeśli tylko dominujące w tym obszarze spółki (Google, You Tube, Facebook itp.) zechcą włączyć się w proces ratowania cywilizacji. Chodzi o rozległą kampanię edukacyjną i propagandową, uprzedzającą powagę sytuacji, jak też uzasadniającą celowość podjętych, dolegliwych wszak dla ludzi działań. Ceną za to byłoby zapewne wyłączenie z zakresu dóbr luksusowych smartfonów, tabletów i komputerów, stanowiących dla społeczności krajów słabo rozwiniętych podstawowe źródło informacji o świecie. Popyt na usługi wielkich firm technologicznych nie musiałby więc ucierpieć, przynajmniej w krótkim i średnim horyzoncie. Istotne byłoby też dotarcie z programem ograniczania konsumpcji do społeczeństw pozostających we względnej izolacji (Rosja, Białoruś, Chiny), gdzie dostęp do Internetu mimo tworzonych barier jest nadal możliwy.

Edukacja powinna dotyczyć także problematyki zdrowotnej, wiedzy o polityce i strukturach społecznych, wreszcie – przyrodzie jako ekosystemie warunkującym przeżycie ludzi. Trudno z góry wyrokować o możliwej skuteczności takiej kampanii. Przeszkodą są tu instytucje nieformalne – utrwalone przez stulecia i tysiąclecia schematy myślowe, każące traktować przyrodę jako zasób podporządkowany człowiekowi. Nawyki myślowe sprawiają też, iż przyjmujemy struktury hierarchiczne (w tym „prawo silniejszego”) jako normalne i trwałe, choć niekoniecznie głośno aprobowane rozwiązanie. Podobnie godzimy się traktować, mimo wiedzy o wszelkich jej dysfunkcjach, kapitalistyczną gospodarkę

rynkową jako system, wobec którego „nie ma alternatywy” [Bonneuil, Fressoz, 2016, s. 98]. Redukcja spożycia nie podważa wprawdzie do końca owych przeświadczeń, ale narusza je, co może zniechęcać do przyjmowania argumentacji opartej na faktach, lecz prowadzącej do nieomylnych dla odbiorców konkluzji.

7.4. Podsumowanie

W zaprezentowanych rozważaniach przechodziliśmy przez szereg interpretacji pojęcia transformacji gospodarczo-energetycznej, od najwęższej, odnoszącej się do dekarbonizacji gospodarek Europy Zachodniej, do zmian mających ogarnąć całą Unię Europejską i dalej – do przyjęcia perspektywy globalnej. W miarę poszerzania perspektywy przestrzennej mnożą się bariery, które mogą udaremnić urzeczywistnienie transformacji. Jednocześnie, świadomość współzależności zjawisk klimatycznych w skali planetarnej nie pozwala zrezygnować z szerszych i dalej idących ujęć problemu. Próbowaliśmy wskazać główne, rysujące się w tym względzie bariery i trudności. Świadomość ich istnienia nie ma jednak nic wspólnego z prawdopodobieństwem ich przezwyciężenia. Kluczowe znaczenie dla powodzenia ma tu, jak sądzimy, mentalność elit politycznych poszczególnych krajów (zwłaszcza wielkich mocarstw) i ich zdolność przekonywania społeczeństw o niezbędności transformacji. Równie ważne jest tu stanowisko wielkich grup światowego kapitału, bez których woli, ale i poświęceń, ratowanie cywilizacji nie może się powieść. Istotna jest też zdolność porozumiewania się i dochodzenia do kompromisów, zarówno w sferze polityki, jak i postaw społecznych. Postulat ustanowienia rządu światowego, który będzie się coraz częściej pojawiał, nie ma raczej szans na spełnienie. Niezbędne jednak będą mechanizmy koordynacji działań podejmowanych równolegle przez wielką liczbę ośrodków decyzyjnych.

Wreszcie, należy wskazać niebezpieczeństwa, które mogą zmienić kierunek i charakter transformacji. Pierwsze z nich wiąże się z wiarą w postęp nauki jako remedium na wszelkie pojawiające się wyzwania. Nie oceniając pojawiających się dotychczas ani przyszłych koncepcji technologicznych, uznać trzeba, iż z samej swojej istoty prowadzą w „ślepą uliczkę” [Bińczyk, 2015, s. 121]. Istotą kryzysu cywilizacyjnego jest relacja pomiędzy człowiekiem a ekosystemem przyrodniczym i wynikający stąd charakter organizacji systemu społeczno-ekonomicznego [Moore, 2021, s. 49]. Nawyk reifikacji otaczającej rzeczywistości, podporządkowywania przez jednostki wpierw przyrody, potem otoczenia społecznego,

uzupełniony permanentnym dążeniem do maksymalizacji jednostkowych korzyści, będzie sprawiał, że usunięcie jednego cząstkowego problemu wyzwalać będzie kolejne. Dopóki człowiek będzie postrzegał siebie samego jako byt odrębny od ekosystemu, kryzys, nawet chwilowo złagodzony, będzie powracał. Zaufanie do rozwiązań technologicznych jest przejawem wypierania świadomości, iż konieczne są zasadnicze zmiany. Opiera się ponadto na założeniu pełnej odwracalności szkód wyrządzonych ekosystemowi. Ekosystem nie jest zepsutym mechanizmem, który zawsze można naprawić [Oreskes, Conway, 2017, s. 75]. Rozwiązaniem jest zatem uwolnienie ekosystemu od presji wywieranej przez cywilizację (na ile to możliwe) i cierpliwe czekanie na samoistne przywrócenie równowagi.

Nieco mniejsze ryzyka zahamowania procesu transformacji wiążą się z kryzysem zaufania wobec wszelkich władz i autorytetów. Opór społeczny może wynikać z apriorycznego odrzucania uzasadniającej transformację narracji. Niezależnie od poglądów i rozumienia własnego interesu przez przedsiębiorców, mogą mieć oni problem z przystosowaniem się do sytuacji, w której popyt na ich produkty nie tylko nie rośnie, ale w dodatku nie wolno go pobudzać.

Z wcześniejszych wywodów wynika też potrzeba wygaszenia otwartych konfliktów międzynarodowych i wojen domowych jako warunku urzeczywistnienia transformacji w skali globalnej. Nie wchodząc w politologiczne aspekty tego zagadnienia, należałoby sobie zadać ogólne, filozoficzne w istocie pytanie: czy możliwe jest trwałe wygaszenie konfliktów i porozumienie, jeśli kultury wszystkich niemal narodów krystalizowały się wokół zasady dominacji i władzy silniejszego?

Reasumując, szanse realizacji transformacji gospodarczo-energetycznej można uznać za tym większe, im węższy będzie merytoryczny i terytorialny zakres tego procesu. Cenne i idące we właściwym kierunku inicjatywy Zielonego Ładu UE nie zagwarantują odwrócenia kryzysu, choć z pewnością złagodzą część jego przejawów. Wskazane w tekście bariery mentalne, ustrojowe i społeczne wydają się niezmiernie trudne do pokonania [Marcuse, 2005, s. 175]. Potrzebny jest z pewnością optymizm, wiara w powodzenie zmian, ale też rzetelność ocen i rekomendacji formułowanych w obszarze nauk społecznych. Potrzebna jest też rewizja paradygmatu tradycyjnej ekonomii, odrzucenie kultu technologii (choć nie nauki jako jej źródła) i otwarcie się na rozwiązania, które pozornie wydają się niewykonalne.

Powodzenie transformacji energetycznej wymaga od rządów, sektora prywatnego i społeczeństwa obywatelskiego zachowań inkluzywnych w dążeniu do eliminowania ryzyka postępującej degradacji biosfery. Zasadą powinno być podejmowanie decyzji, finansowanie i działania zintegrowane na różnych szczeblach administracyjnych i politycznych (w skali krajów i na arenie międzynarodowej), w różnych sektorach i ramach czasowych. We współpracę powinny być zaangażowane zarówno władze każdego szczebla, jak i społeczności, społeczeństwo obywatelskie, ośrodki edukacyjne, naukowe, media i inwestorzy. Szczególną uwagę należy zwrócić na marginalizowane grupy (ludność rdzenna, mniejszości etniczne, kobiety, młodzież), których potencjał intelektualny i operacyjny nie był do tej pory wystarczająco wykorzystany, a które często niezwykle dotkliwie ponoszą konsekwencje zmian klimatu [IPCC, 2022, s. 33].

8. WPLYW ZIELONYCH OBLIGACJI NA TRANSFORMACJĘ ENERGETYCZNĄ W UNII EUROPEJSKIEJ

8.1. Wprowadzenie

Zielone obligacje, znane również jako obligacje klimatyczne, pojawiły się ponad dekadę temu dzięki pionierskiej emisji dwóch organizacji ponadnarodowych: Europejskiego Banku Inwestycyjnego w 2007 r. i Banku Światowego w 2008 r. Zielone obligacje są szeroko definiowane jako papiery wartościowe o stałym dochodzie, emitowane w celu pozyskania kapitału na sfinansowanie zrównoważonych projektów, które poprawiają lub chronią środowisko naturalne. Obligacje są świetnym zamiennikiem kredytu, przynoszącym stałe zyski. Dotychczas aktywność inwestycyjna banków centralnych i Skarbu Państwa koncentrowała się na bezpośrednim finansowaniu projektów lub ich dofinansowywaniu [Marchewka-Bartowiak, Wiśniewski, 2014]. Dlatego z uwagi na ograniczone możliwości finansowe sektora publicznego i ogromne potrzeby infrastrukturalne niezbędnym stało się poszukiwanie alternatywnych form wspierających przejście na gospodarkę niskoemisyjną. Finansowanie projektów proekologicznych poprzez instrumenty do tego przystosowane przyczynia się do zrównoważonego rozwoju gospodarki światowej.

Szczególnie Unia Europejska podejmuje działania na rzecz emisji zielonych obligacji jako sposobu na zmobilizowanie uczestników rynku kapitałowego do finansowania projektów ekologicznych. W 2021 r. Komisja Europejska przedstawiła wniosek dotyczący rozporządzenia Europejskiego Standardu Zielonych Obligacji (EuGB), którego celem jest opracowanie „złotego standardu” dla przedsiębiorstw i organów publicznych w pozyskiwaniu funduszy na zrównoważone

* Mgr Agata Miętus – Uniwersytet Ekonomiczny w Krakowie, e-mail: mietusagata@gmail.com.

projekty. W 2022 r. Rada Unii Europejskiej uzgodniła swoje stanowisko w sprawie projektu. Natomiast 12 lipca 2022 r. rozpoczęły się negocjacje trójstronne, które zakończyły się wypracowanym wstępnym porozumieniem. Standard będzie dostępny dla przedsiębiorstw oraz jednostek sektora publicznego, które mają zamiar pozyskać kapitał z rynków finansowych w celu sfinansowania projektów o charakterze ekologicznym oraz w celu spełnienia wymogów związanych ze zrównoważonym rozwojem. Wszelkie środki finansowe pozyskane poprzez emisję obligacji zgodnych z europejskim standardem dla zielonych obligacji muszą zostać alokowane na działania zgodne z systematyką Unii Europejskiej, opartą na przepisach definiujących ekologiczne oraz zrównoważone inicjatywy.

W literaturze przedmiotu istnieje przekonanie, że rynek zielonych obligacji nie osiągnął jeszcze swojego pełnego potencjału. Zidentyfikowanie wszystkich przeszkód utrudniających jego pełny rozwój jest długim procesem. Przewiduje się, że nowy standard zielonych obligacji, przedstawiony przez Unię Europejską, będzie odgrywał ważną rolę w unifikacji standardów, a także będzie pomagał w utrzymaniu transparentności na rynku zielonych obligacji. Dodatkowo posiadanie własnych, unijnych standardów zielonych obligacji pomoże w promowaniu zielonych projektów oraz informowaniu o możliwościach związanych z zielonymi obligacjami. Zakłada się, że wypracowany w Unii Europejskiej standard przyczyni się do zwalczania zjawiska greenwashingu, które występuje często w przypadku projektów dotyczących zmian klimatycznych.

Celem niniejszego opracowania jest zbadanie wpływu zielonych obligacji na transformację energetyczną w Unii Europejskiej. Badanie zostało przeprowadzone na podstawie danych wtórnych, dostępnych na platformie Climate Bond Initiative. Analizie poddane zostaną także dane opublikowane przez organizacje międzynarodowe, zajmujące się promocją i taksonomią zielonych obligacji.

Wyniki badań wskazują, że zielone obligacje są coraz bardziej popularnym narzędziem oraz mają realny wpływ na transformację energetyczną w Unii Europejskiej. Na przestrzeni lat 2014–2022 inwestycje w projekty dotyczące transformacji energetycznej, opartej na zielonej energii, wzrosły siedmiokrotnie. Dodatkowo na szczeblu międzynarodowym to właśnie Europa zajmuje wiodącą pozycję na rynku zielonych obligacji oraz w pozyskiwaniu kapitału na zielone projekty.

W kolejnym rozdziale przybliżona zostanie istota i założenia taksonomii zielonych obligacji. Następnie przedstawiony będzie przegląd literatury oraz zaprezentowana zostanie metodologia badawcza. Na tej podstawie opisane zostaną wyniki przeprowadzonej analizy oraz podsumowanie badań.

8.2. Taksonomia zielonych obligacji

Taksonomia jest narzędziem do określania kryteriów, które muszą być spełnione, aby zakwalifikować projekt i opłacić go z zielonych obligacji. Ekoprzedsięwzięcia muszą spełniać określone kryteria, aby mogły być finansowane za pomocą zielonych obligacji. Mają one szeroki zakres i mogą być pogrupowane w zależności od aspektu, którego dotyczą. Jedną z klasyfikacji zielonych obligacji została opracowana przez Climate Bonds Initiative (CBI), międzynarodową organizację non-profit, która zajmuje się badaniem i promowaniem rozwoju rynku zielonych obligacji. Taksonomia obligacji klimatycznych, regularnie aktualizowana o nauki o klimacie i nowe technologie od 2013 r., pokazuje aktywa i projekty potrzebne do stworzenia gospodarki niskoemisyjnej zgodnie z założeniami Porozumienia Paryskiego. Jest to narzędzie dla emitentów, inwestorów, rządów i gmin, które wspiera kluczowe inwestycje, prowadzące do rozwoju gospodarki niskoemisyjnej. W dokumencie opracowanym przez CBI zastosowano metodę „sygnalizacji świetlej” w celu wskazania, czy projekty są uznawane za zgodne z kursem obniżenia emisyjności o 1,5 °C. Zielone światło oznacza automatyczną akceptację i kompatybilność projektów z wcześniej przyjętymi postanowieniami. Pomarańczowe światło oznacza potencjalną kompatybilność w zależności od wyznaczonych kryteriów. Czerwone światło natomiast oznacza całkowitą niekompatybilność. Poniższa tabela przedstawia sektory i podgrupy, którym CBI dało „zielone światło” do działania, a inwestorom do finansowania.

Tabela 8.1. Taksonomia zielonych obligacji według Climate Bond Initiative

Energia	Transport	Leśnictwo i rolnictwo	Zużycie zasobów wodnych	Budownictwo	Odpady
słoneczna	publiczny	odpowiedzialne leśnictwo	systemy antypowodziowe	zielone budownictwo	obróbka biologiczna
wiatrowa	kolejowy	konserwacja ekosystemu i jego odnowa	modernizacja struktur wodnych	odzyskiwanie ciepła	preparowanie i kompost
geotermalna	pojazdy elektryczne	zrównoważone rolnictwo	magazynowanie zasobów wodnych	zrównoważony rozwój obszarów miejskich	recycling
wodna			akwakultura		

Źródło: opracowanie własne na podstawie *Climate Bond Initiative Taxonomy*, https://www.climatebonds.net/files/files/Taxonomy/CBI_Taxonomy_Tables-08A%20%281%29.pdf [dostęp: 25.09.2023].

Analizując powyższą tabelę, można stwierdzić, iż Climate Bond Initiative obejmuje szerokie spektrum ekologicznych inicjatyw, w które można się zaangażować – począwszy od energii odnawialnej po leśnictwo i gospodarkę odpadami. Przejście na gospodarkę niskoemisyjną jest jednym z głównych założeń projektów objętych zielonymi obligacjami. Od wielu lat Climate Bond Initiative był jedyną organizacją, która wprowadziła zalecenia dotyczące projektów finansowanych przez zielone obligacje.

Kolejną taksonomią, dotyczącą już bezpośrednio Unii Europejskiej jest taksonomia zaproponowana przez techniczną grupę ekspertów ds. zrównoważonego finansowania (TEG). W sprawozdaniu, opublikowanym przez ekspertów w 2019 r., wskazano, że Komisja Europejska powinna stworzyć dobrowolny standard zielonych obligacji w celu zwiększenia skuteczności, przejrzystości, porównywalności i wiarygodności rynku zielonych obligacji oraz zachęcenia inwestorów do emisji i inwestowania w zielone obligacje w Unii Europejskiej [Grabowski, Kotecki, 2020].

Według raportu klubu odpowiedzialnych finansów przy Europejskim Kongresie Finansowym z 2020 r. taksonomia obejmuje sześć następujących celów środowiskowych: łagodzenie zmian klimatu (mityzacja), dostosowanie do zmian klimatu (adaptacja), zrównoważone użytkowanie i ochrona zasobów wodnych i morskich, przejście do gospodarki o obiegu zamkniętym, zapobieganie powstawaniu odpadów i recykling, zapobieganie zanieczyszczeniom i ich kontrola oraz ochrona i odbudowa różnorodności biologicznej i ekosystemów [Rozporządzenie..., 2020]. Grabowski i Kotecki [2020] definiują europejską taksonomię zielonych obligacji w szerszym ujęciu. Elementami tego standardu powinny być: zgodność przeznaczenia środków na projekty w ramach taksonomii UE, ramy zielonych obligacji opracowane przez emitenta, wymagania alokacji środków i raportowanie ich wykorzystania wraz z określeniem wpływu inwestycji na klimat i środowisko oraz weryfikacja wykorzystania środków przez zewnętrznego, niezależnego weryfikatora. Międzynarodowe taksonomie dotyczące zielonych obligacji pokazują, że istnieje duże zainteresowanie transformacją energetyczną i poszukiwaniem kompatybilnych rozwiązań. Powolne wprowadzanie taksonomii europejskiej pokazuje również, że zielone obligacje mogą być narzędziem finansowym, które wspiera kraje UE w transformacji energetycznej oraz szeroko rozumianej transformacji w kierunku gospodarki niskoemisyjnej.

Przegląd literatury pokazuje rosnące zainteresowanie zielonymi obligacjami oraz ich znaczeniem dla zrównoważonego rozwoju. Koncepcja zielonych obligacji zyskała popularność w różnych krajach Unii Europejskiej, a wiele z nich koncentruje się na programach finansowania mających na celu osiągnięcie zrównoważonego rozwoju.

Zielone obligacje definiowane są w literaturze jako papiery wartościowe emitowane w celu pozyskania kapitału na finansowanie (lub refinansowanie) projektów przyczyniających się do poprawy stanu środowiska, w tym rozwoju gospodarki niskoemisyjnej i odpornej na zmiany klimatu [Kaminker, Stewart, 2012]. Należy podkreślić, że pomimo dużej popularności emisji zielonych obligacji, wśród teoretyków i praktyków nie ma jeszcze jednolitego znaczenia tego instrumentu. Jedną z pionierskich definicji w tym zakresie opracowali w 2011 r. badacze Della Croce, Kaminker i Stewart [2011]. Według autorów zielone obligacje to papiery wartościowe o stałym dochodzie, których celem jest wykorzystanie środków pozyskanych z emisji do finansowania projektów mających na celu rozwój gospodarki niskoemisyjnej i odpornej na zmiany klimatu. W ich zestawieniu instrumenty te emitowane są przez rządy, korporacje i banki międzynarodowe. W przypadku transakcji na rynku zielonych obligacji można jednak zaobserwować znacznie większą liczbę rodzajów emitentów niż tylko trzy – wymienione powyżej – które na przestrzeni lat zostały zidentyfikowane w literaturze dotyczącej długu odpowiedzialnego środowiskowo.

Ewolucja emisji zielonych obligacji przez odpowiednie instytucje wynika z rosnących obaw dotyczących negatywnych skutków zmian klimatycznych. Znaczną grupę emitentów zielonych obligacji – w tym jednostki samorządu terytorialnego – zauważa w swojej definicji Flammer. Uznaje ona zielone obligacje za „najnowszą innowację w zrównoważonym finansowaniu, będącą instrumentem dłużnym, z którego dochód przeznaczany jest na finansowanie niskoemisyjnych, przyjaznych klimatowi projektów, emitowanym najczęściej przez korporacje, jednostki samorządu terytorialnego, rządy i instytucje ponadnarodowe” [Flammer, 2020]. Bardziej precyzyjną definicję wprowadzili Fu, Li i Ng [2020, s. 48], którzy wyjaśnili zielone obligacje jako „rodzaj obligacji, z których wpływy powinny być przeznaczone na finansowanie lub refinansowanie projektów ekologicznych”. Należy podkreślić, że definicja ta, poza standardowym finansowaniem, obejmuje również refinansowanie, czyli przekazanie środków na już zrealizowane projekty ekologiczne. Daje to większe możliwości zastosowania zielonego długu, który jest traktowany jako rodzaj obligacji na rynku finansowym.

Zielone obligacje są również określane jako termin branżowy. Według Banku Światowego zielone obligacje to dłużne papiery wartościowe, które poza standardowymi cechami finansowymi (tj. terminem zapadalności, kuponem odsetkowym czy ceną) wyróżniają się ekologicznym celem emisji [World Bank, 2015, s. 23]. Powyższa definicja wprowadza nową kwestię do badań nad pojęciem papierów wartościowych – mianowicie kluczowe parametry obligacji mogą posłużyć do ich scharakteryzowania. International Capital Market Association, instytucja zajmująca się opracowywaniem standardów dla instrumentów dłużnych przyjaznych środowisku, definiuje zielone obligacje jako „każdy rodzaj obligacji, z których wpływy zostaną przeznaczone wyłącznie na całkowite lub częściowe finansowanie lub refinansowanie projektów przynoszących korzyści dla środowiska” [International Capital Market Association, 2019, s. 6].

Od lat 90. wiele podmiotów koncentruje się na zarządzaniu finansami jako sposobie reagowania na zmiany klimatyczne. Od tego czasu powstało wiele programów, badań oraz opracowano wiele instrumentów pozwalających na finansowanie inicjatyw związanych ze spowalnianiem niekorzystnych zmian klimatycznych. Zielone obligacje są właśnie – jak podkreśla wielu badaczy – takim rozwiązaniem. Jednocześnie są instrumentem finansowym, który jest ogólnodostępny na rynku inwestycji i skupia się na przeciwdziałaniu ociepleniu klimatu oraz na uświadamianiu inwestorów w zakresie zielonych projektów. Na podstawie przeprowadzonej analizy można stwierdzić, że nie ukształtowała się jedna, powszechnie akceptowana definicja zielonych obligacji. Nie byłoby to jednak możliwe, gdyż zielone obligacje są instrumentem finansowym, który w dalszym ciągu ewoluuje. Można jednak wyszczególnić główne atrybuty przypisywane zielonym obligacjom. Są to: innowacyjność na rynku finansowym, przynależność do grupy dłużnych papierów wartościowych, możliwość zdefiniowania ich za pomocą parametrów wykorzystywanych w odniesieniu do klasycznych obligacji, możliwość uwzględnienia rodzaju emitenta, ich przeznaczenie, którym jest finansowanie i refinansowanie projektów, oraz możliwość przeznaczenia pozyskanego kapitału wyłącznie na cele prośrodowiskowe.

Podsumowując, zielone obligacje są emitowane w celu pozyskania kapitału na realizację projektów zorientowanych na zrównoważony rozwój. Ich rola w finansowaniu zrównoważonej transformacji Unii Europejskiej jest coraz bardziej istotna. Dlatego niniejsze badanie koncentruje się na odpowiedzi na pytanie, w jakim zakresie zielone obligacje wpływają na transformację energetyczną w Unii Europejskiej?

8.3. Metodologia badawcza

Celem niniejszego badania jest analiza aktualnego stanu wiedzy dotyczącego zielonych obligacji i ich wpływu na transformację energetyczną w Unii Europejskiej. Na podstawie przeglądu literatury, opartego na analizie artykułów naukowych, książek oraz raportów instytucji finansowych, można stwierdzić, że dotychczasowy stan wiedzy wymaga dalszych badań. Przede wszystkim w literaturze zauważa się mnogość definicji zielonych obligacji oraz rosnące znaczenie taksonomii zielonych obligacji w zrozumieniu ich różnorodności. Kryteria wyboru literatury obejmują aktualność, znaczenie merytoryczne oraz związek z tematem badania.

Badanie wpływu zielonych obligacji na transformację energetyczną opiera się głównie na analizie danych pochodzących ze źródeł wtórnych. W badaniu wykorzystano dane pochodzące z bazy *Interactive Data Platform* dostępnej na stronie Climate Bond Initiative oraz dane z Eurostatu na temat zielonych obligacji. Analiza wyników obejmuje informacje na temat: 1) zakresu emisji zielonych obligacji w latach 2014–2022 na świecie; 2) zakresu emisji zielonych obligacji w latach 2014–2022 w wybranych krajach; 3) wkładu zielonych obligacji w kraj emitenta (wyrażony w % PKB) w 2019 r. oraz 2022 r., a także w sektory, w których zostały wykorzystane zielone obligacje w Europie w latach 2014–2022. Analiza tych źródeł ma na celu wzbogacenie wiedzy i ułatwienie lepszego zrozumienia kontekstu badanego problemu.

8.4. Wyniki analizy

Wyniki przeprowadzonej analizy pokazują wpływ zielonych obligacji na transformację energetyczną w Unii Europejskiej. Zielone obligacje są popularnym instrumentem finansowym przede wszystkim w Europie. Większość emisji obligacji na świecie odbywa się w euro. Niemniej jednak dane wtórne przedstawione w tabelach poniżej zostały wyrażone w dolarach amerykańskich ze względu na dostęp do platformy, z której te dane pochodzą. Z analizy wynika, iż zielone obligacje wykazują się znaczną popularnością jako instrument finansowy wspierający projekty o charakterze ekologicznym głównie w obszarze europejskim (por. tabela 8.2). Projekty te wspierają bezpośrednio i pośrednio transformację energetyczną w Europie. Są bezpiecznym instrumentem finansowym, który

wraz z odpowiednim upowszechnieniem stanie się niezbędnym narzędziem w portfelach inwestorów.

Tabela 8.2. Emisja zielonych obligacji na świecie w latach 2014–2022 (w mld USD)

Kontynent	Lata								
	2014	2015	2016	2017	2018	2019	2020	2021	2022
Afryka	0,1	–	0,2	0,3	0,2	0,9	1,2	0,4	0,3
Azja – Pacyfik	1,6	3,6	26,5	35,5	48,5	66,9	52,7	143,3	133,4
Europa	17,9	19,6	25,8	60,6	67,1	120,3	162,9	294,3	228,6
Ameryka Łacińska	0,2	1,1	1,6	4	2,4	5,2	10,9	9,1	3,1
Ameryka Północna	7,4	12,8	20,8	48,7	38,9	62,7	61,5	103,9	76,6
Ponadnarodowe	9,4	8,4	10,2	9,5	12,1	13,1	13,8	31,4	45,1

Źródło: opracowanie własne na podstawie danych z *Climate Bond Initiative*, <https://www.climatebonds.net/market/data> [dostęp: 30.09.2023].

Na podstawie danych zawartych w tabeli 8.2 wynika, że Europa pozostaje liderem w emisji zielonych obligacji, co oznacza kontynuację dominującej roli regionu na rynku finansowania zielonych obligacji. Przedstawiona przez Komisję Europejską w 2021 r. dodatkowa taksonomia stanowi istotny krok w kierunku ustanowienia transparentnych zasad wspierających rozwój Unii Europejskiej w zakresie zielonych obligacji.

Analizując dane przedstawione w tabeli 8.3, można zauważyć, że w latach 2014–2022 kraje zachodniej Europy zainwestowały znaczące środki w zielone obligacje. Te państwa, charakteryzujące się najwyższym udziałem energii odnawialnej oraz rozległymi projektami proekologicznymi na poziomie krajowym, wykazują strategiczne podejście do finansowania ekologicznych inicjatyw. Nieprzypadkowo są to też kraje, które mają najwyższy odsetek energii pochodzącej z odnawialnych źródeł energii. Na 33 kraje, które zostały uwzględnione w statystykach Climate Bond Initiative, Polska zajmuje 17. miejsce. Jest to zaskakujące, gdyż to właśnie w Polsce w 2016 r. miała miejsce pierwsza na świecie rządowa emisja zielonych obligacji [Ślażyńska-Kluczek, 2022]. Polski rząd zainicjował powstanie nowego segmentu na rynku obligacji, aby sfinansować oraz pozyskać kapitał na projekty dotyczące m.in.:

- modernizacji infrastruktury kolejowej celem ograniczenia emisji spalin i promowania niskoemisyjnego transportu;

- zrównoważonego leśnictwa i rolnictwa celem zmniejszania użycia pestycydów oraz rozwoju odnawialnych źródeł energii celem zmniejszenia emisji CO₂.
Niestety Polska nie utrzymała miejsca lidera na rynku zielonych obligacji. Obecnie liderem na rynku zielonych obligacji są Niemcy.

Tabela 8.3. Całkowita emisja zielonych obligacji w wybranych krajach europejskich w latach 2014–2022 (w mld USD)

Pozycja w Europie	Kraj	Emisja zielonych obligacji (w mld USD)
1.	Niemcy	217,5
2.	Francja	201,8
3.	Holandia	116,3
4.	Szwecja	69,6
6.	Hiszpania	61,6
7.	Włochy	57,7
9.	Dania	29,8
10.	Belgia	25,0
17.	Polska	7,1

Źródło: opracowanie własne na podstawie danych z *Climate Bond Initiative*, <https://www.climatebonds.net/market/data/> [dostęp: 30.09.2023].

Tabela 8.4 pokazuje stan zielonych obligacji z końca 2019 r. oraz z końca 2022 r., wyrażony w procencie PKB. Jest to istotna informacja, gdyż ujawnia, w jakim stopniu nastąpił rozwój zielonych obligacji. Jeszcze w 2019 r. stan zielonych obligacji w wybranych krajach Unii Europejskiej oscylował na poziomie od 0 do 0,5% PKB (wyjątkiem jest Belgia, gdzie stan ten utrzymywał się na poziomie 2%). Pod koniec 2022 r. można zaobserwować, że poszczególne kraje rozwinęły swój udział w zielonych obligacjach, a stan tych instrumentów finansowych plasuje się na poziomie od 1,5%, aż do 4% PKB. Jedynie w Polsce widać mniejszy wkład zielonych obligacji w PKB. Być może jest to spowodowane wojną w Ukrainie oraz działaniami na rzecz zapewnienia bezpieczeństwa energetycznego.

Tabela 8.5 pokazuje, jak wiele środków w Unii Europejskiej inwestowanych jest w projekty związane z przeciwdziałaniem zmianom klimatycznym. Przeważają jednak projekty realizowane w sektorze energetycznym i w budownictwie. Zgodnie z taksonomią *Climate Bond Initiative*, te projekty muszą korespondować z inicjatywami transformacji energetycznej, przede wszystkim w kierunku wykorzystania energii odnawialnej (solarnej, wiatrowej, wodnej czy

geotermalnej). Jednak ważnym aspektem jest też budownictwo, gdyż projekty z nim związane dotyczą głównie zielonego budownictwa oraz odzysku ciepła z budynków, które mogą być źle ogrzewane.

Tabela 8.4. Stan zielonych obligacji według emitenta – porównanie 2019 r. oraz 2022 r. (% PKB)

Pozycja w Europie	Kraj	Lata	
		2019	2022
1.	Niemcy	0,4	1,6
2.	Francja	1,6	3,6
3.	Holandia	1,3	1,7
4.	Szwecja	0,0	0,3
6.	Hiszpania	0,4	1,7
7.	Włochy	0,0	1,1
9.	Dania	0,0	0,6
10.	Belgia	2,0	4,0
17.	Polska	0,7	0,5

Źródło: opracowanie własne na podstawie danych z Eurostatu [2023c].

Tabela 8.5. Wielkość pozyskanych środków z zielonych obligacji w wybranych sektorach w Europie w latach 2014–2022 (w mld USD)

Sektory	Lata								
	2014	2015	2016	2017	2018	2019	2020	2021	2022
Energia	11,2	10,1	14,6	24,9	22,3	40,5	57	91,7	77,1
Budownictwo	2,6	4,5	5,9	17,1	17,1	34,9	40,7	85,6	62,9
Transport	0,9	2	2,3	7,7	13,9	24,7	37,8	49,4	39,8
Woda	1	1,1	1,3	3,8	3,8	7,1	5,6	14,3	10,6
Odpadki	0,7	0,9	0,4	2,5	3,5	3,9	3,9	15	9,3

Źródło: opracowanie własne na podstawie danych z *Climate Bond Initiative*, <https://www.climatebonds.net/market/data/> [dostęp: 30.09.2023].

Podsumowując, można stwierdzić, że przeważająca część środków pozyskiwanych z emisji zielonych obligacji jest alokowana w projektach, które wspomagają transformację energetyczną w Unii Europejskiej. Kwota, którą kraje europejskie przeznaczały na projekty wspomagające transformację energetyczną wzrosła siedmiokrotnie w latach 2014–2022. Natomiast, biorąc pod uwagę projekty związane z budownictwem, ta kwota wzrosła aż 24-krotnie. W 2022 r. widać spadek

w inwestowaniu w projekty proekologiczne. Wraz z wybuchem wojny w Ukrainie wiele działań proekologicznych zostało odroczone w czasie. Unia Europejska skupiła się na – ważnym dla społeczeństwa – bezpieczeństwie energetycznym. Jednakże wraz z ustabilizowaniem się sytuacji na Wschodzie możliwy będzie powrót do inwestowania na poziomie z 2021 r., a nawet wyższym.

8.5. Podsumowanie

Celem badawczym była analiza wpływu zielonych obligacji na procesy transformacji energetycznej w Unii Europejskiej. Badania dotyczyły identyfikacji i zrozumienia roli, jaką odgrywają zielone obligacje w promowaniu proekologicznych inwestycji w sektorze energetycznym, szczególnie w kontekście działań związanych ze zrównoważonym rozwojem. Przedstawione wyniki pokazują znaczący wpływ zielonych obligacji na transformację energetyczną w Unii Europejskiej.

Przeprowadzona analiza wykazała również, że zielone obligacje stanowią ważne narzędzie finansowe, umożliwiające pozyskiwanie środków na inicjatywy o pozytywnym wpływie środowiskowym. W szczególności badanie skoncentrowało się na realnym wpływie zielonych obligacji na transformację sektora energetycznego w Unii Europejskiej, uwzględniając aspekty ekologiczne. Wykazano, że inwestycje wspierane przez zielone obligacje przyczyniają się do osiągnięcia celów Unii Europejskiej związanych z redukcją emisji i zrównoważonym rozwojem, wpisując się też w nowo przyjętą taksonomię w Unii Europejskiej. Wraz ze wzrostem udziału zielonych obligacji w PKB można przyjąć, że projekty, które są finansowane przez tego typu instrumenty dłużne, przyczyniają się do transformacji energetycznej w Unii Europejskiej.

Podsumowując, badania wykazały, że zielone obligacje odgrywają coraz ważniejszą rolę w transformacji energetycznej w Unii Europejskiej, dostarczając niezbędnych środków finansowych na projekty o charakterze ekologicznym. Wpływ ten jest mierzalny w postaci konkretnych danych przedstawionych w tym rozdziale, pozyskanych z platformy Climate Bond Initiative oraz danych statystycznych z Eurostatu.

Taksonomia w zakresie zielonych obligacji, zaproponowana przez Unię Europejską w 2021 r., jest ciągle doskonała i może być rozwiązaniem dla krajów mniej zamożnych, które dzięki temu standardowi będą mogły zaangażować się w zielone projekty, a tym samym przyczynić się do ograniczenia

emisji dwutlenku węgla i wspierać transformację energetyczną. Temu służy także nowe rozporządzenie o zrównoważonym finansowaniu, ustanawiające standard europejskich zielonych obligacji [*Rozporządzenie...*, 2023]. Zawiera ono ujednolicone wymogi, po spełnieniu których emitenci zrównoważonych środowiskowo obligacji mogliby stosować oznakowanie „europejska zielona obligacja” lub „EuGB” (European green bond standard – EuGB).

Wyniki tej analizy badawczej pokazują wiele możliwości rozszerzenia tej analizy badawczej oraz porównań danych z innych platform czy urzędów statystycznych krajów UE. W przyszłych badaniach warto skupić się na roli koncernów energetycznych i emisji zielonych obligacji w wymiarze wybranego sektora lub kraju, aby dokonać bardziej szczegółowej analizy.

9. WYZWANIA TRANSFORMACJI SEKTORA ELEKTROENERGETYCZNEGO W POLSCE W KONTEKŚCIE WOJNY W UKRAINIE – WYBRANE ASPEKTY

9.1. Wprowadzenie

Polska od wielu lat staje przed ogromnymi wyzwaniami związanymi z transformacją sektora energetycznego. Przejście z gospodarki centralnie planowanej na wolnorynkową pociągnęło za sobą konieczność zmian własnościowych w sektorze energetycznym Polski i podjęcie działań zmierzających do dostosowania systemu do ciągle zmieniających się warunków rynkowych. Wejście Polski do Unii Europejskiej oraz przyjęcie jej polityki klimatyczno-energetycznej wraz z globalnymi zobowiązaniami międzynarodowymi przyniosło konieczność wprowadzenia w tym obszarze rozwiązań gwarantujących podmiotom gospodarczym tanią, czystą i powszechnie dostępną energię. Konsekwencje zachodzących i planowanych zmian należy rozpatrywać zarówno z perspektywy makroekonomicznej, jak i poszczególnych podmiotów gospodarczych, w tym prosumentów. Na zachodzące procesy nałożyły się również skutki wojny w Ukrainie, takie jak początkowo kryzys energetyczny oddziałujący na większość aspektów funkcjonowania gospodarki. Konflikt postawił, także przed Polską, wyzwania szczególnie istotne w kontekście bezpieczeństwa energetycznego i przyspieszył reformy związane z transformacją sektora energetycznego. Obecny system elektroenergetyczny w Polsce jest nadal nieefektywny, transformacja pochłania znaczne środki, a system oparty na węglu jest drogi i zawodny.

Celem niniejszego rozdziału jest identyfikacja wyzwań dla transformacji sektora elektroenergetycznego w Polsce w kontekście z jednej strony wojny

* Dr Magdalena Zająchkowska – Uniwersytet Ekonomiczny w Krakowie, ORCID: 0000-0001-7449-8698, e-mail: magdalena.zajackowska@uek.krakow.pl.

na Ukrainie (przerwanie łańcuchów dostaw surowców, wystąpienie szoków cenowych, wywołanie zagrożenia dla bezpieczeństwa energetycznego kraju, konieczność zmian w miksie energetycznym wraz z przyspieszeniem realizacji decyzji o budowie elektrowni atomowej), a z drugiej strony rosnącej presji Unii Europejskiej na bardziej skuteczne wdrażanie polityki klimatyczno-energetycznej (uniezależnienie od importu surowców, dywersyfikacja źródeł, zagwarantowanie niskich i stabilnych cen energii, dekarbonizacja gospodarek, dalszy rozwój sektora odnawialnych źródeł energii, poprawa efektywności energetycznej czy dalsza integracja rynków i ich wzajemnych połączeń).

Mając na uwadze realizację powyżej przedstawionego celu, rozdział podzielono na kilka części. Po wprowadzeniu przedstawiono zagadnienia związane z teorią kryzysu energetycznego celem ustanowienia ogólnych ram dla bardziej szczegółowych rozważań. Kolejna część rozdziału dotyczy problemu wysokiego uzależnienia Unii Europejskiej, w tym również Polski, od importu paliw kopalnych z krajów trzecich, przede wszystkim Rosji. Przedstawienie konsekwencji szoków cenowych związanych ze znacznym wzrostem cen surowców w 2021 i 2022 r. stanowi kolejną część rozdziału. Następnie podjęto próbę identyfikacji najważniejszych wyzwań dla sektora elektroenergetycznego w Polsce w związku z wojną w Ukrainie. Przedstawione rozważania zostały podsumowane w ostatnim podrozdziale.

9.2. Kryzys energetyczny

Badania nad morfologią kryzysów energetycznych prowadzone są od dziesięcioleci i nabrały szczególnego znaczenia wraz ze wzrostem roli szeroko rozumianych rynków energetycznych we wzroście gospodarczym poszczególnych krajów. Z uwagi na złożoność problematyki aspekty związane z energetyką podejmowane są przez ekonomistów, prawników, politologów, jak również socjologów [Rokicki, Bórawski, Szeberényi, 2023]. Wielokrotnie obejmują one również podejście interdyscyplinarne i wielopłaszczyznowe. W niniejszej pracy podjęto próbę przyjęcia perspektywy ekonomicznej z elementami politologicznymi.

W literaturze przedmiotu dla określenia kryzysu energetycznego wykorzystuje się również zamiennie takie określenia jak: kryzys surowcowy lub kryzys paliwowy. Kryzys paliwowy lub kryzys energetyczny są określeniami szerokimi i definicja ta obejmuje przerwę w dostawie energii lub ich nośników

wraz z drastycznym wzrostem ich cen [Hayward, 2006, s. 77], co w gospodarkach opartych w dużej mierze na surowcach kopalnych prowadzi do znacznych konsekwencji ekonomicznych w każdym sektorze gospodarki.

W ekonomii badania nad szokami podażowymi są prowadzone od kilkunastu lat w związku z ciągłymi zmianami na rynkach surowców i tym samym w sektorach energetycznych poszczególnych państw. Hall i Taylor [2007] definiują szoki podażowe jako wstrząs lub zakłócenie cenowe zmieniające relację dostosowania cenowego, co może wymagać reakcji ze strony polityki makroekonomicznej. Natychmiastowym efektem zakłócenia cenowego jest zmiana ogólnego poziomu cen, chyba że zostanie zastosowana kompensująca je polityka gospodarcza. Uruchomienie odpowiednich instrumentów uwarunkowane jest oceną czasu trwania zdarzenia. Szok naftowy wymieniany jest przez tych badaczy jako jedna z przyczyn wystąpienia wstrząsów oddziałujących na poziom cen. Ropa naftowa jest bowiem jednym z czynników produkcji. Wzrost ceny ropy naftowej na skutek spadku jej produkcji przyczynia się do wzrostu cen produktów ropopochodnych. Pojawia się ponadto tendencja do wzrostu cen w innych gałęziach energetyki.

Badania prowadzone przez Blancharda [2007] koncentrują się przede wszystkim na analizie efektów makroekonomicznych wystąpienia szoków naftowych w latach 70. XX wieku oraz od początku pierwszej dekady XXI wieku, co ma prowadzić do odpowiedzi na pytanie, czy stagflacja lat 70. XX wieku, będąca efektem wystąpienia szoków naftowych, może pojawić się również w przyszłości jako skutek kolejnych szoków podażowych.

Barro [1997] przedstawia powszechnie przyjętą wśród ekonomistów definicję szoku podażowego jako nagłej zmiany warunków produkcji. W przedstawionej analizie rozpatruje zarówno pozytywne, jak i negatywne zmiany warunków produkcji, skupiając się przede wszystkim na rozróżnieniu zmian przejściowych i zmian trwałych. Przyjmując takie założenia, analizuje on wpływ szoku podażowego na stopę procentową i produkcję, na nakłady pracy oraz na poziom cen.

Podobnie definicję wstrząsu podażowego ujmują Samuelson oraz Nordhaus [2019], tj. jako nagłą zmianę warunków po stronie kosztów lub wydajności, która powoduje gwałtowne przesunięcie krzywej łącznej podaży. Nordhaus [2007, s. 220] przedstawiając w sposób bardziej szczegółowy definicję szoku podażowego, uwzględnia w niej źródła powstawania szoku i koncentruje się na egzogenicznych wydarzeniach o charakterze politycznym mających wpływ na rynek surowcowy i makroekonomię.

W literaturze ekonomicznej do źródeł kryzysu energetycznego zaliczamy zarówno szoki popytowe, jak i szoki podażowe. Do źródeł szoków podażowych zalicza się szoki na rynkach surowców, powodujące nagłe zmiany warunków produkcji. Wśród czynników wywierających negatywny wpływ na produkcję można również wymienić: nieurodzaje, strajki, klęski żywiołowe, epidemie, zawirowania polityczne (wojny) czy celowe działania producentów. Historycznie zainteresowanie szokami podażowymi pojawiło się po wystąpieniu wstrząsów na rynku ropy naftowej w latach 70. XX wieku. Obecna sytuacja na rynkach energetycznych, w tym na rynku Unii Europejskiej, zaczęła napawać szczególnym niepokojem w 2021 r. z powodu wystąpienia wielu czynników, w tym wyjątkowo szybkiego odbicia gospodarczego po pandemii. Sytuacja uległa dramatycznej eskalacji po inwazji Rosji na Ukrainę w lutym 2022 r. i przerodziła się w pełny globalny kryzys energetyczny [Markowski, Kotliński, 2023]. Cena gazu ziemnego osiągnęła rekordowy poziom, a w rezultacie na niektórych rynkach również cena energii elektrycznej. Ceny ropy naftowej również osiągnęły swój najwyższy poziom od ostatniego szoku na tym rynku surowcowym w 2008 r.

Obecny kryzys energetyczny – podobnie jak te występujące w przeszłości – generował więc z jednej strony wzrost poziomu inflacji oraz przyczyniał się do dekonunktury w gospodarkach uzależnionych od zewnętrznych dostaw surowców [Nelson, Schwert, 1977]. Z drugiej strony występujące kryzysy stały się bodźcem wywołującym pozytywne zmiany w gospodarce [Prokopowicz, 2022, s. 5]. Podobnie będzie również w obecnej sytuacji, gdzie pozytywne zmiany w obszarze transformacji energetycznej zostaną wzmocnione środkami finansowymi przeznaczonymi przez Unię Europejską dla Polski w ramach Krajowego Planu Odbudowy. Zmiany będą miały miejsce w obszarze gospodarczym, jak również i społecznym. Obecnie poziom świadomości prośrodowiskowej [Angelakoglou, Gaidajis, 2015] jest w społeczeństwie znacznie wyższy [Awan, Kraslawski, Huiskonen, 2018]. Szacuje się w związku z tym, że obecny i przyszłe kryzysy staną się okolicznościami pozytywnie wpływającymi na dalszą integrację odnawialnych źródeł energii w bilansach energetycznych państw, jak i na rozwój źródeł energii bezemisyjnych [Prokopowicz, 2020].

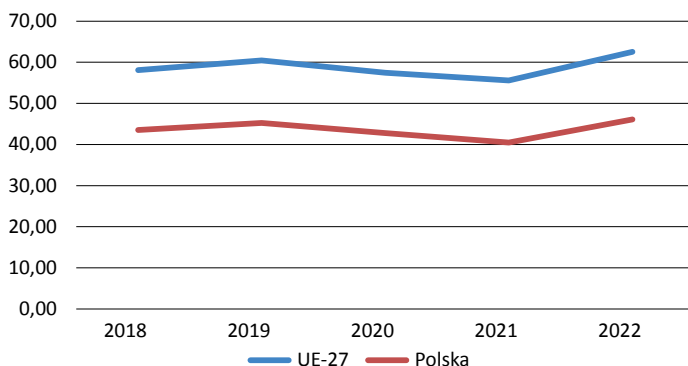
Wystąpienie szoku popytowego oraz szoku podażowego pociąga za sobą konieczność zastosowania odpowiedniej polityki makroekonomicznej. Podstawowym założeniem uruchomienia stosownych instrumentów jest przekonanie o trwałości występującego szoku. Skutki szoków przejściowych zneutralizują się dzięki wbudowanym wewnątrznie w gospodarkę mechanizmom. Pojawia się

w związku z tym pierwszy problem dotyczący stosowania polityki makroekonomicznej w odpowiedzi na szoki, jakim jest ocena czasu trwania powstałego szoku.

9.3. Uzależnienie energetyczne

Wywołany kryzys energetyczny w perspektywie krótkookresowej jest pochodną wysokiego uzależnienia Unii Europejskiej oraz Polski od importu surowców, co przedstawiono na poniższym rysunku 9.1.

Rysunek 9.1. Uzależnienie energetyczne Unii Europejskiej i Polski w latach 2018–2022 (%)

Źródło: Eurostat [2024c].

Uzależnienie Unii Europejskiej od importu surowców energetycznych wynosiło 62,5% w 2022 r. i było najwyższe w ostatnich pięciu latach. Podobne tendencje zaobserwowano w przypadku Polski. Spadek importu w 2020 r. (UE 57%, Polska 43%) był reakcją na globalną pandemię COVID-19 w postaci spadku zapotrzebowania na surowce energetyczne i zmniejszonego popytu na energię.

W 2021 r. zapotrzebowanie UE na energię było najwyższe w przypadku ropy naftowej i produktów ropopochodnych i wyniosło 20 965 PJ, z czego 91,7% pochodziło z importu. W przypadku gazu ziemnego zapotrzebowanie w 2021 r. wyniosło 14 247 PJ, z czego 83,4% pokrył import. Produkcja stałych paliw kopalnych w UE spadała w ciągu ostatnich dwóch dekad, podobnie jak ich dostępna energia brutto. Na poziomie UE w 2021 r. 37,5% zużytych stałych

paliw kopalnych pochodziło z importu. Ogólnie rzecz biorąc, długoterminowa tendencja od 1990 r. wskazuje na rosnącą zależność od importu. Podczas gdy w 1990 r. importowano 50% wszystkich zużywanych paliw, w 2021 r. odsetek ten wynosił 55,5% [Eurostat, 2023b]. Najważniejszym dostawcą surowców do Polski była Rosja. Kształtowanie się poziomu importu paliw kopalnych przedstawiono w tabeli 9.1.

Tabela 9.1. Import surowców energetycznych z Rosji do Polski (%)

Surowce energetyczne	2015	2016	2017	2018	2019	2020
Gaz	83	84	78	73	68	69 ^a
Ropa naftowa	79	76	72	72	66	69

^a Wszystkie dane są danymi szacunkowymi Eurostatu i istnieją rozbieżności z danymi podanymi przez GUS; GUS określił udział importu gazu z Rosji w 2020 r. na poziomie 55%.

Źródło: Eurostat [2024b].

W latach 2015–2020 import gazu ziemnego z Rosji do Polski sukcesywnie malał z poziomu 83% do 69%, co było spowodowane realizacją celu polityki energetycznej Polski związanego z: 1) dywersyfikacją źródeł energii; 2) uniezależnieniem się od jednego dostawcy oraz 3) zagwarantowaniem bezpieczeństwa energetycznego kraju. Podobna tendencja miała miejsce w przypadku ropy naftowej i produktów ropopochodnych, choć z mniejszym skutkiem [Eurostat, 2023a; BP 2022].

Polska importuje ok. 1/5 zużywanego węgla, przede wszystkim ze względu na parametry jakościowe i konkurencyjną cenę. Pozostała część jest dostarczana z zasobów krajowych. Węgiel jest wykorzystywany przede wszystkim w elektroenergetyce, ciepłowniach i elektrociepłowniach zawodowych. W efekcie wprowadzenie embarga na import węgla z Rosji nie miało większego wpływu na sytuację w sektorze energii w Polsce i nie wywoła negatywnych konsekwencji w perspektywie długookresowej. Udział Rosji w imporcie węgla w 2020 r. wyniósł 75% [GUS, 2023].

Reakcja Unii Europejskiej w postaci nałożenia embarga na import surowców, a także decyzja Rosji o zaprzestaniu dostaw sprawiły, że UE nie importuje rosyjskiego węgla, a udział Rosji w imporcie gazu i ropy spadł do kilku procent. Pociągnęło to za sobą konsekwencje w postaci nie tylko przerwania łańcuchów dostaw surowców, ale także szoki cenowe. Dotychczasowe doświadczenia

(pierwszy, drugi szok naftowy natury podaŹowej, jak i z początku XXI wieku natury gównie popytowej) pozwoliły na wyciągnięcie wniosków i wypracowanie mechanizmów ochronnych. Element jednci, którego długookresowo zabrakło w latach 70., jest szczególnie istotny jako odpowiedź na wydarzenia z 2022 r. Stąd indywidualne podejście niektórych państw (Węgry) działa nie tylko na niekorzyc Ukrainy, ale moŹe równieŹ zagraŹac stabilności Unii Europejskiej.

Reakcj na powstały kryzys energetyczny powinno być przyspieszenie transformacji energetycznej w Polsce przez dalszy wzrost udziału odnawialnych Źródeł energii w miksie energetycznym, wzrost efektywności energetycznej, rozwój energetyki jądrowej, a w perspektywie unijnej rewizja i nowy ksztt unijnej polityki dekarbonizacyjnej w ramach polityki klimatyczno-energetycznej.

9.4. Szoki cenowe w 2021 i 2022 r.

Zdarzenia, które miały miejsce w 2021 i w 2022 r., dotyczące kszttowania się cen energii, jak i poszczególnych jej nośników, mają rózne podoŹe i przyczyny. W 2021 r. globalny kryzys energetyczny zosta wywołany szybkim wzrostem popytu na energię w następstwie pandemii COVID-19 i przerwaniem łańcuchów dostaw. Popandemiczna odbudowa gospodarek, uruchomienie impulsów fiskalnych przez poszczególne państwa oraz zniesienie ograniczeń mające doprowadzi do szybkiego powrotu na cieŹk wzrostu gospodarczego, doprowadziły do wzrostu popytu na surowce energetyczne, zwszcza w Azji, i tym samym spowodowały wzrost kosztów energii w wielu regionach.

W Unii Europejskiej do zaistniałej sytuacji przyczyniły się równieŹ niŹej wymienione czynniki [Popkiewicz, 2022, s. 43 i nast.]:

- Przyczyną zmian w poziomie cen surowców była równieŹ zmiana, jaka zacza si dokonywa kilka lat wcześniej. Jednym z celów polityki klimatyczno-energetycznej Unii Europejskiej jest dekarbonizacja gospodarek i planowane odejście od surowca, jakim jest węgiel. Wiele państw wybrało strategię zastępowania elektrowni węglowych elektrowniami na gaz ziemny, które mają zdecydowanie niŹsz emisyjnoc na kWh wyprodukowanej energii elektrycznej. Spowodowało to bardzo szybki wzrost zapotrzebowania na gaz, a trend zosta wzmocniony powyŹszymi czynnikami popandemicznymi.
- Gospodarcze pakiety stymulacyjne, uruchomione po pandemii, w znacznym stopniu pobudziły popyt konsumpcyjny, wewnętrzny, zgłaszany przez

podmioty gospodarcze, który jednocześnie był silnie pobudzony czynnikami socjologicznymi.

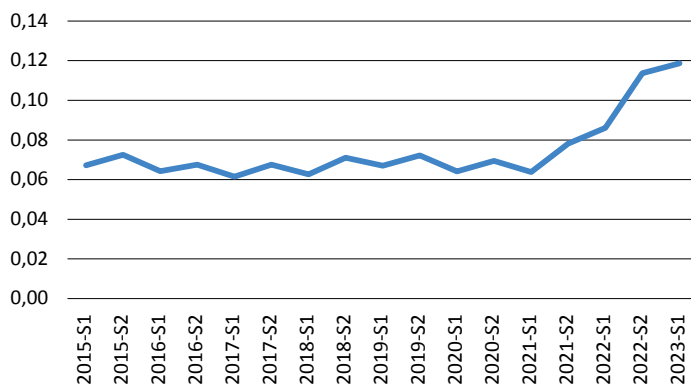
- Należy również pamiętać, że Rosja w ramach stosunków geopolitycznych, korzystała z narzędzia, jakim jest ograniczenie dostaw, przez tzw. „zakręcanie kurka z gazem”.

Na powyższe procesy nałożyły się konsekwencje inwazji Rosji na Ukrainę w lutym 2022 r., co krótkookresowo doprowadziło do drastycznych wzrostów cen nośników energetycznych. Warto również zwrócić uwagę, że sytuacja na europejskim rynku energii wpłynęła również na rynek produktów spożywczych i cen żywności. Rosja i Ukraina są ważnymi eksporterami pszenicy. Również Rosja i Białoruś odgrywają znaczącą rolę jako czołowi eksporterzy na rynku potażu, będącego składnikiem nawozów potasowych. Szok cenowy dotknął również rynku metali przemysłowych (nikiel, pallad, aluminium), których Rosja jest kluczową dostawcą.

Początkowo szacowano, że konsekwencją powstałego kryzysu energetycznego w 2022 r. będzie dalszy wzrost cen energii. Nie była jednakże znana amplituda wahań. Z jednej strony nie wiadomo, jak będzie kształtowała się sytuacja na giełdach surowcowych. Z drugiej, na ogólną koniunkturę miała również wpływ (długookresowa) polityka państwa w obszarze polityki klimatyczno-energetycznej (np. wsparcie rozwoju różnych źródeł energii, dalszej integracji odnawialnych źródeł energii w bilansie energetycznym kraju, działania wobec konieczności zagwarantowania bezpieczeństwa energetycznego), jak i bieżąca polityka społeczna (np. wsparcie instrumentami ekonomicznymi – w postaci dopłat i dotacji – prosumentów) [Prokopowicz, 2022]. Dotychczasowe badania potwierdzają tezę, że dla rozwiązania kryzysu energetycznego kluczowy jest rozwój energetyki odnawianej i zniesienie monopoli energetycznych [Lock, Seele, 2015].

Jak można zaobserwować na podstawie danych Eurostatu (przedstawionych na rysunku 9.2), po znacznym wzroście cen, który został opisany powyżej, ale który gwałtownie wzrósł w drugim półroczu 2022 r., ceny energii elektrycznej i gazu stabilizują się [European Commission, 2023a]. Ceny energii wzrosły ze względu na wzrost cen gazu ziemnego. Między innymi, na skutek sankcji nałożonych na Rosję, zmniejszył się import tego surowca i przyspieszono poszukiwania kolejnych, nowych kierunków dostaw. Skonstruowano mechanizmy łagodzące presję wywieraną na konsumentów, a jednym z nich były subsydia.

Rysunek 9.2. Ceny gazu ziemnego w Unii Europejskiej w latach 2015–2023 dla gospodarstw domowych (euro / kWh)

Źródło: Eurostat [2024a].

W pierwszej połowie 2023 r. średnie ceny energii elektrycznej dla gospodarstw domowych w UE nadal rosły w porównaniu z tym samym okresem w 2022 r., z 25,3 euro za 100 kWh do 28,9 euro za 100 kWh. Średnie ceny gazu również wzrosły w porównaniu z tym samym okresem w 2022 r., z 8,6 euro za 100 kWh do 11,9 euro za 100 kWh w pierwszej połowie 2023 r. Ceny te są najwyższymi odnotowanymi w ostatnich latach.

Warto zwrócić uwagę, że wraz z jednoczesnymi działaniami na arenie międzynarodowej, państwa członkowskie wykorzystują ekonomiczne instrumenty wsparcia, mające na celu złagodzenie skutków znacznych wzrostów cen dla najbardziej wrażliwych podmiotów, jakimi są gospodarstwa domowe. W porównaniu z pierwszą połową 2022 r., w pierwszej połowie 2023 r. udział podatków w rachunkach za energię elektryczną spadł z 23% do 19% (–4 p.p.), a w rachunkach za gaz z 27% do 19% (–8 p.p.) [Matuszewska-Janica, Żebrowska-Suchodolska, Zalewska i in., 2023], przy czym wszystkie kraje UE wprowadziły rządowe ulgi i dotacje lub obniżyły podatki i opłaty w celu złagodzenia wysokich kosztów energii.

9.5. Transformacja sektora elektroenergetycznego w Polsce

W początkowym okresie wojna w Ukrainie spowolniła procesy dekarbonizacyjne w Polsce. Jednakże w perspektywie długookresowej może przyczynić się do przyspieszenia transformacji energetycznej. Ponadto bieżąca sytuacja

geopolityczna udowodniła, że potrzeba transformacji energetycznej wynika nie tylko z konieczności realizacji celów polityki klimatyczno-energetycznej UE (obniżenie/wyeliminowanie emisji gazów cieplarnianych, przede wszystkim CO₂), odejścia od paliw kopalnych w miksie energetycznym kraju ze względu na nasilający się kryzys klimatyczny, ale ma istotne znaczenie dla zagwarantowania bezpieczeństwa kraju, w tym bezpieczeństwa energetycznego.

W latach 2000–2021 zmiany struktury miksu energetycznego krajów Europy Środkowo-Wschodniej kształtowały się w podobny sposób jak ewolucja miksu globalnego, poza udziałem energii jądrowej. Globalnie odnotowano spadek znaczenia energii jądrowej (z poziomu ok. 7% do 4%); w krajach EŚW udział w miksie regionalnym pozostawał niezmienny (ok. 8%). Na tym tle sytuacja w Polsce kształtuje się odmiennie. System elektroenergetyczny w Polsce bazuje na wykorzystaniu węgla jako nośnika energii. W 2022 r. 84% energii elektrycznej w Polsce zostało wytworzone z paliw kopalnych, w tym niemal 76% z węgla [PSE, 2022]. Realizacja planu ograniczania emisji gazów cieplarnianych (dekarbonizacja gospodarki) jest więc znacznym wyzwaniem dla Polski.

Potrzebna jest stabilna alternatywna dla obecnej struktury miksu energetycznego, która utrudnia realizację polityki klimatyczno-energetycznej Unii Europejskiej, a z drugiej strony realizację planu *Polityki Energetycznej Polski do 2040 r.* (PEP2040). Planuje się, że istotną rolę w systemie elektroenergetycznym Polski będą pełnić morskie elektrownie wiatrowe. Prognozuje się, że w 2030 r. ich udział wraz z energetyką wiatrową na lądzie, fotowoltaiką i innymi odnawialnymi źródłami energii (biomasa, biogaz, energia wody) wyniesie ok. 47% w produkcji energii elektrycznej, a w 2040 r. ok. 51% [Departament Energetyki Jądrowej, 2023].

Drugim zasadniczym kierunkiem, podjętym w ramach polityki energetycznej Polski jest włączenie energetyki jądrowej do bilansu energetycznego kraju. Program polskiej energetyki jądrowej jest strategicznym dokumentem rządowym przyjętym w 2014 r. Stanowi „mapę drogową” dla budowy pierwszej polskiej elektrowni jądrowej. Jednakże dopiero wydarzenia ostatnich kilku lat doprowadziły do przyspieszenia działań mających na celu skuteczne włączenie energetyki jądrowej do miksu energetycznego Polski. Docelowo planuje się udział energetyki jądrowej (wielkoskalowej i SMR) na poziomie 23% w 2040 r. Działania inwestorskie wsparte są również uwzględnieniem kwestii społecznych w planowanej transformacji w postaci szeroko prowadzonej kampanii społecznej mającej zmienić nastawienie Polaków do wykorzystania tego źródła energii.

Zasadnicze kierunki transformacji energetycznej w Polsce zostały określone w sposób ogólny w scenariuszu *Polityki energetycznej Polski do 2040 r.* Najważniejsze założenia oraz obszary inwestycyjne dla sektora elektroenergetycznego określono zgodnie z czterema filarami polityki energetycznej państwa, co wpisuje się jednocześnie w realizację zobowiązań w ramach polityki klimatyczno-energetycznej Unii Europejskiej. Są to: sprawiedliwa transformacja, budowa zeroemisyjnego systemu energetycznego, poprawa jakości powietrza oraz suwerenność energetyczna. Dookreślono również ramy transformacji energetycznej dla przedsiębiorstw i jednostek samorządu terytorialnego. Mając na uwadze: 1) strategiczne kierunki transformacji energetycznej Polski; 2) zobowiązania międzynarodowe oraz 3) konieczność zagwarantowania bezpieczeństwa (energetycznego) kraju, co jest szczególnie istotne w kontekście wojny w Ukrainie, warto zwrócić szczególną uwagę na możliwości wsparcia i rozwoju współpracy z ukraińskim systemem elektroenergetycznym, który od początku 2022 r. jest zsynchronizowany z obszarem Europy kontynentalnej.

Struktura sektora elektroenergetycznego w Ukrainie różni się zasadniczo od struktury miksu energetycznego Polski. Żaden z nośników energii nie osiąga wyższych poziomów niż 30% mocy zainstalowanych, a w 2021 r. ponad 55% energii (13,8 GW mocy) było wyprodukowane przez elektrownie jądrowe. W bilansie energetycznym Ukrainy odnotowuje się duży udział stabilnej energetyki wodnej i duże rezerwy mocy w systemie (ok. 54,5 GW w 2020 r.) [PSE, 2023]. Uwzględniając rosnący udział odnawialnych źródeł energii oraz zniszczenie zakładów energochłonnych w wyniku działań wojennych, wydaje się, że słusznym rozwiązaniem będzie odbudowa systemu elektroenergetycznego z uwzględnieniem źródeł niskoemisyjnych i zacieśnienie współpracy i wymiany energii (głównie eksport do Polski) między oboma państwami.

Warto zwrócić uwagę na odmienną sytuację energetyki jądrowej w Ukrainie. Produkcja ze źródeł jądrowych waha się na Ukrainie między 90–85 TWh rocznie [Statista, 2020]. Ewentualne zwiększenie wykorzystania mocy ukraińskich elektrowni do 8000 godzin rocznie (ok. 91,3%) mogłoby doprowadzić do zwiększenia produkcji energii z elektrowni jądrowych do ok. 110,4 TWh rocznie. Drugim czynnikiem wpływającym pozytywnie na ewentualne pogłębienie współpracy w obszarze przesyłu energii jest fakt, że od 2011 r. konsumpcja energii elektrycznej w Ukrainie maleje (z poziomu 145 TWh do 123 TWh w 2020 r.) [IAE, 2022]. Polska zagwarantowałaby więc sobie dostęp do niskoemisyjnej i taniej energii przy jednoczesnym wzmocnieniu bezpieczeństwa energetycznego kraju.

Korzyścią dla Ukrainy byłyby środki potrzebne podczas kryzysu i do odbudowy kraju. Do powodzenia takiego planu może przyczynić się właśnie synchronizacja systemu ukraińskiego z systemem Europy kontynentalnej. Konieczne będzie jednakże rozbudowanie połączeń sieci przesyłowych między oboma krajami.

Podstawowym warunkiem jest również zakończenie działań wojennych, bez czego plany dotyczące budowy nowych reaktorów w Ukrainie oraz rozwinięcia połączeń z Polską wydają się być głównie marketingowe. Drugim możliwym obszarem współpracy między Polską i Ukrainą w sektorze energetycznym może być handel surowcami energetycznymi. W 2020 r. Polska importowała ok. 35% węgla z Ukrainy. Kraj ten posiada największe pokłady węgla kamiennego w Europie (ósme na świecie), a także duże pokłady gazu, ropy naftowej, uranu, żelaza czy innych minerałów [Sala, Bashynska, Pavlova i in., 2023]. Zwiększenie obrotów w handlu surowcami między Polską i Ukrainą pozwoliłoby na dalszą dywersyfikację kierunków dostaw nośników energii.

9.6. Podsumowanie

Przedłużająca się wojna w Ukrainie oraz towarzyszący jej kryzys energetyczny w Unii Europejskiej, których konsekwencje obserwowane są również w Polsce, wywołują zarówno skutki krótko-, jak i długookresowe. Konieczna jest w związku z tym reakcja w postaci zagwarantowania stabilnych dostaw surowców energetycznych oraz energii elektrycznej i ciepłej, jak również szybszego uruchomienia procesów przebudowy systemu energetycznego i wprowadzenia nowych rozwiązań dla rynku energii. Obecny kryzys, bez wprowadzenia odpowiednich instrumentów zapobiegawczych, może przekształcić się w kryzys strukturalny, który w perspektywie długookresowej wpłynie na konkurencyjność europejskiego przemysłu oraz pożądaną przebieg zrównoważonej transformacji energetycznej.

Inwazja Rosji na Ukrainę zahamowała procesy transformacji w perspektywie krótkookresowej, ale stała się również impulsem do poważniejszego rozważenia przygotowania działań długookresowych w obszarach strategicznych dla Polski. Konieczne jest w związku z tym przygotowanie strategii dekarbonizacji przemysłu wraz z konkretnymi ramami czasowymi jej wdrażania i realizacji. Nadal powinny być kontynuowane programy wsparcia dla gospodarstw domowych (prosumentów) wraz ze wsparciem rozwiązań zwiększania efektywności energetycznej i wdrażania nowych technologii, np. technologii wodorowych.

W Polsce powinna następować dalsza integracja odnawialnych źródeł energii z jednoczesną modernizacją sieci przesyłowych i dystrybucyjnych. Konieczne jest przeprowadzenie testów infrastruktury krytycznej wraz z koordynacją bezpieczeństwa prac systemu energetycznego z unijnymi operatorami. Ponadto bez ogólnokrajowej kampanii promującej oszczędzanie energii i paliw, w tym dotyczącej włączenia energii jądrowej do krajowego systemu, trudno będzie osiągnąć cel, jakim jest dalsza dywersyfikacja źródeł, uniezależnienie się od jednego kierunku importu czy w perspektywie całego kraju zagwarantowanie bezpieczeństwa energetycznego.

10. WAHANIA CEN ENERGII W POLSCE W OBLCZU INWAZJI ROSJI NA UKRAINĘ. CZY WOJNA TO FAKTYCZNIE DOMINUJĄCY POWÓD WZROSTU CEN ENERGII W POLSCE?

10.1. Wprowadzenie

W obliczu dynamicznych zmian na rynku energii elektrycznej, które miały miejsce na polskim rynku energii w latach 2021–2022, zaistniała potrzeba dogłębnej analizy czynników kształtujących ceny energii. Okres analizy zbiegł się w czasie z bezprecedensową od dekad sytuacją zapoczątkowaną w czwartek 24 lutego 2022 r., kiedy to o godz. 3.45 czasu miejscowego rosyjska telewizja wyemitowała wystąpienie prezydenta Rosji Władimira Putina, w ramach którego poinformowano, iż Rosja rozpoczyna „operację specjalną” w obronie republik na wschodzie Ukrainy, które Rosja kilka dni wcześniej uznała za niepodległe państwa [Kremlin, 2023]. Deklaracja ta stanowiła początek wojny toczącej się do dnia dzisiejszego na terenie wschodniej Ukrainy, zmieniając sytuację społeczno-gospodarczą całego regionu.

Rok 2022 przyniósł istotną zmianę cen energii elektrycznej. Na rynku obejmującym sprzedaż energii przez wytwórców i spółki obrotu w konkurencyjnych segmentach polskiego hurtowego rynku energii elektrycznej, nie uwzględniając sprzedaży energii na rynek bilansujący, średnia cena sprzedaży wyniosła 523,71 zł/MWh [Urząd Regulacji Energetyki, 2023b]. W porównaniu do roku poprzedniego, w którym średnia cena wynosiła 278,08 zł/MWh [Urząd Regulacji Energetyki, 2022], stanowiło to blisko dwukrotny wzrost ceny. W 2022 r. znacząco

^{*} Dr Michał Thlon – Uniwersytet Ekonomiczny w Krakowie, ORCID 0000-0001-9627-7773, e-mail: thlonm@uek.krakow.pl.

^{**} Dr inż. Andrzej Brożek – ORCID 0000-0002-4950-2816, e-mail: brozekandrzej1@gmail.com.

^{***} Mgr Jan Thlon – Krakowska Akademia im. A. Frycza-Modrzewskiego, ORCID 0000-0002-4571-8679, e-mail: janthlon@gmail.com.

wzrosła również średnia cena energii elektrycznej dla odbiorców w gospodarstwach domowych i wyniosła 0,7297 zł/kWh [Urząd Regulacji Energetyki, 2023c], podczas gdy w 2021 r. średnia cena wynosiła 0,5947 zł/kWh [Urząd Regulacji Energetyki, 2023a]. Rosnące ceny prądu dotyczyły nie tylko Polski, ale również pozostałe kraje Europy w związku z rosnącymi kosztami wytwarzania energii elektrycznej, jak również realizacji polityki klimatycznej Unii Europejskiej. Koszt zakupu uprawnień do emisji dwutlenku węgla stanowił istotny element wzrostu ostatecznej ceny energii, jednak nie najważniejszy. Do tego nałożył się wzrost zapotrzebowania na energię w odpowiedzi na popandemiczne ożywienie gospodarcze, jak również rosnące ceny surowców energetycznych oraz mniejsza produkcja energii elektrycznej z odnawialnych źródeł.

Niniejszy artykuł koncentruje się na sytuacji cenowej na rynku energii elektrycznej w Polsce w latach 2021–2022, ze szczególnym uwzględnieniem okresu od rozpoczęcia wojny. Rynek energii w Polsce pozostaje pod silnym wpływem czynników o różnorodnym charakterze, w tym rosnącego znaczenia polityki zrównoważonej energetyki oraz unijnych regulacji klimatycznych, zmiennych kosztów czynników produkcji energii, cen uprawnień do emisji CO₂, czy też decyzji politycznych wpływających na kształtowanie cen energii elektrycznej.

Celem artykułu jest wskazanie głównych zmiennych cenotwórczych oddziałujących na rynek energii wraz z analizą ich wpływu na końcową cenę energii w Polsce w analizowanym okresie. Analiza ma na celu wyjaśnienie, czy dynamiczny wzrost cen energii, który zaobserwowano zwłaszcza w okresie po 24 lutego 2022 r., jest związany w najbardziej istotnej mierze z uwarunkowaniami zewnętrznymi o charakterze rynkowego „czarnego łabędzia”²⁶?

W kontekście metodologii badawczej artykuł opiera się na analizie danych empirycznych dotyczących cen energii elektrycznej oraz jej kluczowych składników, takich jak ceny uprawnień do emisji CO₂. Przy wykorzystaniu danych giełdowych oraz informacji ze źródeł branżowych przeprowadzona została analiza szeregów czasowych, co pozwoliło na identyfikację trendów oraz punktów zwrotnych na rynku energii elektrycznej w Polsce. Analizie poddano również uregulowania formalnoprawne wpływające na kształtowanie się cen energii w Polsce w analizowanym okresie.

²⁶ Czarny łabędź (ang. *Black swan*) jest określeniem zjawisk o ogromnym znaczeniu, które są nieregularne i nieprzewidywalne ze względu na swoje niewielkie prawdopodobieństwo zaistnienia w rzeczywistości. Termin ten został wprowadzony w 2007 r. przez prof. N. Taleba [Taleb, 2007].

W sekcji pierwszej artykułu, opierając się na analizie literatury przedmiotu, przedstawiono kontekst badawczy, zwracając uwagę na cechy charakterystyczne sytuacji cenowej rynku energii elektrycznej w Polsce w latach 2021–2022. W sekcji drugiej omówiono kluczowy problem badawczy dotyczący wpływu różnych czynników ekonomicznych na wzrost cen energii elektrycznej w analizowanym okresie. Sekcja trzecia poświęcona została analizie czynników o charakterze formalnoprawnym, wpływających na zmiany cen energii elektrycznej w Polsce. W tym kontekście zwrócono uwagę na ocenę polskiej polityki energetycznej w 2022 r., dokonaną przez Międzynarodową Agencję Energetyczną, jak również przeanalizowano działania UE w zakresie dążenia do ograniczenia cen energii. W sekcji czwartej podsumowano osiągnięte rezultaty i wskazano na ich znaczenie dla zrozumienia procesów kształtujących ceny energii elektrycznej w Polsce.

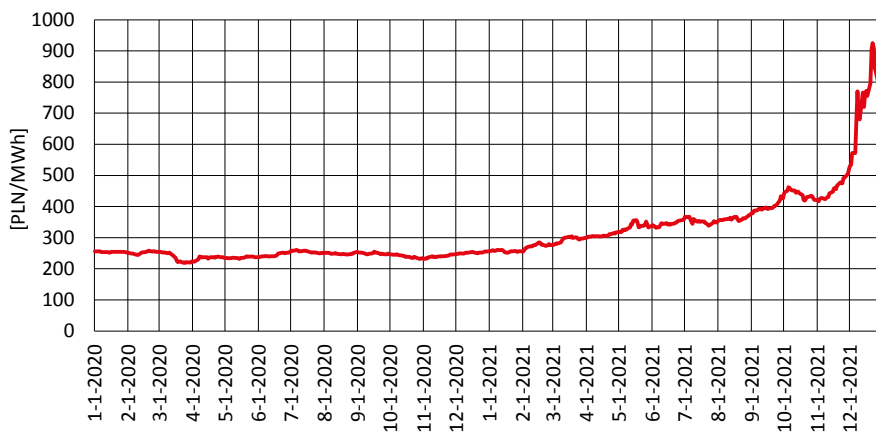
Wyniki przedstawione w niniejszym artykule mogą mieć istotne implikacje dla decydentów politycznych, regulatorów rynku energii, przedsiębiorstw energetycznych oraz konsumentów korzystających z energii elektrycznej. Dalsza analiza tych czynników może przyczynić się do lepszego zrozumienia zmian na rynku energii elektrycznej i dostarczyć wskazówek dotyczących przyszłych kierunków rozwoju energetycznego kraju.

10.2. Sytuacja cenowa na rynku energii elektrycznej w Polsce w latach 2021–2022

W literaturze przedmiotu wskazuje się, iż z uwagi na specyficzne cechy sektora elektroenergetycznego, zwłaszcza brak możliwości przechowywania znaczących ilości produktu oraz konieczność równoważenia popytu i podaży w czasie rzeczywistym, co prowadzi do fizycznej produkcji i odbioru energii, cena energii elektrycznej zawsze jest ustalana dla określonej porcji produktu w danym momencie czasowym. W związku z tym cena energii elektrycznej odzwierciedla stan systemu elektroenergetycznego oraz jego pochodne dla średnich wartości w danej godzinie. Z perspektywy podstawowych czynników fundamentalnych cena energii elektrycznej jest funkcją zapotrzebowania, dostępnej zdolności wytwórczej, produkcji energii ze źródeł odnawialnych, poziomu transgranicznej wymiany handlowej oraz kosztów wytwarzania, w tym zwłaszcza cen surowców energetycznych oraz kosztów związanych z ochroną środowiska [Germeshausen, Wölfling, 2020; Härtel, Korpås, 2021; Atănăsoae, 2022; Krupiński, Kuszewski, Paska, 2019; Motowidlak, 2019].

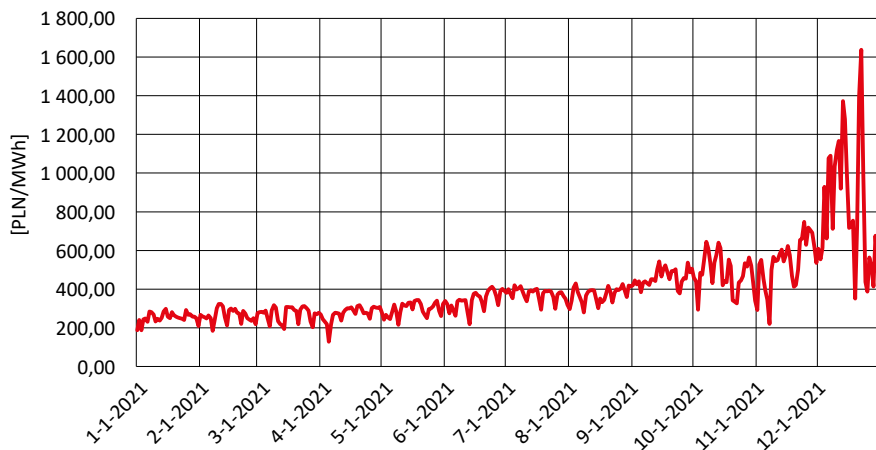
Determinantą kształtującą ceny energii elektrycznej w każdym systemie elektroenergetycznym są koszty zmienne produkcji energii. W przypadku cen energii elektrycznej w Polsce są to głównie ceny uprawnień do emisji CO₂, ceny węgla oraz ceny gazu, co wynika z miksu elektroenergetycznego. Według danych Polskich Sieci Elektroenergetycznych, w 2021 r. struktura mocy zainstalowanej w Polsce dla elektrowni węglowych spalających węgiel kamienny wynosiła 45,87%, dla elektrowni węglowych spalających węgiel brunatny 15,40%, natomiast dla elektrowni gazowych 6,18%, resztę stanowiły odnawialne źródła energii i zawodowe elektrownie wodne [PSE, 2023]. Wspomniane składowe tworzą jednostkowe koszty zmienne, które uzależnione od sprawności, jak również emisyjności jednostki wytwórczej, tworzą cenę dla każdej elektrowni funkcjonującej w systemie. Tym samym ostatnia elektrownia, pokrywająca zapotrzebowanie na energię elektryczną w systemie tworzy cenę krańcową, która jest wyznaczana przez punkt przecięcia krzywej popytu i podaży. Naturalnie należy również pamiętać, że poza jednostkowymi kosztami zmiennymi, jednostka wytwórcza, aby funkcjonować w sposób ekonomicznie uzasadniony, musi generować marżę, czyli w tym przypadku CDS (ang. *Clean Dark Spread*), będący wskaźnikiem marż elektrowni węglowych oraz CSS (ang. *Clean Spark Spread*), reprezentujący wskaźnik marż elektrowni gazowych. Ostatecznie, na wyżej opisanej zasadzie tworzona jest podstawowa cena energii elektrycznej. Oczywiście rynek energii wycenia również dostępność jednostek wytwórczych, warunki atmosferyczne, jak również przepustowości energii na połączeniach międzynarodowych, regulacje europejskie oraz państwowe, sytuację makroekonomiczną i wiele innych czynników, których nie sposób wymienić, ponieważ są uzależnione od aktualnego otoczenia rynkowego, w których pracują poszczególne jednostki wytwórcze.

Poziomy ceny energii elektrycznej w Polsce na rynku SPOT oraz w kontraktach terminowych w pierwszej połowie 2021 r. nie wskazywały na nadzwyczajny wzrost, tym samym rynek nie wyceniał jeszcze zmian fundamentalnych, które pojawiły się w drugiej połowie roku, a dokładnie w czwartym kwartale. Rysunek 10.1 obrazuje notowania kontraktu terminowego notowanego na Towarowej Giełdzie Energii (TGE) dla pasma energii elektrycznej BASE z dostawą na 2022 r., kontraktowanego w latach 2020–2021.

Rysunek 10.1. Notowania kontraktu BASE z dostawą na 2022 r.

Źródło: opracowanie własne na podstawie danych TGE S.A.

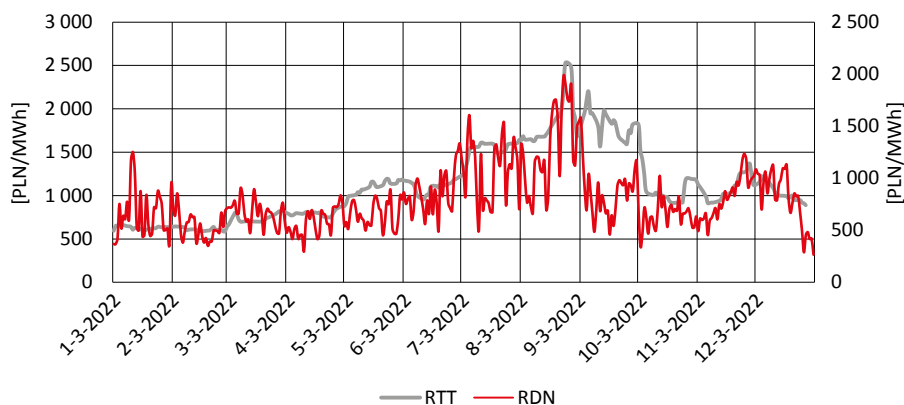
Analiza szeregu czasowego zaprezentowanego na rysunku 10.1 umożliwia wyciągnięcie wniosku, że główny wzrost wyceny kontraktu miał miejsce tuż przed okresem dostawy, czyli w okresie listopada i grudnia 2021 r. Tożsamą reakcję rynku można zaobserwować na Rynku Dnia Następnego (RDN) prowadzonego przez TGE, czyli na tzw. rynku SPOT, co zostało zaprezentowane na rysunku 10.2.

Rysunek 10.2. Notowania cen na rynku RDN w 2021 r.

Źródło: opracowanie własne na podstawie danych TGE S.A.

Również w tym przypadku szereg czasowy wyraźnie wskazuje na dynamiczny wzrost cen w okresie listopad–grudzień 2021 r. W tym miejscu należy podkreślić, że w analizowanym okresie – w kontrakcie terminowym – najwyższą ceną zamknięcia w paśmie BASE była cena z dnia 22.12.2021 r., która wyniosła 925 PLN/MWh, natomiast najniższą ceną dla tożsamego kontraktu w 2021 r. była cena 251,25 PLN/MWh, co oznacza przyrost w ciągu kilku miesięcy o 368%. W kontekście rynku SPOT największą wartością pasma energii elektrycznej BASE była wartość 1637,89 PLN/MWh. Tutaj należy podkreślić, że są to historycznie wysokie wartości, nieobserwowane dotychczas na giełdzie w Polsce. Kolejno w 2022 r. ceny utrzymywały się na rekordowych poziomach, o czym świadczy rysunek 10.3, na którym zestawiono notowania kontraktu terminowego BASE z dostawą na 2023 r. (oznaczone jako RTT) oraz notowania rynku RDN w 2022 r. (oznaczone jako RDN), natomiast tabela 10.1 prezentuje średniomiesięczne ceny energii na analizowanych rynkach wraz z uwzględnieniem procentowych zmian w relacji do poprzedniego miesiąca.

Rysunek 10.3. Notowania kontraktu BASE z dostawą na 2023 r. oraz notowań RDN w 2022 r.

Źródło: opracowanie własne na podstawie danych TGE S.A.

Mając na względzie powyższe dane, jak również zależności cenotwórcze tworzące cenę rynkową energii elektrycznej, pojawia się pytanie, jaki lub jakie czynniki wpłynęły na wzrost cen energii w Polsce. W tym miejscu należy wskazać, że efekt pandemii COVID-19 [Altman, Sieradzki, Thlon, 2022] wpływał na notowania prospadkowo w związku ze spadkiem zapotrzebowania na energię

elektryczną, natomiast inwazja Rosji na Ukrainę datowana jest na 24 lutego 2022 r. Zatem pojawia się pytanie, dlaczego już w końcówce 2021 r. ceny energii elektrycznej w Polsce wzrastały na historycznie wysokie poziomy oraz czy ta przyczyna oddziaływała również na notowania w całym 2022 r., dodatkowo potęgując efekt cenotwórczy wojny? Odpowiedź na tak postawione pytania wymaga analizy cen jednostkowych kosztów zmiennych.

Tabela 10.1. Średnie ceny kontraktu terminowego BASE oraz rynku RDN wraz ze zmianami procentowymi w ujęciu miesiąc do miesiąca

Dane	RTT	Zmiana m/m	RDN	Zmiana m/m
I	629,88	–	657,21	–
II	616,74	–2,1%	532,66	–19,0%
III	721,37	17,0%	670,12	25,8%
IV	793,11	9,9%	575,51	–14,1%
V	1 074,95	35,5%	648,00	12,6%
VI	1 108,73	3,1%	853,20	31,7%
VII	1 513,33	36,5%	1 073,86	25,9%
VIII	1 831,87	21,0%	1 298,53	20,9%
IX	1 822,34	–0,5%	855,48	–34,1%
X	1 103,33	–39,5%	646,27	–24,5%
XI	1 090,05	–1,2%	812,59	25,7%
XII	1 049,00	–3,8%	806,64	–0,7%

Źródło: opracowanie własne na podstawie danych TGE S.A.

10.3. Ekonomiczne determinanty cen energii elektrycznej

Z uwagi na złożoną strukturę polskiego miksu energetycznego, istnieje kilka determinantów o charakterze ekonomicznym, które mają kluczowy wpływ na kształtowanie cen na polskim rynku energii elektrycznej, wśród których należy wyróżnić:

- ceny uprawnień do emisji CO₂;
- notowania gazu ziemnego w Polsce;
- sytuację sektora węglowego i ceny węgla kamiennego w Polsce.

Biorąc pod uwagę powyższe elementy, można stwierdzić, że układ tych czynników jest dynamiczny i wzajemnie powiązany. Fluktuacje na rynkach międzynarodowych, zmiany regulacyjne oraz technologiczne postępy mają

znaczący wpływ na cenotwórcze determinanty polskiego rynku energii elektrycznej. Ostateczne ceny dla konsumentów są efektem skomplikowanego oddziaływania wszystkich tych czynników na ekosystem energetyczny kraju.

10.3.1. Kształtowanie się cen uprawnień do emisji CO₂

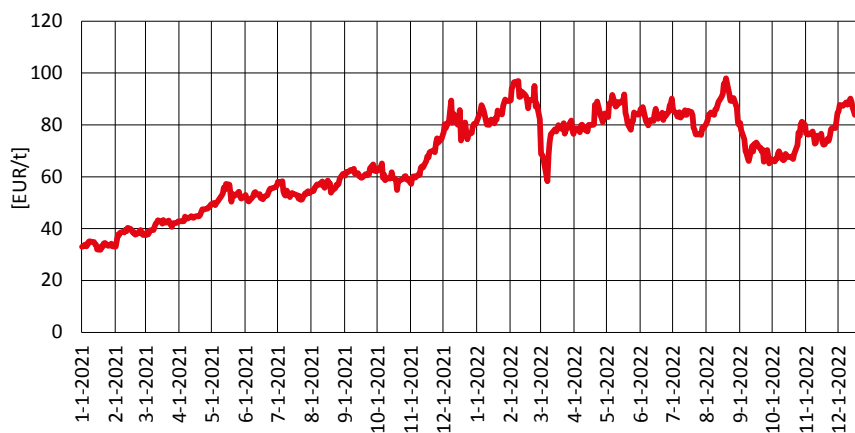
Uprawnienia do emisji CO₂ w polskiej przestrzeni publicznej w ostatnich latach postrzegane są jako czynnik warunkujący notowania energii elektrycznej w Polsce, a w konsekwencji powód wzrostu cen energii elektrycznej. Należy wskazać, iż zgodnie z Dyrektywą 2003/87/WE [Dyrektywa..., 2003] wpływy, jakie państwo członkowskie otrzymuje ze sprzedaży uprawnień na aukcjach, są dochodami publicznymi, które zostają rozdysponowywane przez państwa członkowskie. Jednakże zgodnie z tą dyrektywą co najmniej połowa wpływów winna być przeznaczana na cele klimatyczne. Przedstawione przez Komisję Europejską w 2021 r. propozycje legislacyjne mają realizować Europejski Zielony Ład (*European Green Deal*) [Komunikat..., 2019], czyli uczynienie z Europy pierwszego kontynentu neutralnego dla klimatu do 2050 r.

Jedną z podstawowych propozycji legislacyjnych był zaprezentowany 14 lipca 2021 r. pakiet *Gotowi na 55 (Fit for 55)* [Komunikat..., 2021]. W składzie pakietu ujęto kilkanaście projektów rozporządzeń, dyrektyw czy decyzji, odnoszących się nie tylko do energetyki, ale również do budownictwa czy transportu. Przedstawione zmiany obejmują m.in. unijny system handlu uprawnieniami do emisji, czyli EU ETS, mający stanowić podstawowe narzędzie w dążeniu do redukcji emisji gazów cieplarnianych w krajach UE. Znaczącą korektę EU ETS, zwłaszcza w odniesieniu do dyrektywy 2003/87/WE, przedstawiono już wprost w treści Europejskiego Zielonego Ładu.

Należy podkreślić, iż Komisja dostrzega istotną potrzebę zwiększenia skali inwestycji niskoemisyjnych, co pociąga za sobą konieczność zmiany przepisów dotyczących sposobu wykorzystania przez państwa członkowskie dochodów ze sprzedaży uprawnień do emisji. W projekcie dyrektywy ETS zaproponowano wprowadzenie obowiązku wykorzystania na cele klimatyczne całości dochodów osiągniętych w ramach systemu aukcyjnego z uwzględnieniem wsparcia zrównoważonej renowacji gospodarstw domowych osiągających niskie lub średnie dochody. Założone zostało zakończenie wsparcia dla inwestycji bazujących

na paliwach kopalnych w zakresie wytwarzania energii, jednakże z poszanowaniem założeń sprawiedliwej transformacji, celem umożliwienia regionom uzależnionym w znaczącej mierze od węgla skorzystania na dekarbonizacji UE [Banaszek, 2022]. Na rysunku 10.4 pokazano notowania uprawnień do emisji CO₂ w latach 2021–2022 za pomocą najbardziej płynnych kontraktów grudniowych.

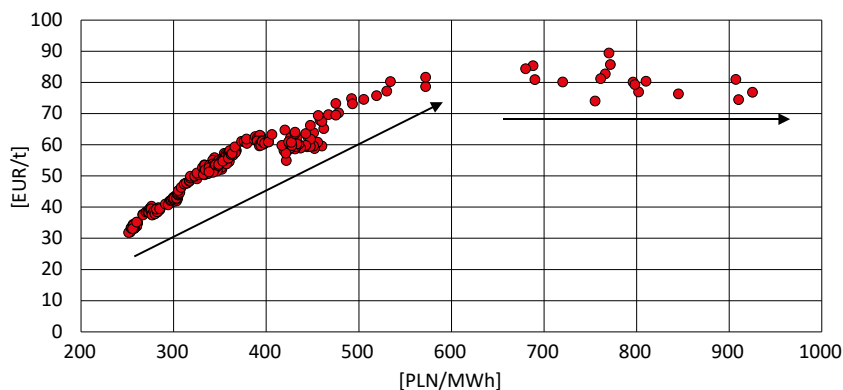
Rysunek 10.4. Kwotowania cen uprawnień do emisji CO₂ dla kontraktów grudniowych

Źródło: opracowanie własne na podstawie danych: The ICE oraz EEX.

Szereg czasowy jednoznacznie wskazuje, że notowania EUA wzrastały w całym 2021 r. z poziomu 31,84 EUR/t do wartości 96,93 EUR/t, następnie w 2022 r. utrzymywały się w kanale bocznym między ceną 60 EUR/t a 98,01 EUR/t. W związku z powyższym, przyjmując kurs walutowy z dnia 31.12.2021 na poziomie 4,59 zł oraz uwzględniając w uproszczeniu emisyjność polskich jednostek wytwórczych na poziomie średnim 750 kg CO₂/MWh [Forum Energii, 2022], można w uproszczeniu oszacować, że maksymalnie ceny EUA uzasadniają wzrost cen energii elektrycznej w 2021 r. o 298,76 PLN/MWh. W związku z powyższym, notowania EUA pokrywają jedynie 32,2% ceny maksymalnej z 2021 r. Aby zobrazować brak uzasadnienia wpływu wzrostu cen EUA na notowania energii elektrycznej w Polsce w końcu 2021 r., na rysunku 10.5 została zaprezentowana zależność cen EUA od cen terminowych notowanych na rynku w Polsce.

Rysunek 10.5. Zależność cen energii elektrycznej w Polsce od cen EUA w 2021 r.

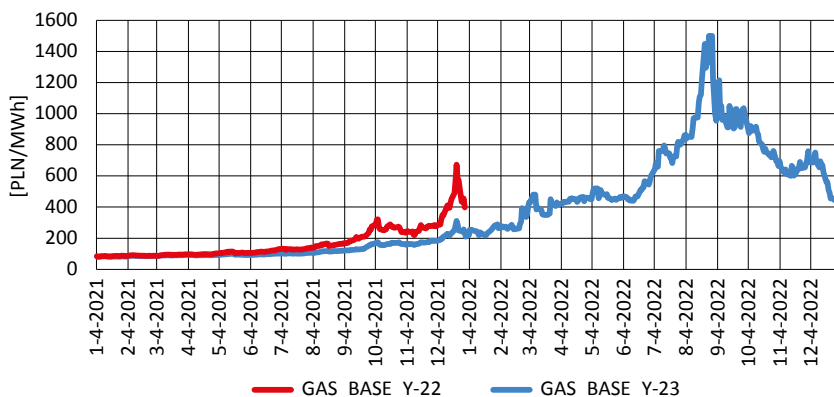

Źródło: opracowanie własne na podstawie danych: The ICE, EEX oraz TGE S.A.

Rysunek 10.5 jednoznacznie potwierdza przedstawione powyżej szacunki. Cena energii elektrycznej w Polsce była zależna od notowań EUA w zakresie od 250 PLN/MWh do 560 PLN/MWh. Kwotowanie energii elektrycznej w Polsce powyżej 650 PLN/MWh nie może być uzasadniane przez wzrost cen EUA. Ten aspekt dotyczy również 2022 r.

10.3.2. Notowania gazu ziemnego w Polsce

Na wstępie należy zaznaczyć, że w Polsce rynek gazu w głównej mierze ogniskuje się wokół państwowego podmiotu gospodarczego, jakim jest PGNiG S.A. (wcześniej PGNiG Grupa ORLEN). Kolejnym istotnym czynnikiem kształtującym notowania gazu jest położenie geograficzne i rozwój infrastruktury przemysłowej dla przesyłu gazu ziemnego lub gazu LNG. Dlatego też Polska nie jest tzw. hubem gazowym w przeciwieństwie do Holandii, które stanowią główny benchmark cenowy dla gazu w Europie i jeden z ważniejszych na świecie. Wspomniany benchmark to gaz TTF, który w dużym stopniu implikuje zmiany cen w pozostałych gospodarkach Europy, jak również w Polsce, co może się wydawać nieoczywiste z uwagi na połączenia gazowe lub interkonektory powstałe na granicach. Niemniej jednak należy wskazać, że zmiany cen na rynku w Holandii w latach 2021–2022 były niezwłocznie przenoszone na ceny gazu w Polsce. Na rysunku 10.6 przedstawiono notowania gazu w Polsce z dostawą na kolejny rok.

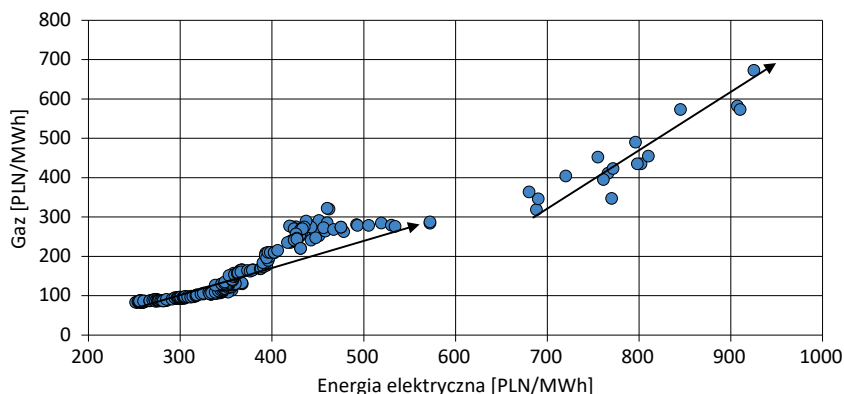
Rysunek 10.6. Notowania gazu w Polsce z dostawą na 2022 r. oraz 2023 r.

Źródło: opracowanie własne na podstawie danych TGE S.A.

Rysunek 10.6 jednoznacznie przedstawia zależność cen polskiego gazu notowanego na TGE od czynników europejskich, a nawet światowych. Pierwsze wzrosty cen są zauważalne już w momencie, gdy Europa zaczyna konkurować z Azją o gaz LNG, a następnie, gdy jeden ze statków towarowych blokuje Kanał Sueski. Następnie pojawiające się problemy z napełnieniem magazynów gazu w Europie oraz zmniejszenie przepływu gazu przez nitkę Nord Stream 1 powodują wzrost notowań na dotąd nieobserwowane poziomy cenowe, kończąc na komplikacjach regulacyjnych związanych z przyłączeniem nitki Nord Stream 2 do sieci w Niemczech oraz warunkach atmosferycznych implikujących wzrost zapotrzebowania na energię w Europie. Powyższe czynniki kształtowały w głównej mierze ceny kontraktów z dostawą na 2022 rok. Ich wpływ widoczny był również w cenach kontraktów na kolejne okresy, w tym w szczególności na rok 2023. Zmienność rynkowa odnotowana w 2022 r. dla cen gazu w Polsce, jak również w Europie miała charakter typowego szoku cenowego, którego przewidzenie ex ante można uznać za bardzo trudne lub wręcz niemożliwe. Wybuch wojny, zamknięcie przepływu przez Nord Stream 1, brak przyłączenia Nord Stream 2 do sieci w Niemczech, a następnie uszkodzenie obu rurociągów, zamknięcie przepływu gazu przez gazociąg Jamał-Europa oraz ogólna nerwowość na rynkach doprowadziły do wzrostu cen powyżej 1400 PLN/MWh. To wszystko w konsekwencji przełożyło się na zmianę struktury wyceny na rynku energii, w postaci przesunięcia jednostek gazowych (sprawnych i efektywnych) na koniec stosu kosztowo-mocowego, co oznaczało, że to gaz był paliwem najdroższym i to elektrownie gazowe wyznaczały koszt krańcowy energii elektrycznej na rynku.

Jakkolwiek wzrost cen w 2022 r. jest uzasadniony i z punktu widzenia popytu i podaży nie ma wątpliwości, dlaczego notowania energii elektrycznej w Europie wzrastały, tak w 2021 r. notowania energii w Polsce znacząco wzrosły przez zmianę struktury rynku. Rysunek 10.7 prezentuje zależność cen gazu od cen energii elektrycznej w Polsce.

Rysunek 10.7. Zależność cen energii elektrycznej w Polsce od cen gazu w 2021 r.

Źródło: opracowanie własne na podstawie danych TGE S.A.

Analizując szereg czasowy cen gazu i cen energii elektrycznej w Polsce, przy jednoczesnym uwzględnieniu ilości energii, jaką polskie elektrownie gazowe mogą wyprodukować, pojawia się wniosek, że system elektroenergetyczny w Polsce był niezwykle mało elastyczny. Zgłaszane zapotrzebowanie na energię elektryczną przez gospodarkę musiało być pokrywane przez najdroższe elektrownie zgodnie z mechanizmem jednostkowych kosztów zmiennych, który został opisany na wstępie. Według danych PSE S.A. krajowe zużycie energii elektrycznej w 2021 r. wyniosło 174 402 GWh, czyli było wyższe o 8 870 GWh niż w roku 2020 [PSE, 2023]. Jednak nie jest to wielkość, której polski system elektroenergetyczny nie mógłby pokryć, wszak krajowa produkcja energii elektrycznej w 2021 r. wyniosła 173 583 GWh, czyli była zaledwie o 819 MWh mniejsza niż zużycie, która to różnica została pokryta przez saldo wymiany zagranicznej z poszczególnymi krajami. Tym samym tak niewielka różnica nie może być przyczyną skokowego wzrostu cen, szczególnie że wymiana energii elektrycznej z zagranicą odbywała się w sposób ciągły, a nie tylko w okresie listopad–grudzień.

Konkludując, przyczyną wykorzystania elektrowni gazowych, które domykały tzw. stos kosztowo-mocowy (ang. *merit-order*), było wypadnięcie ze stosu

jednostek tańszych, czyli w tym przypadku węglowych (cena gazu w analizowanym okresie była znacznie wyższa niż ceny węgla kamiennego, powiększona o koszty EUA). W tym miejscu należy wspomnieć, że do końcówki 2021 r. elektrownie gazowe były na początku stosu kosztowo-mocowego i wypierały starsze jednostki węglowe, które dodatkowo ponosiły i ponoszą koszty w ramach konieczności zakupu EUA (elektrownie gazowe również muszą kupować uprawnienia EUA, jednak z uwagi na emisyjność gazu, liczba potrzebnych uprawnień niezbędnych dla jednostek gazowych jest znacząco mniejsza niż dla jednostek węglowych). W tym miejscu warto jeszcze zwrócić uwagę na jedną prawidłowość w postaci „luki cenowej” między wartościami 560 PLN/MWh a poziomem 680 PLN/MWh. Wspomniana luka bez wątpienia nie była spowodowana warunkami rynkowymi, wszak elektrownie (bez wyjątku) zabezpieczają swoje paliwo do produkcji energii elektrycznej tak, aby zapewnić ciągłość dostaw po jak najniższej cenie. Prowadzi to do wniosku, że w systemie elektroenergetycznym musiała pojawić się luka podażowa, która doprowadziła do wspomnianego skoku cenowego.

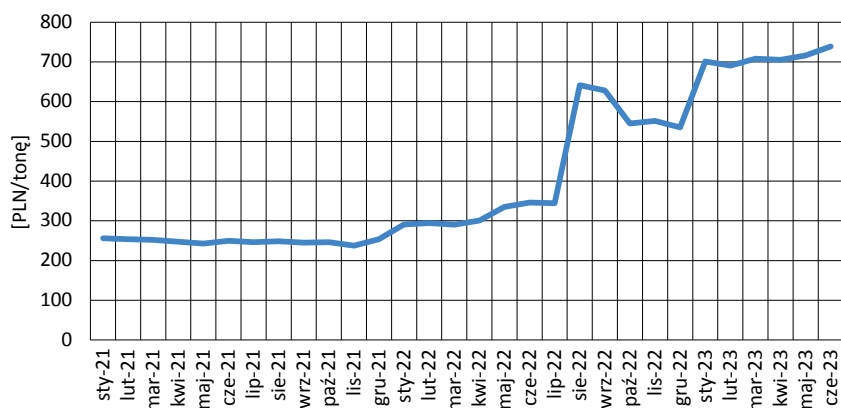
10.3.3. Sektor i ceny węgla kamiennego w Polsce

Podstawowym benchmarkiem cenowym dla notowań węgla kamiennego w Polsce jest indeks PSCMI1 publikowany w interwale miesięcznym przez Agencję Rozwoju Przemysłu S.A. Oddział w Katowicach. Wspomniany indeks prezentuje w wartościach PLN/tonę lub PLN/GJ tzw. cenę loco kopalnia, czyli cenę węgla na wagonie bez kosztów dodatkowych, o parametrach kaloryczności $20 < Q < 24$ MJ/kg, który jest dostarczany do elektrowni zawodowej i energetyki. W tym miejscu należy wspomnieć, że indeks PSCMI1 jest obliczany jako średnia ważona ze wszystkich dostaw w danym miesiącu. Tak tworzony indeks jest jedyną informacją o wielkości cen, dostępną dla uczestników podmiotów zainteresowanych, którzy nie kupują węgla od kopalni. Poza tym ten indeks oraz dane dotyczące produkcji węgla kamiennego i jego wydobywania są publikowane ze znacznym opóźnieniem, co dodatkowo utrudnia identyfikację zjawisk zachodzących na rynku węgla kamiennego w Polsce²⁷. Rysunek 10.8 prezentuje

²⁷ Użycie słowa „rynek” w kontekście transakcji kupna i sprzedaży węgla kamiennego w Polsce jest znacznym uproszczeniem.

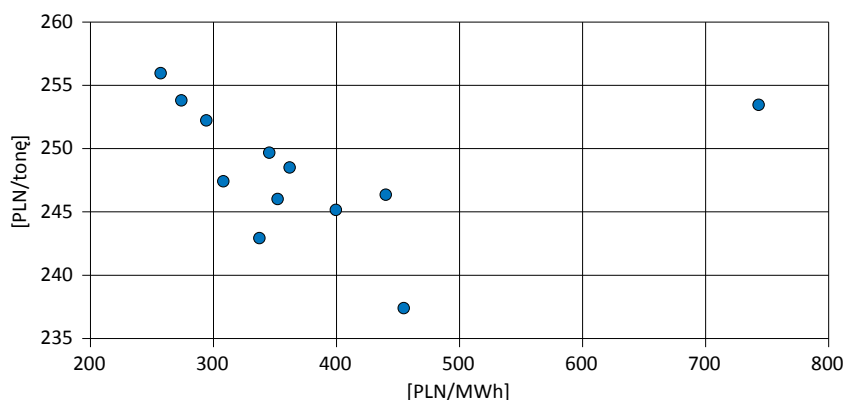
notowania indeksu PSCMI1 w okresie 2021–2023, natomiast na rysunku 10.9 przedstawiono zależność cen węgla od cen energii elektrycznej w Polsce w 2021 r.

Rysunek 10.8. Notowania indeksu PSCMI1 w okresie 2021–2023

Źródło: opracowanie własne na podstawie: ARP S.A. Oddział w Katowicach.

Rysunek 10.9. Zależność cen energii elektrycznej w Polsce od cen węgla w 2021 r.

Źródło: opracowanie własne na podstawie: ARP S.A. Oddział w Katowicach oraz TGE S.A.

Z analizy rysunków 10.8 i 10.9 wynika, że ceny węgla kamiennego wahały się w 2021 r. w uogólnieniu od 235 PLN/tonę do 260 PLN/tonę, podczas gdy ceny energii elektrycznej wykonały w tym okresie skokowy wzrost, którego nie można uzasadnić cenami węgla kamiennego. W tym miejscu warto nadmienić, że z uwagi na bezpieczeństwo energetyczne kraju dostawy węgla kamiennego do elektrowni są zawierane w kontraktach długoterminowych (najczęściej

dwuletnich), co więcej elektrownie systemowe mają również obowiązek utrzymywać określone ilości węgla w magazynach, tak aby cały system elektroenergetyczny mógł funkcjonować. Niestety z uwagi na cykliczne problemy sektora górnictwa węgla kamiennego w Polsce w postaci niedostosowania podaży węgla do popytu zgłaszanego przez energetykę, pojawiają się okresy zagrożenia, w których wystąpienie nagłego wzrostu popytu na energię elektryczną w związku z warunkami atmosferycznymi może nie być adekwatne do ilości podaży węgla na rynku. Wspomniana sytuacja wystąpiła w czwartym kwartale 2021 r., doprowadzając do skokowych wzrostów cen energii elektrycznej.

W konsekwencji niedostosowania podaży do popytu elektrownie i elektrociepłownie musiały zgłaszać do Urzędu Regulacji Energetyki (URE) braki w ustawowym poziomie obowiązku utrzymywania zapasów węgla kamiennego, co prowadziło do ograniczenia produkcji i tak zwanych „wypadnięć bloków systemowych”, ostatecznie przekładając się na zmniejszenie ilości mocy dostępnej w systemie, pochodzącej z elektrowni węglowych, która to moc musiała być uzupełniana między innymi przez większe wykorzystanie elektrowni gazowych. Portal branżowy wysokienapiecie.pl w szerszym ujęciu opisuje tę ówczesną sytuację (m.in. nastroje uczestników rynku), w której elektrownie dosłownie walczyły o każdą tonę węgla [Zasuń, 2023]. Skalę zaistniałego problemu bardzo dobrze obrazują dane REMIT, publikowane i zbierane przez TGE S.A. za pośrednictwem platformy GPI (Giełdowa Platforma Informacyjna), gdzie łączne ubytki mocy (planowane i nieplanowane) w czwartym kwartale 2021 r. sięgały nawet 10 000 MW.

10.4. Wpływ regulacji na zmiany cen energii elektrycznej

W związku z rosnącą stopą inflacji w Polsce ustawodawca w ramach tzw. tarczy antyinflacyjnej 2.0 uchwalił ustawę zmieniającą stawkę podatku od towarów i usług (VAT), która czasowo, tj. w okresie od 1 lutego do 31 lipca 2022 r. obniżała stawki podatku na wybrane produkty. Energia elektryczna w tym czasie została opodatkowana obniżoną stawką podatku w wysokości 5%²⁸. Obniżenie stawki podatku VAT było następnie przedłużane. Ustawą

²⁸ Na mocy ustawy z 13.01.2022 r. o zmianie ustawy o podatku od towarów i usług [Dz.U. poz. 196], dodano art. 146d, którego ust. 1 stanowi, że w okresie od 1.02.2022 r. do 31.07.2022 r. dla: 1) energii elektrycznej (CN 2716 00 00) – stawka podatku wynosi 5%.

z 7.07.2022 r. o finansowaniu społecznościowym dla przedsięwzięć gospodarczych i pomocy kredytobiorcom [Dz.U. poz. 1488] w art. 53 przedłużono do 31.10.2022 r. obniżkę podatku VAT na energię [art. 146db]. Następnie ustawą z 15.09.2022 r. o zmianie ustawy o podatku dochodowym od osób prawnych oraz niektórych innych ustaw dokonano kolejnego przedłużenia obniżonej stawki podatku VAT na energię elektryczną do końca 2022 r. Istotne jest, iż ustawodawca w kolejnym tzw. pakiecie antyinflacyjnym nie przewidział już dalszego utrzymywania obniżonej stawki w 2023 r. dla energii elektrycznej. Według szacunków, na powrocie do bazowego poziomu stawek podatku od towarów i usług oraz akcyzy na energię i paliwa, budżet państwa może zyskać 20 mld zł [Cieślak-Wróblewska, 2022].

Jak wskazano w dokumencie *Europejski Zielony Ład*, osiągnięcie neutralności klimatycznej wymaga również inteligentnej infrastruktury [Komunikat..., 2019]. Rozwiązaniem mogącym mieć realny wpływ na konkurencyjność rynku i w efekcie obniżenie cen może być jedno z największych wyzwań stojących aktualnie przed sektorem energetycznym, czyli integracja z Centralnym Systemem Informacji o Rynku Energii (CSIRE). Zgodnie z wydanym rozporządzeniem ministra klimatu i środowiska, do 2024 r. uczestnicy rynku energii muszą być gotowi na obsługę masowej wymiany danych w ramach systemu CSIRE, który będzie gromadził wszystkie techniczne i handlowe informacje niezbędne do obsługi detalicznego rynku energii elektrycznej [Rozporządzenie Ministra Klimatu i Środowiska, 2022]. Posłuży on każdemu uczestnikowi rynku energii, konsumentom, prosumentom, wytwórcom, sprzedawcom energii elektrycznej, a także operatorom systemów dystrybucyjnych oraz operatorowi systemu przesyłowego. W koncepcję tę wpisuje się wypracowana na poziomie UE definicja ubóstwa energetycznego. Państwa członkowskie będą teraz musiały wdrożyć środki poprawy efektywności energetycznej, przede wszystkim wśród osób dotkniętych ubóstwem energetycznym, odbiorców wrażliwych, gospodarstw domowych o niskich dochodach oraz, w stosownych przypadkach, wśród osób zajmujących mieszkania socjalne.

10.4.1. Ubóstwo energetyczne

Dotykając zagadnienia ubóstwa energetycznego, niejednokrotnie wskazuje się na odbiorcę wrażliwego, jednak należy zauważyć, iż choć pojęcia te są ze sobą powiązane, to nie można ich utożsamiać. Jak wskazuje definicja legalna

z art. 3 ust. 13c ustawy – Prawo energetyczne [Dz.U. z 2021 r. poz. 2269, 2271], odbiorca wrażliwy energii elektrycznej to osoba, której przyznano dodatek mieszkaniowy, będąca stroną umowy kompleksowej lub umowy sprzedaży energii elektrycznej zawartej z przedsiębiorstwem energetycznym, która zamieszkuje w miejscu dostarczania energii elektrycznej. Jednocześnie przyjęło się założenie, iż odbiorca wrażliwy, to taki, który jest ubogi energetycznie w zakresie, w jakim to ubóstwo pokrywa się z ubóstwem dochodowym. Jak wskazuje m.in. wyrok WSA w Białymstoku, osoby, którym gmina wypłaca dodatek mieszkaniowy, mogą ubiegać się również o przyznanie dopłat do rachunków za energię elektryczną²⁹. Definicja ustawowa wskazuje wyłącznie na kryterium materialne, nie biorąc pod uwagę innych aspektów, jak chociażby efektywności energetycznej budynku ani faktycznych wydatków ponoszonych na cele energetyczne. Kwestia ubóstwa energetycznego oraz metody jego ograniczania są znaczącym elementem debaty politycznej nie tylko w Polsce, ale także na forum Unii Europejskiej, jak i większości państw członkowskich. W przyjętych przez Komisję Europejską zaleceniach dla państw członkowskich z dnia 14 października 2020 r., dotyczących kwestii ubóstwa energetycznego, KE przedstawiła wskaźniki, mające służyć pomiarowi poziomu ubóstwa energetycznego w krajach Unii. Zalecenia Komisji Europejskiej z 28 września 2021 r. dotyczące wdrażania zasady „pierwszeństwa efektywności energetycznej” wskazują m.in., że „poprawa efektywności energetycznej może spowodować obniżenie rachunków za energię i wywrzeć znaczący pozytywny wpływ na stan zdrowia i komfort osób w gospodarstwach domowych o niskich dochodach” [*Zalecenie Komisji*, 2021].

10.4.2. Dodatki osłonowe

Wprowadzono ustawową definicję terminu ubóstwo energetyczne. Znalazła się ona w ustawie o dodatku osłonowym z 17 grudnia 2021 r., gdzie w art. 9 wprowadzono nowelizację ustawy z dnia 10 kwietnia 1997 r. Prawo energetyczne (Dz.U. z 2021 r. poz. 716, z późn. zm.). Zgodnie z definicją ustawową: „Ubóstwo energetyczne oznacza sytuację, w której gospodarstwo domowe prowadzone przez jedną osobę lub przez kilka osób wspólnie w samodzielny lokal mieszkalny lub w budynku mieszkalnym jednorodzinnym, w którym nie jest wykonywana działalność gospodarcza, nie może zapewnić sobie

²⁹ Wyrok WSA w Białymstoku z dnia 28 października 2021 r. II SA/Bk 645/21.

wystarczającego poziomu ciepła, chłodu i energii elektrycznej do zasilania urządzeń i do oświetlenia, w przypadku gdy gospodarstwo domowe łącznie spełnia następujące warunki:

- 1) osiąga niskie dochody;
- 2) ponosi wysokie wydatki na cele energetyczne;
- 3) zamieszkuje w lokalu lub budynku o niskiej efektywności energetycznej”.

Przepis został dodany z uwagi na brak w dotychczasowym stanie prawnym definicji ubóstwa energetycznego. Należy podkreślić, iż przy ustalaniu programów mają zastosowanie Zalecenia Komisji Europejskiej (UE) 2020/1563 z 14 października 2020 r. dotyczące ubóstwa energetycznego³⁰. Wcześniej definiowany w prawie energetycznym był wyłącznie odbiorca wrażliwy.

Zgodnie z definicją ustawową zawartą w prawie energetycznym odbiorca wrażliwy energii elektrycznej to osoba, „której przyznano dodatek mieszkaniowy w rozumieniu art. 2 ust. 1 ustawy z dnia 21 czerwca 2001 r. o dodatkach mieszkaniowych (Dz.U. z 2021 r. poz. 2021), która jest stroną umowy kompleksowej lub umowy sprzedaży energii elektrycznej zawartej z przedsiębiorstwem energetycznym i zamieszkuje w miejscu dostarczania energii elektrycznej” [Filipowski, 2009]. Należy podkreślić, iż występujące w państwach członkowskich UE regulacje zawierały różne rozwiązania dotyczące odbiorców wrażliwych. Przyjmowane są zasadniczo dwa podstawowe wzorce ochrony odbiorcy wrażliwego. Jeden z nich to kontrola cen realizowana w drodze wykorzystania środków administracyjno-prawnych, natomiast drugi realizowany jest poprzez przyjmowanie środków szczególnych. Ochrona konsumenta w polskim systemie regulacji cen energii jest w pewnym sensie połączeniem obu powyższych wzorców poprzez zatwierdzanie taryf przez prezesa Urzędu Regulacji Energetyki, jednakże wskazana ochrona taryfowa nie jest ukierunkowana socjalnie. Specyfika skonstruowania dodatku energetycznego sprawia, iż nie jest związany z faktycznym pokryciem przez beneficjenta opłaty za energię elektryczną z otrzymanych z dodatku środków, co może podawać w wątpliwość, czy taka konstrukcja prawna faktycznie wypełnia założenia płynące z dyrektywy [Skoczylas, Swora, 2014].

Omawiając pokrótce kwestie regulacji dotyczących ubóstwa energetycznego, warto również wspomnieć o dokumencie należącym do *soft law*, będącym efektem prac Zespołu ds. wsparcia odbiorcy wrażliwego oraz redukcji ubóstwa energetycznego w Polsce, działającego jako organ pomocniczy ministra klimatu

³⁰ A. Kościuk, w: *Prawo energetyczne. Komentarz*, wyd. II, LEX/el. 2023, art. 5[gb].

i środowiska. Dokument zatytułowany *Bank dobrych praktyk. Przeciwdziałanie ubóstwu energetycznemu w Polsce* zawiera opis stanu faktycznego oraz wskazuje na kierunki zmian i koncepcje wdrażania nowych regulacji, jak również instrumentów i programów polityki publicznej [Jak wspierać odbiorcę..., 2023].

W odpowiedzi na kryzys energetyczny w związku z rosyjską agresją na Ukrainę ustawodawca przyjął 27 października 2022 r. ustawę przewidującą zamrożenie cen energii elektrycznej w 2023 r. w ramach tzw. tarczy solidarnościowej (Ustawa z dnia 27 października 2022 r. o środkach nadzwyczajnych mających na celu ograniczenie wysokości cen energii elektrycznej oraz wsparciu niektórych odbiorców w 2023 r.). Wprowadzone przepisy ustanawiają limity zużycia prądu dla poszczególnych grup społecznych. W ramach założonych limitów rachunki mają być rozliczane według zamrożonych stawek, natomiast nadwyżka przekraczająca przewidziany limit ma być rozliczana w ramach mechanizmu ceny maksymalnej 693 zł/MWh. Wprowadzono trzy różne limity. Do 2 MWh na rok dla gospodarstw domowych, w przypadku osób z niepełnosprawnościami do 2,6 MWh na rok, zaś gospodarstwa domowe z Kartą Dużej Rodziny oraz rolnicy do 3 MWh. Wprowadzenie mechanizmu ceny maksymalnej do rozliczeń z odbiorcami uprawnionymi przez sprzedawców energii, nie wyższej niż: a) 693zł/MWh dla gospodarstw domowych; b) 785 zł/MWh dla pozostałych odbiorców uprawnionych ma służyć ochronie tych odbiorców. Pokrycie strat podmiotom uprawnionym, czyli przedsiębiorstwom obrotu energią elektryczną, w związku z wprowadzeniem ceny maksymalnej ma następować poprzez wypłaty rekompensat wypłacane przez zarządcę rozliczeń za pośrednictwem Funduszu Wypłaty Różnicy Ceny.

Aktualna sytuacja międzynarodowa wpływa na wiele aspektów związanych z polityką energetyczną i powoduje konieczność zmiany podejścia do zapewnienia bezpieczeństwa energetycznego w kierunku większej dywersyfikacji i niezależności. Wymaga to zaktualizowania założeń polityki energetycznej państwa. 29 marca 2022 r. Rada Ministrów przyjęła założenia do aktualizacji *Polityki energetycznej Polski do 2040 r.* [PEP, 2040], co ma pozwolić na zneutralizowanie lub ograniczanie ryzyka wystąpienia sytuacji kryzysowych, nie rezygnując z realizacji głównego celu polityki energetycznej, jakim jest zagwarantowanie bezpieczeństwa energetycznego przy utrzymaniu konkurencyjności gospodarki wraz z dążeniem do zmniejszenia oddziaływania sektora energii na środowisko [Założenia do aktualizacji..., 2023].

10.4.3. Ocena polskiej polityki energetycznej w 2022 r. przez Międzynarodową Agencję Energetyczną

Jak wynika z opublikowanego przez Międzynarodową Agencję Energetyczną (IEA) raportu *Poland 2022 Energy Policy Review* [IEA, 2023] w ostatnich latach Polska dokonała istotnych postępów w kwestii poprawy bezpieczeństwa i zrównoważenia systemu energetycznego. Niezbędne jest jednak silne przyspieszenie procesu transformacji energetycznej, jak również uporanie się z problemem emisji związanych z dominującą rolą węgla w polskim sektorze energetycznym. Wśród rekomendacji IEA dla Polski znalazły się m.in. uaktualnienia do stanu rzeczywistego kluczowych dokumentów: *Polityka Energetyczna Polski do 2040 r.* oraz *Krajowy Plan na rzecz energii i klimatu*. Wskazuje się na konieczność rozwoju rynku energii, innowacji technologicznych, rozbudowę sieci przesyłowych i dystrybucyjnych dla umożliwienia zwiększenia udziału odnawialnych źródeł energii, jak i planowanej produkcji energii jądrowej oraz zwiększenia elektryfikacji. Wszystkie te działania muszą jednocześnie zapewniać utrzymanie bezpieczeństwa dostaw. Wśród rekomendacji IEA znajduje się również wskazanie na konieczność dostosowania całości regulacji rynkowych i systemu podatkowego w połączeniu ze środkami wsparcia finansowego w taki sposób, aby poprzez ceny energii stymulować zachowania i inwestycje, które wspierają sprawiedliwą transformację energetyczną, zwiększając elastyczność systemu i zmniejszając zagrożenie powstania aktywów osieroconych oraz sprawniejsze odchodzenie w energetyce od paliwa węglowego.

10.4.4. Działania Unii Europejskiej w zakresie dążenia do ograniczenia cen energii

W odróżnieniu od działań polskiego ustawodawcy, który skupił się na ograniczaniu ceny prądu dla odbiorcy końcowego, głównie konsumenta, działania na poziomie unijnym podejmowane na rynku energii przez Komisję Europejską koncentrowały się na regulowaniu hurtowego rynku energii poprzez wprowadzenie maksymalnej ceny na hurtowym rynku energii. Rozporządzenie Rady (UE) 2022/2578 z dnia 22 grudnia 2022 r. dotyczy ustanowienia mechanizmu korekty rynku w celu ochrony obywateli Unii i gospodarki przed nadmiernie wysokimi cenami. Wprowadzony został tymczasowy mechanizm korekty rynku w celu ograniczenia epizodów występowania nadmiernie wysokich cen gazu w Unii,

które nie odzwierciedlają cen na rynku światowym. Rozwiązanie te popularnie nazywane *price cap* stanowi środek istotnej ingerencji w rynek. Zgodnie z art. 4 Rozporządzenia 2022/2578 mechanizm korekty rynku jest uruchamiany, gdy cena rozliczeniowa instrumentu pochodnego TTF o najbliższym miesięcznym terminie wygaśnięcia, opublikowana przez ICE Endex B.V. (Holandia):

- a) przekracza 180 EUR/MWh przez trzy dni robocze oraz
- b) jest o 35 EUR/MWh wyższa od ceny referencyjnej w okresie, o którym mowa w lit. a).

Jednocześnie przesłanki dla zastosowania mechanizmu korekty musiały być spełnione łącznie. Zgodnie z rozporządzeniem wytyczne obowiązywać miały co najmniej do 31 marca 2023 r. Jak wskazuje ACER od dnia przyjęcia rozporządzenia 2022/2578 z uwagi na poprawę sytuacji rynkowej przesłanki się nie aktywowały. Wprowadzone ograniczenie spotkało się z powszechną krytyką, jako zbyt daleko ingerujące w rynek i mogące doprowadzić m.in. do ograniczenia konkurencji, a w dalszym ciągu do utrwalenia ceny maksymalnej jako ceny rynkowej, jak również stwarzające zagrożenia bezpieczeństwa dostaw w przypadku ustalenia ceny na zbyt niskim poziomie. Z uwagi na fakt, że przyjęty mechanizm nie jest kompleksowy i istnieje potencjalna możliwość przeniesienia rozliczeń na podstawie innego indeksu lub powiązania ceny gazu z innymi produktami – prowadzącego do odejścia od wyceny rynkowej – wskazuje się na realną nieskuteczność wprowadzonego środka regulacji rynku [Faszczka, 2023].

10.5. Podsumowanie

Ostatecznie należy stwierdzić, że to nie ceny EUA, gazu lub węgla kamiennego były przyczyną wzrostów cen energii elektrycznej w Polsce w 2021 r., czynnik związany z wojną również wtedy nie był jeszcze znany, więc nie oddziaływał na ceny rynkowe. Przyczyną wzrostów cen energii w Polsce w 2021 r. było niedostosowanie podaży węgla do popytu zgłaszanego przez elektrownie. Wojna w Ukrainie jedynie zmultiplikowała problem, który już w tym czasie występował w Polsce.

Dodatkowo można wnioskować, że prawdziwa przyczyna wzrostu cen energii została niejako „przykryta informacyjnie” przez sam konflikt zbrojny. Dostosowując podaż węgla kamiennego do popytu w Polsce, w 2022 r. mogło dojść do znacznie mniejszego wzrostu cen energii elektrycznej, niż miał miejsce. Polska bowiem w głównej mierze opiera swoją energetykę na surowcu

krajowym, a stosowane kontrakty długoterminowe w energetyce pozwalają na inhibitowanie szoków cenowych pojawiających się na rynkach surowcowych. Niestety sektor górnictwa węgla kamiennego w Polsce, mimo transformacji oraz restrukturyzacji, nadal nie jest wydajny pod względem operacyjnym i kosztowym, co w przyszłości może prowadzić do powtórki sytuacji z 2021 r. Należy również wskazać, że decyzja rządu w sprawie blokady importu węgla z Rosji, skąd Polska importowała największe wolumeny węgla energetycznego (pomijając aspekt moralny), była przedwczesna. Kraje UE importujące węgiel z Rosji zdecydowały się na taki ruch w późniejszym terminie, dzięki czemu ograniczyły możliwość pojawienia się niedoboru surowca i zwiększonego wzrostu cen energii.

Na uwagę zasługuje również kwestia rynku mocy, który wprowadzony wysokim kosztem w Polsce, między innymi miał służyć jako narzędzie umożliwiające stabilizację kosztów energii elektrycznej. Niestety w okresie, kiedy ceny energii elektrycznej wzrastały, rynek mocy nie został uruchomiony, a więc można twierdzić, że nie zadziałał. Odnosząc się do regulacji wprowadzonych w 2022 r. w ramach ochrony odbiorców końcowych przed wzrostami cen taryfowych w 2023 r., należy wskazać, że rząd w Polsce przyjął bardziej restrykcyjne przepisy, niż wymagały tego zalecenia Komisji Europejskiej, w związku z wprowadzeniem Ustawy z dnia 27 października 2022 r. o środkach nadzwyczajnych mających na celu ograniczenie wysokości cen energii elektrycznej oraz wsparciu niektórych odbiorców w 2023 r. Wprowadzone rozwiązania nałożyły na przedsiębiorstwa wytwarzające energię elektryczną oraz w szczególności spółki obrotu energią, znaczące obciążenia finansowe w ramach ograniczenia przychodów. Na uwagę zasługuje również fakt wybiórczego działania ustawy, ponieważ jedynie branża energetyczna została, natomiast pominięto przedsiębiorstwa wydobywcze oraz sektor paliw ciekłych. Na skutek tego pomniejszono pulę środków własnych przedsiębiorstw elektroenergetycznych niezbędnych do transformacji energetycznej, która jest konieczna, jeśli gospodarka w Polsce ma pozostać konkurencyjna cenowo względem gospodarek Unii Europejskiej oraz pozostałych.

11. W KIERUNKU SPRAWIEDLIWEJ TRANSFORMACJI – SZANSE I WYZWANIA DLA REGIONÓW GÓRNICZYCH W UNII EUROPEJSKIEJ

11.1. Wprowadzenie

W ostatnich latach coraz więcej uwagi poświęca się postępującym zmianom klimatu, które postrzegane są jako sytuacja nadzwyczajna wymagająca bezprecedensowych i szerokich działań w wymiarze globalnym. Istotnym elementem tego procesu jest dekarbonizacja gospodarek uprzemysłowionych [Otlhogile, Shirley, 2023].

Unia Europejska dąży do tego, aby stać się pierwszym kontynentem neutralnym dla klimatu, a tym samym konkurencyjną, innowacyjną i zasobooszczędną gospodarką. Do 2050 r. Unia Europejska dąży do osiągnięcia zerowej emisji gazów cieplarnianych, a wzrost gospodarczy ma być niezależny od zużycia zasobów. Aby osiągnąć te ambitne cele, konieczna jest restrukturyzacja gospodarcza, a także odejście od konwencjonalnych źródeł energii na rzecz energii odnawialnej [Galgóczy, 2020; Guzik et al., 2021; Schuster et al., 2023; Smol, Kulczycka, 2019]. W tym kontekście konieczne jest przyspieszenie zmian technologicznych, a kluczową rolę w tym procesie odgrywają różnorodne polityki, wspierające rozwiązania niskoemisyjne [Rogge, Johnstone, 2017; Tomala, Mierzejewski, Urbaniec, Martinez, 2021].

Sprawiedliwa transformacja, postrzegana jako innowacyjne rozwiązanie, skutecznie przyczyniające się do realizacji celów polityki klimatycznej i energetycznej Unii Europejskiej, może pomóc w tych wysiłkach. Sprawiedliwa

^{*} Mgr Justyna Tomala – Uniwersytet Ekonomiczny w Krakowie, ORCID: 0000-0001-6090-9337, e-mail: tomalaj@uek.krakow.pl.

^{**} Dr hab. Maria Urbaniec, prof. UEK – Uniwersytet Ekonomiczny w Krakowie, Polskie Towarzystwo Ekonomiczne, ORCID: 0000-0001-8307-8396, e-mail: maria.urbaniec@pte.pl.

transformacja jest coraz częściej uwzględniana w politykach krajowych i międzynarodowych [Henry et al., 2020]. W efekcie tego rozpoczęto dogłębny proces restrukturyzacji unijnego sektora energetycznego, szczególnie koncentrując się na obszarach silnie związanych z przemysłem węglowym. Zarówno rozwój alternatywnych źródeł energii i technologii, jak i znaczące ograniczenie wykorzystania paliw kopalnych są kluczowe dla skutecznej dekarbonizacji na dużą skalę [Henry et al., 2020; Rogge, Johnstone, 2017]. Jednocześnie warto zaznaczyć, że sprawiedliwa transformacja nie polega jedynie na przekształcaniu tradycyjnych sektorów przemysłowych, lecz opiera się na kompleksowym zestawie przemian, obejmujących strukturę gospodarczą, rynek pracy oraz mechanizmy polityki społecznej [Henry et al., 2020; Janikowska, Kulczycka, 2021; Nowakowska et al., 2021].

Proces sprawiedliwej transformacji ma istotne znaczenie dla regionów zależnych od przemysłu wydobywczego i innych wysokoemisyjnych sektorów gospodarki. Sprawiedliwa transformacja zwiększa liczbę wyzwań gospodarczych, społecznych i środowiskowych dla tych regionów. Jednakże europejskie regiony węglowe mogą odegrać aktywną rolę w transformacji energetycznej Unii Europejskiej. Potencjał energetyczny obecny w regionach węglowych może umożliwić im aktywne uczestnictwo w procesie zmian energetycznych. Ponadto w wielu przypadkach, może to prowadzić do przejścia od modelu opartego na jednym przemyśle do bardziej zróżnicowanego modelu przemysłowego [Dias et al., 2018; Kapetaki et al., 2020].

Sprawiedliwa transformacja jest koncepcją, która odnosi się do procesu zmian społecznych, gospodarczych i środowiskowych w celu zwiększenia równości społecznej, ochrony środowiska i zrównoważonego rozwoju. W tym kontekście kluczowe jest podejście oparte na Społecznej Gospodarcze Rynkowej, która zakorzeniona jest w ordoliberalizmie. Społeczna Gospodarka Rynkowa łączy wolny rynek z polityką społeczną, promując równowagę między wzrostem gospodarczym a sprawiedliwością społeczną. Ordoliberalizm, jako podstawa tej koncepcji, podkreśla potrzebę silnych ram instytucjonalnych i regulacyjnych, które zapewniają funkcjonowanie rynku zgodnie z zasadami *fair play*, a jednocześnie dbają o dobrobyt społeczny. Wdrożenie sprawiedliwej transformacji wymaga szerokiej współpracy na wielu płaszczyznach, od rządowych decydentów i instytucji po przedsiębiorstwa, organizacje społeczne i obywateli. Kluczowe jest zapewnienie, aby żadna grupa społeczna nie została pominięta w procesie transformacji, co gwarantuje sprawiedliwy podział korzyści, jakie z niej płyną.

Dążenie do równowagi pomiędzy aspektami społecznymi, ekonomicznymi i ekologicznymi będzie kluczowe dla osiągnięcia trwałego i zrównoważonego rozwoju.

Celem rozdziału jest zbadanie wpływu sprawiedliwej transformacji na zrównoważony rozwój regionów górniczych w Unii Europejskiej oraz identyfikacja wyzwań związanych z wdrażaniem sprawiedliwej transformacji. Wyniki analizy literatury dostarczają szeregu dowodów na to, że sukcesywne wdrażanie działań na rzecz sprawiedliwej transformacji ma pozytywny wpływ na zrównoważony rozwój i stwarza nowe możliwości rozwoju dla regionów węglowych w Europie.

11.2. Pojęcie sprawiedliwej transformacji

Termin sprawiedliwa transformacja został zaproponowany przez związki zawodowe już w latach 70. XX wieku [Mijin Cha et al., 2022; Wang, Lo, 2021]. Zakłada on odchodzenie od technologii i przemysłów szkodliwych dla środowiska oraz ludzi, jednakże w taki sposób, aby pracownicy zatrudnieni w tych branżach ponieśli jak najmniejszy koszt [Bainton et al., 2021; Cha, Pastor, 2022]. Już w latach 70. XX w. zwracano uwagę na zbyt obciążający wpływ niektórych gałęzi przemysłu na środowisko naturalne [Cha, Pastor, 2022]. W latach 80. XX w. utworzono ruch na rzecz sprawiedliwości środowiskowej ze względu na brak dostatecznej ochrony klas robotniczych [Bullard et al., 2007; Kashour, 2023]. Sprawiedliwość ekologiczna zakłada podział zagrożeń dla środowiska naturalnego i dostęp do wszystkich zasobów naturalnych, a także zapewnia równą ochronę przed zanieczyszczeniami, większe zaangażowanie na rzecz podejmowania decyzji oraz sprawiedliwe traktowanie [Sovacool, Dworkin, 2015]. Zasady ruchu na rzecz sprawiedliwości środowiskowej dotyczyły takich aspektów jak: bardziej sprawiedliwy podział kosztów rozwoju, uczestnictwo w projektowaniu i wdrażaniu przepisów prawa, regulacji i polityk środowiskowych [Kashour, 2023]. Ruch na rzecz sprawiedliwości środowiskowej zwracał również uwagę na takie kwestie jak bezpieczeństwo i higiena pracy czy istota sprawiedliwości społecznej i ekonomicznej [Agyeman et al., 2012; Schlosberg, Collins, 2014].

Idea sprawiedliwości ekologicznej zawsze koncentrowała się na badaniu nierówności w strukturze społecznej, poszukując odpowiedzi na pytanie, dlaczego osoby już dotknięte innymi formami niesprawiedliwości są dodatkowo narażone

na negatywne skutki dla środowiska [Schlosberg, Collins, 2014]? W latach 90. XX w. rozwinęła się koncepcja sprawiedliwości klimatycznej, której postulaty zyskały na znaczeniu globalnym [Kashour, 2023]. Celem sprawiedliwości klimatycznej jest reagowanie na coraz bardziej zaostrzające się kryzysy spowodowane globalnym ociepleniem [Goodman, 2009]. Sprawiedliwość klimatyczna skupia się na wpływie i przeżyciu lokalnych społeczności, różnym stopniu ich podatności oraz potrzebach dotyczących suwerenności i działania społeczności [Schlosberg, Collins, 2014].

Od XXI w. koncepcja sprawiedliwej transformacji jest uwzględniana w negocjacjach dotyczących zmian klimatu i wdrażania gospodarki niskoemisyjnej celem osiągnięcia neutralności klimatycznej [Pai et al., 2020]. Pojęcie sprawiedliwej transformacji, podobnie jak dyskurs sprawiedliwości klimatycznej ma swoje źródło w sprawiedliwości środowiskowej [Dwarkasing, 2023]. Kashour [2023] określił sprawiedliwą transformację „procesem odchodzenia od gospodarki opartej na paliwach kopalnych na rzecz gospodarki opartej na czystej energii, przy jednoczesnej ochronie społeczności o niskich dochodach i gałęzi przemysłu charakteryzujących się wysoką emisją dwutlenku węgla”. W preambule *Porozumienia Paryskiego* sprawiedliwą transformację zdefiniowano jako „tworzenie godnej pracy i wysokiej jakości miejsc pracy zgodnie z priorytetami rozwojowymi, które zostały określone na szczęblu narodowym” [Fitz-Henry, Klein, 2024]. Zatem sprawiedliwa transformacja ma na celu łagodzenie społecznych i ekonomicznych konsekwencji zmian przemysłowych wynikających z wycofywania się z paliw kopalnych i gospodarek wysokoemisyjnych na rzecz gospodarek niskoemisyjnych. Co istotne, ciężar tych zmian nie powinien spoczywać na pracownikach i lokalnych społecznościach [Cha, Pastor, 2022].

Proces sprawiedliwej transformacji można rozpatrywać w czterech wymiarach: sprawiedliwości dystrybucyjnej, sprawiedliwości proceduralnej, sprawiedliwości uznania oraz sprawiedliwości naprawczej [Carley, Konisky, 2020; Schuster et al., 2023] (por. tabela 11.1).

Wyzwaniem dla sprawiedliwej transformacji jest stosowanie podejścia opartego na wszystkich czterech wymiarach. Tym bardziej że wszyscy uczestnicy procesu sprawiedliwej transformacji powinni dążyć do równej redystrybucji korzyści, tak aby uniknąć nadmiernych obciążeń wymierzonych w jakąkolwiek konkretną grupę interesariuszy. Kluczowe jest również zapewnienie odpowiednich usług energetycznych [McCauley et al., 2013; Schuster et al., 2023].

Tabela 11.1. Wymiary sprawiedliwej transformacji

Wymiary sprawiedliwej transformacji	Znaczenie
sprawiedliwość dystrybucyjna	• zwraca uwagę na nierówną alokację korzyści i problemów dla środowiska, a także nierówny rozkład obciążeń; • konieczne jest wypracowanie sprawiedliwego podziału korzyści i obciążeń związanych z decyzjami środowiskowymi i energetycznymi;
sprawiedliwość proceduralna	• niezbędne są sprawiedliwe procedury dotyczące wszystkich interesariuszy; • w procesie podejmowania decyzji powinni uczestniczyć wszyscy interesariusze; • procedury energetyczne powinny być inkluzyjne dla wszystkich grup; • niezbędnymi elementami sprawiedliwości proceduralnej są bezstronność oraz brak dyskryminacji;
sprawiedliwość uznania	• podkreśla się konieczność sprawiedliwej reprezentacji jednostek, którym powinny być zaoferowane pełne i równe prawa polityczne; • ważne jest szanowanie rozbieżnych stanowisk, które mogą wynikać z rozbieżnych uwarunkowań kulturowych, np. związanych z różnicami kulturowymi; • niezwykle istotne jest zrozumienie historycznych i bieżących nierówności związanych z procesem sprawiedliwej transformacji, przy czym uznaje się, że część osób może ucierpieć w związku z podejmowanymi decyzjami dotyczącymi transformacji energetycznej ochrony środowiska;
sprawiedliwość naprawcza	• podkreśla znaczenie relacji międzyludzkich; • celem nie powinno być wymierzanie kar, ale naprawianie krzywd i koncentrowanie się na potrzebach poszczególnych jednostek oraz społeczności; • istotne jest również zaangażowanie rządu lub innego podmiotu w celu uniknięcia niesprawiedliwości dystrybucyjnej, proceduralnej lub uznania.

Źródło: opracowanie własne na podstawie przeglądu literatury: Carley, Konisky [2020]; McCauley et al. [2013]; Pai et al. [2020]; Schuster et al. [2023]; Tikkakoski et al. [2024].

W literaturze przedmiotu nie ma jednej spójnej definicji dla sprawiedliwej transformacji, jednak można zauważyć kilka wspólnych elementów. Sprawiedliwa transformacja dotyczy wycofywania się z wykorzystywania paliw kopalnych i łagodzenia skutków gospodarczych i społecznych tej zmiany [Cha, Pastor, 2022]. Warto dodać, że część definicji sprawiedliwej transformacji odnosi się do praw rdzennej ludności i sprawiedliwości środowiskowej. W tym aspekcie podkreśla się, że sprawiedliwa transformacja powinna przyczynić się do zwalczania wyzysku, a także nierówności środowiskowych, energetycznych, klimatycznych i gospodarczych [Bainton et al., 2021; Wang, Lo, 2021]. Ważnym elementem rozważań o sprawiedliwej transformacji jest też kontekst etyczny. Proces ten, pomimo konsekwencji dla regionów górniczych, przynosi korzyści krajom globalnej Północy. Z kolei, proces sprawiedliwej transformacji jest postrzegany

jako niesprawiedliwy dla krajów globalnego Południa w związku z nadmierną eksploatacją surowców [Cha, Pastor, 2022].

Podsumowując, można stwierdzić, że w literaturze brak jest jednej spójnej definicji sprawiedliwej transformacji, niemniej jednak można zauważyć kilka wspólnych elementów. Sprawiedliwa transformacja dotyczy wycofywania się z paliw kopalnych i łagodzenia skutków gospodarczych i społecznych tej zmiany, ze szczególnym uwzględnieniem kontekstu etycznego.

11.3. Sprawiedliwa transformacja a zrównoważony rozwój

Koncepcja sprawiedliwej transformacji i zrównoważonego rozwoju to wzajemnie powiązane i uzupełniające się podejścia do rozwiązywania wyzwań środowiskowych, społecznych i gospodarczych. Koncepcja sprawiedliwej transformacji podkreśla potrzebę zapewnienia, że przejście na bardziej zrównoważoną gospodarkę nie ograniczy potrzeb i możliwości rozwoju pracowników i społeczności uzależnionych od branż, które są poddawane transformacji ze względu na restrykcje środowiskowe. Koncepcja ta obejmuje wspieranie pracowników i społeczności za pomocą takich środków jak: programy przekwalifikowania, tworzenie miejsc pracy w nowych proekologicznych branżach, czy też ochrona socjalna i inicjatywy na rzecz rozwoju społeczności [Henry et al., 2020; Wang, Lo, 2021]. Celem jest zapewnienie przejścia na zrównoważoną gospodarkę w sposób sprawiedliwy i sprzyjający włączeniu społecznemu, korzystny dla wszystkich zainteresowanych stron [Wang, Lo, 2021; Williams, Doyon, 2019].

Zrównoważony rozwój odnosi się do zaspokajania potrzeb obecnych pokoleń bez ograniczania możliwości rozwoju przyszłych pokoleń do zaspokajania ich własnych potrzeb [Karmowska, 2017; Urbaniec, Halavach, 2008]. Obejmuje on równoważenie wzrostu gospodarczego, sprawiedliwości społecznej i ochrony środowiska w celu stworzenia odpornego i dobrze prosperującego społeczeństwa. Podejście to podkreśla znaczenie włączenia kwestii środowiskowych do procesów decyzyjnych, promowania równości i integracji społecznej oraz wspierania dobrobytu gospodarczego z poszanowaniem ograniczonych możliwości planety [Hopwood et al., 2005; Kołodko, 2014; Urbaniec, 2016].

Williams i Doyon [2019] wskazują, że osiągnięcie transformacji w kierunku zrównoważonego rozwoju możliwe jest tylko wtedy, gdy będzie ona sprawiedliwa. Adaptacja do nowych ścieżek rozwoju i łagodzenie skutków będą miały różnorodne konsekwencje społeczne. Istotne jest utrzymanie społecznej spójności

poprzez aktywne zaangażowanie społeczeństwa w proces podejmowania decyzji. Umożliwia to równy dostęp do zasobów i promuje uczestnictwo, co jest kluczowe dla osiągnięcia zrównoważonego postępu [Tikkakoski et al., 2024]. Istotne jest również eliminowanie nierówności środowiskowych i społeczno-gospodarczych. Budowanie gospodarki zrównoważonej wymaga sprawiedliwego uczestnictwa, sprawiedliwej dystrybucji i sprawiedliwej rekompensaty, tak aby wszyscy mieli równe szanse. W przeciwnym razie sprawiedliwa transformacja i przechodzenie w stronę gospodarki niskoemisyjnej nie będą trwałe [Otlhogile, Shirley, 2023].

Sprawiedliwa transformacja nadaje priorytet równości społecznej poprzez zapewnienie sprawiedliwego podziału kosztów i korzyści transformacji pomiędzy wszystkich członków społeczeństwa. Powinna ona uwzględniać nierówności społeczne w zakresie dostępu do zasobów, edukacji, opieki zdrowotnej czy możliwości ekonomicznych [Carley, Konisky, 2020; McCauley et al., 2013; Pai et al., 2020]. Nierówności w edukacji mogą prowadzić do utrwalania się ubóstwa i braku równości szans. Sprawiedliwa transformacja powinna obejmować inwestycje w system edukacji, zapewniając dostęp dla wszystkich niezależnie od ich pochodzenia czy statusu społecznego. Wyzwaniem jest eliminacja tych nierówności poprzez polityki i działania, które promują równość szans [Sun et al., 2023]. Obejmuje to wspieranie społeczności i pracowników poprzez sieci zabezpieczeń społecznych, programy szkoleń zawodowych oraz inwestycje w edukację i opiekę zdrowotną. Istotne jest także zaangażowanie społeczności lokalnych w proces decyzyjny, aby mieć pewność, że ich głosy zostaną wysłuchane, a ich obawy wyjaśnione.

Proces sprawiedliwej transformacji jest silnie związany z koncepcją gospodarki niskoemisyjnej. Transformacja energetyczna obejmuje odchodzenie od paliw kopalnych przy jednoczesnym zwiększaniu udziału energii odnawialnej [Wang, Lo, 2021], przy czym, proces transformacji w stronę gospodarki niskoemisyjnej jest postrzegany jako wieloaspektowy, gdyż wiąże się zarówno z korzyściami, jak i zagrożeniami. Wśród pozytywnych aspektów wymienia się: postęp technologiczny i restrukturyzację przemysłu, wdrożenie zielonych technologii ograniczenie ubóstwa czy bardziej odporny system energetyczny [Allen et al., 2019; Healy, Barry, 2017; Wang, Lo, 2021; Shangguang Yang et al., 2018]. Pomimo że rozwój odnawialnych źródeł energii jest jednym z kluczowych narzędzi wdrażania zrównoważonego rozwoju, to transformacja energetyczna w stronę gospodarki niskoemisyjnej wiąże się z licznymi wyzwaniami, np. zmiany na rynku pracy, zmniejszenie dochodów z podatków lokalnych w zakresie paliw

kopalnych, ubóstwo energetyczne, które jest związane m.in. z nierównomiernym rozmieszczeniem niskoemisyjnych technologii energetycznych [Janikowska, Kulczycka, 2021; Middlemiss, 2020; Schlosberg, Collins, 2014; Wang, Lo, 2021].

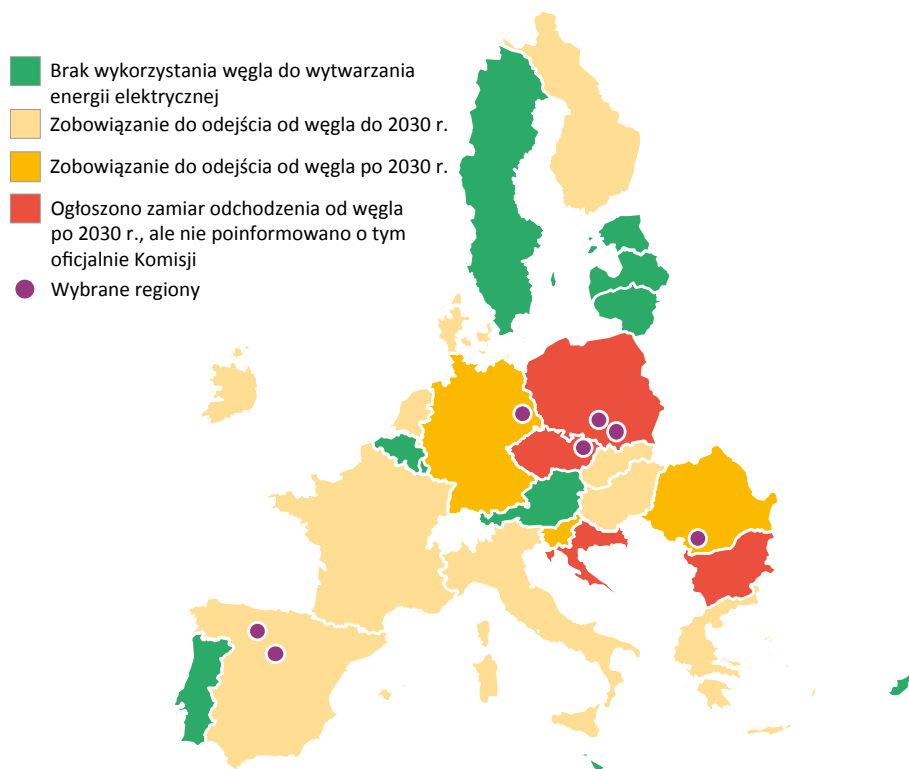
Podsumowując, sprawiedliwa transformacja jest szczególną koncepcją w ramach zrównoważonego rozwoju, koncentrującą się na zapewnieniu sprawiedliwości i równości w przejściu do bardziej zrównoważonej gospodarki. Łącząc te dwie koncepcje, decydenci polityczni i interesariusze mogą dążyć do budowania przyszłości, która będzie nie tylko zrównoważona pod względem środowiskowym, ale także sprawiedliwa społecznie i dostatnia ekonomicznie dla wszystkich. Dzięki skoordynowanym wysiłkom sprawiedliwa transformacja może przyczynić się do budowy bardziej odpornego i inkluzyjnego społeczeństwa, które zaspokaja potrzeby obecnych i przyszłych pokoleń.

11.4. Szanse i wyzwania związane ze sprawiedliwą transformacją w regionach górniczych Unii Europejskiej

Sprawiedliwa transformacja kładzie nacisk na kwestie środowiskowe poprzez promowanie czystszych technologii i redukcję emisji gazów cieplarnianych. Kluczowe znaczenie w przeciwdziałaniu zmianom klimatu przypisuje się redukcji zużycia energii z konwencjonalnych źródeł [Cha, Pastor, 2022]. Przejście na odnawialne źródła energii, takie jak energia słoneczna i wiatrowa, może pomóc złagodzić zmiany klimatyczne i poprawić jakość powietrza. Jednocześnie podkreśla się obawy dotyczące sprawiedliwości i równości w kontekście globalnej dekarbonizacji, zmian klimatu i przejścia na gospodarkę niskoemisyjną [Healy, Barry, 2017; Sovacool et al., 2017; Sovacool, Dworkin, 2015]. Zmiany klimatu są postrzegane jako problem złożony i abstrakcyjny, co utrudnia predykcję rzeczywistych konsekwencji. Dodatkowo skutki zmian klimatu są częściowo odległe w czasie i asymetryczne, ponieważ nie wszystkie regiony ucierpią w takim samym stopniu. Sprawiedliwość energetyczna może bezpośrednio wpłynąć na źródło utrzymania społeczeństwa, więc korzyści i koszty związane z systemem energetycznym muszą być rozdzielone sprawiedliwie, a proces podejmowania decyzji w zakresie transformacji energetycznej powinien być bezstronny [Hefron, McCauley, 2014; Sovacool, Dworkin, 2015]. Sprawiedliwa transformacja i zmiany klimatu postrzegane są jako najważniejsze wyzwanie długoterminowe dla Unii Europejskiej. Jednocześnie zróżnicowany poziom społeczno-gospodarczy

poszczególnych państw członkowskich wpływa na nierówności energetyczne, w tym nierówności w zużyciu energii przez gospodarstwa domowe [Kashour, 2023]. Proces stopniowego odchodzenia od węgla w poszczególnych państwach UE przedstawiono na rysunku 11.1.

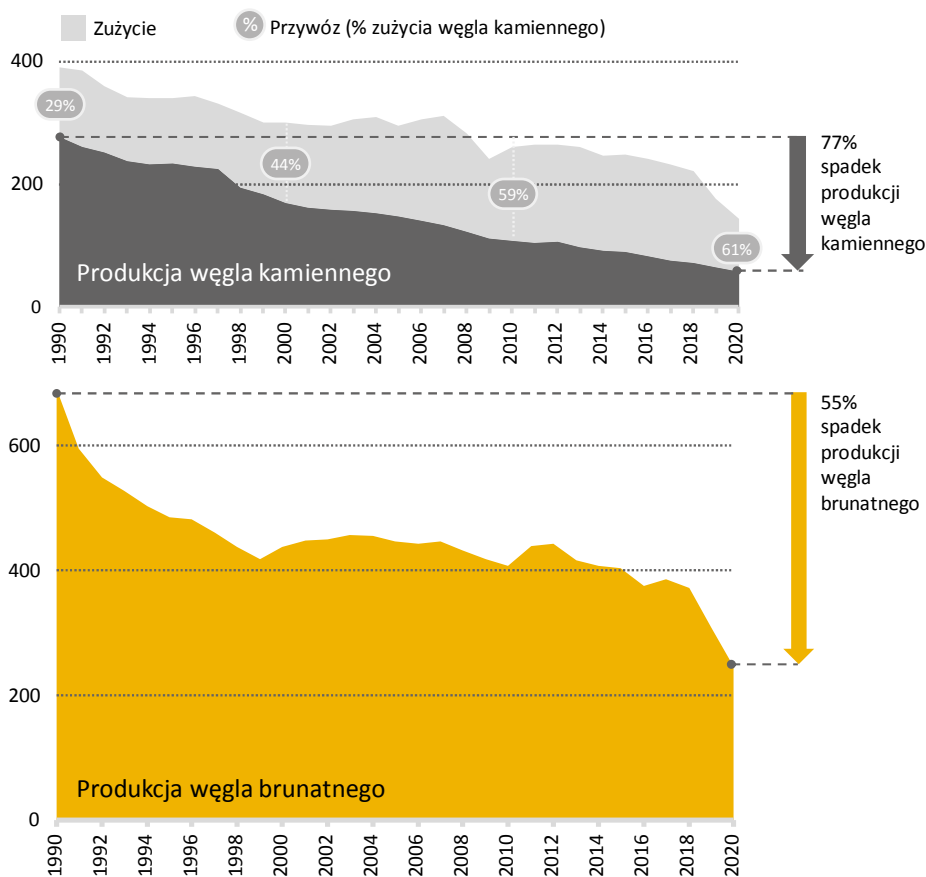
Rysunek 11.1. Proces stopniowego odchodzenia od węgla w poszczególnych państwach UE (stan na maj 2022 r.)

Źródło: Europejski Trybunał Obrachunkowy [2022].

W ciągu ostatnich dziesięcioleci produkcja i zużycie węgla w Unii Europejskiej uległy zmniejszeniu, co było spowodowane zamykaniem kopalń, a także rozwojem odnawialnych źródeł energii [Kapetaki et al., 2020]. W latach 2018–2022 Unia Europejska ograniczyła zużycie węgla kamiennego o 25%, a węgla brunatnego o 20% [Eurostat, 2023]. Węgiel brunatny (w tym lignit) jest wydobywany głównie w kopalniach odkrywkowych, natomiast węgiel kamienny (w tym węgiel energetyczny, koksowy i antracyt) – w podziemnych. Poniższy rysunek pokazuje, jak ewoluowała produkcja i wykorzystanie węgla w latach 1990–2020.

Rysunek 11.2. Produkcja i zużycie węgla w UE-27 (w mln ton)

Źródło: Europejski Trybunał Obrachunkowy [2022].

Przechodzenie na gospodarkę niskoemisyjną będzie stanowiło duże wyzwanie zarówno dla regionów o tradycji górniczej, jak i dla całych gospodarek. Proces ten będzie bardzo złożony i obejmie nie tylko transformację energetyczną, ale również zmiany o charakterze gospodarczym i transformację rynku pracy [Henry et al., 2020; Janikowska, Kulczycka, 2021; Nowakowska et al., 2021]. Wpływ sprawiedliwej transformacji może być głęboki i dalekosiężny, obejmujący różne aspekty gospodarki, społeczeństwa i środowiska w regionach górniczych. Sprawiedliwa transformacja przyczynia się do odejścia od wydobywania węgla i rozwoju przemysłu w kierunku bardziej zrównoważonej gospodarki, przy czym zmiany w górnictwie węgla kamiennego wydają się być nieuchronne ze względu na brak efektywności ekonomicznej, coraz mniejsze wydobywanie oraz konieczność dostosowania się do wymogów rynku [Kosiarz, 2022].

Łącznie, w Unii Europejskiej około 237 tys. miejsc pracy związanych jest z sektorem węglowym, z czego większość z górnictwem węgla (185 tys. miejsc pracy). Około połowy tych miejsc pracy zlokalizowanych jest w Polsce, a pozostałe w Niemczech, Czechach, Rumunii, Bułgarii, Grecji i Hiszpanii [Dias et al., 2018]. Proces dekarbonizacji w Unii Europejskiej ma spowodować redukcję zatrudnienia w kopalniach odpowiednio o 76 tys. osób do 2025 r. oraz 154 tys. osób do 2050 r. [Janikowska, Kulczycka, 2021].

Odejście od górnictwa opartego na węglu może wprawdzie prowadzić do utraty miejsc pracy w perspektywie krótkoterminowej, ale sprawiedliwa transformacja wymaga wysiłków na rzecz stworzenia nowych możliwości zatrudnienia w innych sektorach. Można to osiągnąć poprzez ukierunkowane inwestycje w projekty infrastrukturalne, inicjatywy w zakresie energii odnawialnej oraz programy przekwalifikowania pracowników przemysłu węglowego, aby mogli podjąć zatrudnienie w innych sektorach. Sprawiedliwa transformacja i wdrażanie gospodarki niskoemisyjnej sprawiają, że rośnie zapotrzebowanie na wykwalifikowanych pracowników do produkcji, instalowania, obsługi, konserwacji, regulowania i wykorzystania nowych technologii. Zatem umiejętności ekologiczne są niezbędne dla gospodarki niskoemisyjnej, a jakość edukacji ma bardzo duże znaczenie w ich kształtowaniu [Bray et al., 2022]. Inwestowanie w rynek pracy i dobrobyt pracowników jest niezbędnym elementem, gdyż wtedy pracownicy staną się zwolennikami sprawiedliwej transformacji [Velicu, Barca, 2020]. Jest to szczególnie ważne, gdyż powszechna narracja „praca kontra środowisko” wywołuje niepokój związany ze sprawiedliwą transformacją [Rosemberg, 2017].

W obliczu sprawiedliwej transformacji ważne jest także zachowanie dziedzictwa kulturowego. Sprawiedliwa transformacja powinna zabezpieczyć historyczne znaczenie branż, takich jak wydobywanie węgla, i wspierać wysiłki na rzecz zachowania zabytków kultury, tradycji i społeczności związanych z tymi branżami. Chroniąc swoje dziedzictwo kulturowe, regiony górnicze mogą rozwijać turystykę, wymianę kulturalną i spójność społeczną.

Sprawiedliwa transformacja stwarza szansę na wspieranie innowacyjności i przedsiębiorczości w regionach górniczych. Inwestując w badania i rozwój, wspierając startupy i zapewniając zachęty dla przedsiębiorstw do przyjęcia zrównoważonych praktyk, regiony te mogą stymulować wzrost gospodarczy, jednocześnie podejmując działania prośrodowiskowe i prospołeczne [Urbaniec, 2018]. Zachęcanie do innowacji może prowadzić do pojawienia się nowych

gałęzi przemysłu i technologii, które przyczyniają się do konkurencyjności i odporności regionów [Kivimaa et al., 2022; Yang et al., 2023; Urbaniec, 2009].

Zestawienie głównych szans i wyzwań związanych ze sprawiedliwą transformacją w regionach górniczych Unii Europejskiej przedstawia tabela 11.2.

Tabela 11.2. Szanse i wyzwania związane ze sprawiedliwą transformacją w regionach górniczych UE

Szanse	Wyzwania
• <i>ochrona środowiska i poprawa jakości powietrza</i> – przejście na odnawialne źródła energii, takie jak energia słoneczna i wiatrowa, pomoże złagodzić zmiany klimatyczne i poprawić jakość powietrza • <i>równość społeczna i energetyczna</i> – sprawiedliwa transformacja promuje sprawiedliwość energetyczną, gdzie korzyści i koszty systemu energetycznego są rozdzielane sprawiedliwie, a proces podejmowania decyzji jest bezstronny • <i>tworzenie nowych miejsc pracy</i> – inwestycje w zielone technologie i odnawialne źródła energii stwarzają nowe możliwości zatrudnienia, wspierając przekwalifikowanie pracowników przemysłu węglowego • <i>innowacje i przedsiębiorczość</i> – wspieranie innowacji i przedsiębiorczości w regionach górniczych poprzez inwestycje w badania i rozwój oraz startupy, co przyczynia się do wzrostu gospodarczego • <i>dywersyfikacja gospodarcza</i> – rozwój nowych gałęzi przemysłu i technologii oraz modernizacja infrastruktury mogą prowadzić do bardziej zróżnicowanej i odporniejszej gospodarki regionalnej • <i>zachowanie dziedzictwa kulturowego</i> – sprawiedliwa transformacja może wspierać zachowanie dziedzictwa kulturowego regionów górniczych, co przyczynia się do rozwoju turystyki i spójności społecznej	• <i>potrzeba znacznych inwestycji</i> – przejście na gospodarkę niskoemisyjną wymaga dużych inwestycji w modernizację infrastruktury energetycznej, transportowej i budynkowej • <i>nierówności energetyczne</i> – zróżnicowany poziom społeczno-gospodarczy poszczególnych państw członkowskich UE wpływa na nierówności energetyczne, w tym nierówności w zużyciu energii przez gospodarstwa domowe • <i>utrata miejsc pracy w krótkim okresie</i> – zamknięcie kopalń i redukcja zatrudnienia w sektorze węglowym prowadzą do utraty miejsc pracy, co wymaga wsparcia społecznego i programów przekwalifikowania • <i>asymetryczne skutki zmian klimatu</i> – skutki zmian klimatu są częściowo odległe w czasie i asymetryczne, ponieważ nie wszystkie regiony ucierpią w takim samym stopniu • <i>zachowanie społecznej i ekonomicznej spójności</i> – proces transformacji musi uwzględniać potrzeby społeczności lokalnych, aby zapobiec marginalizacji i pogłębianiu nierówności społecznych • <i>wyzwania kulturowe i tożsamościowe</i> – przejście od tradycyjnych branż górniczych do nowych sektorów może wpłynąć na tożsamość społeczności lokalnych i wymagać działań na rzecz zachowania ich dziedzictwa kulturowego

Źródło: opracowanie własne.

Przejście na bardziej zrównoważoną gospodarkę może wymagać znacznych inwestycji w modernizację infrastruktury, np. modernizację systemów transportowych, poprawę efektywności energetycznej budynków oraz modernizację obiektów gospodarki wodno-ściekowej. Inwestycje w zrównoważoną infrastrukturę nie tylko tworzą miejsca pracy i stymulują działalność gospodarczą, ale także poprawiają jakość życia mieszkańców i zmniejszają ślad środowiskowy

regionu. Innym ze sposobów na zachowanie dobrej kondycji gospodarczej jest rozbudowanie bazy przemysłowej, ukierunkowanej na przetwórstwo przemysłowe [Janik, 2019]. Przykładowo, to udało się zrealizować w dwóch regionach postgórniczych: Nord-pas-de-Calais we Francji i Zagłębiu Ruhry w Niemczech [Abraham, 2017; Arora, Schroeder, 2022; Galgoczi, 2014; Vervaeke, Lefebvre, 2002].

Sprawiedliwa transformacja może zatem przyczynić się do ogólnego zrównoważonego rozwoju regionów górniczych poprzez wspieranie innowacji, pozytywnie inwestycji i zwiększanie konkurencyjności [Urbaniec, 2018]. Ponadto sprawiedliwa transformacja ma potencjał do katalizowania zrównoważonego rozwoju poprzez promowanie dywersyfikacji gospodarczej, tworzenie nowych miejsc pracy, ochronę środowiska, zwiększanie równości społecznej i wspieranie rozwoju regionalnego. Jednak osiągnięcie tych celów będzie wymagało wspólnych wysiłków ze strony rządu, sektora przemysłu, społeczeństwa obywatelskiego i społeczności lokalnych w celu współpracy oraz wdrożenia polityk i inicjatyw, które będą wspierać sprawiedliwą transformację.

11.5. Podsumowanie

Celem rozdziału była ocena wpływu sprawiedliwej transformacji na zrównoważony rozwój regionów górniczych w Unii Europejskiej oraz identyfikacja szans i wyzwań związanych z wdrażaniem sprawiedliwej transformacji. Sprawiedliwa transformacja jest koncepcją, która odnosi się do procesu zmian społecznych, gospodarczych i środowiskowych w celu zwiększenia równości społecznej, ochrony środowiska i zrównoważonego rozwoju.

Sprawiedliwa transformacja wiąże się z kilkoma kluczowymi aspektami. Jednym z elementów jest dywersyfikacja gospodarki, transformacja i wdrożenie zielonych technologii [Healy, Barry, 2017]. Oznacza to inwestycje w inne sektory, takie jak technologie niskoemisyjne, energetykę odnawialną, przemysł zaawansowanych technologii, turystykę czy usługi. Sprawiedliwa transformacja jest zatem kluczowym narzędziem w walce o ochronę środowiska. Poprzez inwestycje w sektory ekologiczne, rozwój nowych technologii oraz wsparcie dla przedsiębiorstw działających z poszanowaniem środowiska, sprawiedliwa transformacja nie tylko minimalizuje negatywne oddziaływanie człowieka na planetę, ale także przyczynia się do tworzenia bardziej zrównoważonych społeczności i gospodarek.

Niepokój związany ze sprawiedliwą transformacją wymaga również odpowiedniego wsparcia. Proces transformacji musi uwzględniać potrzeby społeczności lokalnych, zapewniając im wsparcie w trudnym okresie zmian, np. poprzez programy pomocy społecznej, inwestycje w infrastrukturę społeczną oraz promowanie dialogu społecznego i partycypacji mieszkańców w procesie decyzyjnym. Niemniej istotne w tym kontekście jest tworzenie nowych miejsc pracy. Realizacja sprawiedliwej transformacji nie tylko przyczynia się do ochrony środowiska naturalnego i zrównoważonego rozwoju, ale także stwarza nowe możliwości zatrudnienia i wspiera rozwój społeczno-gospodarczy. W tym celu potrzebne są programy szkoleniowe, które będą wspierać przekwalifikowywanie się pracowników i dostosowywanie się do zmieniających się wymagań rynku pracy.

Wdrożenie sprawiedliwej transformacji wymaga także szerokiej współpracy na wielu płaszczyznach, od rządowych decydentów i instytucji po przedsiębiorstwa, organizacje społeczne i obywateli. Kluczowe jest zapewnienie, aby żadna grupa społeczna nie została pominięta w procesie transformacji, co gwarantuje sprawiedliwy podział korzyści, jakie z niej płyną. Dążenie do równowagi pomiędzy aspektami społecznymi, ekonomicznymi i ekologicznymi będzie kluczowe dla osiągnięcia trwałego i zrównoważonego rozwoju. Partnerstwo pozwala na lepsze wykorzystanie zasobów i kompetencji oraz zapewnia, że proces transformacji jest jak najbardziej kompleksowy i zrównoważony.

Podsumowując, sprawiedliwą transformację można rozpatrywać jako wyzwanie, ale także jako szansę na stworzenie nowej przyszłości, która będzie oparta na zrównoważonym rozwoju, nowych technologiach i lepszej jakości życia mieszkańców. Wdrażanie sprawiedliwej transformacji wymaga podejścia uwzględniającego różnorodność potrzeb społeczeństwa, jednocześnie dążąc do osiągnięcia celów zrównoważonego rozwoju i równości społecznej. W kontekście Społecznej Gospodarki Rynkowej sprawiedliwa transformacja integruje zasady równości, solidarności i współpracy, co sprzyja budowaniu bardziej sprawiedliwego i zrównoważonego społeczeństwa. Społeczna Gospodarka Rynkowa, która łączy wolny rynek z polityką społeczną, może być skuteczną koncepcją wspierającą sprawiedliwą transformację, poprzez promowanie odpowiedzialnych praktyk biznesowych, ochronę praw pracowników oraz inwestycje w rozwój społeczny.

12. WPŁYW WYBUCHU WOJNY W UKRAINIE NA NIEMIECKĄ GOSPODARKE I ZIELONĄ TRANSFORMACJĘ W NIEMCZACH

12.1. Wprowadzenie

W dniu 24 lutego 2022 r. rozpoczęła się brutalna agresja Rosji przeciw Ukrainie. Konflikt ten narastał stopniowo od 2004 r., kiedy to na jesieni, wskutek sfałszowanych wyborów prezydenckich, wybuchła w Ukrainie pomarańczowa rewolucja. Celem fałszerstw wyborczych była próba wyeliminowania przez Rosję kandydata na prezydenta Ukrainy – Wiktora Juszczenki. Sytuacja ta doprowadziła do masowych protestów społeczeństwa ukraińskiego, w szczególności w stolicy kraju – Kijowie [Kozłowski, 2016]. W 2014 r. miało miejsce dalsze rozszerzenie tego konfliktu wskutek bezprawnej aneksji przez Rosję Krymu [Rydel, 2018], a w 2022 r. wojna z tamtych terenów przeniosła się na terytorium całej Ukrainy. Brutalny charakter działań wojennych, w szczególności działania wobec ludności cywilnej naruszające konwencję genewską, wstrząsnął opinią światową i dotychczasowym porządkiem międzynarodowym³¹.

W sąsiadujących z Ukrainą krajach, w tym w Polsce, pojawiły się obawy o możliwość dalszej eskalacji tego konfliktu i rozszerzenia go na terytorium swojego kraju, co wywarło wpływ zarówno na obniżenie poczucia bezpieczeństwa w regionie, jak i na sytuację ekonomiczno-społeczną, w tym na utrudnienia w prowadzeniu działalności gospodarczej firm, wzrost cen, szczególnie

* Dr Katarzyna Kamińska – Szkoła Główna Handlowa w Warszawie, ORCID: 0000-0003-0497-7452, e-mail: kkamins@sgh.waw.pl.

³¹ Od 24 lutego 2022 r., kiedy to rozpoczął się zakrojony na szeroką skalę atak zbrojny Federacji Rosyjskiej na Ukrainę, do 10 września 2023 r. Biuro Wysokiego Komisarza ONZ ds. Praw Człowieka [OHCHR] odnotowało 27 149 ofiar cywilnych w tym kraju: 9 614 zabitych i 17 535 rannych, <https://www.ohchr.org/en/news/2023/09/ukraine-civilian-casualty-update-11-september-2023> [dostęp: 10/09/2023].

związanych z kosztami energii, zerwanie łańcuchów dostaw, eliminowanie zależności energetycznej od Rosji, konieczność zorganizowania pomocy licznie napływającym z Ukrainy migrantom oraz podjęcie działań związanych ze wzrostem wydatków na obronność³².

Wojna w Ukrainie może być traktowana jako punkt zwrotny dla światowego bezpieczeństwa, międzynarodowej gospodarki i globalnej architektury energetycznej [Krzykowski, 2022]. Przed jej wybuchem gospodarka światowa zmagiała się z konsekwencjami pandemii COVID-19 i kryzysu nim wywołanego, a także w wielu krajach, w tym szczególnie w Unii Europejskiej, podejmowano działania w zakresie wdrożenia idei zielonej transformacji. Celem artykułu jest określenie, w jaki sposób wojna na Ukrainie wpłynęła na niemiecką gospodarkę i osiągnięcie celów zielonej transformacji.

12.2. Konsekwencje wybuchu wojny w Ukrainie dla sektora energetycznego Niemiec

Wybuch wojny w Ukrainie wywarł znaczący wpływ na niemiecką gospodarkę. Przede wszystkim ujawnił jej silne uzależnienie od dostaw gazu ziemnego z Rosji. Gaz odgrywa kluczową rolę w niemieckiej gospodarce i znajduje się na drugim miejscu po ropie naftowej w miksie energetycznym. W 2021 r. 26,7% zużytej energii pierwotnej pochodziło z gazu ziemnego, 31,8% z ropy naftowej, 16,1% z OZE, 9,3% z węgla brunatnego, 8,6% z węgla kamiennego, 6,2% z energii jądrowej i 1,3% – pozostałe [AG Energiebilanzen e.V., 2023].

Gaz ziemny jest podstawowym nośnikiem energii w niemieckim przemyśle, w tym szczególnie w przemyśle chemicznym. Dla samych gospodarstw domowych stanowił pierwsze źródło ciepła indywidualnego i sieciowego. Ponad połowa do tej pory importowanego surowca pochodziła z Rosji, a wszelkie potencjalne zagrożenia wynikające z tego faktu zwyczajnie w Niemczech bagatelizowano. Jednym ze wskazywanych w literaturze błędów popełnionych przez RFN był właśnie brak odpowiedniej dywersyfikacji źródeł dostaw energii [Kędziński, 2022]. Innym równie istotnym błędem w polityce energetycznej Niemiec był projekt Nord Stream 2. Inwestycja ta została zainicjowana przez niemieckie

³² Rok po rosyjskiej agresji na Ukrainę w lutym 2023 r. z ochrony czasowej w Polsce korzystało ok. 1 mln obywateli Ukrainy, w tym głównie kobiety i dzieci, <https://www.gov.pl/web/udsc/obywatele-ukrainy-w-polsce--aktualne-dane-migracyjne> [dostęp: 10/09/2023].

prywatne koncerny energetyczne – BASF/Wintershall i E.on/obecnie Uniper oraz francuski Engie, austriacki OMV i holenderski Shell, ale politycznie była wspierana przez rząd federalny. W 2015 r. słynący z politycznej niezależności Bundeskartellamt wydał zgodę na utworzenie konsorcjum Nord Stream 2, które miało odpowiadać za realizację projektu o tej samej nazwie. Można przypuszczać, że z jednej strony Niemcom mogło chodzić o przekierowanie do nich rosyjskich dostaw krótszą drogą, ale też o potencjalny sukces tego przedsięwzięcia, które pozwoliłoby im uzyskać wiodącą rolę centralnego hubu gazowego w Europie [Kędziński, 2022]. Sytuacja ta mogłaby spowodować obniżenie kosztów importu gazu ziemnego, potrzebnego m.in. do produkcji w przemyśle chemicznym, co umożliwiłoby również obniżenie jej kosztów i utrzymanie konkurencyjności gospodarki. Inną potencjalną możliwością byłby reeksport tego surowca do odbiorców z innych krajów. Niestety, w dążeniu do realizacji projektu NS2 zignorowano stanowiska 10 państw, w tym Polski, Ukrainy, Litwy, Łotwy, Estonii i Włoch, a także unijnych instytucji – Parlamentu Europejskiego i Komisji Europejskiej oraz USA. Niemcy zlekceważyły nie tylko zagrożenia o charakterze gospodarczym i politycznym wynikające ze zwiększania zależności od Rosji, ale cele unijnej polityki energetycznej oraz bezpieczeństwo w regionie. Przewodniczący Bundestagu Wolfgang Schäuble (CDU) co prawda wyrażał zrozumienie zastrzeżeń dotyczących NS2: „Ignorowanie poglądów naszych wschodnich sąsiadów nie jest jednym z najważniejszych punktów niemieckiej polityki i zniszczyło wiele zaufania”, ale z drugiej strony ostrzegł przeciwników projektu: „Sabotowanie projektu w określony sposób nie jest jednak rozsądnym rozwiązaniem z perspektywy ogólnoeuropejskiej” [Zeit Online, 2019]. Jednakże trzy lata później podczas wywiadu udzielonego stacji telewizyjnej ZDF z okazji 50. rocznicy jego wejścia do Bundestagu Schäuble powiedział, że infrastruktura Nord Stream 2 „była bardzo poważnym błędem. Przeciwno innym Europejczykom. Przeciwno Amerykanom” [Winkler, 2022].

Jeszcze przed wojną prognozowano, że Niemcy osiągną pozytywne efekty nadrabiania zaległości w zakresie produkcji gospodarczej, które pojawiłyby się w sytuacji zniesienia środków ochronnych przed globalną pandemią COVID-19. Jednakże skutki konfliktu i związanych z nim sankcji i kontrsankcji dla niemieckiej gospodarki spowodowały zmniejszenie szans na ich uzyskanie. Skutki rosyjskiej agresji szczególnie wyraźnie widać było na rynkach towarowych, gdzie odnotowano najsilniejszy wzrost cen surowców od czasu kryzysu naftowego w 1973 r. Podczas gdy w 2019 r. – tj. w okresie przed kryzysem – importowano

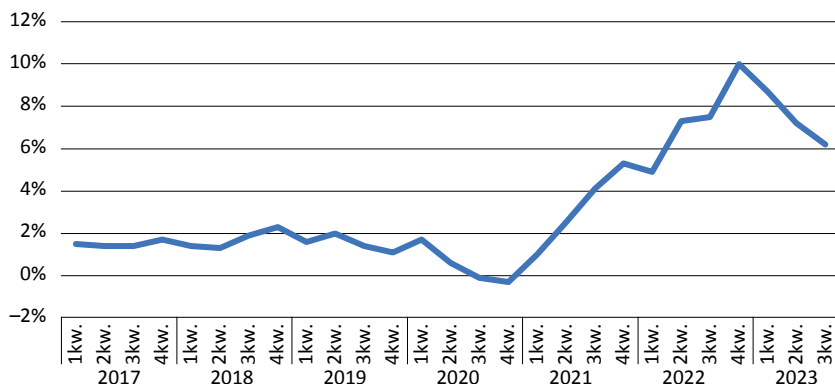
gaz, ropę, węgiel i energię elektryczną o wartości 69 mld EUR, koszty importu tych surowców energetycznych wzrosły ponad dwukrotnie do 156 mld EUR w 2022 r. Wynika to wyłącznie ze wzrostu cen: pod względem wartości energii w ubiegłym roku nie zaimportowano więcej niż w 2019 r. [DIHK, 2023].

W momencie rozpoczęcia wojny w Ukrainie rynki towarowe znajdowały się jeszcze w dość trudnej sytuacji w związku z konsekwencjami pandemii COVID-19 i kłopotami z utrzymaniem ciągłości łańcuchów dostaw. Od 24.02.2022 r. do 8.03.2022 r. indeks cen towarów wzrósł o 56,8%, co wynikało z występowania silnej wagi surowców energetycznych, których udział w imporcie wynosi 74,5% [Eurich, 2022, s. 811]. Ceny surowców energetycznych charakteryzowały się już i tak wysokim poziomem i niestabilnością, zanim rozpoczęła się wojna na Ukrainie, co wiązało się ze zwiększonym popytem na te surowce i ich niską podażą. Obserwowany od 24.02.2022 r. znaczący wzrost cen pokazuje pozycję Rosji jako jednego z największych dostawców energii na tym rynku. Rosnącą niepewność związaną ze zmniejszonymi wolumenami dostaw rosyjskiego gazu ziemnego od końca czerwca 2022 do całkowitego wstrzymania dostaw rosyjskiego gazu ziemnego na początku września 2022 r. spowodowały dalsze fluktuacje ich cen, co przyczyniło się do kolejnego ich wzrostu [Eurich, 2022, s. 812].

12.3. Stan niemieckiej gospodarki po wybuchu rosyjskiej agresji na Ukrainę

Jednym z problemów, który pojawił się w gospodarce niemieckiej w okresie pandemii COVID-19 i który nabrał przyspieszenia od momentu rozpoczęcia wojny w Ukrainie, był wzrost inflacji (por. rysunek 12.1).

Największe tempo wzrostu inflacji zanotowano w trzecim kwartale 2021 r. – na poziomie 4,1%. Natomiast już w drugim kwartale 2022 r. roczna stopa inflacji osiągnęła 7,3%, a w czwartym kwartale przekroczyła poziom dwucyfrowy – 10,4%. Był to najwyższy poziom tego wskaźnika, jaki pojawił się od czasu utworzenia RFN. Stało się tak w obliczu słabości euro, pogłębiającego się kryzysu energetycznego i utrzymujących się problemów z łańcuchem dostaw. Inflacja towarowa w tym kwartale wzrosła do 17,8% z poziomu 17,2% we wrześniu. Przyczyną tego wzrostu mogły być wysokie koszty energii oraz przyspieszenie podwyżek cen żywności. Wzrosły również koszty usług i o 1,8% ceny najmu. Odnotowano także silny wzrost cen produktów energetycznych, w tym gazu

Rysunek 12.1. Dynamika stopy inflacji w % w latach 2017–2023

Źródło: Trading Economics [2023].

ziemnego (109,8%), oleju opałowego (35,6%), energii elektrycznej (26,0%) i paliw silnikowych (22,3%). W ujęciu miesięcznym ceny konsumpcyjne w październiku wzrosły o 0,9%. Wskaźnik CPI, zharmonizowany w celu porównania z innymi krajami europejskimi, wzrósł o 11,6% w skali roku, co stanowi najwyższy poziom w historii, i wzrósł o 1,1% miesiąc do miesiąca [Statistisches Bundesamt, 2022]. Rząd niemiecki podjął działania mające na celu powstrzymanie dalszego wzrostu cen w gospodarce niemieckiej. Jednym z użytych narzędzi są hamulce cen prądu i gazu (*Strom- und Gaspreisbremsen*). Chodzi tu o utrzymywanie przez państwo pod kontrolą ceny podstawowego zużycia, dopiero powyżej tego poziomu staje się ono znacznie droższe. Istnieje fundusz pomocowy na olej opałowy i inne paliwa. Dla każdego klienta obowiązuje następująca zasada: nowa miesięczna opłata, którą konsumenci muszą płacić za energię elektryczną lub gaz, będzie w dalszym ciągu obliczana indywidualnie. To, ile pieniędzy można zaoszczędzić, zależy od zużycia i ustalonej w umowie ceny. Do najważniejszych elementów tego programu można zaliczyć poniżej wymienione aspekty [Verbraucherzentrale, 2023]:

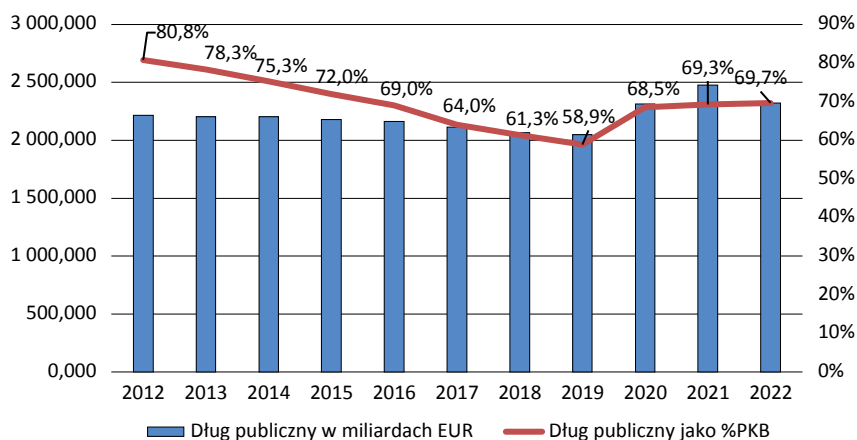
- Hamulce cenowe na gaz, ciepłownictwo i prąd uwzględnia się od 1 marca 2023 r. Państwo ogranicza w ten sposób ceny części zużycia energii. Hamulce cenowe obowiązywały z mocą wsteczną w styczniu i lutym 2023 r., a początkowo do końca 2023 r. Rząd federalny planuje przedłużenie do Wielkanocy 2024 r.;
- Istnieje możliwość otrzymania natychmiastowej pomocy w grudniu 2022 r.: klienci korzystający z gazu i sieci ciepłowniczych mogli zrzec się grudniowego odliczenia i zaksięgować je w następnym zestawieniu rocznym;

- Obniżono stawkę podatku od sprzedaży gazu z 19 do 7%. Ta tymczasowa obniżka podatku od sprzedaży dotyczyła również ciepła sieciowego i gazu płynnego;
- Umożliwiono również ulgi na ogrzewanie olejem opałowym, gazem płynnym, węglem lub drewnem (np. w postaci pelletu). Kraje związkowe uruchomiły portale aplikacyjne w maju 2023 r.

Pojawienie się tego programu najprawdopodobniej przyczyniło się do dalszej poprawy nastrojów wśród firm, ale także wśród konsumentów. Grudniowa pomoc nadzwyczajna rządu federalnego w postaci przejścia przez niego miesięcznych rabatów na gaz i ciepło przyczyniła się najprawdopodobniej do obniżenia wskaźnika inflacji o 1,4% do 8,6%. Tym samym ceny nośników energii mocno spadły w stosunku do poprzedniego miesiąca. Wskaźnik inflacji bazowej (bez żywności i energii) wyniósł prawdopodobnie +5,1% [BMWK, 2023]. W styczniu 2023 r., zgodnie z oczekiwaniami, poziom inflacji uległ obniżeniu poniżej 10% do 8,7% i zaczął systematycznie się obniżać do 6,2% w trzecim kwartale 2023 roku. Pomimo tego, poziom inflacji w 2023 roku był w Niemczech postrzegany jako wysoki [Tagesschau, 2023]. Powodem niepokoju był ciągły wzrost cen żywności, ale także energii elektrycznej. Konsumenci odczuwali skutki sytuacji na światowych rynkach energii. Od lipca do sierpnia 2023 r. ceny wzrosły o 0,3%, jednak poszczególne wzrosty cen są bardzo zróżnicowane. Oprócz żywności, wzrost cen był szczególnie wysoki w przypadku energii elektrycznej. „Wzrost cen żywności i energii przewyższa ogólną stopę inflacji i utrzymuje ją na wysokim poziomie” – powiedziała Ruth Brand, prezes Urzędu Statystycznego [Tagesschau, 2023]. Ceny energii wzrosły w sierpniu 2023 r. o 8,3% powyżej średniej, po tym jak w lipcu ceny wzrosły zaledwie o 5,7%. Szczególnie energia elektryczna kosztowała znacznie więcej (o 16,6%) niż w sierpniu 2022 r. Ceny paliw takich jak benzyna wzrosły stosunkowo umiarkowanie, bo o 3,7%, a lekki olej opałowy stał się nawet o 28,1% droższy. Przyczyną wzrostu cen energii w sierpniu 2023 r. był gwałtowny wzrost cen gazu ziemnego w handlu międzynarodowym. Ceny te wzrosły na giełdzie w Amsterdamie z 25 EUR za MWh do prawie 45 EUR za MWh i wyniosły około 36,20 EUR za MWh [Tagesschau, 2023]. Wiodące niemieckie instytuty badawcze, takie jak monachijski Ifo, spodziewały się, że stopy inflacji w całym 2023 roku ukształtują się na poziomie około 6%. Prognozy te okazały się jednak nietrafne. Już we wrześniu 2023 roku inflacja wyniosła 4,5% i do końca roku obniżyła się do 3,7%, a w kwietniu 2024 roku jej poziom ukształtował się na poziomie 2,2% [Tradingeconomics, 2024].

Rząd federalny wydał dotychczas około 29,5 miliarda EUR ze środków zdeponowanych w Funduszu Stabilizacji Gospodarczej (WSF) na walkę z kryzysem energetycznym. Wydatki te to dopiero początek zakrojonej na szeroką skalę pomocy, która wyniesie 200 mld EUR w formie pożyczek [Hildebrant, Olk, 2023]. Konsekwencją zaangażowania państwa w stabilizację gospodarki był rosnący dług publiczny. Ten trend wzrostowy stał się coraz bardziej widoczny od momentu wybuchu pandemii COVID-19 (por. rysunek 12.2).

Rysunek 12.2. Rozwój długu publicznego Niemiec w latach 2012–2022 w mld EUR i jako % PKB

Źródło: Deutsche Bundesbank [2022] oraz Destatis [2023].

Łączny wolumen środków budżetowych wykorzystanych do walki z pandemią i jej następstwami w roku 2020 wyniósł około 453 mld EUR, a zakres udzielonych gwarancji – 820 mld EUR [Kamińska, Kulińska-Sadłocha, 2021]. Poziom długów wzrósł o około 14,4% w porównaniu z rokiem poprzednim. Dług publiczny wyniósł 2 314 mld EUR (68,5% PKB) (por. rysunek 12.2), a w przeliczeniu na jednego mieszkańca wzrósł do około 26 500 EUR [Statista, 2022]. W 2021 r. dług publiczny wzrósł do poziomu 2 476 mld EUR, co odpowiadało 69,3% PKB. Następny rok przyniósł wybuch wojny w Ukrainie i konieczność rozwiązywania kryzysu energetycznego nim wywołanego, i chociaż dług publiczny w mld EUR nieznacznie zmalał do 2 324 mld EUR, to jego procentowy udział w PKB wzrósł do 69,7%. W roku 2023 poziom długu publicznego nadal wykazywał się tendencją wzrostową i na koniec drugiego kwartału 2023 r. wyniósł 2417,0 mld EUR. Jak podaje Federalny Urząd Statystyczny (Destatis), dług

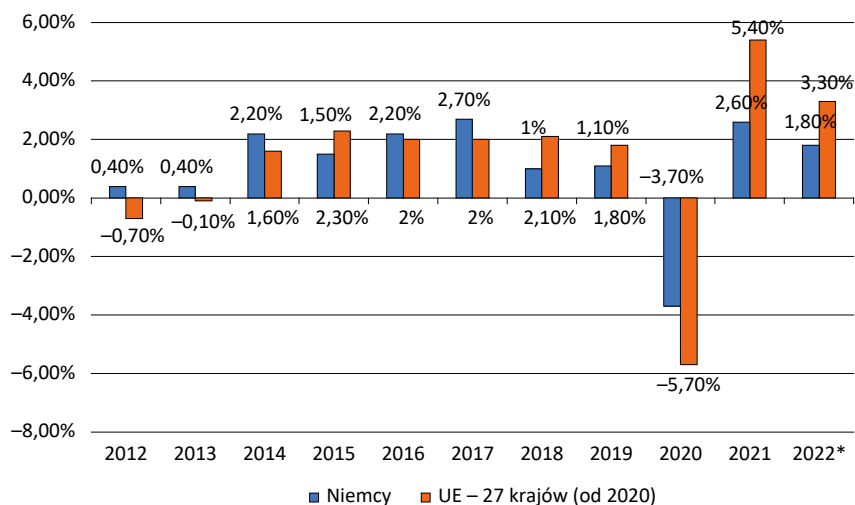
publiczny wzrósł w porównaniu do końca 2022 r. o 2,1%, czyli o 49,0 mld EUR. W porównaniu do pierwszego kwartału 2023 r. zadłużenie wzrosło o 0,4%, czyli o 10,4 mld EUR [Destatis, 2023]. Chociaż w kolejnych kwartałach roku 2023 spodziewano się dalszego wzrostu zadłużenia, to jednak w całym 2023 roku zadłużenie w relacji do PKB obniżyło się do poziomu 63,7%. Znaczący spadek jego spadek wynikał z silnego wzrostu nominalnego PKB. PKB wzrósł o 6,3%, w szczególności dzięki wysokiej inflacji. To samo w sobie zmniejszyło wskaźnik zadłużenia o 6% [Deutsche Bundesbank, 2024].

W tym miejscu trzeba też wspomnieć o wzroście wydatków państwa na obronność. W 2022 r. na ten cel przeznaczono 55,8 mld USD (w 2021 r. poziom wydatków wyniósł 56,5 mld USD). W skład tych wydatków wchodzi wszystkie wydatki bieżące i inwestycyjne na siły zbrojne, w tym siły pokojowe Ministerstwa Obrony i inne agencje rządowe zaangażowane w projekty obronne sił paramilitarnych, pod warunkiem że są one przeszkolone i wyposażone do działań wojskowych oraz wojskowe działania kosmiczne. Obejmuje to wydatki na personel (wynagrodzenia, emerytury i świadczenia społeczne), operacje i konserwację, zaopatrzenie (zakup broni i sprzętu), badania i rozwój wojskowy, infrastrukturę wojskową i pomoc wojskową [Statista, 2023]. Rząd federalny dał zielone światło projektowi planu gospodarczego na rok 2024 dla Funduszu Specjalnego Bundeswehry oraz ustawie budżetowej dotyczącej budżetu federalnego na rok 2024. Obejmuje on budżet obronny na rok 2024 i plan finansowy do roku 2027. Oczekuje się, że budżet obronny wzrośnie o około 1,7 mld i będzie wynosił ok. 51,8 mld EUR. Aby podjąć odpowiednie kroki w obecnej zmiennej sytuacji bezpieczeństwa w Europie, rząd Federalny utworzył Specjalny Fundusz Bundeswehry o wartości 100 miliardów EUR. Na rok 2024 zostanie wykorzystanych około 19,2 miliarda EUR. Pieniądze zasilają budżet obronny i są przeznaczone na finansowanie sprzętu i wyposażenia dla Bundeswehry, zwłaszcza na złożone, wieloletnie projekty zbrojeniowe [Bundesministerium der Verteidigung, 2023].

Jeśli chodzi o wpływ wojny w Ukrainie na wzrost gospodarczy w Niemczech, to trzeba zauważyć, że tuż przed jej rozpoczęciem (na początku 2022 r.) prognozy gospodarcze przewidywały wzrost gospodarczy w Niemczech na poziomie około 3,5% w 2022 r. i 2,5% w 2023 r. W rzeczywistości jednak tempo wzrostu PKB Niemiec wyniosło w u 2022 roku jedynie 1,8%, co w porównaniu ze średnią dla krajów Unii Europejskiej wskazuje na osłabienie tempa wzrostu gospodarczego w RFN (por. rysunek 12.3). Na poniższym rysunku widać, że

poprzedzająca wojnę w Ukrainie pandemia COVID-19 wywarła silnie negatywny wpływ na gospodarkę. Zagrożenie dla zdrowia obywateli spowodowało wzrost różnego rodzaju potrzeb społeczno-gospodarczych, które musiały być finansowane przez państwo zaciągające nowe zadłużenie i zawieszające hamulec zadłużenia [Kinkartz, 2022].

Rysunek 12.3. Tempo wzrostu PKB Niemiec i UE-27 krajów (od 2020 r.)

* Prognozowany poziom PKB.

Źródło: opracowano na podstawie: Eurostat [2023a].

Według najnowszego badania gospodarczego przeprowadzonego przez Niemiecką Izbę Przemysłowo-Handlową (DIHK) w 2023 r. spodziewano się stagnacji (0,0%) [DIHK, 2023], a w rzeczywistości tempo wzrostu gospodarczego w 2023 roku wyniosło -0,3% [Tradingeconomics, 2024]. Jak szacuje się, wzrost gospodarczy w latach 2022 i 2023 łącznie wyniósł około 4,2% poniżej wartości, którą zakładano w RFN przed rozpoczęciem wojny. W odniesieniu do obecnego poziomu PKB odpowiada to zmniejszeniu poziomu dobrobytu o około 160 miliardów EUR; dla około 80 milionów mieszkańców Niemiec oznacza to 2000 EUR straty na mieszkańca. Federalny Bank Rozwoju KfW ostrzegął, że brak wykwalifikowanych pracowników i umiarkowany rozwój produktywności zagrażają dobrobytowi w Niemczech. Wcześniejsze wydarzenia związane z pandemią koronawirusa spowodowały już utratę dobrobytu w wysokości 175 mld EUR w 2020 r., 125 mld EUR w 2021 r. i łącznie prawie 120 mld EUR

w 2022 r. Szacowano, że w sumie strata niemieckiej gospodarki może zatem wynieść nawet 595 mld EUR w okresie od 2020 do końca 2023 r. [DW, 2023].

Wydaje się, że głównymi problemami, z jakimi zмага się obecnie gospodarka niemiecka jest utrzymująca się w sektorze energetycznym niepewność dotycząca stabilności poziomu cen, wysokie koszty prądu i gazu, ale także półproduktów i surowców oraz pojawiającą się szczególnie podczas kryzysów obniżona skłonność do inwestowania. Trzeba też wspomnieć o wpływie sankcji na działalność eksportową niemieckich firm, które prowadziły bezpośrednią działalność eksportową, jak i importową na terenie Federacji Rosyjskiej. Jak szacuje DIHK, w wyniku wojny i sankcji niemiecki eksport do Rosji spadł w 2022 r. o 45% w porównaniu z rokiem poprzednim. Wartość importu z Rosji wzrosła o 6%, biorąc pod uwagę, że obejmuje on gaz ziemny, ropę naftową i węgiel, których ceny gwałtownie wzrosły. Wolumen importu surowców energetycznych z Rosji spadł o 42% w 2022 r. w porównaniu z rokiem 2021, do czego przyczyniło się zamrożenie dostaw gazu na początku września 2022 r. [DIHK, 2023].

12.4. Wojna i jej potencjalny wpływ na przebieg zielonej transformacji w Niemczech

Wojna tocząca się na Ukrainie, jak i jej konsekwencje związane z kryzysem energetycznym w Niemczech stanowią z jednej strony wyraźny czynnik utrudniający wdrażanie zasad zielonej transformacji i osiągnięcie globalnych Celów Zrównoważonego Rozwoju. Z drugiej jednak strony sytuacja ta może stać się okazją do rozwoju zrównoważonego biznesu i koncentracji na wykorzystaniu energii odnawialnej, co jednak wiąże się z koniecznością podjęcia przez firmy działalności inwestycyjnych w tych obszarach. Wyniki badania IPSOS zleconego TÜV Association wśród 504 firm zatrudniających 25 lub więcej pracowników pokazują, że wojna na Ukrainie wywarła do tej pory pozytywny wpływ na wzrost zaangażowania wielu niemieckich firm w działania zmierzające do implementowania zasad zrównoważonego rozwoju i koncentracji na odnawialnych źródłach energii. Dla co trzeciej firmy w Niemczech wojna jest powodem do rozpoczęcia lub wzmocnienia działań na rzecz bardziej zrównoważonego rozwoju (34%). Prawie jedna na cztery firmy twierdzi, że w wyniku wojny bardziej koncentruje się na odnawialnych źródłach energii (24%). Jest to wynik reprezentatywnego badania IPSOS zleconego przez TÜV Association wśród 504 firm zatrudniających 25 lub więcej pracowników [Packing Journal, 2023].

Problemy, jakie wynikają z zakłóconych łańcuchów dostaw, a także rosnące ceny energii oraz konieczność dostosowywania się do rosnących wymagań klientów zmuszają firmy w działalności biznesowej do podjęcia działań związanych z ochroną klimatu i środowiska naturalnego. Menedżerowie pytani o najważniejsze powody inwestowania w zrównoważone zarządzanie, na pierwszym miejscu wskazują redukcję kosztów operacyjnych (46% badanych). Na drugim miejscu znajduje się zgodność z wymogami prawnymi (43%). Kolejne miejsca to: lepszy wizerunek (42%), większa lojalność pracowników (37%) i zmieniające się wymagania klientów (37%) [Packing Journal, 2023]. Podejmowanie działań przez niemieckie firmy na rzecz ochrony klimatu i osiągnięcia neutralności klimatycznej do 2050 r. mają pozytywny wpływ na całą gospodarkę Niemiec, czyniąc ją stopniowo bardziej konkurencyjną, odporną i niezależną pod względem energetycznym. Wyjście z kryzysu energetycznego, w którym znajduje się obecnie niemiecka gospodarka oraz wzmocnienie pozycji Niemiec jako miejsca lokalizacji biznesu i inwestycji jest uwarunkowane tempem transformacji ekologicznej, gospodarczej i cyfrowej. Trudno będzie w najbliższych latach obniżyć ceny energii w Niemczech, a to osłabia pozycję konkurencyjną niemieckiej gospodarki, ale równocześnie oznacza, że przedsiębiorstwa – chcąc intensyfikować swoją działalność eksportową – będą musiały wykazywać się większą innowacyjnością i produktywnością.

12.5. Podsumowanie

Wybuch wojny w Ukrainie wywarł negatywny wpływ na niemiecką gospodarkę, ujawniając jej silne uzależnienie od dostaw gazu ziemnego z Rosji. Wojna rozpoczęła się, gdy trwały zmagania z następstwami pandemii COVID-19. Wśród zaobserwowanych konsekwencji było pojawienie się kryzysu energetycznego, który spowodował dalszy wzrost poziomu cen i osłabienie tempa wzrostu gospodarczego. Skutki rosyjskiej agresji szczególnie wyraźnie widać było na rynkach towarowych, gdzie odnotowano najsilniejszy wzrost cen surowców od czasu kryzysu naftowego w 1973 r. Ten wzrost cen energii miał miejsce jeszcze przed wybuchem wojny, a ceny energii charakteryzowały się wysokim poziomem i niestabilnością. Wynikało to ze zwiększonego popytu na te surowce i ich niskiej podaży. W celu zmniejszenia cen energii rząd RFN – a tym samym, by ograniczyć poziom inflacji, która w grudniu 2022 r. po raz pierwszy od 70 lat przekroczyła 10% – wprowadził m.in. hamulec cen

prądu i gazu. Wdrożenie tego programu pozwoliło najprawdopodobniej na stopniowe obniżanie inflacji, jednakże sytuacja na rynku cen energii nadal pozostaje niestabilna. Konieczność finansowania wydatków związanych ze stabilizowaniem gospodarki wpływa na wzrost zadłużenia państwa. W r. 2022 wyniosło 69,7% PKB, a w roku 2023, chociaż spodziewano się dalszego jego wzrostu, to jednak jego poziom obniżył się do 63,7% PKB. Nadal jednak niepewna sytuacja na rynku energii i konieczność aktywnego stabilizowania gospodarki wpływa na wzmocnienie roli państwa w gospodarce i rozszerzenie zakresu interwencjonizmu państwowego. Wybuch wojny w Ukrainie stanowi wyzwanie dla niemieckich przedsiębiorstw w zakresie realizacji zasad Zielonego Ładu. Wyjście z obecnie trwającego kryzysu energetycznego oraz wzmocnienie pozycji Niemiec jako miejsca lokalizacji biznesowej jest uzależnione od tempa transformacji ekologicznej, gospodarczej i cyfrowej.

13. WPŁYW WOJNY W UKRAINIE NA FUNKCJONOWANIE BANKÓW W POLSCE

13.1. Wprowadzenie

Wojna w Ukrainie, a także inne konflikty i napięcia między krajami w różnych rejonach świata (m.in. Bliski Wschód, Afryka Subsaharyjska, napięcia w relacjach USA-Chiny) spowodowały wzrost znaczenia ryzyka geopolitycznego dla gospodarek wielu krajów³³. Trwająca od ponad dwóch lat, bezpośrednio za polską granicą, wojna wiąże się z konsekwencjami i szeregiem utrudnień w prowadzeniu działalności gospodarczej, a dla wielu krajowych podmiotów gospodarczych także z niepewnością co do perspektyw rozwoju. Jej wybuch spowodował niespotykany wzrost cen surowców i niepewność co do ich dostaw (pojawilo się realne zagrożenie bezpieczeństwa energetycznego), zmniejszenie produkcji przemysłowej, wzrost cen żywności i energii, a także wielomilionową falę migracji obywateli Ukrainy na terytorium Polski. Konsekwencje wojny nie pozostały bez wpływu na obniżenie poziomu zaufania inwestorów na rynkach finansowych, a także funkcjonowanie banków. W 2022 r. ryzyko geopolityczne zostało uznane przez banki europejskie za ryzyko o istotnym znaczeniu dla rynków finansowych i działalności banków w najbliższych latach. Narodowy Bank Polski w raporcie dotyczącym stabilności systemu finansowego w 2023 r. wskazał na eskalację wojny w Ukrainie i napięcia geopolityczne jako główne

* Dr Ewa Kulińska-Sadłocha – Uniwersytet Łódzki, Instytut Finansów, ORCID: 0000-0002-8183-6111, e-mail: ewa.kulinska@uni.lodz.pl.

³³ Ryzyko geopolityczne pojawia się w wyniku konfliktów między krajami, wynikających z różnic religijnych czy kulturowych lub mających podłoże ekonomiczne, które mogą prowadzić do interwencji sił zbrojnych bez względu na konsekwencje, ofiary, zniszczenia. Instytut Badań nad Konfliktami Międzynarodowymi w Heidelbergu podał listę 21 wojen oraz częściowych konfliktów zbrojnych w 2022 r. Wynika z niej, że najczęstszymi przyczynami konfliktów jest walka o zasoby (takie jak ziemia, woda i surowce mineralne), antagonizmy ideologiczne i religijne, a także walki o dominację narodową, regionalną lub o autonomię. Badacze zaobserwowali również rosnącą liczbę konfliktów lub ich nasilenie spowodowane zmianami klimatycznymi (np. Afryka Subsaharyjska) [*Conflict Barometer*, 2022].

zewnętrzne czynniki ryzyka dla systemu, w tym działalności krajowych banków [Raport o stabilności systemu finansowego, 2023].

Celem rozdziału jest określenie zakresu i obszarów wpływu wojny w Ukrainie na funkcjonowanie polskich banków. Analizie poddano informacje o sytuacji sektora bankowego publikowane przez Komisję Nadzoru Finansowego (raporty), regulacje i zalecenia odnoszące się do konfliktu zbrojnego Rosja-Ukraina i mające wpływ na działalność bankową, a także informacje zawarte na stronach internetowych oraz w sprawozdaniach finansowych i niefinansowych banków notowanych na GPW w Warszawie za rok 2022, tj. Alior Bank, BNP Paribas, BOŚ, mBank, Bank Handlowy, Millennium, PKO BP, Pekao, ING Bank Śląski oraz Santander Bank Polska.

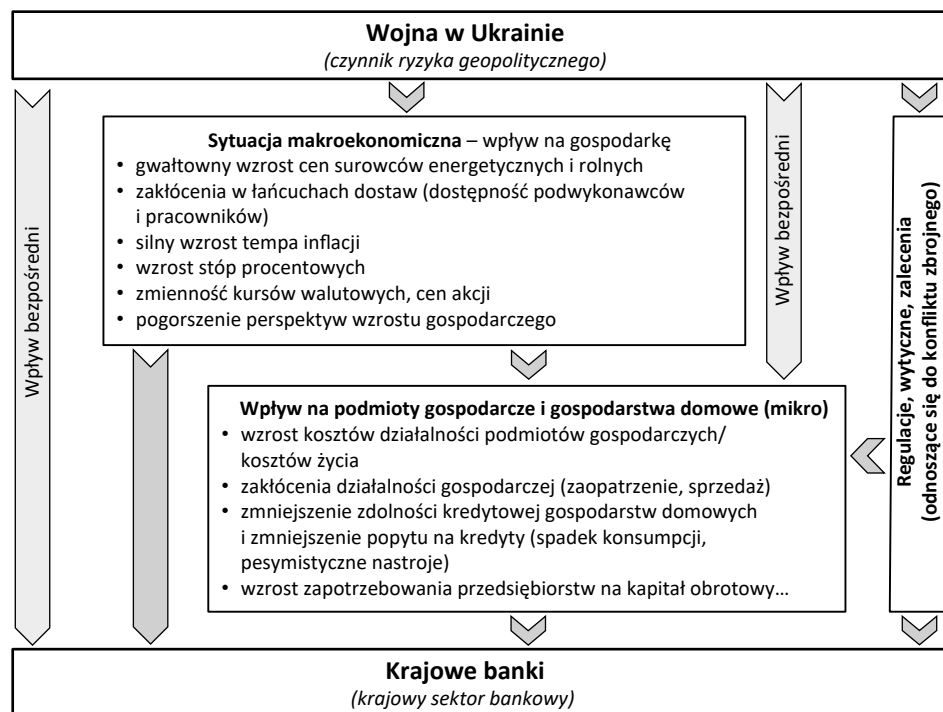
13.2. Kanały wpływu wojny w Ukrainie na działalność krajowych banków

Wojna w Ukrainie jako zewnętrzny czynnik ryzyka spowodowała wystąpienie wielu niekorzystnych zdarzeń w każdej sferze gospodarki, a ich negatywne skutki dotknęły zarówno podmioty gospodarcze, jak i gospodarstwa domowe. Przy czym w przypadku banków – z uwagi na specyfikę ich działalności i rolę, jaką odgrywają w gospodarce – oddziaływanie wojny ma bardziej złożony mechanizm i różną siłę niż w przypadku innych podmiotów gospodarczych (por. rysunek 13.1).

Wojna w Ukrainie wpływa zarówno w sposób bezpośredni, jak i pośredni na funkcjonowanie banków w Polsce, a także innych podmiotów. Do kwestii mogących bezpośrednio wpływać na sytuację banków i innych podmiotów, można zaliczyć:

- działalność prowadzoną w całości lub częściowo na terytorium Ukrainy, Rosji lub Białorusi (w tym finansowanie podmiotów w tych krajach),
- inwestycje w papiery wartościowe emitowane przez rządy i podmioty ukraińskie, rosyjskie oraz białoruskie, a także fundusze zawierające takie aktywa w portfelach,
- współpracę z kontrahentami z Ukrainy, Rosji i Białorusi (dostawcami, odbiorcami, usługodawcami, usługobiorcami),
- retorsje zastosowane przez Rosję i Białoruś w odpowiedzi na sankcje nałożone przez UE, organizacje międzynarodowe i poszczególne państwa.

Rysunek 13.1. Wpływ wojny w Ukrainie na banki

Źródło: opracowanie własne.

Bezpośredni wpływ wojny w Ukrainie na działalność banków w Polsce wynika z ich zaangażowania w aktywa ukraińskie, rosyjskie i białoruskie w postaci akcji i innych form udziałów kapitałowych, papiery dłużne, a także z finansowania (kredytowania) podmiotów z tych krajów. Przy czym jedynym krajowym bankiem prowadzącym działalność na terytorium Ukrainy jest grupa kapitałowa PKO BP SA. Swoją działalność prowadzi poprzez podmioty zależne bezpośrednio, tj. Kredobank SA Ukraina (100% udziałów) oraz jednostki zależne pośrednio świadczące usługi finansowe czy windykacyjne³⁴.

Ryzyko będące skutkiem bezpośredniego wpływu zmaterializowało się zarówno w bankach, jak i w innych podmiotach już w pierwszych miesiącach wojny. W przypadku banków głównie poprzez obniżenie wyceny posiadanych

³⁴ W rejonach działań wojennych zlokalizowane jest 13 z 66 oddziałów operacyjnych Kredobanku. Według informacji dostępnej w sprawozdaniu finansowym banku, w I kwartale 2022 r. został zniszczony jeden z oddziałów banku w Kijowie [*Sprawozdanie Zarządu...*, 2022].

aktywów ukraińskich, rosyjskich czy białoruskich, a także zaangażowania kredytowego. Miało ono znikomy wpływ na sytuację poszczególnych banków oraz sektora bankowego z uwagi na niewielkie zaangażowanie, które stanowiło niespełna 2% funduszy własnych sektora i koncentrowało się w największych instytucjach [*Sprawozdanie Zarządu...*, 2022]. W odmiennej sytuacji było wiele krajowych przedsiębiorstw prowadzących działalność na terenie Ukrainy, które doświadczyły niszczenia infrastruktury (w przypadku lokalizacji zakładów na terenie prowadzonych działań wojennych) i braku gazu do ogrzewania zakładów, a także pracowników mobilizowanych do wojska. Utrudnienia, czy nawet brak możliwości kontynuowania działalności wymuszały likwidację lub przeniesienie biznesu do innego kraju (w tym powrotu do Polski), co wiązało się z poniesieniem znacznych kosztów, w tym strat [Marcinkowska, 2022]. Wprowadzone sankcje i retorsje wymusiły także opuszczanie przez krajowe firmy rynku rosyjskiego i białoruskiego lub ograniczenie współpracy biznesowej.

Materializacja ryzyka geopolitycznego u klientów (podmiotów gospodarczych, gospodarstw domowych) lub kontrahentów (dostawców, partnerów transakcji finansowych), a także zmiany w makrootoczeniu, to główne kanały pośredniego wpływu wojny w Ukrainie na banki. Do kwestii mogących pośrednio wpływać na sytuację banków i innych podmiotów, można zaliczyć:

- zakłócenia w łańcuchach dostaw (ograniczona dostępność komponentów wykorzystywanych w produkcji);
- ceny surowców energetycznych, rolnych i metali;
- kursy walutowe;
- ceny instrumentów finansowych;
- inflację;
- stopy procentowe (dostępność i ograniczenia finansowania);
- perspektywy wzrostu gospodarczego.

Wojna w Ukrainie spowodowała pogorszenie otoczenia makroekonomicznego za sprawą oddziaływania zarówno czynników podażowych (zakłócenia w łańcuchu dostaw, wzrost cen surowców produkcyjnych, ograniczenia w stosunkach handlowych, zaostrzanie polityki pieniężnej), jak i popytowych (rosnące ceny energii i towarów, wysokie koszty finansowania czy niepewność co do kształtowania się sytuacji społeczno-politycznej) [Węgrzyn, Topczewska, 2023]. Czynniki te w różnym zakresie w sposób bezpośredni wpływają na działalność banków oraz na działalność podmiotów gospodarczych i gospodarstw domowych, ograniczając ich realne dochody i pogarszając sytuację majątkowo-finansową.

Skutki bezpośredniego i pośredniego oddziaływania wojny w Ukrainie na podmioty gospodarcze i gospodarstwa domowe mają największy wpływ na działalność banków, i mogą powodować zaburzenia w systemie finansowym i problemy z zachowaniem jego stabilności.

Na sytuację makroekonomiczną, a także funkcjonowanie podmiotów gospodarczych istotny wpływ mają sankcje nałożone na Rosję i Białoruś, które zostały wprowadzone zarówno unijnymi, jak i krajowymi regulacjami. Regulacje umożliwiły zastosowanie takich sankcji, jak zamrożenie środków finansowych i zasobów gospodarczych – osób i podmiotów wskazanych na specjalnych listach sankcyjnych (unijnych i krajowych)³⁵. Zamrożenie środków finansowych i zasobów gospodarczych będących w posiadaniu lub pod kontrolą osób lub organizacji objętych sankcjami wiąże się z zakazem ich przesunięcia, sprzedaży lub uzyskania do nich dostępu, a w przypadku nieruchomości – z zakazem sprzedaży i wynajęcia [Kędzierski, 2021].

13.3. Uregulowania odnoszące się do konfliktu zbrojnego

Wraz z wojną w Ukrainie wprowadzono i rozszerzono regulacje, które umożliwiły objęcie sankcjami (indywidualnymi i gospodarczymi) Rosji jako państwa – najeźdźcy, a także Białorusi – kraju wspierającego konflikt (por. tabela 13.1). Wprowadzane regulacje wpływały na działalność krajowych banków zarówno w sposób bezpośredni, jak i pośredni poprzez oddziaływanie na podmioty gospodarcze.

Wprowadzone regulacje umożliwiły objęcie sankcjami osób, podmiotów i instytucji odpowiedzialnych i wspierających rosyjską agresję lub naruszenia praw człowieka i represje w Rosji i na Białorusi, a także osób i podmiotów bezpośrednio z nimi powiązanych (organizacyjnie, gospodarczo, finansowo czy personalnie). W obszarze rynków finansowych ustanowione sankcje dotyczyły zakazu m.in.:

- dostępu do unijnych rynków finansowych (kapitałowych i pieniężnych, pierwotnych i wtórnych);

³⁵ Krajowa lista sankcyjna jest na bieżąco aktualizowana przez Ministerstwo Spraw Wewnętrznych i Administracji [MSWiA). Według danych Krajowej Administracji Skarbowej, do lipca 2022 r. zamrożeniu uległy aktywa w wysokości około 13 miliardów złotych. MSWiA [*Lista osób i podmiotów...*, 2023].

Tabela 13.1. Regulacje UE i krajowe odnoszące się do konfliktu zbrojnego wpływające na działalność banków

Regulacja	Zawartość
Rozporządzenie Rady (UE) 2022/259 z dnia 23 lutego 2022 dotyczące zmiany rozporządzenia (UE) nr 269/2014 w sprawie środków ograniczających w odniesieniu do działań podważających integralność terytorialną, suwerenność i niezależność Ukrainy lub im zagrażających	Rozporządzenie rozszerza zakres sankcji (ograniczenia dotyczące podróżowania oraz zamrożenie środków finansowych i zasobów gospodarczych) na nowe osoby, podmioty i organy odpowiedzialne za działania podważające integralność terytorialną, suwerenność i niezależność Ukrainy. Regulacja zawiera też odstępstwa dla niektórych podmiotów objętych zamrożeniem aktywów oraz zakazem udostępniania im funduszy, co dotyczy 3 rosyjskich banków.
Rozporządzenie Rady (UE) 2022/328 z dnia 25 lutego 2022 r. w sprawie zmiany rozporządzenia Rady (UE) nr 833/2014 dotyczącego środków ograniczających w związku z działaniami Rosji destabilizującymi sytuację w Ukrainie	Rozporządzenie ustanawia szereg sankcji o charakterze gospodarczym i finansowym skierowanych przeciwko organom, instytucjom oraz podmiotom mającym siedzibę na terytorium Rosji lub na okupowanych terytoriach Ukrainy. Ma wpływ na zawieranie przez banki transakcji finansowych – lub – świadczenie przez banki usług na rzecz – obywateli rosyjskich, osób fizycznych zamieszkających w Rosji, osób prawnych, podmiotów lub organów z siedzibą w Rosji, lub osób/podmiotów powiązanych z takimi osobami, organami lub podmiotami (w zależności od określonej sankcji).
Rozporządzenie Rady (UE) 2022/398 z dnia 9 marca 2022 r. zmieniające rozporządzenie (WE) nr 765/2006 dotyczące środków ograniczających w związku z sytuacją na Białorusi i udziałem Białorusi w agresji Rosji wobec Ukrainy	Rozporządzenie rozszerza zakres sankcji w związku z zaangażowaniem Białorusi w niedopuszczalną i nielegalną rosyjską agresję wojskową przeciwko Ukrainie. Wprowadza nowe narzędzia ograniczające napływ środków finansowych z Białorusi do Unii (zakaz przyjmowania depozytów od obywateli lub rezydentów Białorusi powyżej określonych wartości, prowadzenia przez unijne centralne depozyty papierów wartościowych rachunków białoruskich klientów oraz sprzedaży białoruskim klientom papierów wartościowych denominowanych w euro).
Ustawa z 12 marca 2022 r. o pomocy obywatelom Ukrainy w związku z konfliktem zbrojnym na terytorium tego państwa [Dz.U. z 2022, poz. 583 z późn. zm.] oraz inne przepisy, które wprowadzają przywileje podatkowe w zakresie związanym z pomocą udzielaną obywatelom Ukrainy.	Ustawa określa szczególne zasady zalegalizowania pobytu, powierzenia pracy i pomocy obywatelom Ukrainy. Zasady tworzenia i wykorzystania funduszu pomocowego (Fundusz Pomocy) w celu finansowania lub dofinansowania realizacji zadań na rzecz pomocy zarówno na terytorium Ukrainy, jak i w Polsce, a także funduszu gwarancyjnego (Fundusz Gwarancji Kryzysowych) w Banku Gospodarstwa Krajowego. Preferencje podatkowe dotyczyły możliwości ujęcia wydatków na pomoc w kosztach podatkowych (zarówno w PIT, jak i w CIT), a także wprowadzono stawkę 0% VAT dla wszelkich nieodpłatnych dostaw towarów i świadczenia usług oferowanych na cele związane z pomocą ofiarom skutków działań wojennych.
Ustawa z dnia 13 kwietnia 2022 o szczególnych rozwiązaniach w zakresie przeciwdziałania wspierania agresji na Ukrainę oraz służących ochronie bezpieczeństwa narodowego [Dz.U. 2022 poz. 835 z późn. zm.]	Ustawa wprowadza ramy prawne do nakładania wewnętrznych środków ograniczających o charakterze sankcyjnym (lista sankcyjna MSWiA), co powoduje konieczność stałego monitorowania przez krajowe podmioty stron internetowych MSWiA pod tym kątem i analizowania ich treści. Zawiera szereg regulacji dot. ochrony interesu państwa (środki sankcyjne, zarząd przymusowy, ujawnianie tajemnicy bankowej). Nakłada kary za naruszenie przepisów sankcyjnych.

Źródło: opracowanie własne na podstawie wymienionych w tabeli regulacji, dostępnych na stronach internetowych EUR-Lex [Baza aktów prawnych..., 2023; Ustawa z 12 marca 2022 r..., 2022; Ustawa z dnia 26 lipca 1991 r..., 2021; Ustawa z dnia 13 kwietnia 2022..., 2022].

- świadczenia usług w zakresie prowadzenia portfela, rachunków lub przechowywania kryptoaktywów na rzecz obywateli i mieszkańców Rosji;
- przeprowadzania wszelkich transakcji z rosyjskimi przedsiębiorstwami państwowymi z różnych sektorów;
- otwierania rachunków płatniczych, przyjmowania depozytów, finansowania działalności obywateli, podmiotów gospodarczych lub rezydentów Rosji;
- świadczenia specjalistycznych usług w zakresie komunikatów finansowych wykorzystywanych do wymiany danych finansowych (SWIFT) na rzecz niektórych banków i podmiotów zależnych;
- dostarczania banknotów euro do Rosji (wyjątki obejmują środki niezbędne do osobistego użytku podróżujących do Rosji lub oficjalnych celów misji dyplomatycznych, konsularnych, organizacji międzynarodowych).

Krajowe banki zamroziły aktywa na rachunkach osób, podmiotów i instytucji znajdujących się na unijnej oraz krajowej liście sankcyjnej, a także zaprzestały ich obsługi. Do wdrażania przez banki sankcji nałożonych na Rosję i Białoruś odniosły się także unijne i krajowe organy nadzoru, przygotowując wytyczne i zalecenia w tym zakresie (por. tabela 13.2).

Ponadto w czerwcu 2022 r. Ministerstwo Finansów przygotowało odpowiedzi na pytania banków przesłane zbiorczo przez Związek Banków Polskich oraz wyjaśnienia i wytyczne określające zasady stosowania przez banki środków ograniczających wskazanych w regulacjach krajowych i unijnych [*Pismo Ministerstwa Finansów...*, 2023]. Przestrzeganie sankcji w przypadku banków podlega kontroli Komisji Nadzoru Finansowego oraz Generalnego Inspektora Informacji Finansowej. Za nieprzestrzeganie sankcji grożą kary administracyjne (pieniężne do 20 mln zł) oraz kara pozbawienia wolności (od lat 3). Od momentu ogłoszenia pierwszych regulacji – zakres i charakter sankcji przyjętych przez Unię Europejską oraz uzupełnionych krajowymi przepisami ulegał dynamicznym zmianom. W pierwszych tygodniach wojny krajowe banki musiały wdrożyć w życie sankcje nałożone na Rosję i Białoruś oraz przygotować ofertę usług dla uchodźców zza wschodniej granicy. Nowe regulacje oraz ciągłe uaktualnianie list sankcyjnych rozszerzyły zakres monitorowania przeprowadzanych transakcji pod względem zgodności z nimi oraz wymusiły modyfikację procedur w zakresie ryzyka zgodności (*compliance*). Banki zostały zobowiązane do dziennego raportowania do KNF informacji dotyczących obrotów na rachunkach w zagranicznych bankach, a także rozliczanych transakcji handlowych bezpośrednio lub pośrednio powiązanych z Rosją i Białorusią.

Tabela 13.2. Wytyczne i zalecenia organów nadzorczych odnoszące się do konfliktu zbrojnego

Wytyczne	Zawartość
Komunikat UKNF z 28 lutego 2022 r. dotyczący wspierania solidarnej podstawy sektora finansowego	UKNF poinformował, iż docenia i wspiera etyczną, odpowiedzialną i solidarną postawę wielu instytucji polskiego sektora finansowego w obliczu trwającego kryzysu humanitarnego spowodowanego agresją Federacji Rosyjskiej wobec Ukrainy. Ponadto Komisja wyraziła oczekiwanie, że podmioty nadzorowane będą wykazywać się szczególną etyką biznesową i aktywnie przeciwdziałać wszelkim praktykom wiążącym się z próbami nadużywania i wykorzystywania tragedii narodu ukraińskiego do osiągnięcia niestandardowych korzyści.
Komunikat UKNF z 2 marca 2022 r. dotyczący obowiązków informacyjnych emitentów w związku z sytuacją polityczno-gospodarczą w Ukrainie	UKNF zalecił emitentom analizę i monitorowanie wpływu sytuacji polityczno-gospodarczej w Ukrainie na działalność emitenta lub jego grupy kapitałowej bądź na wyniki finansowe w perspektywie kolejnych okresów, a także przedstawianie informacji na temat potencjalnego wpływu w raportach kwartalnych, półrocznych oraz rocznych (udostępniane do publicznej wiadomości za pośrednictwem Elektronicznego Systemu Przekazywania Informacji).
Komunikat UKNF z 4 marca 2022 r. w sprawie oferty produktowej dla uchodźców z terenów objętych działaniami wojennymi w Ukrainie	UKNF wyraził oczekiwanie niezwłocznego wdrożenia przez banki oferty skierowanej do grupy uchodźców z Ukrainy zapewniającej im dostęp do podstawowych usług płatniczych i usprawniającej dystrybucję przeznaczonego dla nich wsparcia finansowego. Komisja podkreśliła też konieczność umożliwienia uchodźcom łatwego zaspokajania codziennych potrzeb życiowych wymagających standardowych transakcji płatniczych.
Komunikat Europejskiego Urzędu Nadzoru Bankowego (EBA) z 11 marca 2022 r. dotyczący przestrzegania sankcji nałożonych na Rosję w związku z inwazją na Ukrainę	EBA wezwał instytucje finansowe do przestrzegania sankcji nałożonych na Rosję po inwazji na Ukrainę oraz do ułatwienia uchodźcom dostępu do podstawowych rachunków płatniczych. Podkreślił, że instytucje finansowe są zobowiązane do oceny adekwatności i skuteczności kontroli wewnętrznych zarządzania, aby zapewnić zgodność z regulacjami.
Stanowisko UKNF z 22 kwietnia 2022 r. w sprawie usługi przeliczenia waluty dla obywateli Ukrainy	UKNF wyraził oczekiwanie rezygnacji przez wszystkich dostawców usług płatniczych z rozwiązań skutkujących obciążaniem osób korzystających z instrumentów płatniczych wydanych przez ukraińskich dostawców usług płatniczych dodatkowymi kosztami związanymi z przewalutowaniem środków przy transakcjach z użyciem takich instrumentów w terminalu płatniczym lub bankomacie.

Źródło: opracowanie własne na podstawie wymienionych w tabeli regulacji dostępnych na stronach internetowych Komisji Nadzoru Finansowego kolejno: [UKNF docenia i wspiera..., 2023; Komunikat UKNF..., 2023; Komunikat dot. stanowiska KNF..., 2023; Stanowisko UKNF..., 2023; EBA calls on financial..., 2023].

13.4. Bankowe obszary oddziaływania wojny w Ukrainie

Skutki wojny w Ukrainie znajdują odzwierciedlenie w wielu obszarach funkcjonowania banków. Wśród nich można wyodrębnić następujące:

- ryzyko bankowe – zmiany cen papierów wartościowych, cen surowców i produktów na rynkach światowych, stóp procentowych (ryzyko rynkowe),

skokowy wzrost zapotrzebowania na gotówkę (ryzyko płynności), pogorszenie sytuacji finansowej kredytobiorców (ryzyko kredytowe), nowe regulacje (ryzyko *compliance*), wzrost zagrożenia cyberatakami (ryzyko operacyjne);

- produkty i usługi bankowe – tworzenie oferty usług dla uchodźców na preferencyjnych warunkach;
- zaangażowanie społeczne banku – zmiana priorytetów na rzecz wsparcia obywateli Ukrainy;
- wyniki działalności – dodatkowe koszty związane ze wzrostem ryzyka bankowego, dodatkowymi obowiązkami banków, ograniczenie przychodów w wyniku sankcji;
- strategia działalności – wynikające ze skutków wojny zmiany i odstępstwa od realizowanych celów strategicznych.

Na podstawie analizy raportów krajowych banków można stwierdzić, że wpływ wojny w Ukrainie jest najbardziej widoczny w obszarze zarządzania ryzykiem bankowym, w szczególności ryzykiem rynkowym i kredytowym. Wybuch wojny przyczynił się do większej zmienności na rynku walutowym oraz rynku surowców rolnych, energetycznych i metali. Krajowa waluta uległa deprecjacji w stosunku do walut bazowych (USD, EUR oraz CHF), do czego przyczyniło się między innymi narażenie Polski na większe bezpośrednie skutki wojny z uwagi na położenie geograficzne i relacje handlowe z Ukrainą oraz Rosją (w szczególności uzależnienie od importu surowców energetycznych, których ceny na światowych rynkach towarowych znacznie wzrosły) [Mielus, 2022]. Na skutek wzrostu cen surowców wzrosło znacznie tempo inflacji, a wraz z nim Rada Polityki Pieniężnej podniosła stopy procentowe oraz stopę rezerwy obowiązkowej. Zmiany kursów walutowych, cen instrumentów finansowych czy cen na rynkach towarowych wpłynęły na wycenę poszczególnych pozycji bilansowych banków oraz na przepływy kapitałów w kierunku bezpieczniejszych inwestycji. W początkowym okresie odnotowano skokowy wzrost zapotrzebowania na gotówkę zarówno w złotych, jak i walutach obcych³⁶, co wymagało od banków współpracy i sprawnego zapewnienia dostaw gotówki do oddziałów i bankomatów. Banki prowadziły szczegółowy monitoring płynności, a także wprowadziły limity wypłat gotówkowych z bankomatów, które nadal

³⁶ W lutym 2022 ilość gotówki w obiegu wzrosła o 7,8% w stosunku do stycznia, co stanowi 3. największy miesięczny przyrost od 1996 r.: grudzień 1999 r. – nastąpił wzrost o 14% (plusowa milenijna), a w marcu 2020 r. o 12,9% (pandemia i lockdown) [NBP, 2023].

obowiązują. Mimo krótkotrwałego spadku miar płynności w bankach, w całym okresie kształtowały się one znacznie powyżej minimalnych poziomów regulacyjnych³⁷. Materializację ryzyka płynności ograniczały także oferowane przez NBP instrumenty wsparcia płynnościowego.

Ponadto czynniki makroekonomiczne z różną siłą i w różnym zakresie oddziaływały na funkcjonowanie przedsiębiorstw i zachowania gospodarstw domowych, m.in.: spadek zyskowności przedsiębiorstw oraz zamożności gospodarstw domowych (obniżenie wartości oszczędności) czy obniżenie wartości zabezpieczeń spłaty kredytów. Banki prowadziły analizy klientów pod kątem narażenia ich na negatywne skutki wojny. Skupiały się na ocenie ryzyka kredytowego klientów, dla których te kraje były podstawowymi rynkami zbytu, bądź zaopatrzenia, a także branż najbardziej dotkniętych wzrostem cen energii i gazu. Utworzyły rezerwy na instrumenty finansujące i zabezpieczające inwestycje w tych krajach oraz wymianę towarów i usług (głównie kredyty, ale również pożyczki, faktoring, leasing, gwarancje czy akredytywy).

Wszystkie analizowane banki – zgodnie z oczekiwaniami Urzędu Komisji Nadzoru Finansowego (UKNF) – przygotowały specjalne pakiety usług finansowych dla obywateli Ukrainy zapewniające im dostęp do podstawowych usług płatniczych (rachunek bankowy, wpłaty wypłaty, transfery bezgotówkowe krajowe i zagraniczne, karty płatnicze) oraz usprawniające dystrybucję przeznaczonego dla uchodźców wsparcia finansowego. Standardowo oferta była przygotowana przez banki w języku ukraińskim, umożliwiała założenie konta na podstawie uproszczonych procedur, zawierała zwolnienie z wszelkich opłat i prowizji, w tym za prowadzenie rachunku, wydanie czy używanie instrumentu płatniczego. Banki, przygotowując nieodpłatną ofertę dla uchodźców i zapewniając im obsługę w języku ukraińskim, przejęły na siebie pewne koszty pomocy publicznej, np. dzięki otwartym rachunkom bankowym czy usłudze „czek blik” umożliwiły wypłaty zasiłków, świadczeń, dopłat czy zapomóg. Niektóre banki zaoferowały także promocyjne konta firmom z Ukrainy, które otworzyły swoją działalność na terytorium Polski (brak opłat i prowizji za prowadzenie rachunków, przelewy, wpłaty i wypłaty). Banki zapewniły także infolinie do

³⁷ Na spadek miar płynności wpływ miało zamrożenie przez banki aktywów należących do podmiotów znajdujących się na listach sankcyjnych (unijnej i krajowej), ograniczenie zbywalności instrumentów finansowych krajów zaangażowanych w wojnę (w szczególności rosyjskich) oraz funduszy inwestycyjnych na nie eksponowanych, a także spadek cen papierów wartościowych zaliczanych przez banki do aktywów płynnych [EBA, 2022].

obsługi klientów w języku ukraińskim, często obsługiwane przez zatrudnianych przez banki uchodźców. Ponadto PKO BP we współpracy z Narodowym Bankiem Polskim (NBP) skupował ukraińską walutę (hrywna) na warunkach oraz po kursie ustalonym z Narodowym Bankiem Ukrainy (marzec–wrzesień 2022 r.). Z drugiej strony krajowe banki ograniczyły finansowanie oraz usługi związane z płatnościami w rozliczeniach z podmiotami z krajów objętych sankcjami.

Banki zmieniły także swoje priorytety w ramach zaangażowania społecznego. Największą uwagę skupiły na działaniach pomocowych dla obywateli Ukrainy, którzy po wybuchu wojny wyemigrowali do Polski, a także tych, którzy zdecydowali się pozostać w kraju. Zaangażowanie banków obejmowało:

- pomoc humanitarną udzielaną najczęściej w ramach fundacji bankowych i wolontariatu pracowniczego;
- wsparcie finansowe organizacji niosących pomoc obywatelom Ukrainy oraz zbiórki najpotrzebniejszych rzeczy, takich jak środki higieny, ciepłe ubrania, jedzenie, wyprawki szkolne;
- organizację zbiórek pieniędzy i angażowanie w nie klientów, np. w celu sfinansowania ewakuacji oraz pomocy ukraińskim dzieciom (nieuleczalnie chorym, osieroconym);
- działania i programy mające na celu integrację osób dotkniętych wojną i przebywających w Polsce (np. szkolenia dotyczące odnajdowania się na rynku pracy, integracji dzieci z różnych kultur, tematyczne słowniki polsko-ukraińskie, organizacja kursów języka polskiego dla klientów z Ukrainy itp.).

Ponadto wiele inicjatyw bankowych skierowanych było do pracowników banków i ich rodzin, w tym dzieci. Ponadto w zakresie celów związanych z ładem korporacyjnym banki uwzględniły wsparcie psychologiczne dla pracowników (wzmacnianie odporności psychicznej). Organizowały webinary związane z reakcją na wydarzenia w Ukrainie, a w przypadku globalnych grup bankowych – mających swoje filie w Ukrainie i w Polsce – pracownikom umożliwiono przeniesienie do Polski i pracę z biura zlokalizowanego w Polsce.

Wszystkie działania spowodowane wybuchem wojny w Ukrainie oraz jej skutkami wpływały na gospodarkę finansową banków, między innymi na koszty, z uwagi na:

- wzrost liczby czynności dodatkowych w wyniku wprowadzonych regulacji;

- obniżenie wartości papierów wartościowych w portfelu banku w wyniku spadku cen rynkowych;
- koszty rezerw celowych – odpisy na ryzyko kredytowe oraz utratę wartości spowodowane obniżeniem zdolności kredytobiorców do obsługi kredytu (w ciągu roku na koniec lutego 2023 r. saldo odpisów wzrosło o 68,52% r/r);
- koszty restrukturyzacji lub umorzenia zadłużenia w wyniku braku spłaty zobowiązań;
- koszty utraty zbywalności lub wartości zabezpieczenia kredytowego;
- wzrost kosztów działalności – z uwagi na wzrost kosztów eksploatacyjnych, zwiększenie nakładów na walkę z cyberprzestępczością (na koniec lutego 2023 r. koszty ogólnego zarządu wzrosły o 3,7%), wzrost wynagrodzeń (presja zewnętrzna spowodowana wzrostem inflacji przy niskim bezrobociu – na koniec lutego 2023 r. koszty wynagrodzeń wzrosły o 20,2% r/r, a koszty ogólnego zarządu o 3,7%), nieodpłatne świadczenie usług dla obywateli Ukrainy.

Ponadto wzrost stóp procentowych, a także wolniejsze tempo dostosowania do nich oprocentowania depozytów niż kredytów przyczyniło się do wzrostu wyniku odsetkowego (wzrost na koniec lutego 2023 r. o 42,3%). Banki zaobserwowały wzrost wcześniejszych spłat kredytów, co odnotowały w sprawozdaniach. Natomiast ograniczenia w rozliczeniach transakcji z Ukrainą oraz z innymi podmiotami w wyniku wdrożenia sankcji spowodowały ograniczenie prowizji i opłat z tytułu rozliczeń transakcji (spadek wyniku na koniec lutego 2023 r. r/r o 1,6%).

Ostatnim obszarem wpływu wojny w Ukrainie na banki jest obszar strategii działalności, które powstawały w bankach w odmiennych okolicznościach. Wojna, a wcześniej też pandemia COVID-19 zakłóciła i zagroziła osiągnięciu celów związanych ze zrównoważonym rozwojem, w tym transformacją energetyczną, a także spowodowała reorientację banków z kwestii środowiskowych na kwestie społeczne. Banki zmuszone zostały do rewizji celów związanych z odchodzeniem od finansowania tradycyjnych źródeł energii, a także wykorzystania w działalności energii ze źródeł odnawialnych oraz harmonogramu ich realizacji. W rezultacie dopuszczały finansowanie handlu węglem i koksem. W ramach modyfikacji strategii banki uwzględniły wsparcie inwestycji polskich firm w powojennej odbudowie Ukrainy oraz specyfikę i potrzeby nowej grupy klientów, jaką stali się uchodźcy wojenni.

13.5. Podsumowanie

W wyniku agresji Rosji na Ukrainę w krajowym sektorze bankowym zmaterializowało się ryzyko geopolityczne. Materializacja ryzyka w bankach nastąpiła wieloma kanałami, ale w największym stopniu poprzez kanał pośredni. Siła, zasięg oraz mechanizmy wpływu wojny na krajowe banki są zróżnicowane i złożone. Mimo negatywnego oddziaływania wojny w Ukrainie na krajowe banki i związany z nim wzrost ryzyka i kosztów, nie był on na tyle duży, aby spowodować zagrożenie dla kontynuowania działalności czy stabilności sektora bankowego. Świadczą o tym stabilne i relatywnie wysokie wskaźniki nadzorcze, takie jak płynność, adekwatność kapitałowa czy dźwignia finansowa (wartości tych wskaźników dla sektora bankowego utrzymują się powyżej wymaganego minimum). Odporność krajowego sektora bankowego obok zasobów kapitałowych oraz płynności buduje także osiągnięta rentowność. Na koniec lutego 2023 r. wynik finansowy brutto sektora bankowego w stosunku do poprzedniego roku wzrósł o 49,33%, a na koniec sierpnia 2023 r. odnotowano wzrost r/r o 10,4 mld zł, tj. o 125,9%. Wzrost zysku sektora bankowego spowodowany był głównie wzrostem wyniku odsetkowego w efekcie podwyżek stóp procentowych przez banki centralne (wynik odsetkowy na koniec sierpnia 2023 r. wzrósł o 34,2% w stosunku do sierpnia 2022 r.). W tym czasie podstawowe wskaźniki rentowności brutto uległy znacznej poprawie: ROE wzrósł z 2,9% do 11,6%, a ROA z 0,2% do 0,76%. Mając na uwadze dotychczasowe skutki wojny, można wskazać obszary, które będą wymagały zwiększonego finansowania bankowego. Są to: energetyka i kwestia uniezależnienia od surowców z Rosji czy paliw kopalnych, budowa lokalnych lub europejskich mocy wytwórczych, bezpieczeństwo czy obronność. Brak wystarczających zasobów paliw kopalnych w wielu krajach uprzemysłowionych wpłynie na przyspieszenie realizacji celów klimatycznych – przejście na gospodarkę zeroemisyjną. Wzrost zapotrzebowania na kapitał nie pozostanie bez wpływu na jego koszt.

CZĘŚĆ III.

TRANSFORMACJA

GOSPODARCZO-ENERGETYCZNA W UKRAINIE

14. UKRAINA – ODBUDOWA CZEGO?

14.1. Wprowadzenie

Dzisiejsze dyskusje na temat powojennej odbudowy Ukrainy nieuchronnie rozpoczynają się od tematu przerażających zniszczeń powstałych w wyniku rosyjskiego ataku i wynikającej z tego potrzeby odbudowy infrastruktury, na przykład szpitali, szkół, domów, dróg i linii kolejowych. Bank Światowy, współpracujący z ukraińskim rządem, Organizacją Narodów Zjednoczonych i Komisją Europejską, wiosną 2023 r. oszacował wysokość rachunku odbudowy na 411 miliardów dolarów, czyli około 2,6 razy tyle, co PKB kraju na 2022 r. W czerwcu 2023 r. Kiev School of Economics oszacowała szkody w infrastrukturze na 150 mld USD. Od tego czasu ataki dalej trwają, a dzienny koszt zniszczeń wynosi około 500 milionów dolarów. Liczby dotyczące kosztów, z jakimi Ukraina będzie musiała się zmierzyć po zakończeniu wojny, są zatem przerażająco duże, zwłaszcza że w okresie rosnących stóp procentowych każdy budżet jest niezwykle napięty – oczywiście budżet Ukrainy w następstwie wojny, ale także Stanów Zjednoczonych i Unii Europejskiej. Oczekiwanie, że Rosja zapłaci duże sumy w ramach reparacji, może okazać się nierealistyczne.

Debata na temat kosztów i kontrowersyjnej kwestii kto powinien je ponieść, odwraca uwagę od sprawy najważniejszej: jak Ukraina wpisuje się w światową gospodarkę? Kraj ten, jeszcze przed ostatnią fazą wojny z Rosją, to synteza elementów pochodzących z trzech różnych epok globalizacji: jedna, zależna od produkcji towarów i ich eksportów, skoncentrowana na zbożu i metalach, to cecha globalizacji starego świata, z XIX i początku XX wieku; następnie Ukraina jest również powiązana ze złożonymi łańcuchami dostaw w ramach globalizacji początku XXI wieku; i wreszcie Ukraina oferuje spojrzenie w przyszłość, globalizację napędzaną przez IT.

* Prof. Dr. Harold James – Princeton University (USA), e-mail: hjames@princeton.edu.

14.2. Plany Marshalla

Błędem byłoby myśleć, że odbudowa oznacza po prostu powrót do starej Ukrainy. Kraj ten ma szczególną okazję, aby zmienić się na lepsze i jest w wyjątkowym położeniu, aby skorzystać z kolejnych etapów wielkiego procesu globalizacji. Szansa ta jest szczególnie ważna w świetle ogromnej niepewności, z jaką Ukraińcy muszą dziś działać. Nikt nie wie, ani nie może wiedzieć, jak długo potrwa wojna w Ukrainie i kiedy cała uwaga i energia przeniosą się z konfliktu na odbudowę. W przypadku długotrwałej wojny może ona trwać lata, ale jest również całkiem możliwe, że chaos związany z próbą częściowej mobilizacji w Rosji, rosyjskie niepowodzenia lub nowy pucz analogiczny do Grupy Wagnera/Prigożyna może zmienić sytuację, a nawet zwiastować rosyjski upadek. W takim przypadku ważne jest, aby mieć gotowy plan, ponieważ Ukraina w nieładzie – czy nawet upadła Rosja – byłyby tylko pożywką dla nowych konfliktów i całkiem możliwe, że przemocy na jeszcze większą skalę. Plany muszą zatem obejmować wiele scenariuszy, w tym szybkiego zakończenia wojny, długotrwałego lub prawie trwałego konfliktu, jak również takie opcje pośrednie jak dyplomatyczne próby zamrożenia wojny, które raczej nie będą postrzegane przez Ukraińców jako satysfakcjonujące.

Planowaniu ukraińskiej przyszłości towarzyszy oczywisty precedens udzielania przez USA na dużą skalę pomocy Europie po zakończeniu II wojny światowej. Po szczycie G7 w Schloss Elmau w Niemczech w czerwcu 2022 r. kanclerz Olaf Scholz oświadczył, że istnieje konsensus co do potrzeby nowego planu Marshalla. Program Odbudowy Europy (tzw. plan Marshalla) z 1947 r. jest uważany za złoty standard odbudowy gospodarczej po zniszczeniach politycznych, wojskowych lub gospodarczych, ponieważ stał na początku ery bezprecedensowego wzrostu połączonego ze stabilnością polityczną. Od czasu rozpadu Związku Sowieckiego niemal nieustannie nawoływano do powtórki. Duch Marshalla został przywołany w odpowiedzi na transformację w Europie Środkowo-Wschodniej i byłym Związku Sowieckim w latach 90. po upadku komunizmu. Wezwanie to pojawiło się ponownie w odniesieniu do Iraku po wojnie 2003 r., również do Bliskiego Wschodu po arabskiej wiosnie, a także do Syrii i jej sąsiadów po konflikcie syryjskim czy Afryki Zachodniej i Saharyjskiej w 2010 r., Haiti po trzęsieniu ziemi i niepokojach politycznych itd. W większości przypadków żądania te pozostały bez echa.

Dla każdego praktyka jest jasne, że nowa wersja nie może polegać po prostu na powtórzeniu inicjatywy z 1947 r. Potrzebne jest nowe myślenie, ale niektóre argumenty będą obracać się wokół kwestii poruszanych przez Marshalla, jego planistów i administratorów, geniuszy ekonomicznych takich jak prezes Studebaker – Paul Hoffman, którego Marshall sprowadził do administrowania planem czy wielki ekonomista Charles Kindleberger. Analitycy ci dokładnie zidentyfikowali najważniejsze problemy: zrozumienie, w jaki sposób wielkość udzielonej pomocy odnosi się do skali zamierzonych efektów, w jaki sposób pomoc może być wykorzystana jako katalizator ogólnego rozwoju sił wytwórczych oraz w jaki sposób wsparcie może wiązać odbiorcę z siecią międzynarodowych powiązań.

Planiści Marshalla zmagali się z problemem, jaki powinien być udział rządów, a jak wiele bogactwa wiedzy w sektorze prywatnym ofiarodawców funduszy może być wykorzystane do zmiany produktywności odbiorcy. We wszystkich tych obszarach istnieją silne i wciąż aktualne lekcje: przede wszystkim nie należy po prostu rozdawać pieniędzy, ale skupić się na tym, w jaki sposób pomoc może być precyzyjnie ukierunkowana tak, aby generowała nową gospodarkę, a nie replikację *status quo*. Jak sam Marshall elokwentnie ujął to w swojej mowie inauguracyjnej na Harvardzie: „Nie byłoby ani stosowne, ani skuteczne, gdyby ten rząd podjął się jednostronnego opracowania programu mającego na celu postawienie Europy na nogi pod względem gospodarczym. To jest sprawa Europejczyków. Myślę, że inicjatywa musi wyjść od Europy”³⁸.

Dwa aspekty wizji planu Marshalla pozostają istotne. Po pierwsze, że wsparcie zewnętrzne powinno być katalizatorem, a nie masowym zalewem, oraz że powinno być wykorzystywane do wspierania istniejącego już potencjału. Pomoc netto, jaką otrzymały Niemcy Zachodnie, wynosiła zaledwie około 3% PKB kraju na początku planu – wygląda to na bardzo odległe od liczb, o których mówi się w przypadku Ukrainy, gdy sumuje się koszty wszystkich zniszczeń wojennych. Niewielka suma 3% zrobiła jednak bardzo wiele. Po drugie, plan Marshalla nie polegał na stymulacji gospodarczej pojedynczego kraju, ale na tworzeniu nowych międzynarodowych powiązań w celu pobudzenia wzrostu.

³⁸ <https://www.oecd.org/general/themarshallplanspeechatharvarduniversity5june1947.htm> [dostęp: 10.02.2024].

14.3. Zacofanie

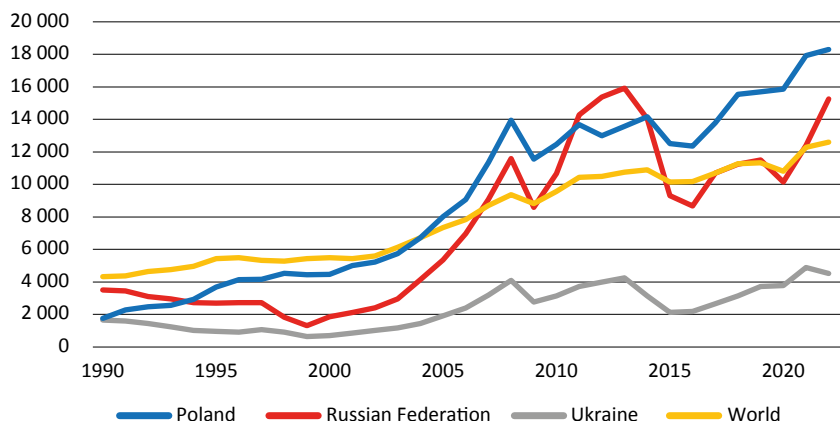
Istnieją również oczywiste różnice między dniem dzisiejszym a scenariuszem planu Marshalla. Przed II wojną światową Niemcy były potęgą przemysłową, a Ukraina nie jest – przynajmniej na pierwszy rzut oka. Ukraina przed rosyjską inwazją z 24 lutego 2022 r. wydawała się militarnie słaba, gospodarczo biedna i politycznie podzielona. Fakt ten stanowił jedno z uzasadnień rosyjskiego ataku.

Dziwna fantazja historyczna prezydenta Putina w jego programowym esej z lata 2021 r. na temat „historycznej jedności Rosjan i Ukraińców” rozpoczęła się od stwierdzeń o podobieństwach religijnych i językowych wraz z refleksjami na temat „chrztu Rusi” z 988 r., chrztu świętego Włodzimierza Wielkiego (Vladimir dla Rosjan, ale Volodymyr dla Ukraińców) w mieście Chersonesz na Krymie. Esej niedoszłego współczesnego Włodzimierza Wielkiego zakończył się jednak sporem o ekonomię³⁹. Zdaniem Putina Ukraina sama skazała się na biedę, systematycznie zrywając więzi i kończąc projekty współpracy z Rosją w 2014 r. – od rewolucji na Majdanie i upadku prezydentury Wiktora Janukowycza. Jak ujął to rosyjski prezydent:

„Ukraina posiadała ogromny potencjał, który obejmował potężną infrastrukturę, system transportu gazu, zaawansowany przemysł stoczniowy, lotniczy, raketowy i inżynieryjny, a także światowej klasy szkoły naukowe, projektowe i inżynieryjne. Przejmując to dziedzictwo i ogłaszając niepodległość, ukraińscy przywódcy obiecali, że ukraińska gospodarka będzie jedną z wiodących, a poziom życia będzie jednym z najlepszych w Europie. Dziś giganci przemysłu high-tech, którzy niegdyś byli dumą Ukrainy i całej Unii, toną. Produkcja inżynieryjna spadła o 42 procent w ciągu dziesięciu lat. Skala deindustrializacji i ogólnej degradacji gospodarczej jest widoczna w produkcji energii elektrycznej na Ukrainie, która odnotowała prawie dwukrotny spadek w ciągu 30 lat. Wreszcie, według raportów MFW, w 2019 r., przed wybuchem pandemii koronawirusa, PKB na mieszkańca Ukrainy wynosił poniżej 4 tys. dolarów. To mniej niż w Republice Albanii, Republice Mołdawii czy nieuznanym Kosowie. Obecnie Ukraina jest najbiedniejszym krajem Europy”.

³⁹ <https://www.prilib.ru/en/article-vladimir-putin-historical-unity-russians-and-ukrainians> [dostęp: 10.02.2024].

Rysunek 14.1. Udział PKB na mieszkańca Stanów Zjednoczonych w latach 1990–2022 w dolarach

Źródło: Baza danych Banku Światowego.

Bieda na Ukrainie była faktem, choć opisywanie jej przez Putina jako konsekwencji Majdanu 2014 r. stanowiło zwykle kłamstwo. W porównaniu z Rosją czy Polską, postkomunistyczne życie na Ukrainie wyglądało niekorzystnie. Dochody były w stagnacji. Po 2004 r. nastąpił krótkotrwały wzrost napędzany kredytami, ale załamał się on w tym samym czasie co podobne wzrosty gospodarcze w wielu krajach – wraz z globalnym kryzysem finansowym w 2008 r. Kiedy napływ zagranicznych pieniędzy ustał, waluta – hrywna – została gwałtownie zdevaluowana, a dłużnicy – rząd, duże korporacje, rolnicy – doświadczyli ogromnego wzrostu zadłużenia denominowanego w obcej walucie, podczas gdy ich aktywa często były denominowane w hrywnach. W 2009 r. gospodarka skurczyła się o 15%. Dla porównania załamanie w Rosji wyniosło 7,8%, a w Stanach Zjednoczonych, zwykle uważanych za epicentrum kryzysu finansowego, tylko 2,6%. Polska była jedynym krajem europejskim, który kontynuował wzrost w 2009 r. Ukraiński dług publiczny gwałtownie wzrósł, banki pożyczały więcej rządowi, a mniej sektorowi prywatnemu, co groziło katastrofą, ponieważ banki poniosły straty na posiadanym długu publicznym, a rząd musiał dokapitalizować banki.

Obszerna literatura analityczna zawiera badania zarówno potencjału, jak i kosztów zacofania gospodarczego. Putin jest znacznie mniej wiarygodnym ekspertem w tym obszarze niż – urodzony na Ukrainie – sławny ekonomista Aleksander Gerschenkron. Pochodzący z Odessy, razem z rodziną uciekł po rewolucji rosyjskiej do Wiednia, a następnie do Stanów Zjednoczonych, gdzie

został zatrudniony na Uniwersytecie Harvarda. W 1951 r. napisał przełomowy artykuł na temat *Zacofania gospodarczego w perspektywie historycznej*. Artykuł rozpoczął się od refleksji nad trudnościami politycznymi imperialnej Rosji i jej relacjami z bardziej zaawansowanymi gospodarkami przemysłowymi. Kluczowym spostrzeżeniem było to, że kraje mogą „przeskakiwać” poszczególne etapy rozwoju. Gerschenkron był zaintrygowany natężeniem zaskakujących różnicowań występujących w Rosji na początku XX wieku. Nowoczesne huty stali – dysponujące zaawansowaną technologią i najnowszym zachodnim wzornictwem – kontrastowały z zacofanym rolnictwem, a także z robotnikami ręcznie przenoszącymi paliwo i wlewki żelaza. W tychże hutach brodaci chłopci w skarpetach i drewnianych chodakach pracowali obok eleganckich inżynierów z wyższym wykształceniem. Gerschenkron dostrzegał pozytywne aspekty takiej sytuacji. Brak technologii w zacofanej gospodarce – lub zniszczenie istniejącego sprzętu – daje szansę na przyjęcie najbardziej zaawansowanych i innowacyjnych technik. Stopień zapóźnienia gospodarczego jest zatem Gerschenkronowskim wskaźnikiem potencjału wzrostu i rozwoju. Jednak nawet dla Gerschenkrona było oczywiste, a od tego czasu stało się jeszcze bardziej bezsporne, że nie każdy biedny kraj nadrabia zaległości.

14.4. Trzy wymiary Ukrainy

Wyobraźmy sobie mieszkankę lub mieszkańca ówczesnej Odessy przeniesionego do dzisiejszej Ukrainy. Gerschenkron nie uznałby takiej sytuacji za zaskakującą. Zacofanie gospodarcze to także historia dramatycznych kontrastów. W rzeczywistości istnieją dziś trzy Ukrainy z różnicami jeszcze bardziej ekstremalnymi niż te obserwowane przez Gerschenkrona w carskiej Rosji.

Jedna to smutna historia zacofania, ubóstwa, niskiej produktywności, odtwarzająca warunki XIX-wiecznej globalizacji, w której biedne peryferia, zdominowane przez wydobywcze firmy handlowe, wysyłają surowce i żywność do innych, bogatszych krajów. Ale Ukraina ma również drugą gospodarkę, odzwierciedlającą warunki globalizacji z końca XX lub początku XXI wieku, w której biedniejsze kraje włączyły się w złożone globalne łańcuchy wartości i systemy dostaw, zwykle wytwarzając tekstylia lub pracochłonne komponenty dla zaawansowanej produkcji. I wreszcie, jest jeszcze jedna Ukraina znajdująca się w czołówce rewolucji technologicznej i instytucjonalnej, która ogarnia świat. To właśnie ta Ukraina dokona przeskoku gospodarczego.

Rolnictwo – zwłaszcza zboże – jest kluczową częścią ukraińskiej tożsamości. Widać to bardzo wyraźnie i pięknie na dwukolorowej fladze, gdzie złote pole pszenicy leży pod błękitnym niebem. Jest to również kluczowy element historii i pamięci, a także dowód zrozumienia tragedii swojego narodu. Najważniejszą zbrodnią w ukraińskiej historii jest Hołodomor, klęska głodu w latach 1932–1933, spowodowana sowiecką polityką skupu zboża. W raporcie ONZ stwierdzono, że zginęło od 7 do 10 milionów Ukraińców, choć większość badaczy uważa, że suma ta jest w rzeczywistości mniejsza, być może nawet o połowę. Co uderzające, katastrofa ta została zignorowana w tamtym czasie i przemilczana przez wielu zachodnich gości, którzy chcieli świętować triumf stalinowskiej modernizacji.

Od czasu rosyjskiej inwazji w 2022 r. świat skupił się na Ukrainie jako producencie i eksporterze rolnym. Kraj ten leży na bogatych czarnoziemach, które w XIX wieku stanowiły motor eksportowy carskiej Rosji, a później Związek Sowiecki próbował wykorzystać je do zarabiania obcej waluty – nawet za cenę głodu ukraińskiej ludności na początku lat trzydziestych XX wieku. Bliski Wschód – zwłaszcza Egipt – polegał na ukraińskiej pszenicy, ale miejsca tak odległe jak Indonezja również należą do głównych konsumentów ukraińskich produktów. Po lutym 2022 r. narzucone przez wojnę ograniczenia w przemieszczaniu się, zniszczenie linii kolejowych i dokonane przez Rosję blokady ukraińskich portów zagroziły powszechnym głodem najbiedniejszej ludności w różnych regionach świata, a być może także niepokojami politycznymi.

Tylko do pewnego stopnia historia ukraińskiego eksportu zboża może być opowiedziana jako sukces, który raczej nie skończył się dobrze. Produkcja rolna z pewnością wzrosła od połowy lat 90., po zakłóceniach spowodowanych upadkiem Związku Sowieckiego, które zmniejszyły produkcję. W 1996 r. Ukraina wyprodukowała 13,5 mln ton pszenicy, w 2000 r. 21,4 mln ton, a w 2020 r. 24,9 mln ton. Ukraina to obecnie ósmy największy producent pszenicy na świecie, ale jej produkcja jest znacznie niższa niż w Rosji. Wydajność, zarówno w przeliczeniu na pracownika, jak i na hektar, jest niska, znacznie niższa niż w analogicznych krajach Unii Europejskiej.

Przyczyn tych słabych wyników należy poszukiwać w postsowieckiej reformie rolnej. Olbrzymie kolektywne gospodarstwa rolne, które stanowiły podstawę systemu sowieckiego, zostały rozbite, a ziemia rozproszona na małe gospodarstwa rolników. Pracownicy rolni, około 7 milionów ludzi stanowiący dwie piąte ludności wiejskiej Ukrainy, otrzymali udział w ziemi, zwany *pai*, w byłych kołchozach, średnio około 4 hektarów, a dodatkowo mieszkańcy wsi

dostali kolejne 0,4 hektara. Nie odpowiada to logice produkcji na dużą skalę. Parcele ziemi nie zostały dokładnie wytyczone, a nowi rolnicy nie mieli aktów własności. Gospodarstwa wielkości dawnych kolektywów pojawiły się ponownie jako nowe przedsiębiorstwa rolne dzierżawiące ziemię od chłopów. Aby chronić drobnych rolników, przynajmniej teoretycznie, przez dwadzieścia lat od 2001 do 2021 r. moratorium zabraniało sprzedaży ziemi. Dlatego dopiero niedawno administracja Zełenskiego przeanalizowała i wyciągnęła wnioski z głębokiej irracjonalności ukraińskiej bazy rolnej.

Wielkie farmy powstałe po kolektywach były naprawdę gigantyczne. Na przykład największa z nich, UkrLandFarming, działająca na obszarze 670 000 hektarów, została stworzona w 2007 r. przez Olega Bakhmatyuka. Rolno-spożywczy sektor szybko został zdominowany przez oligarchów, których chronił fakt, że ziemia nie mogła zostać sprzedana. Oligarchowie ci byli również silnie związani z procederem nielegalnych pożyczek, który doprowadził do kryzysu zadłużenia kraju po 2008 r. Odgrywają także poważną rolę w endemicznym problemie korupcji i politycznych wpływów na Ukrainie. Dla przykładu firma DF Agro została założona przez Dmytro Firtasza, współpracownika Gazpromu, uznanego przez Departament Sprawiedliwości Stanów Zjednoczonych za postać z wyższej półki rosyjskiej przestępczości zorganizowanej. Został on aresztowany w Wiedniu i od 2014 r. Amerykanie ubiegają się o jego ekstradycję. Rinat Achmetow w 2011 r. założył HarvEast Holding, był głównym sponsorem prorosyjskiej Partii Regionów, a w listopadzie 2021 r. został oskarżony o udział w spisku przeciwko Zełenskiemu. Bakhmatyuk, największy oligarcha rolny, był podejrzany o poważne oszustwa bankowe w czasie kryzysu bankowego w latach 2014–2015, a Ukraińskie Biuro Antykorupcyjne zwróciło się niedawno o jego ekstradycję z Austrii.

Problemy w rolnictwie nie stanowiły jedynie kwestii złej organizacji i niezreformowanych czynników sprzyjających korupcji. Ukraińska infrastruktura również była słaba. Badanie Banku Światowego z 2019 r. wykazało, że koszty logistyczne transportu zboża z ukraińskich gospodarstw rolnych do portów Morza Czarnego były o około 40% wyższe niż we Francji czy Niemczech i o 30% wyższe niż w Stanach Zjednoczonych. Autorzy Raportu Banku Światowego wskazywali na złą infrastrukturę kolejową, nadmierne poleganie na komunikacji drogowej i zaskakującą – biorąc pod uwagę, że wiele rzek wpada do Morza Czarnego – niechęć do korzystania z transportu wodnego [*Ukraine Growth Study Document*, 2024].

Ukraina oligarchów agrobiznesu była podejrzliwa wobec ściślejszej integracji z rynkami europejskimi. Po części można to racjonalnie wyjaśnić jako reakcję na europejski protekcyjizm rolny forsowany przez francuskich i polskich rolników pragnących utrzymać wysokie ceny. Co ważniejsze, oligarchowie obawiali się, że jakkolwiek większy nacisk z zewnątrz – w celu wzmocnienia rządów prawa i środków antykorupcyjnych – zakończy ich dominację i zniszczy bogactwo. Zupełnie inny, ukraiński świat biznesu naciskał na ściślejsze powiązania z Europą w 2010 r. Społeczność ta postrzegała ówczesny model globalizacji jako sprzyjający budowaniu nowego bezpieczeństwa i nowego dobrobytu.

Część Ukrainy – zwłaszcza zachodnia – obrała inną drogę do nowoczesnej globalizacji, zasadniczo adaptując azjatycki model wzrostu zorientowanego na eksport, koncentrując się na dostarczaniu pracochłonnych części, komponentów lub półproduktów na rynek globalny. Kiedy w 2022 r. doszło do eskalacji wojny, europejscy producenci samochodów zostali tymczasowo zablokowani, co było dowodem na to, jak duży jest z Ukrainy import wiązek przewodów, które łączyły ogromną liczbę kabli elektrycznych w nowoczesnych samochodach. Zakłócenie pracy fabryk sprzętu w Stryju i Kołomyi oznaczało, że BMW i Mercedes musiały spowolnić swoje linie produkcyjne. Na przykład, duża fabryka w Ukrainie, która za czasów komunizmu produkowała samochód Zaporozec, klasyk radzieckiej produkcji motoryzacyjnej, potem przerzuciła się na komponenty dla niemieckich i japońskich producentów. Tak samo znaczne powiązania rozwinęły się w dziedzinach odzieży i mody. Ukraine Invest wyjaśnia, że duże zachodnie firmy tekstylne, odzieżowe i obuwnicze: Adidas, Zara, Esprit, Next, Mexx, United Colors of Benetton, Tommy Hilfiger i Hugo Boss należą do czołowych klientów lokalnych producentów. Eksport, głównie komponentów tekstylnych, stanowi od 80 do 90 procent przychodów ukraińskiego przemysłu tekstylnego i odzieżowego [2024]. Takiej wielkości dostawy wskazują również, jak duże jest znaczenie powiązań z Unią Europejską pod względem przyszłości przemysłowej Ukrainy.

Ale łańcuchy dostaw to nie wszystko, jeśli chodzi o trajektorię gospodarczą Ukrainy. Nowoczesnym i zorientowanym na przyszłość krajem jest Ukraina reprezentowana przez sektor technologiczny. Przed rosyjską inwazją pracowało w Ukrainie około ćwierć miliona specjalistów z branży technologicznej. Można to przypisać wysokiemu poziomowi edukacji na poziomie średnim i uniwersyteckim. Wartość eksportu IT wzrosła z 4,2 mld USD w 2019 r. do 6,8 mld USD w 2022 r. Startupy mają swoje korzenie w okresie poradzieckim.

Softserve – założony w 1993 r. przez dwóch absolwentów Politechniki Lwowskiej – szybko rozwinął znaczące międzynarodowe powiązania, w tym z GE. Firma ta stworzyła podstawę wizualizacji dla Google StreetView.

Bezpośrednio po 24 lutego 2022 r. nastąpiła masowa demonstracja ukraińskich umiejętności technicznych. Ukraińscy żołnierze wykorzystali drukarki 3D do stworzenia plastikowych kołnierzy, które przymocowali do tanich dronów, które mogły następnie przenosić lekkie czujniki i amunicję. Zaprezentowali mistrzowską klasę adaptacji i improwizacji.

Skala ukraińskich talentów technicznych jest najbardziej widoczna w oprogramowaniu. W ciągu kilku godzin od ataku społeczność programistów zbudowała platformy, na których zwykli ludzie posiadający smartfony mogli przysyłać obserwacje dotyczące ruchów i lokalizacji rosyjskich wojsk. Z łatwością włamali się do niezabezpieczonej rosyjskiej sieci telefonicznej, co okazało się możliwe dzięki temu, że wielu rosyjskich żołnierzy używało prostych telefonów do przysyłania wiadomości i instrukcji. Niektóre zachodnie służby wywiadowcze z niedowierzaniem obserwowały, jak hakerzy i cyberprzestępcy ze starej Ukrainy stawali się patriotami i bohaterami nowej Ukrainy. Zdumienie budził fakt, że Rosja nie była w stanie zniszczyć Ukrainy za pomocą cyberataków. Stało tak się dlatego, że Ukraina miała lepszych cyberwojowników.

Ukraiński minister ds. transformacji cyfrowej, Mykailo Fedorov, na początku wojny słusznie świętował gospodarczy przeskok Ukrainy: „Wróg przygotowywał się do wojny (technologicznej) na pełny gaz przez 20 lat. My dokonaliśmy przeskoku technologicznego w 10 miesięcy”⁴⁰. To był czysty gerschenkronizm.

14.5. Wiara i emocje

Nie każdy „zacofany” kraj się rozwija. Nie każdy atak militarny prowadzi do prężnej reakcji. Gerschenkron na zakończenie swojego słynnego eseju z 1951 r. dodał niemal mistyczny element:

„Aby przełamać bariery stagnacji w zacofanym kraju, rozpalic wyobraźnię ludzi i skierować ich energię w stronę rozwoju gospodarczego, potrzebne jest silniejsze lekarstwo niż obietnica lepszej alokacji zasobów, czy nawet

⁴⁰ Mykailo Fedorov, Twitter, December 26, 2022, accessed February 10, 2024, <https://twitter.com/FedorovMykhailo/status/1607307758952398848?s=20&t=W5A4s31trHggP18HezFcSw>.

niższej ceny chleba. W takich warunkach nawet biznesmen, nawet klasyczny odważny i innowacyjny przedsiębiorca, potrzebuje silniejszego bodźca niż perspektywa wysokich zysków. To, co jest potrzebne, aby usunąć góry rutyny i uprzedzeń, to wiara – wiara, mówiąc słowami Saint-Simona, że złoty wiek nie jest za, ale przed ludzkością. [...] W zacofanym kraju wielki i nagły wysiłek industrializacyjny wymaga Nowego Ładu w emocjach”.

Pisząc to, Gerschenkron, który przez pewien czas w latach 30. był komunistą (później tego żałował i trzymał to w tajemnicy), miał na myśli to, że carscy planiści polityczni nie byli w stanie skutecznie zmotywować Rosjan. Uważał, że Lenin i Stalin wykorzystali wiarę w doktrynę marksistowską do zrewolucjonizowania mentalności, aby ich kraj mógł wyjść z zacofania. Dziś znacznie łatwiej jest dostrzec korzenie w transformacji poglądów – przebudzeniu wiary. Dla współczesnej Ukrainy jest oczywiste, że to właśnie wojna stworzyła naród, zjednoczyła Ukraińców – tych, co mówią po ukraińsku i tych, co mówią po rosyjsku. Pozwoliła im dostrzec dysfunkcjonalność skorumpowanego reżimu i stworzyła warunki dla zaawansowanej technologicznie przyszłości. Wojna przyniosła emocjonalny reset, stanowiący niezbędny składnik gospodarczej odnowy.

15. REBUILDING UKRAINE: LESSONS FROM WEST GERMANY'S POST-WORLD WAR II ECONOMIC MIRACLE AND POLAND'S TRANSFORMATION

15.1. Introduction

Shortly after the outbreak of the war in Ukraine on February 24, 2022, first plans and suggestions on the reconstruction of the country appeared once the war ends. And already in July 4–5, 2022, a first conference with 40 potential donor countries and 14 international organizations was held in Lugano, Switzerland, to discuss about the recovery process of post-war Ukraine. This led to the passing of the so called Lugano Principles, according to which Ukraine should emerge from the war democratic, corruption-free, gender equal, inclusive and green [Ukraine Recovery Conference, 2022; Zeit Online, 2022].

Many of the proposals refer to the post-World War II Marshall plan as a template for Ukraine's reconstruction. Examples are *A Blueprint for the Reconstruction of Ukraine* by Torbjörn Becker et al [2022a] under the auspices of the London-based Centre for Economic Research (CEPR) and its follow-up report *Rebuilding Ukraine: Principles and policies* of November 2022 [Gorodnichenko et al., 2022], which provides a detailed, sector-by-sector analysis of the challenges, opportunities and tools for Ukraine's reconstruction [Eichengreen, 2023]. Similarly, scholars from the German Marshall Fund of the United States (GMF) advocate *Designing Ukraine's Recovery in the Spirit of the Marshall Plan* [Ganster et al., 2022; see also Eisen et al., 2022] and call for *a modern Marshall Plan for Ukraine* [Conley, 2022]. Modern in this context is often meant to align Ukraine's reconstruction efforts with EU's Green Deal [Inter-parliamentary

* Dr hab. Jürgen Wandel, prof. SGH – Szkoła Główna Handlowa w Warszawie, ORCID: 0000-0002-3258-8668, e-mail: jwande@sgh.waw.pl.

United for Ukraine Network in Euractiv, 2022; Aslund and Kubilius, 2023; Grävingholt et al., 2023, p. 4].

In fact, the Marshall Plan, which was launched 75 years ago, is often related to West Europe's post-World War II economic recovery. This was in particular impressive in West Germany with an average growth rate of 8% over a decade, so that people called it an economic miracle (in German: Wirtschaftswunder). Against this background, the aim of the study is to reflect on the suggestions to reconstruct Ukraine drawing on lessons from the Marshall Plan era and West Germany's economic miracle, but also from other cases of economic recovery, in particular Poland's transition from plan to market in the 1990s that turned the country from a laggard among laggards with about the same standard of living as Ukraine in 1990 [Hayrylyhsyn, 2017, p. 36] to Europe's growth champion 30 years later with a four times higher gross domestic product (GDP) than Ukraine [Worlddata.com, 2023]. In fact, there is widespread agreement, that the reconstruction of Ukraine should be more than rebuilding it to the pre-war state. Instead, it should be a deep modernization that requires the completion of market economy reforms in order "to help Ukraine escape the post-Soviet legacy" and create enough wealth that not only ensures a high, broad-based standard of living, but also allows to maintain an effective defense sector [Gorodnichenko et al., 2022, p. 7; Aslund and Kubilius, 2023].

What is missing in the blueprints for rebuilding Ukraine is an explicit theoretical underpinning that substantiates why certain policies are suggested and why what lessons can be learnt from historical cases of reconstruction and economic development. This study attempts to fill this gap by applying theoretical concepts that have been synthesized in the robust political economy approach by Boettke and Leeson [2004], Leeson and Subrick [2006] and Pennington [2011], and that concentrate on epistemic and incentive problems as major challenges in any task of economic policy. In doing so, the analysis differs from, and contributes to the existing literature in two ways. First, in contrast to much literature on reconstruction after conflicts, it highlights the importance of reforming economic institutions. For example, while Eichengreen [2023] does mention institutional reforms, he does not evaluate its importance relative to foreign aid nor does he elaborate why what role the state should play in the post-war Ukrainian economy. Second, the existing literature tends to neglect the different incentives and constraints facing the array of actors involved in economic reconstruction. While identifying challenges and solutions is important,

neglecting different interests in the economic reconstruction efforts overlooks potential sources of tension between various, and often competing, goals. This in turn may make it difficult to effectively design and implement economic reforms and reconstruction projects [Coyne and Pellillo, 2011].

Against this background, it is argued that while international aid to make up for the worst war damages is warranted, the crucial task in Ukraine's reconstruction is to complete decisively the unfinished market reforms to establish competition as a discovery and disempowering mechanism. It is further argued that while European integration is important to safeguard institutional reforms and increase its credibility, Ukraine should be cautious against EU's "strategy of raising rivals' costs" by importing EU's overregulation in the name of social and ecological goals that stifle recovery in the medium and long-term. Helpful in this context are visionary reform-minded political leaders that are able to seize windows of opportunities and resist pressure from various vested interests to carry out far-reaching and comprehensive reform as quickly as possible.

The remainder of this article is organized as follows: Section 2 presents briefly the theoretical framework for the discussion on why what lessons can be learnt from Germany's economic miracle and Poland's rise to prosperity. Then section 3 discusses the role of financial aid, section 4 the importance of institutional reforms and section 5 the role of EU integration. Section 6 concludes.

15.2. Theoretical framework

Any task in economic policy, hence also economic reconstruction after a war, faces two fundamental challenges: the knowledge and the motivational or incentive problem. The knowledge problem concerns the question who can how best acquire the knowledge needed for a certain task, in this case to rebuilt better war-damaged Ukraine, so that scarce resources are allocated to their best uses [Coyne and Boettke, 2009; Coyne and Pellillo, 2011]. The knowledge problem has been a core issue for the Austrian economists Ludwig von Mises [1920/1990] and even more so for Friedrich Hayek. Hayek [1937; 1945; 1978; 1988; 1989] has pointed out, that the crucial information needed in economic life is not so much about what is technically feasible, but about what consumers really want. Yet, this kind of knowledge is dispersed throughout society, often tacit and never constant. Together with human's irremediable limited cognitive

abilities to capture all relevant information this makes the information inherently uncollectible for any centralized governance body.

The motivational or incentive problem stems from the specific incentives of the political process. Public choice theory has stressed, that political actors are as much self-interested as anyone else. They do not turn into angels just because they work for the government. They, too, weigh what costs and benefits possible measures have for themselves [Buchanan, 1954, 1987; Butler, 2012]. Thereby, they take into account the incentives of the political system (stemming e.g. from the election cycle, voting system, the access to taxpayer money and the missing accountability for losses), the problems of collective action and the rational ignorance of voters [Downs, 1957; Caplan, 2007]. The ensuing incentives make activism in economic policy and interventions into the market process attractive that provide rents to concentrated vested interests for the purpose of gaining and maintaining power while spreading costs across the broad masses.

The solution to both problems is instituting competition as a discovery procedure [Hayek, 1978] and disempowering instrument [Böhm, 1961, p. 22], and other decentralized governance mechanism as suggested by Elinor Ostrom [1990; 2005; 2010a,b; 2012]⁴¹, as well as the restriction of government activities [Easterly, 2006; Pennington, 2021]. Market competition provides powerful incentives through the built-in feedback mechanism of profit and loss and has with the change in relative prices a telecommunications system that elicits the dispersed knowledge, turning it into signals to which others may react in wealth-enhancing ways. As the changes in relative prices enable economic calculation, individuals are able to sort out the economically viable projects from the technologically feasible ones. So the very purpose of market competition

⁴¹ The importance of decentralized and polycentric governance mechanism has been highlighted by Elinor Ostrom [1990, 2005, 2010a,b, 2012]. A polycentric governance mechanism is one in which multiple governing authorities exist beyond the nation state, including non-governmental organizations (NGOs), private sector actors and other organizations, and interact in governing environmental or other collective good issues [Boettke, 2010]. Ostrom examined in several on-the-ground field studies the interaction of local, bottom-up systems for governing common-pool resources with governance mechanisms on several government levels, and the resulting multi-levelled and dispersed patterns of governing. Such polycentricity allows decision-makers to experiment with different policies in various jurisdictions and to learn from the successes and failures of their counterparts in other jurisdictions as well as to tailor policies based on their unique circumstances [Ostrom, 2010].

is “to generate the economic knowledge necessary for people to allocate scarce resources to their best uses” [Boettke, Coyne, 2023, p. 331]. The functioning of this mechanism requires adequate institutions that empower people to engage in discovery, learning, and coordination through the use of economic calculation. At the same time, markets curb the narrow self-interest because market institutions will incentivize people “to consider the interests of others in the pursuit of their own ends” [Boettke, Coyne, 2023, p. 332]. Similarly, institutional competition restrains the abuse of political power by giving people not only the possibility to express dissatisfaction through voice but also through exit (of labour and capital).

So, in the view of the robust political economy framework, policies or institutional arrangements are robust, if they operate in the desired manner “even with deviations from first-best assumptions about epistemics and incentives” [Boettke and Coyne, 2023, p. 332]. Applied to the case of post-war reconstruction, this implies that reconstruction efforts are relatively robust when they rely predominantly on competition as a discovering and disempowering procedure, other decentralized governance mechanism and limited government as this enables beneficial outcomes despite the flaws of policy makers and people in business or as Hayek [1948, p. 11–12] expressed it, because it creates conditions “under which bad men can do least harm”.

15.3. The role of foreign aid

The estimated damage the war has so far caused and the needs to rebuilt Ukraine are quite enormous. According to the Rapid Damage and Needs Assessment initiated by the World Bank, as of February 2023, the direct damage is estimated at US-\$ 135 billion with housing, transport, energy, commerce, industry and agriculture being the most affected sectors. In addition, losses due to disruptions to economic flows and production and other expenses associated with the war, are valued to nearly US-\$ 290 billion. Total recovery and reconstruction needs, covering the period 2023–2033 and considering “building back better”, are estimated at about US-\$ 411 billion, 2.6 times the actual GDP of Ukraine in 2022 [World Bank et al., 2023].

Compared to this, the financial aid provided by the post-World War II Marshall Plan looks miniscule. Under it, a total sum of about 13 billion U.S. dollars

was spent to 16 European countries. This is roughly US-\$ 130 billion in today's dollars. Of that amount, the largest part went to the United Kingdom (24%) and France (20%), while West Germany received 10.5%. This was equal to US-\$ 1.4 billion, which in today's purchasing power amounts to approximately US-\$ 15 billion [Statista, 2023; Kirkegaard, 2023; Mueller, 2018]. At the same time, West Germany had to make payments for reparations and occupation costs of about US-\$ 3.4 billion p.a. [Cowen, 1986; Henderson, 2008]. On average Marshall Plan aid amounted to no more than about 3% of the gross national product GNP [Cowen, 1986, Eichengreen et al., 1992, Mueller, 2018]. Thus, financial assistance provided by the Marshall Plan was much too small to have been the decisive factor behind West Germany's economic miracle [Collins, Rodrik, 1991; Krieger, 2023].

After all, while foreign financial aid is warranted to alleviate immediate acute humanitarian hardships caused by the war, and in the critical early post-war period when a war-ridden country does not have its own resources [Aslund, Kubilius, 2023, p. 68], experience with developing countries show that too long and too much foreign financial aid often becomes detrimental to economic development due to knowledge and incentive problems [Coyne, Pellillo, 2011].

The knowledge problem here concerns the question who can how best acquire and process dispersed knowledge to design context-specific measures for Ukraine's reconstruction. As has been explained in section 2, this necessitates a decentralized, polycentric approach of funds allocation that involves the local civil and commercial society in order to leverage local knowledge and experiment during the process of recovery [Storr et al., 2017; Boettke, Coyne, 2023].

The allocation of the post-World War II Marshall Plan funds provides a mixed picture in this regard. On the one hand it did contain elements of decentralization. As Jacob J. Kaplan [1999, p. 5], an economist engaged in the implementation of the Marshall Plan and later of other US foreign assistance programs, underscored "while we wanted them to free up their economies... every country was allowed to do so at its own pace". The participating nations identified the needs for the funds based on their local knowledge which then had to be approved by the national Economic Cooperation Administration (ECA)⁴² [Kirkegaard, 2023;

⁴² The Economic Cooperation Administration (ECA) was created to oversee and direct the aid program of the Marshall Plan. It established ECA offices in each capital city of the sixteen countries participating in the Marshall Plan.

Mueller, 2018]. On the other hand, as will be explained in more detail in the next section, the US administration of the aid program did try to influence national governments' policy course which entailed more centralized supervision of their economies [Price, 1955; Cowen, 1985, 1986].

Motivational problems occur for a number of reasons: Donors not only pursue purely altruistic goals but their own national or private aims. In the Marshall Plan days this was the generation of new markets for American exports, as all of the aid channeled through the ECA was linked to purchases of particular US goods and services [Kirkegaard, 2023, Cowen, 1986]. Furthermore, the inherently dynamically changing operational environment may make it difficult for donors and domestic political authorities to hold on to a certain policy course making policies time inconsistent [Coyen and Pellilo, 2013, Coyne and Boettke, 2009]. This was observed in the Marshall Plan era when the commitment from the side of the donor changed in the wake of the Korean war (1950–1953). This caused the US representatives to urge the recipient countries to increase the production of military equipment and thereby to resort to government interventions such as price controls and the assignment of means of production [Mierzejewski, 2006, p. 156f.].

Then there might be an overreliance on bureaucracies with all the negative effects the economic theory of bureaucracy predicts [Downs, 1994; Mises, 1983; Niskanen, 1971, 1975, 1994; Tullock, 1965] and real-life experience shows. These involve the prevalence and growth of bureaucracies following Parkinson's law [Parkinson, 1955]⁴³, the difficulty to measure the performance of bureaucrats given the diversity of soft goals and the missing profit motive, and the missing flexibility to react quickly on changing circumstances [Coyne, 2008; Butler, 2010, p. 97]. As other than after World War II, in the case of Ukraine's reconstruction

⁴³ Besides the Economic Cooperation Administration (ECA) and its offices in the recipient countries local agencies were established that channelled the Marshall funds further. In the case of Germany, this was the Kreditanstalt für Wiederaufbau (KfW) (Credit Institute for Reconstruction). It persists until today although Germany's reconstruction has been finished a long time ago. Now it performs the task of a government-owned development bank. Likewise prevailed the Committee of European Economic Cooperation, yet under different names. It was originally established to coordinate the participation of the 16 European countries in the Marshall Plan and to dismantle trade restrictions between them. It was later replaced by the permanent Organisation for European Economic Co-operation (OEEC), which in 1961 was superseded by the Organisation for Economic Co-operation and Development.

not only one donor country will be involved but many donors, the bureaucracy problem could multiply [Plumpe, 2023]. This points to the need to integrate and coordinate the efforts of the donors, and find an institutional arrangement that allows for quick and flexible decision-making and minimize political interference. A first step in this direction was the establishment of the Multi-Agency Donor Coordination Platform for Ukraine on January 26, 2023 [European Commission, 2023b].

Finally, foreign aid itself tends to reduce incentives for individuals in the recipient country to increase their own level of savings by fighting corruption and improving the institutional condition for doing business. In fact, the real world experiences with foreign aid are not very encouraging. Many development economist point to the unsustainability of the supported projects and therefore even call for their repeal [Bremer, 2021; Easterly, 2001; 2003; 2006; 2007; Doucouliagos, Paldam, 2009; Ovaska, 2003]. Similarly negative were the experience with the reunification of East Germany with West Germany in the early 1990s. It was based on gigantic West German transfers of approximately 2 trillion euros, while Poland has received via EU funds only about 155 billion euros between 1994 and 2018 [Wandel, 2021]. Nevertheless, the large transfers from West to East Germany were unable to avoid enormous losses of jobs and the de-industrialization of the region [Schnabl, Sepp, 2019; Blum, 2019]. Therefore, Aslund [2013, p. 307] called the huge West German transfers to East Germany as “one of the greatest follies of all times.” While external financial aid can increase certain pre-determined outputs [Coyne, 2013], it cannot, by itself, create development which has to be driven by new ideas, i.e. innovations. And that requires adequate institutions that unleash competition as a discovery procedure driven by productive entrepreneurship and allow the formation of new capital [Boettke, Coyne, 2023, p. 336, Mises 1942/2017, 2000].

There is increasing agreement among economists based on the experience made in economic development and transition on the central role of institutions to establish a market economy and hence for successful growth and development [North, 1992; Olson, 2000; Roland, 2014, p. 257; Ovaska, 2003; Zitelmann, 2023]. Also West Germany's economic miracle is primarily attributed to institutional reforms conducive to economic freedom that empowered people to engage in decentralized discovery, learning, and coordination through the use of economic calculation [Cowen, 1986; Schnabl, 2019, 2023].

15.4. The importance of institutions

West Germany's economic miracle is associated with the economic policy of Ludwig Erhard, who served the country as the first Minister for the Economy from 1949–1963 and then as Chancellor from 1963–1966. After the war, he instituted reforms of the institutional arrangement that lead to what was coined the social market economy [Giersch et al., 1992; Olson, 1996; Buchheim, 1998; Mueller, 2018; Schnabl, 2019, 2023].

Before he became Minister for the Economy in Chancellor Konrad Adenauer's first post-World War II government, Ludwig Erhard was director of the occupational British-American Bizonal Economic Council. In this position, he started to liberalize the West German economy with a number of policies. The most important was the currency reform of June 20, 1948, that reduced massively the monetary overhang⁴⁴. No less important was the freeing of most of the prices following the *Law Governing the Principles of Planning and Price Policy after the Currency Reform* (Gesetz über Leitsätze für die Bewirtschaftung und Preispolitik nach der Geldreform, kurz: Leitsatzegesetz) of June 24, 1948. With these measures, Erhard realized two important of what Walter Eucken [1952] called constitutional principles of a market economy, namely solid money and free prices. Without them, and the competitive pressure of the free market environment, it is impossible to overcome the knowledge problem in economic life, because rational economic calculation is impossible in order to find out which of several possible production processes is the cheapest [Mises, 1920/90]. Otherwise, scarce resources will be systematically wasted and inefficiencies in production and exchange thrive. At the same time, free prices allowed buyers to transmit their demands to sellers, while the higher prices gave sellers an incentive to supply more [Boettke, Coyne, 2023; Butler, 2010, p. 23]. As a result, the black market in West Germany suddenly disappeared almost overnight and shop windows were again full of goods. In the next ten years until 1960, the economy grew on average by 8%, while unemployment dropped from more than 10% to 0.7% in 1962 [Giersch et al., 1992, p. 2f, Spoerer, Streb, 2013, p. 219; Schnabl, 2019, p. 612; Monson, 2022]. As table 1 shows, except for

⁴⁴ The monetary overhang was reduced by 93% [Gethard, 2023]. For this, cash and bank deposits were exchanged at a ratio of 100 Reichsmark to 6.5 DM, debt at a ratio of 100:10; and wages, prices, and rents at a ratio of 1:1. In addition, the population received 40 DM per capita, and companies and tradesmen 60 DM per employee [Schnabl, 2023, p. 3].

Japan, which had, as a becoming industrial society, a larger catch-up potential than West Germany, until 1960 growth in other western economies was much smaller [Giersch et al., 1992, p. 4].

Table 15.1. Growth performance of selected countries in 1950–1989⁴⁵

Selected countries	1950–1960	1960–1973	1973–1980	1980–1989
West Germany ^a	8.2	4.4	2.2	1.9
France	4.6	5.6	2.8	2.1
Italy	5.6	5.3	2.8	2.3
United Kingdom	2.8	3.1	0.9	2.7
United States	3.3	4.0	2.1	3.0
Japan	8.8	9.6	3.7	4.2

^a For 1950–1960 without Saar and Berlin.

Source: Giersch et al. [1992, p. 4].

During his time in office, Ludwig Erhard always promoted an inherently liberal economy policy course and philosophy (see also Sally 1997) as this quote from his famous book “Wohlstand für alle” underscores:

“The ideal I cherish is based on the strength with which the individual can say, ‘I want to meet the risks of life myself; I want to be responsible for my own fate. You, the state, must see to it that I shall be in a position to do so.’ The cry must not be ‘You, the state, come to my aid, protect me and help me,’ but the other way around: ‘Don’t bother with my affairs, but give me sufficient freedom and leave me enough from the results of my labors so I can shape my own existence, and that of my family’” [Erhard, 1958, p. 190].

Central to him were a high degree of individual freedom, private entrepreneurship and competition as a discovering and disempowering procedure unleashed, maintained and protected by an appropriate institutional framework. Thereby, government action should be restricted to setting the rules of the game conducive for competition, while social support should be provided following the principle of subsidiarity [Erhard, 1958, Rhonheimer, 2017]. Given the centrality of competition to cope most effectively both with the knowledge and incentive problem, it is not by mistake, that in the English version of Erhard’s famous book *Wohlstand für alle* the title has been translated into *Prosperity through competition*.

⁴⁵ Average annual growth rate of gross domestic product, for the United States and Japan gross national product at constant prices.

Table 15.2. Counterarguments on the importance of Erhard's institutional reforms

Other determinants	Objections
Influence of American occupational forces and conditionality of the Marshall Plan	Although calling for deregulation and European integration, still adherents of interventionism (influenced by Keynesianism, New & Fair Deal)
Far less radical Erhardian reforms and institutional path dependencies from the prewar and war era	Resistance of vested interests to farther reaching liberalizations; despite persistence of regulations, economy was liberalized enough to unfold ec. dynamism
Largely intact capital stock after the war + large skilled labour force + Solow-type catch-effect	Despite the same preconditions, economic growth and wealth in socialist East Germany lagged always behind West Germany. Likewise, despite similar initial conditions in 1990, Poland's living standard 4 x higher than in Ukraine

Source: own depiction based on Abelshauser [1975; 1981; 2018], Eichengreen, Ritschl [2009], Ritschl [2005]; Plumpe [2022; 2023] for other determinants and Cowen [1986]; Mueller [2018]; Schnabl [2019] for the objections.

In academia, however, there is an on-going debate, if and to what extent Erhard's social market economic reforms have really been the essential determinant for West Germany's economic miracle [Goldschmidt, Kolev, 2023]. Table 15.2 provides an overview of other determinants considered crucial for West Germany's impressive recovery and major objections against them. The counterarguments put forward point to the influence of the American occupational forces and the conditionality of the Marshall Plan, path dependencies in the German institutional fabric, and the Solow-type catch up effect after the post-war shock that offered higher possibilities of growth while at the same time a largely intact industrial capital stock and a large skilled labour force were available.

While it is true that the American occupational forces did call for economic liberalization and European integration [Schnabl, 2023], studies show that they still favoured government interventions as many of those in charge were influenced by the prevailing ideas of that time, namely Keynesianism as well as the New and Fair Deal [Cowen, 1985, 1986; Monson, 2022, Mierzejewski, 2006, p. 125]. Likewise, it is accurate that Ludwig Erhard's reforms were upon closer inspection far less radical than the classical liberal ideal of a free society would have suggested. There were indeed many path dependencies that persisted⁴⁶ not the

⁴⁶ A series of acts passed in 1950s draw heavily on legislation from the Third Reich or Weimar Republic and cemented Germany's system of industrial corporatism. Examples are [Ritschl, 2005,

least due to the resistance of vested interest groups [Mierzejewski, 2006, p. 118; Ritschl, 2005, p. 160f; Eichengreen, Ritschl, 2008]. Nevertheless, no matter how imperfect, his reforms were sufficiently liberal to unleash economic dynamism for a decade [Schnabl, 2019; Mierzejewski, 2006, Rhonheimer, 2017].

Finally, the strongest objection against the arguments that downplay the role of Erhard's institutional reforms is that not only the cultural, but also the material preconditions in terms of the quality of the available capital stock and labour force were the same in what then became socialist East Germany. Yet, there living standards always lagged behind West Germany. By 1990, GDP per capita in West Germany was with US-\$ 19,000 twice as high as in East Germany with only US-\$ 9,000 [Mitchell, 2019; Steiner, 2018; Schnabl, 2019, p. 611; Schnabl, 2023; Sleifer, 2006].

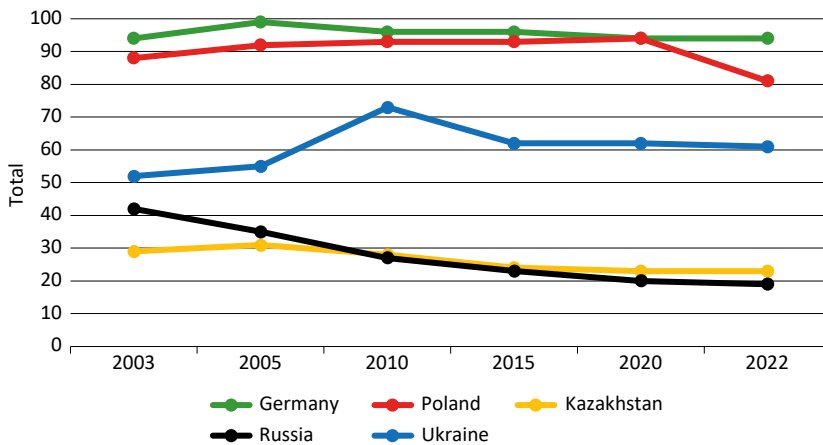
So, there is a strong indication that institutions do matter and make a difference. This also becomes obvious when looking at the French occupational zone. At first, this region did not experience the same explosive economic growth as the British-American-Bizone even though the French also introduced the new currency. But they kept regulated prices and rationing much longer. When they finally did abolish them, the economy in their zone started to grow rapidly, too. Also, the comparison of Poland's and Ukraine's post-communist transition points into this direction. While GDP per capita in Ukraine in 1990 was slightly higher than in Poland [2017 constant US-\$ 16,428

p. 160f; Eichengreen, Ritschl, 2008, p. 22ff.] collective bargaining and workplace co-determination, a dense network of trade and industry-wide compulsory organizations, which were entrusted to carry out the regulation of the economy in the Third Reich and made a comeback in the Federal Republic of Germany [Ritschl, 2005, p. 166], as well as a vast number of market regulations and governance structures created in the first three years of the rule of the Nazis in response to real or supposed lessons of the Great Depression that stipulated exemptions of free market competition, in particular in the financial, transport, energy and agricultural sector as well as in the craft sector. Prominent acts are: The Craft Code (*Handwerksordnung*) of 1933 introduced the obligation of a Master Craftsman's Certificate (*Meisterzwang*) as prerequisite to work in the crafts sector as well as territorial protection, and compulsory membership in a crafts guild. It was reintroduced in 1955 with the exception of the territorial protection. The Banking Act (*Kreditwesengesetz, KWG*) of 1934 established a centralized supervision of the financial sector, assigned to the central bank [Kopper, 1995]. It was re-enacted in 1955 and entrusted banking supervision to a separate federal agency. The regulation of passenger and freight transportation of 1933 and 1935, which among others resulted in the absence of privately operated regular long-distance overland passenger transport services in Germany until the deregulation of the 1980s and 1990s) and for so called free professions (doctors, lawyers) and their comprehensive subjection to a chamber system with the character of a coercive cartel.

vs. US-\$ 11,315], in 2021 Poland's GDP amounted to US-\$ 34,363 making it 2.6 times higher than that of Ukraine [Word Bank, 2023]⁴⁷. And many other studies support this view [Heritage Foundations, 2023; Acemoglu. Robinson, 2012; Roland, 2014; Zitelmann, 2023]. Only with what Acemoglu and Robinson [2012] called inclusive institutions that allows people to privatize profits will efficient resource allocation and hence wealth-enhancing structural changes take place.

In fact, there is much agreement, that Ukraine has a huge backlog in this regard. While Ukraine has been quite successful in establishing relatively inclusive political institutions with a vivid civil society compared to other former republics of the Soviet Union as measured by various indices such as the World Index of Freedom House or the Democracy Index of the Economist (see figure 15.1 and 15.2), the country has considerably lagged in the field of economic transition [Aslund, 2015; Havrylyshyn, 2014, 2017].

Figure 15.1. Freedom of World Index of Freedom House in 2003–2022

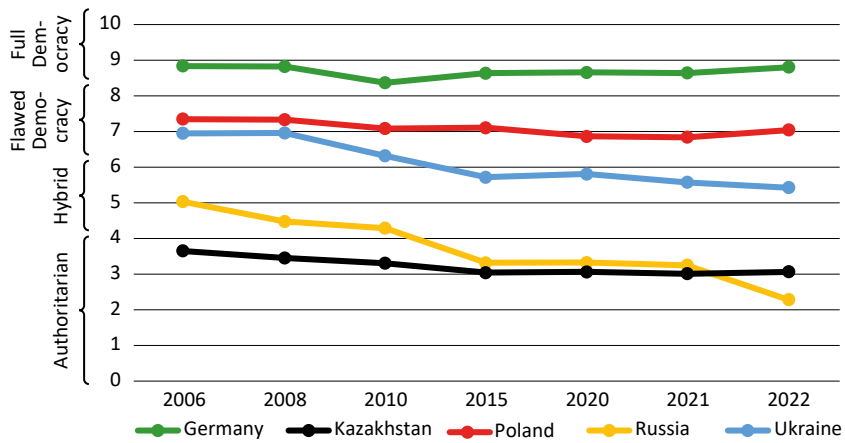

Note: Total score = Score for political rights (on a scale 0–40) + Score for civil liberties (on a scale 0–60); the closer to 100 the freer.

Source: Freedom in the World Research Methodology [2023].

⁴⁷ For more on Poland's rise from a laggard among laggards to Europe's growth champion to prosperity see Piatkowski [2018] and Zitelmann [2023]. A detailed analysis of Ukraine's economic transformation provides e.g. Aslund [2015] and Havrylyshyn [2017].

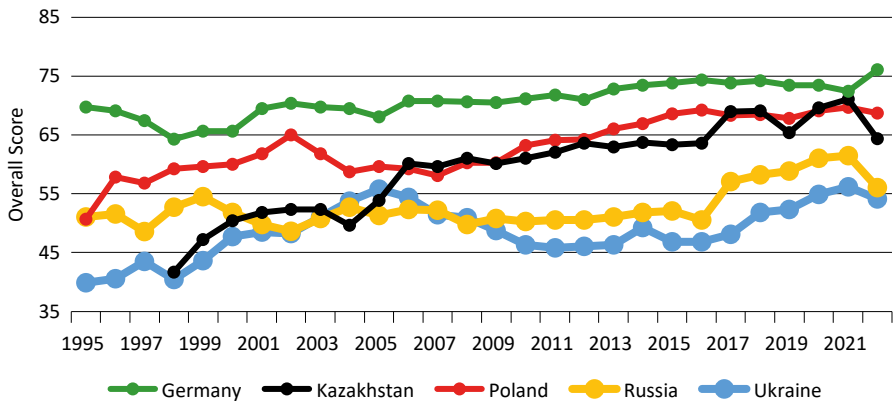
Figure 15.2. Democracy Index des Economist in 2006–2022

Source: Economist Unit Intelligence [2023].

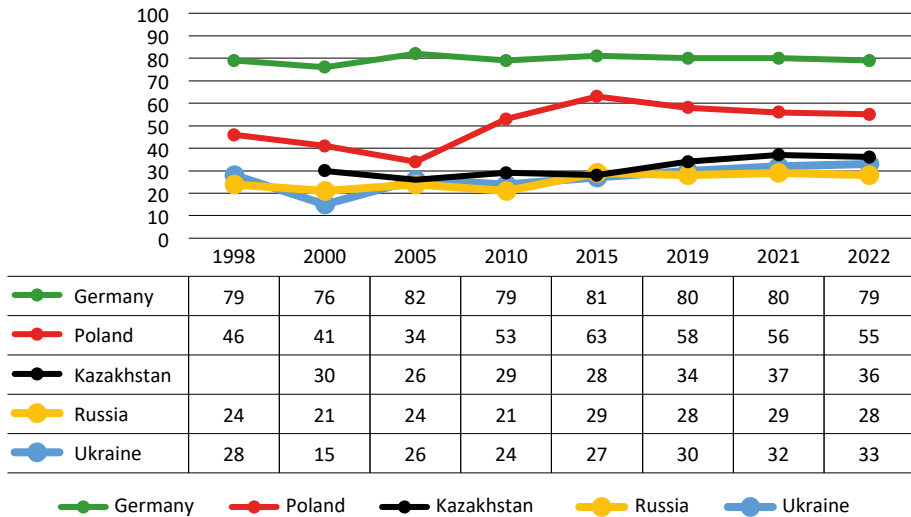
According to Havrylyshyn [2017, p. 36], its economic reforms “were too late, too little, and too slow”, creating ideal conditions for rent-seeking and corruption [ibid., p. 61]. This is reflected in the Heritage Foundation’s Index of Economic Freedom and the corruption index of Transparency International (see Figure 15.3 and 15.4).

Figure 15.3. Index of Economic Freedom in 1995–2022

Source: Heritage Foundation [2023].

Figure 15.4. Corruption Perception Index in 1998–2022 (Scores)

Note: Since 2012 0 highly corrupt, 100 very clean; before 2012 score from 0 to 10. Score values before 2012 have been multiplied with 10.

Source: Transparency International [2023].

The resulting poor economic performance “has added to the existential threat of 2014 by weakening the country’s economy and defensive capacities” [Havrylyshyn, 2017, p. viii]. Therefore, Ukraine needs to embark on a radical deregulation of the Ukrainian economy with the protection of private property rights in order to ensure that the private sector becomes and remains the key driving force of the country’s recovery as has been called for in a number of suggestions for Ukraine’s reconstruction [Becker et al., 2022a,b; Boyarchuk, 2023; Gorodnichenko et al., 2022; Aslund, 2023, Aslund, Kubilius, 2023] so that the country can finally escape the post-Soviet legacy and become a full-fledged democracy with a modern economy, strong institutions, and powerful defense sector.

Thereby, Ukraine’s initial situation today for completing its market reforms are to a certain degree comparable to West Germany at the start of Erhard’s reforms. Like post-World War II West Germany, Ukraine does not have to build all institutions from scratch, but can proceed from what has been achieved so far. While macroeconomic stabilization and trade liberalization with the ensuing reorientation of trade flows have been most successful [Havrylyshyn, 2017], the greatest challenge is to improve considerably economic freedom [Aslund, 2023]. However, given entrenched vested interests of powerful oligarchic groups and high pervasive corruption, Ukraine’s challenge to fight resistance against

economic freedom for all seems to be much greater than in post-World War II West-Germany which could resort to a functioning civil service with hardly any corruption [Ritschl, 2005].

15.5. The role of EU integration

European integration was a condition of the Marshall plan, and it is the declared goal of the Ukrainian government as it was for Poland in the early 1990s. There are many advantages associated with this goal. The first is access to a large market that may support export-driven growth and further contribute to the geographical reorientation of Ukraine's foreign trade away from the former Soviet Union. As Berger and Ritschl [1995] show, in the case of post-World War II West Germany, locking the country peacefully into Europe allowed West German industrial production to expand, thereby benefiting from economies of scale. The resulting productivity gains in turn boosted wages and tax revenues of the German government [Schnabl, 2019].

Second, and most importantly, EU accession can be a powerful engine of reforms as the experience of Poland and other Central Eastern European Central Eastern European (CEE) countries show. The prospect of EU accession can create a strong public consensus to speed up institutional reforms and rise the credibility of its implementation especially concerning the impartial rule of law that guarantees private property rights. This is a major lesson from the EU accession of CEE countries in 2004 and 2007 [Aslund, 2013, p. 303f; Aslund, Kubilius, 2023; Gorodnichenko et al., 2022, p. 8]. In Poland, the goal of EU integration is seen as a major factor, why despite critique of the Balcerowicz Plan (see for more details Piatkowski, 2018) and many government changes during the first two decades of transition no government, not even those formed by the opposition, seriously questioned the pro-market reform course [Balcerowicz, 1995, p. 202ff.].

With the implementation of the Association Agreement between the European Union (EU), including the establishment of a Deep and Comprehensive Free Trade Area (DCFTA), which entered into force on January 1, 2016, as well as the granting Ukraine the status of a candidate country in June 2022, important steps in this direction have been undertaken which induce Ukraine to gradually adopt a substantial amount of the EU *acquis communautaire* [Aslund, Kubilius, 2023]. At the same time, as Gorodnichenko et al. [2022, p. 8] point

out, there is currently a good window of opportunity in Ukraine that allows to push through difficult reforms as the ‘rally around the flag’ moment is strong and will likely persist.

However, there are also downsides to EU integration. The most important one is EU’s tendency to engage in the strategy of raising rivals’ costs by exporting its socially and ecologically justified overregulation to new member state in order to protect the competitiveness of old member states [Vaubel, 2001, p. 16f; Vaubel, 2021]⁴⁸. A typical example is the tightened EU’s Posting of Workers Directive of June 2018 to protect old member states’s labour markets. Yet, such a high level of regulation in turn stifles EU’s overall economic dynamism [Aslund, 2013, p. 306]. At present, this danger threatens from EU’s Green Deal, which a number of recommendations suggest Ukraine to adopt [Grävingholt et al., 2023; Aslund, Kubilius, 2023, p. 82; Euractiv, 2022; Zeit Online, 2022].

It is self-evident that in rebuilding Ukraine for the better, the most efficient technologies also with regard to ecology should be employed. However, the most economically viable of these technologies can only be sorted out by free market competition in its function as a discovery procedure. Yet, EU’s and in particular Germany’s energy transition is based on the opposite, on the Hayekian “pretense of knowledge” [Hayek, 1989]. It is political actors together with interest groups that decide and prescribe what technologies must be used, thereby providing generous support schemes. In doing so, they not only ignore security issues of supply and competitiveness and incur huge cost, but create new and entrench old vested interests and rent-seeking. There are a number of studies [Milbradt, 2020; Sinn, 2020; Pritzl, 2020; Vahrenholt, Lüning, 2020] that show the ineffectiveness of that policy approach both in economic and ecological terms. This led the Wall Street Journal [2019] to call the German energy transition the world’s dumbest energy policy that cost billions of euros and inflicted some of Europe’s highest energy prices on German households and businesses. The adoption of such an interventionist approach in Ukraine would not only incur huge cost but actually also endanger energy security. Moreover, any interventionist policy that lurs with subsidies and other targeted benefits is susceptible to unproductive entrepreneurship, in particular rent-seeking, and so undermines any effort to fight corruption [Baumol, 1990; Baumol et al. 2007, p. 70].

⁴⁸ On the theoretical background of that strategy see Salop and Scheffman [1983]; Boockmann and Vaubel [2009].

An all too interventionist orientation of European integration was also what Ludwig Erhard feared mostly and criticized from the very beginning. He publicly condemned the bureaucratic and interventionist direction in which European integration was moving⁴⁹. Instead he supported an European integration from below driven by the decentral decisions of the economic subjects once barriers for the free movement of goods, services, labour and capital are eliminated and the international division of labor is intensified [Erhard, 1958, p. 211ff; Mierzejewski, 2006 p. 229f; Schnabl, 2019, p. 615]⁵⁰. Institutional and market competition in its function as a discovery procedure would do the rest to bring about European integration process.

Therefore, Ukraine should adopt only selected EU regulations, in particular those that strengthen the rule of law. Yet, it is questionable whether it has the political power to reject certain conditions attached to EU funds. At least in Ukraine's Civil Society Manifesto 2022, it is stated that Ukraine is an open market economy with minimal state intervention and that one of the red lines that are unacceptable to cross is increased state interventionism.

15.6. Conclusions

The war damage and needs to rebuilt Ukraine better after the end of the war are substantial. While this requires foreign financial aid, it is not the crucial factor to modernize the country, as this requires innovation that can only be discovered by market competition. Moreover, foreign aid entails many motivational downsides. These are the lessons from West Germany's post-World War II economic miracle and Poland's transition from Europe's laggard to its growth champion as well as from other cases of economic development.

Completion of institutional reforms conducive to economic freedom that unleash market competition and productive entrepreneurship are therefore key to set free broad-based and sustainable economic dynamism in post-war

⁴⁹ Erhard [1958, p. 216] warned: "A bureaucratically manipulated Europe, breeding reciprocal mistrust rather than a sense of community, apparently materialistic in its whole attitude, will bring in its train more dangers than benefits for Europe".

⁵⁰ "[T]he best kind of integration... does not depend on the establishment of new offices and administrative procedures or a growing bureaucracy; it depends in the first instance on the reconstruction of a free international order, as best and most completely expressed in... complete freedom of movement for goods, services and capital" [Erhard, 1958, p. 211].

Ukraine. European integration can be a strong engine to speed up reforms and improve the rule of law. Yet, there is the danger of the strategy of raising rivals' cost leading to the import of EU's overregulation that stifle economic growth.

It is one thing to state these insights and recommendations and quite another to implement and sustain them in the political process. Helpful are, therefore, determined political leaders like Ludwig Erhard, Leszek Balcerowicz, Vaclav Klaus in the Czech Republic or Margaret Thatcher in the United Kingdom, that are able to take use of a short window of opportunities to implement successful reforms and to resist for a long time enough the pressure of vested interests [Treismann, 2014, p. 293f.; Sachs, 1994, p. 503; Piątkowski, 2018, p. 261 Gorodnichenko et al., 2022, p. 27]. However, "few people combine the intellectual, managerial, and political qualities necessary to be successful reformer. Whether such people take on leadership is largely a matter of chance" [Balcerowicz, 2014, p. 37]. Yet, the crucial preconditions for all plans of rebuilding Ukraine better to materialize is that the war ends and Ukraine survives as an independent state.

16. ECONOMIC SANCTIONS AND THE WAR IN UKRAINE: CONSEQUENCES FOR RUSSIA

16.1. Introduction

Russia's invasion of Ukraine in February 2022 shocked the European and global economies and triggered immediate reactions in the political world. In a few steps, Western countries imposed wide-ranging sanctions on the aggressor, designed to manifest opposition to the war and attempt to influence Russia's domestic situation. The effectiveness of these instruments has been widely commented on by the public and the business press, but it must be acknowledged that evaluating the impact of the sanctions is not a simple matter and requires a search for certain criteria, context and frameworks of analysis. The data reported are often imprecise, some effects are not immediate, and the complexity of the problem makes it difficult to come up with meaningful estimates. Therefore, it seems worthwhile to structure the broad issue of the economic sanctions against Russia using the body of literature on the subject as well as references to historical case studies and elements of economic theory.

The main questions generally posed in relation to sanctions include, first and foremost, the problem of achieving the stated foreign policy objectives, the factors that increase the effectiveness of sanctions, and the methods of estimating the costs and effects of sanctions for both the sanctioned and sanctioning countries. These questions – posed in relation to the sanctions against Russia – form the canvas of this chapter. The considerations are directed towards the research objective of outlining the consequences of the sanctions for Russia's economy. The second section of the chapter will present selected historical cases of economic sanctions, while the third section will identify a theoretical background that can help analyse sanctions in general. Both subchapters

* Dr hab. Michał Moszyński, prof. UMK – Uniwersytet Mikołaja Kopernika w Toruniu, ORCID: 0000-0003-1197-8744, e-mail: moszyn@umk.pl.

will provide a point of reference for a better understanding of the case of the sanctions imposed on Russia, which will be discussed in the fourth part. Next, an attempt will be made to assess the effect of the sanctions on Russia's economy, and part six will bring together the factors influencing the effectiveness of the sanctions imposed on Russia. Finally, the closing section will offer a summary and conclusions.

16.2. Economic sanctions in a historical perspective

The famous military theorist Carl von Clausewitz argued that war is merely the continuation of policy by other means. This statement fits the issue of economic sanctions like no other. Given that wars are as old as humanity, it is not surprising that economic sanctions have been used in the arsenal of international politics for centuries and that they have been referred to as 'the economic weapon' (or, in French, 'l'arme économique'). Economic sanctions are thus a means of achieving political objectives using a variety of economic instruments, such as trade bans, trade blockades and financial restrictions, including asset and payment freezes. This concept is related to the category of trade wars, which are conducted in the area of trade (goods, services and capital) between two or more countries [Oermann, Wolff, 2022, p. 13–34] and are non-armed in nature. For this reason, the primary weapons used in this type of conflict are instruments that directly affect trade, namely customs duties, taxes and import and export quotas. It is worth noting that sanctions can be used in preparation for the use of armed force, as was the case, for example, with Iraq in 1990–1991 before military action began with the approval of the UN Security Council. It can also be noted that any war has an economic dimension as it requires huge expenditures, involves the use of sophisticated logistics, and affects the structure of production and social welfare. Going the other way, armed conflicts may result from the desire to achieve specific economic objectives, such as access to resources [e.g. Iraq's invasion of Kuwait] or an attempt to eliminate a commercial rival.

In modern times, a typical example of the use of 'economic weapons' was the naval blockade of major American ports by the British Navy during the war between the United States and the United Kingdom in 1812–1815. Both sides of the conflict suffered measurable economic losses, with the value of

American trade falling from \$114 million in 1811 to \$20 million in 1814 [Benn, 2002, p. 56].

During the Crimean War of 1853–1856, England and France blockaded the mouth of the Danube and prevented seaborne supplies from reaching the Russian army, while blockades of the Danish straits were aimed at stopping Russian exports. During the Franco-Prussian War, France also led a blockade of the north coast of Germany in 1870. Most instances of historical sanctions prior to World War I foreshadowed or accompanied hostilities. It was only later that the view developed that sanctions could be a substitute for military interventions as a stand-alone policy, but they were still generally complementary to military action [Hufbauer, Schott, 2007, p. 10]. After the Second World War, sanctions were also mostly used to force a target country to make certain concessions in the military field, with the United States very often being involved. These measures were not always successful, as illustrated by the example of the US sanctions imposed on the USSR in 1980, which failed to stop the occupation of Afghanistan. The US also tried to undermine the technological (mainly military) potential of the USSR and its satellite countries by constructing the CoCom group in 1948. The aim of the group, which operated until 1994, was to restrict the export of strategic goods to a geopolitical rival. One of the longest-standing trade bans is the one imposed by President Kennedy on Cuba in 1962. Its original purpose was to effect a regime change and punish the country for nationalising US property. In the 1980s and 1990s, reasons for imposing sanctions included improving human rights and restoring democracy [Haiti 1987, Burma 1988, Sudan 1989], stopping drug trafficking [Colombia, 1988], or trying to stop the development of nuclear capabilities [North Korea, 1993, 2002]. After the terrorist attacks on the World Trade Center, economic sanctions were an important element in the War on Terror declared by President G.W. Bush and were imposed on both non-state organisations and states.

Economic sanctions as a policy instrument became more actively used in the 2010s, for example against Iran and North Korea or against Russia after the annexation of Crimea. This is part of the deglobalization trend visible since the 2008+ crisis, which is manifested, among others, by a slowdown in the dynamics of international trade, the US-China trade war initiated by President Trump, the disruption of supply chains during the COVID-19 pandemic, and the process of decoupling, that is, the division of the world into competing blocs.

16.3. Sanctions in economic theory

In a famous essay published just after World War I, J.M. Keynes [1920] argues for general peace using economic arguments. At this point, one could reverse the title of the essay and ask about the economic consequences of war. From the perspective of economic theory, sanctions can be seen as an attempt to exclude a given country from the gains provided by free trade. It is a kind of negative-sum game that reverses the argument about gains from exchange. In the view of neoclassical theories, free trade as a first-best solution brings substantial economic benefits to the countries involved in trade and to the world as a whole. While it is possible to identify disadvantaged groups (e.g., in the Heckscher-Ohlin model, these are owners of relatively scarce factors who compete with imports), for the country as a whole, the net effect on welfare is positive. Trade results from differences in comparative advantages of different origins, which means that it can be treated as an indirect form of production: a country, in a sense, outsources the preparation of part of its consumption basket to a foreign country, offering its domestic production in return. Such specialisation allows for an increase in global production and a greater variety of offerings at lower unit costs and prices for the consumer. The introduction of trade policy instruments (tariffs, quotas, voluntary export restraints, production and export subsidies) in a so-called small country (with no impact on world prices) always leads to the deformation of consumption and production, drives a wedge between domestic and world prices, and, as a result, reduces welfare. A large country with influence on world prices can, under certain conditions, improve its welfare, but this is at the expense of its trading partners, hence the term “beggar-thy-neighbour policy”. International trade includes not only exchange of goods and services, but also the flow of factors of production (capital and labour) and intertemporal trade [Krugman, Obstfeld, Melitz, 2023, p. 167]. Cutting off the supply of production factors and technology as well as access to the international financial market forces the country to rely on its own resources and use the import substitution strategy with all its negative consequences.

The theory of international trade allows for the formulation of a general framework for analysing sanctions and making recommendations in terms of their effectiveness. First of all, with regard to the severity of the sanctions for the country targeted by them, the smaller and more open the country's economy, the larger and better organised the group of countries imposing the sanctions

and the larger their share of the target country's trade, the more painful the effects. In addition, an important factor is the subject of sanctions: if they cover a given country's key export goods, the country then loses a source of financing for its economy. Finally, the tightness of sanctions, that is, closing off the target country's ability to circumvent them and seek alternative markets or supplies, is also important. The size of the target country matters in two ways: firstly, sanctions imposed on a large country will be more painful, as a double-edged sword, for the countries imposing them, and secondly, large countries are generally less open and have greater capacity to produce from their own resources.

It is also important that sanctions are imposed quickly and decisively to maximize their impact. This allows the target no time to adjust and enhances the political credibility of the imposing party, signalling its commitment to the sanctioning [Elliott, 1995, p. 53].

According to Hufbauer and Schott [2007, p. 17], the average annual cost of sanctions to target countries was high in 1915 and 1920 due to the First World War, then fell sharply, only to rise again in the 1920s and 1930s, and then after 1965. The total cost of sanctions was almost \$7 billion in 1980, and as much as \$29 billion in 1990, half of which was attributable to Iraq. Interestingly, during the 20th century, the cost of sanctions grew more slowly than world trade, meaning that their relative significance declined and that they represented a tiny fraction of the value of global trade.

16.4. The economic sanctions on Russia

The European Union declared that “the measures are designed to weaken Russia's economic base, depriving it of critical technologies and markets and significantly curtailing its ability to wage war”. The sanctions were adopted in successive packages, and their extensive list can be divided into sanctions against specific individuals or entities and economic sanctions. The first group includes asset freezes and entry bans. The second group concerns various economic spheres [European Council, 2023a]:

- Finance (SWIFT ban for 10 Russian banks, restrictions on Russia's access to the EU's capital and financial markets, ban on transactions with the Russian Central Bank, ban on supply of euro-denominated banknotes to Russia);
- Transport (closure of EU airspace to Russian aircraft and ban on road transport operators, closure of EU ports to Russian vessels, ban on maritime transport

of Russian oil to third countries, ban on exports of goods and technology in the aviation, maritime and space sectors to Russia);

- Energy (ban on import of oil and coal from Russia, price cap related to the maritime transport of Russian oil, ban on export of goods and technologies in the oil refining sector to Russia, ban on new investment in the Russian energy and mining sector, ban on providing gas storage capacity to Russian nationals);
- Defence (ban on exports of the following items to Russia: dual-use goods and technology for military use, semiconductor materials, electronic and optical components, navigational instruments, drone engines, arms and civilian firearms, ammunition, military vehicles and paramilitary equipment);
- Raw materials and other goods (ban on exports of luxury goods to Russia and imports of the following items from Russia: steel, iron, cement and asphalt, wood, paper, plastics, seafood, spirits, cigarettes and cosmetics, gold and jewellery);
- Services (ban on the provision of the following to Russia: architectural and engineering services, IT consultancy and legal advisory services, advertising, market research and public opinion polling services, intellectual property rights or trade secrets).

Similar measures have also been implemented by other Western countries, individually or as a group. Given the economic potential, the most important are those imposed by the US. An example of collective action is the price cap imposed by the G7 and Australia on Russian oil in December 2022. The price cap has been specifically designed to further reduce Russia's revenues while keeping global energy markets stable through continued supplies, which should also help address inflation and keep energy costs stable [European Commission, 2022].

Russia's retaliation against the US and other countries was already implemented on 28 February 2022 by presidential decree, which included, among other things, the following measures [President of Russia, 2022]:

- Russian exporters were obliged to sell 80 per cent of foreign currency received from foreign trade contracts;
- Russian residents were prohibited from lending to foreigners in foreign currency, putting foreign currency in their accounts and deposits in foreign banks, and transferring funds to foreign banks without opening a bank account using electronic means of payment provided by foreign providers of payment services.

Moreover, Russia has hit back at Western sanctions for invading Ukraine by imposing export bans on a string of products until the end of 2022.

16.5. The impact of the sanctions on the Russian economy

Assessing the impact of the sanctions on Russia's economy is not easy due to the complexity of the issue and the deteriorating quality of statistical data. Some consequences are immediate and directly observable, whereas others will only become apparent in the future. Therefore, it will be convenient to divide the discussion into short-, medium- and long-term effects.

The direct effect of the sanctions was Russia's near-financial crisis and a massive depreciation of the rouble from approximately 75 roubles to one dollar to 135 roubles to one dollar as at 10 March 2022. Only the smooth intervention of the central bank, which raised interest rates, imposed restrictions on capital flows and closed the Moscow stock exchange, prevented a deeper financial market shock. The rouble then strengthened in the first half of 2022 in connection with rising energy prices and Russia's low imports, leading to current account surpluses of around 10 per cent of the country's GDP. However, this can in no way be interpreted as a sign of the strength and competitiveness of the Russian economy, as some commentators have done. From mid-2022, the rouble's exchange rate began to weaken steadily, and in August 2023 it crossed the 100 roubles per dollar threshold, forcing interventions by Russia's central bank that included raising interest rates, restricting capital flows and halting foreign currency purchases in the domestic market. Interest rates were raised four times in the second half of 2023, most recently on 27 October (to 15 per cent). Combating the looming inflation caused by the weakening of the rouble is a top priority for President Putin [Money.pl, 2023a], hence a tightening of monetary policy is likely. Official inflation in Russia accelerated to 6.6 per cent by 23 October 2023, which puts it close to the upper boundary of the Bank of Russia's target range [Rzeczpospolita, 2023a]. These figures are difficult to verify as many prices are kept below market levels so as not to cause social discontent, and actual inflation could reach 20 per cent in autumn 2023. Another attempt to sustain the value of the rouble was the presidential decree of 11 October 2023 (the contents of which are secret) on the compulsory sale of foreign exchange earnings by 43 exporters in the fuel and energy complex, the

ferrous and non-ferrous metallurgy sector, the chemical and forestry industries and the grain farming sector [Money.pl, 2023b].

Of Russia's impressive foreign exchange reserves, estimated at more than \$600 billion, more than half have been frozen [BBC, 2022], making it difficult for the Bank of Russia to intervene and for the government to finance the war. Raising interest rates hits borrowers directly, but also affects the budget. According to the Bank of Russia [2023], household debt to banks in September 2023 amounted to 33.1 trillion roubles, half of which was attributable to mortgages. During the year, debt values increased by 21 and 26 per cent respectively, the latter due to the mortgage subsidy programme launched. The banks receive funds from the state budget to subsidise the amount of interest lost when compared with the base rate, which has typically been around 3 percentage points higher. The higher the base rate, the more budget money is needed to subsidise the mortgage scheme to make up the difference [The Bell, 2023].

An estimated 817,000 to 922,000 people left Russia between February 2022 and July 2023. This compares with 1.6 to 2.0 million people leaving Russia in the first 19 years of Putin's government. The profile of the average emigrant includes relatively high income, social capital and education. This group is expected to include 100,000 IT specialists [The Economist, 2023]. The emigration of around 1 per cent of the workforce is expected to exacerbate labour shortages.

Due to the war, many foreign companies from various industries decided to leave Russia, including, for example, Siemens, which withdrew from the Russian market after 170 years of presence. In the Russian Federation, FDI flows fell from \$39 billion in 2021 to –\$19 billion in 2022 as more large companies divested, and the number of greenfield investments fell tenfold [United Nations, 2023, p. 9]. Companies that had already left Russia (as of 20 November 2023) employed 492,000 people there, while companies in the process of exiting employed 341,000 (data from KSE Institute, 2023). For a business sector that has invested significant private funds, this is not an easy decision, and the Russian authorities are trying to make the process even more difficult, for instance by requiring the approval of a special commission or demanding a 50 per cent discount and 15 per cent 'voluntary' fee to the budget when assets are sold. Moreover, assets of companies are sometimes nationalised (Renault) and often placed under the management of people connected to the government (Carlsberg, Danone) [Money.pl, 2023c]. Companies that have chosen to stay may face supply problems that immobilise their production anyway. Yale University has

prepared a special list showing the business world's response to the war. The study shows that a third of companies have left Russia completely and a third have left themselves the option to return. A quarter are continuing to operate, with some halting investment (see: table 16.1).

Table 16.1. Yale List of Companies in Russia

Category	Description	Number of companies
F – Digging In	Defying Demands for Exit or Reduction of Activities • Companies that are just continuing business-as-usual in Russia...	218
D – Buying Time	Holding Off New Investments/Development • Companies postponing future planned investment/development/marketing while continuing substantive business...	177
C – Scaling Back	Reducing Current Operations • Companies that are scaling back some significant business operations but continuing some others...	157
B – Suspension	Keeping Options Open for Return • Companies temporarily curtailing most or nearly all operations while keeping return options open...	502
A – Withdrawal	Clean Break – Surgical Removal, Resection • Companies totally halting Russian engagements or completely exiting Russia...	535

Source: own preparation based on Yale [2023], as of 2 November 2023.

In the short term, the sanctions have triggered a decline in imports of many goods, parts and technology, which has prevented or hindered the production of many industrial goods. Russian industry has traditionally remained heavily dependent on imports, as illustrated by the example of the car industry. In Q1 2023, its production was only 25 per cent of pre-war levels, and imports of Chinese cars increased as a result. Chinese carmakers are taking up market share in Russia, capitalising on the departure of Western players that used to dominate the market before the war. In mid-2023, imported Chinese cars accounted for 49 per cent of Russia's market, reaching 40,000 units in June, compared with a pre-crisis share of just 7 per cent in June 2021 [Chinadaily, 2023].

Although on a macro level, production initially fell slightly, its structure changed as a result of the economy's shift to war production, following a textbook example of transformation from butter to guns. Russia retains the ability to produce simple industrial products even in the face of sanctions, which is

linked to the import substitution policy that was intensified after the sanctions implemented following the annexation of Crimea in 2014. Its aim was to reduce the country's vulnerability to Western policies, primarily in the agri-food sector, but it applies to most industries, including pharmaceuticals, energy or IT. The effectiveness of this policy was judged to be low even before the war, but it was consistently implemented due to the desire to strengthen state capitalism and the wealth of the business and political elites. The favouring of own production contributed to a further decline in the competitiveness of the national economy and, as a result, an increase in the prices of most goods and a deterioration in the quality of life of the population. Additionally, the involvement of large budget outlays in support of the implementation of this policy with limited competition increased the corruption risk associated with their distribution [Wiśniewska, 2021].

The price cap imposed on Russian oil in December 2022 triggered a drop in both export revenues and tax revenues, and it should be remembered that before the war, as much as 40 per cent of budget revenue was generated by the energy sector. In January 2023, the country recorded revenues that were 30 per cent [i.e., \$8 billion] lower compared to the same period of 2022 [Reuters, 2023]. Russia's budget situation is also volatile: while in May 2023, Russia's budget deficit reached \$42 billion (117 per cent of the 2023 plan), it later improved due to above-average non-oil revenues, making it likely that the deficit target of 2 per cent of GDP will be maintained. This does not change the fact that the war is a massive burden on the budget and comprehensively affects its structure. Since the attack on Ukraine, public funds have been the most important factor sustaining economic activity, reaching almost 10 per cent of GDP. The majority of this money (around 40 per cent of budget expenditure) flows to finance the war, with social spending in second place. The scale of war expenditure is difficult to assess precisely as it is scattered across a number of headings, and much of it is classified (70 per cent). In addition, the government can change it quite flexibly during the fiscal year without parliamentary approval. It is estimated that official outlays on the military in 2023–2024 could consume 30 per cent of the budget compared to 15 per cent in 2021 [Wiśniewska, 2023].

Russia has been plagued for years by the so-called Dutch disease, linked to the concentration of resources in the energy industry and the underdevelopment of other sectors. Senator McCain colourfully commented on this phenomenon in 2015, saying: "Russia is a gas station masquerading as a country. It's kleptocracy.

It's corruption. It's a nation that's really only dependent upon oil and gas for their economy, and so economic sanctions are important" [The Week, 2015]. In 2018, Russia attempted to reduce its dependence on oil and gas prices by introducing a fiscal rule requiring that once the price of oil exceeds the \$40 threshold, revenues from sales should be directed to the purchase of foreign currency and the transfer of funds to the Russian National Wealth Fund. The rule was suspended in 2022 and modified in 2023 to direct proceeds from oil sales to military purposes (also in 2024) [Reuters, 2023c]. In addition, the fund has been used several times to finance the budget deficit. The consistent growth of the arms industry is creating a Dutch disease of the military kind. Manufacturing-related industries enjoy increasing orders, and the financing of the war machine crowds out other pro-development spending. Looking for an analogy, it can be argued that Russia models itself in some ways on North Korea and the late USSR, which, at the height of the Cold War, devoted 12 to 17 per cent of their GDPs to armaments. This has its roots in 2011, when Russia launched a nine-year programme to modernise its army [Luzin, Prokopenko, 2023].

In the 2024 budget proposal, military and defence spending exceeded 6 per cent of GDP, surpassing social spending. The structure of the budget indicates that Russia is planning for a prolonged conflict, or at least for the rebuilding of its arms arsenal. Fiscal stimulation has rebuilt pre-war output, overheating some sectors, with unemployment falling to a record 3 per cent (autumn 2023) as a result. In the longer term, lack of access to technology will not allow productivity to increase, so further stimulation in a weak rouble environment increases the risk of inflation. Biasing production towards armaments only makes sense during a war, but entails the risk of collapsing many industries afterwards.

When estimating the costs of the war for the Russian economy, it is important to realise that there are very different types of costs, such as human costs, economic costs, socio-political costs or environmental costs, and that it is impossible to determine them precisely. On the one hand, there are some direct costs like loss of human life, rising expenses or destruction of infrastructure, while on the other hand, there are indirect costs with great impact on society, such as migration, extremism or political tensions. One can try to add up the expenses already incurred in waging war, but also reason in terms of lost future benefits.

It is worth tracking the medium-term and, above all, long-term consequences of sanctions for economic growth through the prism of the neoclassical

production function. Taking its general form as $Y = Af(K, L)$, where production (Y) is determined by technology (A), and factor inputs of capital (K) and labour (L), it is possible – without going into a detailed analysis – to plot the following stylised facts in relation to the categories mentioned:

- Impeded access to technology and isolation in the world of science and research lead directly to a deterioration of total factor productivity (A). In turn, the strengthening of authoritarianism creates an environment that is not supportive of innovation and investment in civilian research;
- The withdrawal of existing assets built by foreign investors after 1990, the drastic reduction in new foreign direct investment and the reallocation of resources to the military and security sectors in the Russian budget mean a reduction in the availability of capital (K) for civilian production. Similarly, an increase in the fiscal burden imposed on businesses and citizens has a similar effect, increasing the cost of doing business and discouraging investment [Wiśniewska, 2023];
- The decrease in the volume of labour (L) due to war-induced emigration (especially of higher educated people, who are carriers of human capital) and losses in warfare (young men) aggravates the demographic crisis (decrease in birth rate). The situation corresponds to the so-called destructive phase of the demographic cycle, typical of the war period, described by the Polish demographer E. Rosset [1933]. There is also a change in the structure of employment in favour of the public sector associated with the growth of the unproductive repressive apparatus.

All of the above-mentioned factors are expected to negatively affect Russia's GDP growth path, with the effects cumulating over time and impacting more strongly the longer the war lasts. Even a slight reduction in the growth path relative to the long-term trend causes colossal output losses, as described by the concept of the so-called Lucas wedge. According to data from the IMF [2023], between 2005 and 2014, Russian GDP grew on average at a rate of 3.4 per cent. After the annexation of Crimea and the first sanctions, the pace slowed down and became more volatile. Russian GDP in the last year before the war [2021] was \$1.8 trillion. For such a product, a 3.4 per cent growth rate means an additional \$60 billion per year. A drop of 0.5 percentage points in the average growth rate to 2.9 per cent 'costs' \$9 billion per year. These losses, but also the changes in product structure towards the textbook 'guns', will be felt above all by average citizens.

Growth forecasts for Russia are fraught with risk, given the uncertain data and the authorities' deliberate blurring of the picture. The IMF [2023, p. 15] forecast for Russia is for a rise from -2.1 per cent in 2022 to 2.2 per cent in 2023, with an upward revision of 0.7 percentage points for 2023 and 1.2 per cent growth for 2024. The rise in growth reflects a substantial fiscal stimulus, strong investment and resilient consumption in the context of a tight labour market. Significant revisions of forecasts prove that the projections are subject to large errors, and it must be remembered that long-term trends are more important than the perspective of a year or two.

16.6. Effectiveness of sanctions

Historical analysis shows that the effectiveness of sanctions depends on a number of factors, and each case is different. Reaching for clues offered by the theory of international exchange (section 3), it should be noted that, although Russia does not impress with its level of GDP per capita, it is a country rich in all kinds of raw materials, especially energy, which allows it to sustain domestic production. It has been developing an import substitution programme for years, making it better equipped to survive in the face of sanctions. Kremlin spokesman Dmitry Peskov said: "Russia has been living under a sanctions regime for quite a long time, for decades, and we have sufficiently adapted to it, so such time horizons as five-to-ten years do not scare us" [Reuters, 2023b]. This statement confirms that the interests of ordinary citizens and social welfare and even the economic calculus do not play a major role in Russia and are always subordinated to political calculation. The structure of the confrontation between the West and Russia is asymmetrical, since on one side, there is a group of countries with often divergent interests, sometimes finding it difficult to build a unified position, and on the other, a skilled autocratic player who does not have to take into account social interests or verify support in democratic elections. By treating sanctions as a duel and an attempt to prove how much a country is willing to sacrifice for the wellbeing of its citizens, Russia seems to have fewer social and political constraints.

The current situation is very reminiscent of the confrontation between the West and the USSR during the Cold War, which is perfectly illustrated by Prime Minister Thatcher's [1976] speech: "The men in the Soviet politburo don't have to worry about the ebb and flow of public opinion. They put guns before butter,

while we put just about everything before guns. They know that they are a super power in only one sense – the military sense. They are a failure in human and economic terms. But let us make no mistake. The Russians calculate that their military strength will more than make up for their economic and social weakness. They are determined to use it in order to get what they want from us.”

The different attitudes of Western countries towards sanctions (and differences in their costs) are related to the following variables:

- geographical location and distance from Russia, which affect trade flows (according to the gravity model) and security levels;
- structure of energy production, including dependence on energy imports from Russia (here, it is worth comparing, e.g. Germany and France);
- structure of the economy and degree of trade links with Russia; and
- level of involvement of domestic companies in the Russian economy.

The freezing of more than half of Russia’s foreign exchange reserves has forced the Kremlin to move away from ‘toxic currencies’ and start settling trade transactions in the Chinese yuan. The renminbi was used to pay for 75 per cent of Russia’s trade with China and 25 per cent of its transactions with other countries in the first half of 2023. The rouble’s share of transactions also increased, accounting for half of the trade with Europe settled in this period, according to the central bank [RBC, 2023]. However, attempts to circumvent sanctions have weakened Russia’s bargaining position vis-à-vis China and India and increased its economic dependence. Circumventing sanctions is easier because, outside Western circles, sanctions have not been supported by the rest of the world.

The G7’s construction of price caps on Russian oil has – at least in the first few months – achieved its objectives of stabilising the oil market and reducing Moscow’s revenues from oil and gas exports, according to International Energy Agency’s Executive Director Fatih Birol [Reuters, 2023]. Subsequently, the discount against Brent oil began to decrease, and from mid-July 2023, Urals crude from Russia has consistently traded above the price cap of \$60 per barrel [Imsirovic, Cahill, 2023]. The reasons for this trend are complex: the size of the non-Western-aligned oil tanker fleet carrying Russian oil has increased, and Russia appears to have set up its own maritime insurance and found alternatives to G7 and EU support services [IMF, 2023, p. 34].

Undoubtedly, the EU’s quick and decisive action to decouple Europe from Russian energy imports can be counted towards effectiveness. Full decoupling is

a long-term process that requires a number of coordinated supply- and demand-side measures (mobilisation of spare capacity, expansion of RES, redirection of supply chains, infrastructure investments, energy savings etc.). While the EU remains dependent on imports of fossil fuels, it is continuously diversifying its gas suppliers. In 2021, the EU imported 83 per cent of its natural gas. Since Russia's invasion of Ukraine, gas imports from Russia to the EU have been significantly reduced. This has mainly been compensated for by a sharp increase in imports of liquified natural gas (LNG), particularly from the US [European Council, 2023b].

Accordingly, it can be concluded that the sanctions have economic effects that will accumulate over time and will fulfil – at least in part – the stated objectives of “weakening Russia's economic base, depriving it of critical technologies and markets and significantly curtailing its ability to wage war”. However, if one assumes that the main objective of the sanctions was to end the war or bring about political change in Russia, it has not been achieved.

16.7. Conclusions

The sanctions imposed on Russia due to its aggression against Ukraine are a fascinating topic at the intersection of economics and politics. Involving economic tools in such a large-scale war has many consequences, the full analysis of which is beyond the scope of this study. The short-term effects (exchange rate fluctuations, capital flight, emigration of qualified staff etc.) were quite spectacular and probably raised expectations of the imminent collapse of the Russian economy. However, in the medium term, it was switched to a war economy modus and fuelled by fiscal expansion, so at least from the point of view of basic macro indicators (GDP, unemployment), it gives an impression of relative stability. However, it seems that the negative effects will be more pronounced in the long term, when the unfavourable consequences of structural changes in the economy, entirely subordinated to the logic of imperial war, will become apparent. Undoubtedly, the final recipient of the negative consequences will be average Russians, whose purchasing power, measured in terms of dollars or converted into a typical basket, will decrease. Their options for choosing the desired consumption basket will be limited, and the quality of purchased goods will deteriorate. Indeed, it is best described in the words of President Dwight D. Eisenhower [1953]: “Every gun that is made, every warship launched, every

rocket fired signifies, in the final sense, a theft from those who hunger and are not fed, those who are cold and are not clothed. This world in arms is not spending money alone. It is spending the sweat of its laborers, the genius of its scientists, the hopes of its children”.

Recommendations that can be formulated for the policies of Western countries include, above all, maintaining mutual solidarity and unity in the face of threats, deepening economic ties and accelerating the energy transformation. The issue of energy is an absolute priority because it combines the need to protect the environment, improve Europe’s technological advancement and strengthen its geopolitical position. In the long term, declining demand for fossil fuels will support the aforementioned sanction goals. Moreover, the ethical side of sanctions deserves a broader public discussion, which could support consumer decisions, for example regarding boycotts of specific manufacturers.

17. CZY SANKCJE GOSPODARCZE DZIAŁAJĄ? DWA LATA OD NAŁOŻENIA MIĘDZYNARODOWYCH SANKCJI NA ROSYJSKĄ GOSPODARKĘ W CELU POWSTRZYMANIA ROSYJSKIEJ AGRESJI NA UKRAINIE

17.1. Wprowadzenie

Kiedy w lutym 2022 r. wojska rosyjskie przekroczyły granice Ukrainy i rozpoczęły wiele form agresji, w tym celowe używanie terroru wobec ludności cywilnej, znaczna część społeczności międzynarodowej stanęła w obronie Ukrainy. Wydatki, jakie się z tym wiążą, można ująć jako trójstronny zestaw programów: 1) pomoc wojskową dostarczoną Ukrainie; 2) pomoc gospodarczą dostarczoną Ukrainie; oraz 3) sankcje gospodarcze, które społeczność międzynarodowa nałożyła na Rosję w celu powstrzymania jej ataku. Praca nad zrozumieniem i ciągłą oceną skuteczności tego międzynarodowego wsparcia dla Ukrainy jest niezwykle ważna dla zapewnienia stałego przepływu dostaw przeznaczonych do obrony Ukrainy, a także dla poprawy ich skuteczności.

W drugim roku wojny Rosja zintensyfikowała stosowanie terroru wobec ludności cywilnej. W ramach zaplanowanej strategii, mającej na celu zastraszenie i wyczerpanie ukraińskiego społeczeństwa, armia rosyjska zrzuca dziennie średnio 1,5–2,5 tys. bomb i celuje w cywilne budynki mieszkalne⁵¹, w tym wieżowce w dużych miastach. Rosyjska polityka zagraniczna, mająca na celu zniszczenie ukraińskiego ducha wolności, nagłośniła wzrost budżetu rosyjskiej armii, który

* Dr Marzenna James – Princeton University (USA), e-mail: mjames@princeton.edu.

⁵¹ W przeciwieństwie do ataków wymierzonych głównie w infrastrukturę cywilną w pierwszym roku wojny [Stelzenmüller, Constanze, 2024].

od listopada 2023 r. ma wzrosnąć w 2024 r. o 29% w porównaniu z 2023 r. (przez czym raporty ogłaszane są w cenach realnych, czego wiarygodność należy kwestionować) [Stockholm International Peace Research Institute, 2023; Cooper, 2022]. W międzyczasie, aby zapobiec odpowiedniemu zwiększeniu przepływu środków przeznaczonych na obronę Ukrainy przez koalicję sankcjonującą Rosję, Kreml twierdzi, że rosyjska gospodarka jest odporna na skutki międzynarodowych sankcji gospodarczych. Nie ma dnia bez powtarzania publicznie dwóch argumentów dotyczących sankcji gospodarczych: że rosyjska gospodarka ma się dobrze, i że z powodzeniem unika międzynarodowych sankcji gospodarczych. Jeśli te argumenty wpłyną na międzynarodową opinię publiczną, to spowodować to może osłabienie wysiłków społeczności międzynarodowej na rzecz pomocy dla Ukrainy.

Lansowana przez Kreml polityka opozycji wobec międzynarodowych sankcji gospodarczych ma także moc oddziaływania poza granicami Rosji: mobilizuje politycznie i jednoczy skrajnych lewicowców, jak i skrajnych prawicowców [Crozet, Hinz, 2023]. W ostatnich dwóch latach antysankcyjne proputinowskie wiece na całym świecie przyciągały uczestników zarówno ze skrajnie lewicowych, jak i skrajnie prawicowych środowisk politycznych. Potencjał mobilizacji międzynarodowego poparcia politycznego poprzez krytykę międzynarodowych sankcji gospodarczych można ponadto zaobserwować na przykładzie wzrostu poparcia wyborczego dla polityków antysankcyjnych. Na przykład w Niemczech Sahra Wagenknecht – jako liderka partii Die Linke – wcześniej przyjęła krytykę sankcji wobec Rosji. Jej poparcie wśród wyborców wzrosło tak bardzo, że niedawno, w styczniu 2024 r., była w stanie utworzyć własną silnie antysankcyjną partię polityczną [Financial Times, 2024].

O czym kremlowscy politycy nie wspominają? O tym, że międzynarodowe sankcje gospodarcze, w ramach międzynarodowych programów pod przewodnictwem krajów demokratycznych, takich jak kraje członkowskie Unii Europejskiej, podlegają systematycznej ocenie. Dlatego też dyskusja na temat sankcji gospodarczych nie powinna być pozostawiona politykom, którzy nie są zaznajomieni ani zainteresowani naukowymi badaniami sankcji. Ekonomiczne i polityczne teorie i koncepcje na bazie empirycznej mogą naświetlić skuteczność sankcji nałożonych na Rosję w następstwie jej ataku na Ukrainę.

Przedstawiona poniżej synteza głównych metod analizy oraz wniosków z istniejących analiz skuteczności sankcji gospodarczych pomaga ponownie skupić dyskusję na empirycznie uzasadnionych teoretycznych narzędziach

analizy i dowodach empirycznych. Zapoznanie się z metodami oceny sankcji pokazuje, że aby uczestniczyć w dyskusji na temat sankcji gospodarczych nałożonych na Rosję w odpowiedzi na rosyjską inwazję na Ukrainę, należy najpierw sięgnąć po naukowe ustalenia. Metoda naukowa polega na zastosowaniu koncepcji przyczynowych i starannym gromadzeniu danych. Główne ustalenia dotyczące efektów międzynarodowych sankcji gospodarczych na gospodarkę Rosji po dwóch latach agresji w Ukrainie pogrupowano według skuteczności międzynarodowych sankcji finansowych, handlowych i energetycznych.

17.2. Mechanizmy skuteczności międzynarodowych finansowych sankcji gospodarczych

Współpraca międzynarodowa w sprawie sankcji gospodarczych w obronie Ukrainy została zainicjowana przez Stany Zjednoczone i Unię Europejską. Polska była jednym z proukraińskich liderów europejskiego bloku 27 państw, do którego dołączyły rządy tradycyjnie najbliższych transatlantyckich partnerów Unii Europejskiej oraz partnerów z okolicy Pacyfiku, takich jak Japonia, Australia, Nowa Zelandia, Wielka Brytania, Kanada, Korea Południowa i Izrael. Brutalność rosyjskiego ataku, przy braku bezpośredniej prowokacji ze strony Ukrainy, zmobilizowała nawet niektóre tradycyjnie neutralne kraje, takie jak Finlandia, Szwecja i Szwajcaria, do zorganizowania i udzielenia Ukrainie wsparcia, które w kontekście historii sankcji gospodarczych było bezprecedensowe pod względem projektu i wielkości ekonomicznej, a co za tym idzie, ich zasięgu gospodarczego, politycznego i społecznego [The Economist, 2023]. Sankcje gospodarcze nałożone na Rosję obejmują trzy wzajemnie wzmacniające się obszary: 1) dziesiątki tysięcy zakazów handlu zagranicznego w strategicznie wybranych sektorach gospodarki (wybranych tak, by nie zaszkodzić rosyjskim obywatelom, ale obniżyć produkcję na wysokim i średnim poziomie technologicznym), aby osłabić rosyjski przemysł, w tym sektor energetyczny, i w ten sposób zniechęcić rosyjski rząd do prowadzenia wojny; 2) bezprecedensowe sankcje dotyczące transakcji finansowych, w tym natychmiastowe zamrożenie około 300 miliardów dolarów aktywów rosyjskiego banku centralnego, które były przechowywane w bankach poza Rosją [Unia Europejska, Rada Europejska, 2023]; 3) bezprecedensowa dywersyfikacja dostaw energii w Europie.

Międzynarodowe wsparcie umożliwiło odważnym i kompetentnym ukraińskim obrońcom powstrzymanie rosyjskich najeźdźców, dzięki czemu było

możliwe uratowanie niezliczonych istnień ludzkich i obrona podstawowych praw człowieka. Rosyjskie armie weszły do Ukrainy w chwili, kiedy ukraińscy obywatele realizowali swoje marzenia o zbudowaniu gospodarki na wzór Społecznej Gospodarki Rynkowej (SGR) i poprzez reformy ekonomiczne zbliżali się do członkostwa w Unii Europejskiej. Przez dziesięciolecia Elżbieta Mączyńska i Piotr Pysz – czołowi polscy badacze SGR – niestrudzenie przypominają swoim czytelnikom, że sprawiedliwe zasady ordoliberalne i ich przełożenie na optymalne procesy produkcji i dystrybucji gospodarczej to kwestie fundamentalne. Prawo do Społecznej Gospodarki Rynkowej jest w Polsce prawem konstytucyjnym, stanowi również zapis w traktacie Unii Europejskiej [Mączyńska, Pysz, Urbaniec, 2023, s. 15]. Naród ukraiński, płacąc życiem za postęp integracji z Unią Europejską i rozpoczęcie budowy Społecznej Gospodarki Rynkowej, dał świadectwo wartości tego modelu gospodarczego, o którym wszyscy powinni pamiętać. System Społecznej Gospodarki Rynkowej, do którego Ukraina konsekwentnie zmierzała, został zaatakowany przez armię rosyjską w ramach szeroko zakrojonej napaści na podstawowe prawa międzynarodowe i prawa człowieka. Wystarczy przeczytać tekst Memorandum Budapesztańskiego⁵², które Rosja podpisała w 1994 r., a którego zobowiązania złamała, gdy najechała wschodnią Ukrainę w 2014 r., a następnie resztę kraju osiem lat później. Naruszenie prawa Ukrainy do suwerenności terytorialnej jest w świetle Memorandum ewidentne. Co więcej, ponieważ Ukraina nie przedstawiała żadnego bezpośredniego zagrożenia dla Rosji, Rosja jest niekwestionowanym agresorem w tej wojnie, odpowiedzialnym za śmierć ponad 30 000 osób cywilnych, jak również szeroko zakrojonych aktów tortur i terroru w stosunku do ludności cywilnej⁵³. Jednocześnie wojna ta jest wyraźnie wojną obronną dla Ukrainy, jak wyjaśnili naukowcy, na przykład rosyjski teoretyk polityczny Arsenij Kumankow, już w pierwszych miesiącach wojny, pomimo zaprzeczeń ze strony rosyjskiego rządu [Kumankow, 2022].

Międzynarodowe sankcje gospodarcze nałożone na Rosję w tym kontekście stanowią instrument polityki zagranicznej grupy państw, które bezsprzecznie stanęły w obronie ofiary agresji i sięgnęły po sankcje w celu osiągnięcia

⁵² Tekst Traktatu na stronie, <https://treaties.un.org/Pages/showDetails.aspx?objid=0800000280401fbb> [dostęp: 10.02.2024].

⁵³ Wysoki Komisarz ONZ ds. Praw Człowieka ogłosił 10 stycznia 2024 r., zgodnie z weryfikacją ONZ, 29 579 ofiar cywilnych (10 242 zabitych, w tym 575 dzieci) i ponad 19 300 rannych (w tym 1264 dzieci) <https://news.un.org/en/story/2024/01/1145372> [dostęp: 9.02.2024].

określonych celów politycznych przy użyciu bodźców ekonomicznych. Bodźce te mogą być pozytywne i/lub negatywne, zazwyczaj stanowią mieszkankę obu tych rodzajów, a celem wprowadzenia sankcji w przypadku wojny na Ukrainie było doprowadzenie do zachowania agresora w polityce zagranicznej zgodnie z podstawowymi zasadami prawa międzynarodowego [Baldwin, 1985].

Sankcje gospodarcze są skomplikowanym, wielowymiarowym zjawiskiem. Działają wolniej niż środki militarne, pochłaniają zasoby materialne i administracyjne, w tym kapitał, uwagę i czas. Nie są one objęte gwarancją czasową – dwudziesto-, dziesięcio- czy nawet jednoroczną gwarancją, że agresor zostanie całkowicie wyleczony z szaleństwa pragnienia szerzenia zniszczenia.

W przypadku porażki agresora w wojnie, zmiana rządu często zapoczątkowuje bardziej pokojowy porządek polityczny, uniemożliwiając nawrót agresywnej polityki zagranicznej. W przeciwieństwie do wojen militarnych, po rundzie sankcji gospodarczych, agresja często powraca i sankcje muszą zwykle zostać ponownie zastosowane.

Systematyczna ocena skuteczności międzynarodowych sankcji gospodarczych musi koncentrować się na skomplikowanym mechanizmie przyczynowym. Dlatego pytanie o skuteczność sankcji gospodarczych obraca się wokół tego, czy możemy ocenić koszty gospodarcze sankcji nałożonych na rosyjską gospodarkę. Jeśli analizy ekonomiczne wykażą znaczne koszty, jakie koalicja, która nakłada sankcje, jest w stanie spowodować dla rosyjskiej gospodarki, wówczas możemy już powiedzieć, że sankcje gospodarcze są skuteczne – rzeczywisty wpływ polega na osłabieniu agresora, a opis kosztów wskazuje, gdzie i w jaki sposób następuje osłabienie. Jeśli koalicja nakładająca sankcje może następnie zwiększyć koszty poprzez dodanie dodatkowych sankcji i/lub zwiększenie rozmiaru koalicji, to wtedy może to być kolejny krok w analizie.

Traktowanie sukcesu sankcji gospodarczych jako poniesienie kosztów przez rosyjską gospodarkę jest korzystne z analitycznego i historycznego punktu widzenia. Przykładowo, można wówczas analizować skutki sankcji pod kątem szans na efekt wpływu w postaci powstrzymania inwazji w określonym momencie w przyszłości. Jednocześnie, jeśli sankcje zdołają spowodować znaczne koszty, to aby przejść do analizy przyszłych zmian w zachowaniu agresora, należy wziąć pod uwagę najważniejsze późniejsze wpływy (w tym przypadku, wpływy na rosyjską politykę zagraniczną, które byłyby niekorzystne/korzystne dla Ukrainy). Inne przyszłe istotne czynniki trzeba przeanalizować na osobnym etapie badań, np. warunki przyczynowe – w jaki sposób osłabienie doprowadzi

agresora do rezygnacji z agresji. Pierwszy krok to zbadanie czy, a jeśli tak, to w jakim stopniu sankcje osłabiają agresora. Ewentualny drugi rodzaj badań to ustalenie tego, czy, a jeśli tak, to dlaczego, kiedy i w jakich warunkach agresor może zrezygnować z agresji, bowiem dla precyzji badawczej, najlepiej jest te dwa rodzaje badań oddzielić.

Tak więc sama koncepcja przyczynowości w przypadku sankcji gospodarczych wymaga starannej analizy i możliwe są jej kolejne kroki, wyraźnie oddzielając analityczny etap naukowego badania strat dla gospodarki odbiorcy sankcji od wpływu, jaki te straty będą wywierać na zachowanie aktorów politycznych. Co więcej, należy pamiętać, że przyczynowość w analizie sankcji gospodarczych jest zawsze w znacznym stopniu probabilistyczna, w przeciwieństwie do „koniecznego i wystarczającego” typu przyczynowości, który można znaleźć w niektórych naukach ścisłych. Złożoność analizy oznacza, że systematyczne badanie sankcji gospodarczych jest konieczne, i jak wykazało wielu badaczy, jest to również możliwe.

Istnieje wiele badań, które starannie oddzielają analizę kosztów poniesionych przez rosyjską gospodarkę w wyniku sankcji gospodarczych, i następnie jasno wyjaśniają mechanizm przyczynowy oparty na empirycznie ugruntowanych teoriach. To właśnie przykłady takich badań, które wyraźnie koncentrują się na mechanizmie przyczynowym i angażują dobrze ugruntowane empirycznie teorie przyczynowe, zostaną przytoczone w tej i kolejnych dwóch sekcjach.

Kolejną cechą charakterystyczną dogłębnych badań wpływu międzynarodowych sankcji gospodarczych na rosyjską gospodarkę jest staranne gromadzenie danych. Zbieranie danych, które odbywa się na podstawie źródeł danych niezależnych od nacisków politycznych, jest zawsze najlepszą praktyką, a jeśli chodzi o badanie skutków sankcji gospodarczych – jest szczególnie ważne. Innymi słowy, kluczowe znaczenie ma ocena kontekstu i procesu gromadzenia danych wykorzystywanych do oceny skutków sankcji gospodarczych oraz, jeśli to możliwe, podwójne, a następnie potrójne i dalej, o ile to jest tylko możliwe, sprawdzanie danych w odniesieniu do innych źródeł. Zwłaszcza, patrząc z interdyscyplinarnej perspektywy nauk politycznych, można zauważyć istnienie silnych bodźców politycznych dla państwa agresora, które zostaje objęte sankcjami gospodarczymi, aby udowodnić, że jego gospodarka jest odporna, w nadziei, że takie działania pomogą złamać polityczną jedność koalicji nakładającej sankcje. Ponieważ państwa agresorzy często z sukcesem manipulują wewnętrzną opinią polityczną, mogą kalkulować, że polityczne poparcie dla sankcji w innych krajach

jest kruchym dobrem publicznym i słabością we współpracy międzynarodowej, a poprzez umiejętną propagandę mogą wpływać na opinię publiczną w krajach koalicji, która nałożyła sankcje i w ten sposób zwracać ludzi przeciwko sankcjom gospodarczym.

Właśnie badania nad sankcjami gospodarczymi wobec Rosji, które prowadzone są w opisany powyżej sposób – zarówno jeśli chodzi o wykorzystanie danych, jak i teorii silnie ugruntowanych empirycznie – ujawniają liczne negatywne trendy, które sankcje uruchomiły w rosyjskiej gospodarce. Ważna grupa negatywnych trendów została spowodowana przez sankcje finansowe. Na przykład, poważne osłabienie rubla można przypisać nałożeniu i utrzymaniu międzynarodowego programu sankcji na Rosję.

Pogłębiająca analiza badania nad sankcjami dowodzi, że przekonania związane z tym obszarem różnią się nie tylko wśród polityków, ale nawet wśród ekonomistów opracowujących – bez uprzedniego interdyscyplinarnego przygotowania – raporty na temat gospodarki Rosji. Tymczasem znajomość ekonomii z elementami wiedzy o polityce jest w tym przypadku potrzebna z uwagi na szczególnie trudny kontekst polityczny krajów objętych programem sankcji, który czyni stosunkowo trudnym zbieranie rzetelnych danych. Wielu typowych obserwatorów ekonomii Rosji patrzy przede wszystkim na ogólny poziom PKB, kurs rubla do dolara, i inflację, skupiając się na zmianach od czasu rozpoczęcia inwazji i na prognozach na najbliższą przyszłość. Powszechnie cytuje się wskaźniki PKB Rosji w 2023 r. oraz przewidywaną dynamikę rosyjskiego PKB na 2024 r., i mówi się o wzroście PKB zarówno w 2023 r., jak i jeśli chodzi o prognozy na 2024 r. na poziomie około 2 proc., na przykład, według Międzynarodowego Funduszu Walutowego (MFW). W 2023 r. MFW przewidywał około 2-procentowy wzrost rosyjskiego PKB w 2023 r., a od stycznia 2024 r. przewidywał 2,6-procentowy wzrost rosyjskiego PKB w 2024 r. [MFW, 2024]. Zatem wzrost PKB na pierwszy rzut oka może robić wrażenie, że rosyjska gospodarka jest silna, zwłaszcza w kontekście prowadzenia kosztownej wojny na Ukrainie. Powszechnie akceptowane statystyki pokazują, że rosyjski PKB skurczył się nieznacznie w 2022 r. o około 2 proc. Podobnie inflacja, która wprawdzie była stałym problemem, ale jeśli patrzeć na ogólnie cytowane wskaźniki inflacji, to był to problem umiarkowany, tzn. jak można by sądzić na podstawie danych z MFW, oscylujący wokół 6% w 2023 r. Podobnie, wahania rosyjskiej waluty podczas wojny na Ukrainie odnotowały stosunkowo umiarkowane wartości. Według powszechnie cytowanych statystyk, rubel rosyjski w stosunku do dolara

spadł o 30 procent w 2023 r.⁵⁴ Spadek na taką skalę może nie wydawać się niepokojący. Wręcz przeciwnie, wielu obserwatorów myśli wtedy o ogromnych kosztach prowadzenia wojny na Ukrainie i uważa, że ten spadek wartości rubla raczej uspokaja, jeśli chodzi o stan rosyjskiej gospodarki. Komentarze na temat zmian w rosyjskim PKB oraz zmian wartości rubla zwykle interpretują je jako oznaki odporności rosyjskiej gospodarki. Łatwo jest wtedy pomyśleć o wysokich cenach energii w gospodarce światowej, a następnie zastanawiać się, ponieważ jest obdarzona rozległymi zasobami energii i innymi surowcami naturalnymi, czy Rosja może rzeczywiście rozwinąć model gospodarki, który jest odporny na międzynarodowe sankcje gospodarcze.

Nastąpił jednak dramatyczny spadek wartości rubla natychmiast po tym, gdy Unia Europejska i Stany Zjednoczone wprowadziły falę sankcji gospodarczych. Stało się to tuż po rozpoczęciu rosyjskiej inwazji militarnej na pełną skalę, bowiem sankcje te zostały przygotowane już w tygodniach, w których rosyjscy żołnierze gromadzili się na ukraińskich granicach.

Rysunek 17.1. Obrona kursu wymiany rubla przez rząd rosyjski

RUB to USD Chart -6.91% (2Y)

1 RUB = 0.012233 USD Apr 15, 2023, 02:00 UTC

Russian Ruble to US Dollar

Źródło: Xe.com [dostęp 14 kwietnia 2023 r.].

To gwałtowne załamanie wartości rubla, zarejestrowane w 2022 r., było głównie źródłem uspokajających komentarzy na temat siły rosyjskiej gospodarki,

⁵⁴ Raport EBOR/Europejskiego Banku Odbudowy i Rozwoju w sprawie transformacji, 2022–2023, ocena sytuacji w Rosji i przegląd sytuacji w Rosji w 2024 r. <https://www.ebrd.com/where-we-are/russia/overview.html>.

ponownie zgodnie z interpretacją, że należy następnie skupić się na podniesieniu wartości rubla w stosunku do dolara, które trzeba interpretować jako przezwyciężenie wstrząsów gospodarczych związanych z wojną i dowód na dobry stan rosyjskiej gospodarki. Międzynarodowe sankcje gospodarcze początkowo spowodowały załamanie rubla (o prawie 50%, do ponad 130 rubli za dolara). Następnie rubel odzyskał na wartości w stosunku do dolara i innych twardych walut. Większość komentarzy koncentrowała się na odbiciu się rubla od dna i interpretowała je jako dowód odporności rosyjskiej gospodarki, przynajmniej w krótkim okresie. Takie myślenie jest zgodne z logiką, która koncentruje się na spostrzeżeniu, że jeśli spojrzeć na powszechnie dostępne wskaźniki makroekonomiczne rosyjskiego PKB i zmiany wartości rubla w ciągu dwóch lat wojny, a także prognozy na 2024 r., to były one dalekie od katastrofalnych.

Na tym tle głębsze analizy skutków międzynarodowych sankcji gospodarczych dają intelektualny impuls przeciwko powierzchownemu myśleniu o odporności rosyjskiej gospodarki. Bez zastanowienia się nad rolą pojawienia się kontroli kapitałowych i manipulacji z gwałtownymi podwyżkami stóp procentowych, które pozwoliły rublowi odzyskać poziom sprzed inwazji, nie należy wyciągać wniosków na temat odporności rosyjskiej gospodarki. Na przykład Barry Eichengreen i in. [Eichengreen, Minesso, Mehl, Vansteenkiste, Vicquery, 2022b] wykazali, że chociaż rubel okresowo wzrastał do poziomów wyższych niż przed inwazją (na przykład w październiku 2022 r. do około 60 rubli za dolara amerykańskiego), nie oznacza to, że rubel był czy jest silny. Wręcz przeciwnie, wzrost wartości kursu rubla po wielkim załamaniu w 2022 r. znaczy, że sankcje zgodnie z zamierzeniami mocno osłabiają rosyjską gospodarkę, jeśli weźmie się pod uwagę, że obserwujemy kurs rubla w kontekście drastycznie zmniejszonego importu, który spadł właśnie z powodu nałożonych na Rosję sankcji (finansowych oraz handlowych). Eichengreen i in. wskazują zatem na potrzebę bardziej złożonego podejścia, takiego, które uwzględnia skutki ukrytych kontroli kapitału, polityki gospodarczej rosyjskiego rządu, a także zastanowienia się nad załamaniem importu do Rosji, i tym jak to załamanie zakupów dokonywanych poza granicami kraju wpływa na wartość rubla.

Myślenie w kategoriach ogólnych wskaźników makroekonomicznych, takich jak zmiany PKB, kurs walutowy czy inflacji, daje mylący obraz rosyjskiej gospodarki w czasie programu sankcji również dlatego, że problemy w kontekście sankcji wynikają z rabatów, jakie Rosja musi zaoferować partnerom w transakcjach finansowych ze względu na utratę wymienialności i stabilności rubla. Skutki

tych zniżek z kolei przyczyniły się do pogłębienia problemów związanych ze zmianami w strukturze, wielkości i opłacalności rosyjskiego importu i eksportu.

Innym przykładem dających się zidentyfikować silnych negatywnych trendów spowodowanych sankcjami finansowymi w rosyjskiej gospodarce są skutki zamrożenia większości aktywów rosyjskiego banku centralnego poza granicami Rosji, z ponad 300 mld USD unieruchomionymi w ten sposób. Około dwie trzecie unieruchomionych środków, które znajdują się w Belgii (gdzie mieści się firma do obsługi międzynarodowych transakcji finansowych Euroclear, która administruje od strony finansowej te depozyty), jest obecnie przedmiotem dyskusji na temat możliwego transferu do Kijowa. W tej chwili skumulowane podatki z tych depozytów w wysokości 2,4 mld USD mają przynieść korzyści Kijowowi. Następnie kraje UE i G-7 planują skierować do Kijowa skumulowane odsetki [Reuters, 2023]. W dalszej perspektywie zostały już sformułowane propozycje wykorzystania zamrożonych rosyjskich funduszy rządowych na wsparcie emisji obligacji wojennych przez rząd w Kijowie [Hess, 2024].

Znacznie zmniejszony import, który Eichengreen i in. podkreślili w swojej analizie jako ważny czynnik osłabiający i jednocześnie maskujący załamanie rosyjskiej waluty, powoduje również szkody w innych obszarach rosyjskiej gospodarki, które można zbadać za pomocą kluczowych pojęć liberalnej teorii handlu gospodarczego.

17.3. Mechanizmy przyczynowe związane z międzynarodowymi sankcjami handlowymi

Międzynarodowe sankcje gospodarcze, które spowodowały spadek importu w Rosji, oznaczają dramatyczne zmniejszenie nakładów na rosyjski przemysł. Oleg Itskhoki przeanalizował dogłębnie dane empiryczne i ujawnił zanik dużej części rosyjskiej produkcji, który jednak nie znajduje odzwierciedlenia w ogólnych statystykach ze względu na praktykę notowania danych w taki sposób, aby ukryć ten problem. Firmy przestają działać, ale pozostają otwarte „na papierze”. Dla przykładu, nowe regulacje wymagały od upadłych firm dalszego opłacania co najmniej kilku wybranych pracowników, co Itskhoki określił jako płacenie ludziom za niepracowanie i wymyślanie różnych ukrytych sposobów na utrzymanie firm (*zombie firms*) w księgach rachunkowych. Gdy Itskhoki dotarł do ograniczeń handlowych i finansowych nałożonych przez rosyjski rząd w odpowiedzi na sankcje gospodarcze, opisał brak swobody gromadzenia podstawowych danych,

takich jak przepływy handlu zagranicznego lub rodzaje danych budżetowych, które ekonomiści w innych państwach uważają za oczywiste. W swojej pracy Itskhoki podkreśla również niestabilność rosyjskiej gospodarki pod wpływem sankcji, na przykład to, że rząd stale musi podnosić stopy procentowe, czasami z 8,5% do 20%. Itskhoki zachęca również do dokładnego przestudiowania danych, na przykład jeśli chodzi o PKB. Jego szacunki dotyczące głównych wskaźników makroekonomicznych były znacznie niższe niż te zwykle używane jako punkt odniesienia, takie jak MFW. Na przykład Itskhoki wskazał, że tylko na podstawie uwzględnienia utraty wzrostu, który był przewidywany dla rosyjskiej gospodarki przed inwazją, należy mówić nie o wzroście, ale zamiast tego o skurczeniu się rosyjskiej gospodarki na skalę nawet 10% [Itskhoki, 2022]. Podobnie ukryte są zniżki, jakie Rosja musi oferować w handlu zagranicznym od czasu nałożenia na Rosję międzynarodowych sankcji gospodarczych.

Rosyjski handel zagraniczny znacznie ucierpiał zarówno po stronie importu, jak i eksportu. Struktura importu zmieniła się w sposób pozbawiający rosyjską gospodarkę komponentów średniej i wysokiej technologii. Bliższa analiza tych zmian w strukturze importu i eksportu pokazuje, że przekłada się to na pogorszenie zdolności do prowadzenia wojny, a także zmniejszenie zakresu korzystania z produktów wyższej jakości w życiu cywilnym, takich jak na przykład podstawowe gdzie indziej zabezpieczenia w samochodach lub lepsze terapie radiacyjne dla pacjentów chorych na raka. Co ważne, gwałtownie zmniejszony import uruchamia procesy przyczynowe związane z niedoborami środków produkcji w Rosji, koniecznością korzystania z mniej wydajnych i nieefektywnych środków produkcji, a także z negatywnymi skutkami wyższych cen środków produkcji. Zatem sankcje powodują erozję rosyjskiej gospodarki zarówno poprzez pogarszającą się strukturę i wielkość, jak i ceny importu [Schott, 2024].

Innym zjawiskiem związanym z sankcjami handlowymi jest masowe wycofywanie się inwestorów zagranicznych, również związane z wywołaną sankcjami ukrytą słabością i niestabilnością rosyjskiej waluty, rosnącym zubożeniem ludności, wyraźnie odczuwalnymi problemami ze wzrostem gospodarczym, a także problemy z jakością towarów i usług, ich poziomem technologicznym oraz ze spadkiem ulepszeń w gospodarce, która wymaga nowych badań i importu nowych pomysłów. Negatywne konsekwencje dla edukacji w Rosji – spowodowane rosnącą izolacją Rosjan będącą efektem nałożonych sankcji – prowadzą do stosunkowego odcięcia od świata naukowego poza granicami Rosji i stagnacji umysłów w porównaniu z wcześniejszym okresem, a w konsekwencji do

zmniejszonej zdolności innowacyjnej gospodarki rosyjskiej. Co więcej, exodus zagranicznych inwestorów potęguje negatywne skutki sankcji handlowych (jak również sankcji finansowych i energetycznych) dla rosyjskiej gospodarki. Zamknięcie nierosyjskich firm i branż oznacza zniknięcie zagranicznych inwestorów, którzy wnosili kapitał i know-how, zagraniczne nakłady na produkcję, i kanał komunikacji do zagranicznych nabywców. Każdy z tych czynników oznacza negatywny krótko- i długoterminowy trend dla rosyjskiej gospodarki, z mechanizmem przyczynowym wyjaśnionym na przykład w badaniu przeprowadzonym przez Sonnenfeldta i in., którzy to autorzy w Yale School of Management wzięli pod lupę systematycznej analizy ponad 1000 firm, które opuściły Rosję na skutek sankcji [Sonnenfeldt, Tian, Sokołowski, Wyrebkowski, Kaspróicz, 2022]. Trzeba również pamiętać, że liczba firm zagranicznych, które likwidują biznes w Rosji, cały czas się zwiększa.

Na podstawie liberalnej teorii ekonomii można również zrozumieć, że w wyniku nałożonych sankcji, rosnąca rola państwa jako siły napędowej rosyjskiej gospodarki oznacza słabe perspektywy promowania innowacji, wzrostu produktywności i rozwoju sektora prywatnego. Ogromne, związane z wojną wydatki rządowe na armię i bezpieczeństwo wewnętrzne potęgują te kluczowe problemy. Jednocześnie, w kontekście rosnącej potęgi państwowego aparatu bezpieczeństwa, stosunkowo niewiele z rządowych decyzji gospodarczych może podlegać krytycznej analizie ekonomicznej, ponieważ niezależne głosy i badania alternatywnych rozwiązań w prowadzeniu rosyjskiej współpracy ekonomicznej z zagranicą są uciszane z powodów politycznych.

17.4. Rola międzynarodowych sankcji na sektor energetyczny w odpowiedzi na rosyjską inwazję na Ukrainę

Sektor energetyczny nie jest wolny od wywołanych sankcjami procesów pogarszania się ogólnej sytuacji gospodarczej, jak również upadków ważnych elementów sektorów ekonomii rosyjskiej. Informacje prognozowane przez rosyjski rząd na temat przestawienia się na Chiny i Indie należy umieścić w kontekście wolumenów utraconych i uzyskanych gdzie indziej. UE planuje odzwyczaić się od rosyjskich paliw płynnych do 2027 r. Rosyjskie media zareagowały argumentem, że nowi klienci, w szczególności Chiny, wypełnią tę lukę. Rosja przyspieszyła również poszukiwania nowych nabywców. Jednak

po sprawdzeniu staje się jasne, że nawet po uruchomieniu wszystkich obecnie planowanych rurociągów do Chin, nie będą one w stanie dorównać liczbom, które zostaną utracone w handlu energią z Europą. Rurociąg Power of Siberia 1 osiągnął około 22 mld metrów sześciennych w 2023 r., a do 2027 r., jeśli wszystko pójdzie dobrze, osiągnie maksymalnie 38 mld metrów sześciennych; już teraz transportuje gaz do wschodnich prowincji, w tym do Szanghaju. Następnie w planach jest Power of Siberia 2, którego szacunki wahają się od 50 do 80 mld metrów sześciennych rocznie. Rosyjskie komunikaty polityczne i gospodarcze mówią o 98 mld metrach sześciennych dostarczanych do Chin do 2030 r. Jednak takie liczby pozostają tylko szacunkami, dane różnią się, a Chiny wkrótce będą potrzebować raczej mniej niż więcej gazu [Financial Times, 2024]. Obecnie sieć rurociągów Power of Siberia transportuje tylko około jednej czwartej (a w przyszłości, jeśli wszystko pójdzie dobrze z planami Rosji, raczej nie więcej niż połowę) wcześniejszego rosyjskiego eksportu do UE. Sam nieistniejący już system gazociągów Nord Stream był w stanie przesyłać ponad 110 mld metrów sześciennych gazu z Rosji do Europy tylko jedną trasą – pod Morzem Bałtyckim. Podsumowując, Rosja straciła bezpiecznego i stabilnego nabywcę – UE.

Co więcej, wprowadzone sankcje energetyczne są wymierzone w obecne i przyszłe projekty energetyczne i stanowią kolejny ważny powód dalszego wzrostu strat w sektorze energetycznym. Obecnie koalicja krajów nakładających sankcje w znacznym stopniu równoważy potrzebę utrzymania przepływu ropy naftowej z obniżeniem wielkości rosyjskich dochodów, ale już w maju 2022 r. ogłosiła embargo na około 90% importu rosyjskiej ropy naftowej w nadchodzącym roku, a następnie cała grupa G7 zgodziła się na ograniczenie cen rosyjskiej ropy naftowej i rozpoczęła proces obniżania cen ropy zgodnie z harmonogramem, który wszedł w życie w połowie grudnia. Sergei Guriev podsumował sytuację w rosyjskim eksporcie naftowym, że (nawet) „ta bonanza już się skończyła” [Guriev, 2023]. Na podstawie przewidywanego rozwoju egzekwowania istniejących programów sankcji⁵⁵ i procesu ograniczania cen zakupu rosyjskiej ropy, można spodziewać się znacznego zmniejszenia rosyjskich dochodów ze sprzedaży energii, przy czym naukowcy zalecają ponowne embargo i obniżanie limitu cen ropy [Babina, Hilgenstock, Itskhoki, Mironov, Ribakova, 2023].

⁵⁵ Dobry przykład badań, które prowadzą do znacznego ograniczenia unikania sankcji przedstawia Chupilkin, Javorcik, Peeva, Plekhanov [2023].

Co więcej, jak już argumentowałam w analizie opublikowanej w 2023 r. w serii wydawniczej „Społeczna Gospodarka Rynkowa”, transformacja energetyczna w Europie, ważna ze względów ekonomicznych i środowiskowych, jest również jednym z głównych czynników sprawczych, które zwiększają skuteczność sankcji gospodarczych wobec Rosji. Koncepty zaczerpnięte z interdyscyplinarnych badań nauk ekonomicznych i politycznych pokazują, że dywersyfikacja energetyczna zachodząca obecnie w Europie wzmacnia politycznie koalicję sankcyjną i czyni sankcje znacznie bardziej efektywnymi niż było to możliwe przed początkiem transformacji energetycznej Europy [James, 2023].

17.5. Podsumowanie

Główne podejścia metodologiczne, które pojawiły się w ciągu ostatnich dwóch lat w naukowych badaniach negatywnych zmian w rosyjskiej gospodarce wywołanych sankcjami, to ściśle analizy danych z wykorzystaniem koncepcji przyczynowych opartych na liberalnej teorii ekonomii. Ujawniły one liczne negatywne trendy w rosyjskiej gospodarce, które powstały w wyniku nałożenia międzynarodowych sankcji gospodarczych. Wśród zjawisk gospodarczych dyskutowanych powyżej, które pojawiły się po nałożeniu międzynarodowych sankcji gospodarczych na Rosję, należy przede wszystkim wymienić zmiany na gorsze w strukturze rosyjskiej waluty, jak również rosyjskiego handlu zagranicznego; erozję rosyjskiej gospodarki poprzez kontrole kapitałowe; izolację od korzyści przynoszonych przez zagraniczne technologie wysokiego i średniego poziomu zaawansowania; militaryzację wydatków budżetowych kosztem poziomu życia rosyjskiego społeczeństwa; wzrost wrogości do zagranicznych inwestorów, co z kolei przyczynia się do ich wyjścia z Rosji i zmniejszenia kapitału dostępnego w rosyjskiej gospodarce, zarówno finansowego, jak i ludzkiego; juanizację płatności z powodów politycznych (w przeciwieństwie do powodów przejrzystej analizy ekonomicznej); transformację energetyczną w Europie, która uruchomiła również proces polityczny, co sprawia, że wywołane sankcjami zmiany w rosyjskiej gospodarce są trwalsze, ponieważ transformacja energetyczna wzmacnia politycznie koalicję nakładającą sankcje.

Podsumowując, badania wykazały, że sankcje gospodarcze nałożone na rosyjską gospodarkę osiągają cele w wielu ważnych obszarach. Kluczowe koncepcje ekonomiczne z dziedziny ekonomii liberalnej pozwalają naukowcom zidentyfikować negatywny wpływ sankcji na rosyjską gospodarkę. Jednocześnie

sankcje przedstawiają złożony obraz z licznymi elementami, w którym pozostaje wiele problemów w egzekwowaniu sankcji i przez ich redukcję można skuteczność międzynarodowych sankcji gospodarczych w przyszłości ulepszyć.

18. INVESTMENT POTENTIAL OF UKRAINE: CONDITION AND PROSPECTS

18.1. Introduction

According to Article 1 of the Constitution of Ukraine, Ukraine is a sovereign independent, democratic, social, and law-bound state [Constitution of Ukraine, 1996]. Ukrainian citizens abide by and accept European laws, which guarantee the right to defend human dignity and liberties, the right to self-identification, the right to high-quality education, medical support and social security. Considering the aforementioned information, it can be concluded that the government of Ukraine diligently strives to support a new Ukrainian vector of development related to European integration. The government achieves this goal by adopting new specialized laws, implementing new social and economic reforms, European living standards etc.

We believe that ensuring the development of Ukraine related to European integration is possible only by committing to the principles of a social-oriented market economy. This economy can be primarily characterized by a clear legal basis, a lack of shadowy dealings on the labor market (fair wages), the development of socially responsible medium-sized enterprises, an efficient taxation system that positively affects national budget income, positive investment environment. The investment environment is a very important variable in evaluation of consistency of economic growth (GDP, GNP, HDI), as well as effectiveness of implemented reforms and efficiency of legal system.

Investment resources are also very important as the primary driving power for uniting the global capital resistant to global challenges of the modern world. Taking into the account the aforementioned information, we believe it necessary

* Dr Inna Korsun – Kyiv National University of Construction and Architecture, e-mail: iservatinskaya@gmail.com.

** Dr Mykola Slynko – Cherkasy State Technological University, e-mail: slynkokolya@ukr.net.

to describe the current state of the investment potential of Ukraine as EU candidate country, as well as its growth prospects.

18.2. Literature review

During our research of the investment potential of Ukraine, we have analyzed scientific works of both foreign and domestic scientists. In this regard, we would like to highlight a substantial contribution of Ukrainian scientists related to research of both the investment environment and investment potential of Ukraine. All of these researches, as well as their results, are based on the experience of European partners and scientists.

Foreign scientists, such as Gitman and John [Gitman, John, 1997], William C. Sharpe [Sharpe, 1998, p. 2–16], have studied nationwide factors which affect development of regional investment environment. For example, in his research related to the functionality of investment environment I.A. Blank [Blank, 1995], distinguishes several types of factors of influence on three levels: macroeconomical, mesoeconomical and microeconomical. Scientist notes that many factors that are considered a part of the “investment environment” are not taken into consideration on the regional level. Those are political, legal, inflationary factors etc.

Domestic scientists, such as U.P. Nechitailo, structurize these factors on the basis of both domestic and foreign definitions of key categories of investment process, as well as research modern approaches for description of investment potential. They also define a connection between related definitions, such as “investment potential”, “investment resources”, “investment climate”, and “investment attractiveness” [Nechitailo, 2010, p. 25–29].

Professor O.I. Shablii has carried out a complex analysis of the “investment potential” and grouped up all modern descriptions of this definition by three parameters: owner (host), property, relation [Shablii, 1999, p. 104]. In addition, a number of domestic scientists dedicate their research to the investment potential of Ukraine in relation to other branches of the economy. For example, professors B. Lutsiv and T. Stechyshyn [Lutsiv, Stechyshyn, 2009, pp. 67–77] research investment attractiveness of banking system; G. Kucheruk and O. Vovk [Kucheruk, Vovk, 2008, pp. 6–7] conduct research in order to justify complex evaluation of investment potential of Ukrainian aircraft enterprises.

Another trending line of research in Ukraine is investments in human capital as a prerequisite for economic modernization. The main topics of research are

dynamics, structure and problems of investment in the social infrastructure of Ukraine. Scientists of M.V. Ptukha Institute of Demographics and Social Studies greatly contribute to this research. With Ella Libanova as its leader, the team consists of T.V. Panchyshyn, N.M. Hvozdyk, V.M. Novikova, Yu.O. Kariahin, A.H. Hvelesiani and others [Institute of Demographics and Social Studies, Ptukha, 2022]. Taking into account modern European trends, as well as domestic circumstances, we believe it necessary to go further with scientific research related to improving the investment potential of Ukraine during post-war reconstruction.

18.3. Research methodology

The methodological framework of this article includes theoretical definitions of financial science and scientific research of both domestic and foreign scientists. We have used the following methods of research writing: logical and historical methods for analysis of scientific approach used to define the meaning of investment potential; statistical, analysis, synthesis, grouping and generalization methods for analysis of volumes and structure of direct foreign investments in Ukrainian economy during 2015–2022, dynamics of these investments, their percentage in GDP. Another important aspect is the structure of direct investments in general, which can be divided into different categories: by type of economic activity, %; direct foreign investments of EU countries in 2022, GDP % etc. Methods of induction, deduction and analogy were used to define ways to improve the investment climate of Ukraine while taking into account the best practices of the EU. We have used the Constitution of Ukraine, the Customs Code of Ukraine, the laws of Ukraine, data from the Ministry of Economics of Ukraine, Ministry of Justice of Ukraine, as well as statistical data from the National Bank of Ukraine, Office for National Statistics of Ukraine and OECD as data sources for our research.

18.4. Research results

Firstly, it is important to note that the government of Ukraine is interested in improving its investment potential. Thus, in collaboration with the government and the Ministry of Economics, the parliament of Ukraine has developed and adopted numerous laws for regulating investment activities in Ukraine. Examples of such laws are the law of Ukraine No.1560-XII from 18.09.1991

“Of investment activities” (3), the law of Ukraine No.1540a-XII from 10.09.1991 “Of protection of foreign investments in Ukraine” (4), the law of Ukraine No. 93/96-BP from 19.03.1996 “Of modes of foreign investments” (5), the law of Ukraine No. 1116-IX from 17.12.2020 “Of state support of investment projects with great investments in Ukraine” (6).

This allows us to conclude that from the moment of the declaration of independence of Ukraine in 1991, the government has dedicated its effort to open the economy to foreign partners, foreign trade and international cooperation in the best way possible. In terms of economic development of independent Ukraine, however, there were numerous political, economic and social obstacles. These obstacles have adversely affected the investment climate of Ukraine. For this exact reason, there have been no great foreign investments.

We will now analyze volumes of direct foreign investments to domestic economy by using data from table 18.1. Table 18.1 contains data related to direct foreign investments in the Ukrainian economy from year 2015 to year 2022. At first, we can see that with a value of 3–3,5 billion US dollars in 2015–2016 these investments were at their peak compared to all 7 years. The great majority of these investments came as capital participation instruments, while debt instruments have negative value.

Table 18.1. Volumes of direct foreign investments to domestic economy by 2015–2022

Indicator	2015	2016	2017	2018	2019	2020	2021	2022	2010–2022
Direct investments in Ukraine [except reinvestment of income] million dollars. USA	3 088	3 529	2 237	2 135	2 767	452	2 371	230	43 821
Instruments of participation in the capital	4 003	3 550	1 535	1 472	1 659	760	1 186	461	36 925
Debt instruments	–915	–21	702	663	1 108	–308	1 185	–231	6 896
Nominal GDP of Ukraine, million dollars USA	90 615	93 270	112 154	130 832	153 781	155 582	199 770	160 500	X
The share of foreign direct investment in nominal GDP, %	3,40%	3,78%	1,99%	1,63%	1,79%	0,29%	1,18%	0,14%	X

Source: compiled by the author based on data from [National Bank of Ukraine, 2023].

Throughout 2017–2019, the total value of direct investments slightly dropped compared to 2015–2016. Total amount of investments was evaluated as 2,2–2,7 billion US dollars. During this time, however, the structure of these direct investments has stabilized. 65% of them came as capital participation instruments, while the rest 30–35% came as debt instruments. The COVID-crisis of 2019 has adversely affected volumes of direct foreign investments, leading to a noticeable reduction from 2,8 billion US dollars to 452 million US dollars in 2020.

The situation with the spreading of COVID-19 has stabilized to a certain degree in 2021, allowing the world economy to gradually return to its previous levels. Foreign partners resumed their investment activities and began investing into Ukraine on a pre-crisis level. Total amount of these investments was 2,4 billion US dollars. An interesting observation is that the value of both capital participation instruments and debt instruments invested in the Ukrainian economy was equalized (50:50).

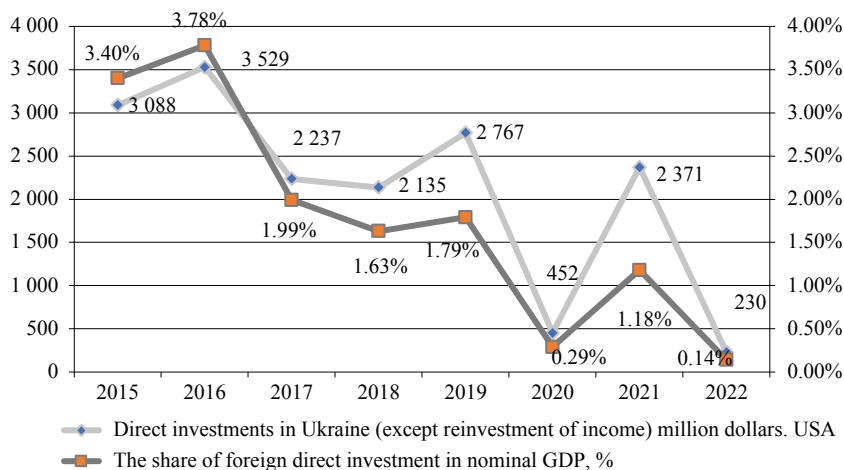
However, the escalation of conflict with Russia followed by a full-scale war against the independence and territorial integrity of Ukraine has negatively affected the economy and investment climate of Ukraine. This resulted in reduction of direct investments from 2,4 billions of US dollars to 230 million of US dollars with a negative value of debt instruments.

Total amount of direct foreign investments from 2010 to 2022 is 43,8 billions of US dollars. 84% of these investments came as capital participation instruments. It should also be noted that the domestic economy alongside with the enterprises are negatively affected by a lack of foreign investments. According to figure 18.1, the percentage of direct foreign investments in the current-price GDP of Ukraine is very low and has lowering dynamic. The percentage of investments in 2015–2016 was 3,4–3,7% of GDP and even then it tended to lowering. In 2019 this percentage lowered to 1,8%, and in 2022 it reached the value of 0,14%.

By analyzing the dynamic shown on figure 18.1, we can conclude that such low amounts of foreign investments is insufficient. The Ukrainian government and other state authorities strive to create an appropriate environment for good investment climate. These attempts are reflected in creation of a legal basis for protection of investors, establishing cooperation with European partners, rooting out corruption etc. For example, in 2021 the government has adopted National Strategy for Increasing Direct Foreign Investments. This strategy was

created in cooperation with USAID as part of the Program for Improving the Competitiveness of the Ukrainian Economy. The aforementioned Strategy for Increasing Direct Foreign Investments (hereinafter referred to as “Strategy”) consists of three plans: operation plan, legislation plan and communication plan. The Strategy itself is aimed at improving separate branches of the economy, namely:

Figure 18.1. Dynamics of the volume of direct investments in Ukraine and their share in GDP in %

Source: compiled by the author based on data from [National Bank of Ukraine, 2022].

- transportation infrastructure;
- power supply;
- digital infrastructure;
- high-tech manufacturing;
- high-cost agriculture.

The aforementioned branches are considered the most productive and lucrative. The following types of economic activities receive the most direct investments:

- industry (mining industry and quarry mining; processing industry; metal-lurgy and manufacture of fabricated metal products);
- agriculture, forestry and fishery;
- wholesale and retail trade; automotive maintenance;
- financing activity and insurance.

We will now analyze the structure of direct investments in Ukrainian economy in 2021 by types of economic activity. Table 18.2 illustrates these data.

Table 18.2. The structure of direct investments in Ukraine: by types of economic activity in %

Branch of economy	2021 year	
	mln. dollars USA	%
Industry	4 039,50	55,18%
Mining and quarrying	1 730,25	23,64%
Processing industry:	1 867,70	25,52%
<i>including metallurgical production, production of finished metal products</i>	<i>1 013,80</i>	<i>54,28%</i>
Agriculture, forestry and fisheries	1 127,80	15,41%
Wholesale and retail trade; vehicle repair	656,70	8,97%
Financial and insurance activities	644,60	8,81%
Total direct investment^a	7 320,00	100,00%

^a Data on the reinvestment of income for 2021 was clarified after receiving the final data of the annual financial statements of enterprises.

Source: compiled by the author based on data from [National Bank of Ukraine, 2023].

According to this table, we can conclude that direct investments in the Ukrainian economy have the following structure by types of economic activity: 55% of these investments go into industry. Specifically, 23% are invested in mining industry and the rest 25% – in processing industry. On its own, processing industry is based on metallurgy and manufacture of fabricated metal products. 15,41% go into agriculture, forestry and fishery; wholesale and retail trade combined with automotive maintenance receive 8,97%, while 8,81% go into financing activity and insurance.

Among the chief investing countries are: Cyprus with 31,7% of total investments; the Netherlands with 21,6% of total investments; Switzerland with 5,8% of total investments; Great Britain with 4,6% of total investments; Germany with 4,6% of total investments; Austria with 3% of total investments; Luxembourg with 2,4% of total investments and France with 2% of total investments.

In order to better display the Ukrainian investment potential, the government of Ukraine in cooperation with the President of Ukraine and European partners has created the investment platform called “Advantage Ukraine”. This platform was first presented at the stock market of New York in 2022. Today

this platform is actively in use and functions as a hub for both domestic and foreign investors. There is also a list of investment-worthy branches of economy available on the Advantage Ukraine platform. The following branches from this list have pre-calculated investment potential:

- military-industrial complex with an investment potential of 43 billion US dollars and more than 10 projects for investment;
- metallurgy and metal processing with an investment potential of 26 billion US dollars and more than 20 projects for investment;
- agroindustrial complex with an investment potential of 34 billion US dollars and more than 300 projects for investment;
- power supply with an investment potential of 177 billion US dollars and more than 50 projects for investment;
- pharmacology with an investment potential of 19 billion US dollars and more than 30 projects for investment;
- natural resources with an investment potential of 5,6 billion US dollars and more than 10 projects for investment;
- logistics and infrastructure with an investment potential of 123 billion US dollars and more than 30 projects for investment;
- furniture and wood processing with an investment potential of 5 billion US dollars and more than 40 projects for investment;
- innovative technologies with an investment potential of 11 billion US dollars and more than 2000 startup projects for investment;
- industrial manufacturing with an investment potential of 16 billion US dollars and more than 20 projects for investment.

To further motivate strategic foreign investors, new industrial estates have been created to improve investment attractiveness of Ukraine. As of 2023, there is 61 industrial estate in Ukraine. Examples of such industrial estates are: The First Ukrainian Industrial Estate, Vinnytsia industrial estate, INNOVATION FORPOST, Eco-smart industrial estate “HALIT”, BIONIC Hill and others. Running an enterprise or investing into industrial estates confers a number of advantages, for instance:

- exemption from VAT from all operations related to the import of new equipment to customs territory of Ukraine;
- exemption from income tax for the duration of 10 years;
- according a right to the local government authorities to establish a favorable tax rate for immovables and land.

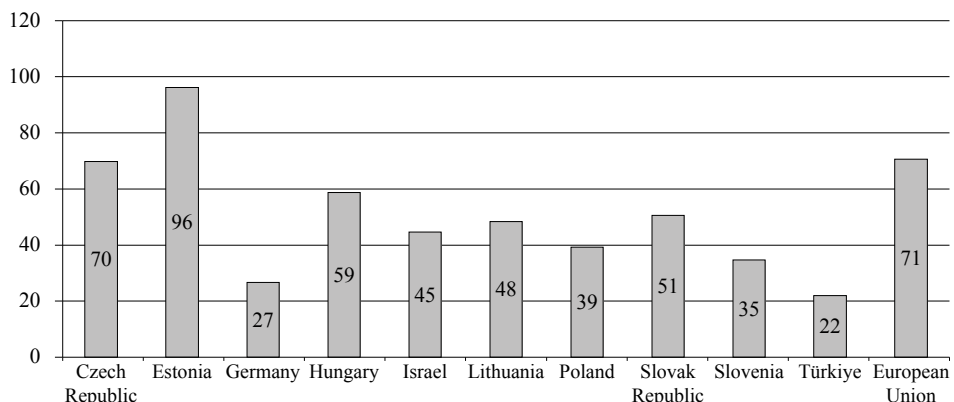
According to the Customs Code of Ukraine, new equipment is exempt from customs duty if it is explicitly imported for personal use of industrial estate users in the branch of processing industry or for scientific research within the industrial estate (without rights related to leasing).

Another effective way of encouraging investments in the domestic economy is public private partnership. In our opinion, there are many important branches in domestic economy, which require additional investments, primarily education and health care. The aforementioned type of cooperation can increase human capital investments. We believe it to be one of the most important instruments among the existing ones.

18.5. Discussion

In our article, we have analyzed the dynamics of investments in the domestic economy from 2015 through 2022. We believe total amount of investments to be lacking since their value has never exceeded 3% of GDP. Contrary to the Ukrainian economy, the amount of direct foreign investments is much higher in EU countries. For example, in 2022 this amount was 27% of GDP in Germany, 48% of GDP in Lithuania, 39% of GDP in Poland, 35% of GDP in Slovenia, 22% of GDP in Turkey, with a total of 71% of GDP in the EU. These values are illustrated on figure 18.2. The aforementioned values of direct foreign investments into EU countries can be considered a standard of comparison for Ukraine.

Figure 18.2. Foreign direct investment to the countries of the European Union in 2022 in % of GDP

Source: compiled by the author based on: <https://www.oecd.org/investment/statistics.htm>.

Having analyzed European investment practices, we would like to highlight scientific research of domestic scientist of the Alfred Nobel University of Dnipropetrovsk Anatoliy Zadoia [Zadoia, 2018, p. 73–79]. A. Zadoia explains that the volume of direct foreign investments in EU countries closely correlates with economic growth, mainly with GDP per capita. According to the scientist, the correlation coefficient between these two values equals 0.78. This allows for confirming a very strong connection between each individual country's level of development and activities of foreign investors.

18.6. Conclusions

By analyzing the results of our research related to the current state and future prospects of the investment potential of Ukraine, we can establish that the domestic economy currently undergoes many difficulties caused by Russia's military aggression. In the future, Ukraine will have to face other difficult stages, from post-war reconstruction to political and social reforms. Starting from 2019, the Ukrainian government has begun actively launching platforms to attract foreign investors. A good example is the active platform "Advantage Ukraine". In addition, numerous modern industrial estates with favorable tax treatment are being created.

It is also necessary to highlight the active support of the Polish government related to the development of the investment potential of Ukraine through close economic cooperation. Several bilateral agreements have been signed between Poland and Ukraine as a result of the aforementioned cooperation. Those agreements are:

- Mutual declaration signed between the Polish Ministry of Funds and Regional Politics and the Ukrainian Ministry of Community and Territorial Development;
- Mutual declaration signed between the Polish Ministry of Internal Affairs and Ukrainian Ministry of Internal Affairs related to improvement of cooperation between border police;
- Memorandum on cooperation between the Polish Ministry of Energy and Ukrainian Ministry of Energy related to improvement of cooperation in the energy branch;
- Memorandum on creation of the Polish-Ukrainian commission for cooperation between Polish-Ukrainian enterprises.

Our research proves that Ukraine strives for improvement of its investment potential. The main driving force behind the success of such endeavor is the will for quality changes, positive results obtained from economic, cultural and diplomatic relationships with partner countries, as well as efforts of talented youth and students. With great support coming from both the USA and EU, Ukraine will continue to defend its independence and territorial integrity while protecting European democratic principles.

19. BUILDING UKRAINE'S SUSTAINABLE ENERGY LANDSCAPE: GREEN ENERGY FINANCING AND SECURITY IN THE POST-WAR ERA

19.1. Introduction

Given the recent surge in efforts to accelerate the imminent energy transition, driven by a growing public interest in environmental improvement and sustainable development paradigms, there has been a noticeable emphasis on clean energy policies aimed at facilitating the decarbonization of the energy sector. This imperative takes on even greater significance for Ukraine due to the added challenges posed by the overt and unwarranted intrusion of Russian military aggression, leading to substantial disruptions in the existing energy infrastructure between 2022 and 2023, particularly pronounced during the heating season. The resultant electricity shortfall culminated in an exacerbated decline of the Gross Domestic Product (GDP) during the fourth quarter of 2022, achieving a notable annual contraction rate of 31.4% [National Bank of Ukraine, 2023]. Evidently, the reconstruction of the post-war energy infrastructure will serve as an impetus for investors to channel funds into projects guided by an emergent framework of infrastructure, buttressed by the tenets of sustainability and risk mitigation.

The trajectory of recuperation is poised to pivot upon Ukraine's onus to engage in close-knit collaboration and harmonious coordination with international entities and sympathetic nations, notably with the European Union at the forefront. Steadfastly adhering to its strategic compass, Ukraine has proficiently executed the Third Energy Package, effectively countering the deterioration of

^{*} Dr Yuliia Petlenko – Copenhagen Business School (Denmark), Taras Shevchenko National University of Kyiv (Ukraine), ORCID: 0000-0001-5984-5145, e-mail: yp.msc@cbs.dk.

^{**} Dr Iryna Kapanaiiko – Military Institute of Telecommunications and Information Technologies in Kyiv (Ukraine), e-mail: kapanajiko@gmail.com.

energy infrastructure through seamless amalgamation into the inner sanctum of the European Union's energy architecture, denominated as the ENTSO-E [European Network of Transmission System Operators for Electricity). This seamless integration has conducted to a congruence between Ukraine's energy policy and the benchmarked edicts of the European domain. As Ukraine propels forward on the trajectory of intensifying European integration, a cardinal strategic ambition is the holistic rejuvenation of the energy domain, thereby ensuring its alignment with European Union norms while remaining steadfast to the imperatives of the transition towards a "green" energy paradigm. Furthermore, the redressal of the beleaguered infrastructure and the facilitation of a sustainable "green" transformation will necessitate substantial allocations toward innovative initiatives, equipped to withstand long-term competition with conventional energy repositories.

Notwithstanding the subdued level of commercialization in the realm of green technology funding, owing to exigent venture capital prerequisites and perceived direct investment vulnerabilities, an acceleration of innovation through the chasm of commercialization is contingent upon substantial governmental allotments and the incentivization of private investment in these relatively precarious ventures. Policymakers will encounter the challenge of navigating a delicate equilibrium between delineating political imperatives for the acceleration of the energy transition and judiciously weighing the financial risks engendered by innovation within the purview of budgetary constraints exacerbated by military exigencies. In parallel, within the European Union, endeavours to amplify the penetration of green energy are also underway, as the current share of renewable sources in Europe's energy matrix hovers at a mere 22%. This accentuates the momentous influence of the "green" transition upon Ukraine's post-war energy reconstitution.

Hence, an expeditious and unwavering departure from the mantle of climate neutrality within Ukraine's energy spectrum and broader economy could ostensibly engender a positive influence upon the potential post-warensuscitation of Ukraine's energy landscape, underscored by a preeminent emphasis on the assimilation and implementation of initiatives engineered to facilitate the transition to "green" energy. However, this energy transition is not merely a technological paradigm shift; it embodies a comprehensive transformation that interlaces the social, economic, and political fabric of the nation, necessitating considerable financial commitment and the articulation of avant-garde financing methodologies.

The crux of this study revolves around elucidating the prospective financing conduits that underpin the proliferation of green energy in Ukraine and delineating their ramifications for national energy security in the post-war landscape. While the virtues of green energy are incontrovertible, the odyssey towards a fully decarbonized energy milieu in Ukraine is strewn with financial impediments. Hurdles, including the capital-intensive nature of renewable energy ventures, the initial paucity of commercial allure due to steep costs, and perceived risks, which may dissuade private stakeholders, loom large. Amid these adversities, the identification and meticulous examination of viable financing modalities assume paramount importance. So, the primary objectives of this study encompass:

- Furnishing a comprehensive assessment of Ukraine's post-war energy sector, inclusive of its extant energy balance and pertinent energy security quandaries;
- Appraising the prospective role of green energy in fortifying Ukraine's energy security, particularly within the ambit of post-war economic restoration and European integration;
- Probing various financing mechanisms that could catalyse the assimilation of green energy in Ukraine, including government subsidies, private investment, international financing, and innovative financial solutions, and evaluating their implications within a post-war reconstruction milieu.

By undertaking this research, we endeavour to augment the understanding of green energy financing within the unique post-war and geopolitical context of Ukraine. This study seeks to offer insights that can illuminate policy formulation and strategic decision-making within Ukraine's energy sector as the nation navigates the intricate processes of post-war economic reconstruction, European integration, and the broader transition to climate neutrality and sustainable development.

19.2. Literature review

The nexus between green energy financing [Petlenko, Pohribna, 2021; Sandri, Hussein, Alshyab, 2020; Hasan & Du, 2023] and energy security [Gorodnichenko et al., 2022; Wang, Sun & Iqbal, 2022] has been a focal point of academic inquiry and policy debates in recent years. Energy security [Yakymchuk et al., 2022] as defined by the International Energy Agency (IEA), encompasses “the uninterrupted availability of energy sources at an affordable price” (IEA, 2019). The role of green energy in achieving energy security has gained increasing recognition,

particularly in the context of geopolitical tensions, price volatility of fossil fuels, and global commitments to mitigate climate change [Guo et al., 2023].

Several studies [Sachs et al., 2019; Rasoulinezhad & Taghizadeh-Hesary, 2022; Ainou et al., 2023] have explored the instruments available for financing green energy projects. These range from government subsidies and feed-in tariffs (FITs) to private investment, international financing, and innovative financial solutions such as green bonds and crowdfunding [Boufounou & Dellis, 2021; Rizzello, 2022]. These financing mechanisms have been widely adopted across the globe to spur the development of renewable energy projects, which, in turn, contribute to energy security.

The relationship between green energy financing and energy security is multi-dimensional. On the one hand, investment in renewable energy projects contributes to diversifying the energy mix, reducing dependency on fossil fuels and foreign energy imports, and enhancing resilience against price shocks and supply disruptions [Prisecaru, 2022; Zakeri et al., 2022]. On the other hand, green energy financing stimulates innovation, fosters competition, and drives down the costs of renewable technologies, making them more accessible and affordable [Ahmed et al., 2022; Skare et al., 2023].

Research has also highlighted the socioeconomic and environmental co-benefits of green energy financing. Investing in renewable energy projects creates jobs, fosters local economic development, and contributes to poverty alleviation, especially in rural and remote areas [Cheng et al., 2021; Qi et al., 2023]. Additionally, green energy projects help reduce greenhouse gas emissions, mitigate climate change, and promote environmental sustainability [Sadiq et al., 2022; Ehigiamusoe, Dogan, 2022].

Despite the growing body of literature on green energy financing and its connection to energy security, several gaps and limitations remain. Firstly, much of the existing research has focused on developed countries with mature energy markets and stable regulatory environments [Jin et al., 2022]. Few studies have examined the challenges and opportunities of green energy financing in countries with volatile political and economic contexts, such as Ukraine [Dogan et al., 2022]. Secondly, while several studies have explored the instruments and mechanisms for financing green energy projects, there is a dearth of research on their implications for energy security, particularly in the post-war context [Gorodnichenko et al., 2022; Borodina, 2022]. This is particularly relevant for Ukraine, which has experienced geopolitical tensions, military aggression, and infrastructure destruction in recent

years. Lastly, the unique circumstances and complexities of green energy financing in Ukraine have received limited attention in the literature. This includes the impact of international sanctions against Russia, the role of international financial institutions, and the interplay between government policies, private investment, and international financing [Li & Li, 2022].

Therefore, the current study aims to address these gaps by exploring the potential financing mechanisms for green energy in Ukraine and their implications for the nation's energy security in the post-war context. By focusing on the unique challenges and opportunities facing Ukraine, this study contributes to the literature on green energy financing and provides valuable insights for policymakers and stakeholders involved in the country's energy sector.

19.3. Methodology

The methodology used in this study is aimed at a comprehensive study of the complex field of green energy financing to improve energy security in Ukraine. This research journey is characterized by a systematic approach that involves a structured progression through several distinct steps, each of which aims to uncover critical aspects of the subject. The culmination of these stages provides a holistic understanding of the importance and consequences of financing green energy for the energy security of Ukraine.

This study is based on an extensive and thorough literature review, which is the initial phase of the methodology. Drawing on authoritative sources such as Web of Science, Scopus and Google Scholar, this review aims to produce a comprehensive corpus of scholarly articles, research papers, policy papers and reports. This comprehensive collection provides the basis for the following analytical journey, offering insights and perspectives from various academics and experts on the complex relationship between green energy financing and energy security in Ukraine.

The research methodology smoothly transitions to the categorization phase, where the various funding mechanisms are systematically categorized to provide a structured framework for analysis. This phase is inspired by the inherent complexity of green energy financing, spanning both traditional and innovative approaches. The tripartite classification, which covers traditional, proven and growing, as well as new and innovative mechanisms, reflects the trajectory of the development of financing options available for energy security in Ukraine. This

careful classification not only simplifies analysis, but also offers a lens through which to analyse the dynamic landscape of financing strategies.

The next stage of the methodology involves a detailed study of each funding mechanism by category. This involves a multifaceted study of the inner workings, design principles, benefits, challenges, and outcomes associated with each mechanism. This comprehensive analysis is conducted to highlight the various dimensions of how green energy financing can be used to strengthen energy security in Ukraine. The interplay of capital sources, repayment mechanisms, types of improvements and stakeholder participation is carefully explored to provide a detailed understanding of the role each financing mechanism plays in achieving sustainable energy development goals.

The culmination of the research methodology is the synthesis of the results of the complex analysis phase, which leads to a conclusion. Here, the methodology provides a platform for synthesizing the insights gained from the literature review and analysis of funding mechanisms. The compelling findings underscore the intrinsic link between green energy financing and energy security, underscoring the vital role that various financing mechanisms play in moving Ukraine toward a sustainable energy future.

Essentially, the methodology used in this study is an organized mixture of comprehensive literature review, structured categorization and in-depth analysis. This approach provides a holistic and detailed understanding of the dynamics of green energy financing for energy security in Ukraine. Thanks to this methodological journey, the research aims to contribute essential knowledge that will contribute to informed decision-making and strategic planning to strengthen Ukraine's energy security and promote its sustainable development.

19.4. Green energy financing to promote energy security in Ukraine: Background information

Ukraine, grappling with the confluence of energy security challenges and the imperative of environmental sustainability, continues its pursuit of viable pathways toward a sustainable, ecologically sound energy future. However, recent times have seen a conspicuous deficiency in prioritizing „green” financial mechanisms within Ukraine's economic framework, notwithstanding the country's commitments under the Paris Climate Agreement and EU Climate Directives.

This divergence from ecological financing principles is poised to cast a shadow over the nation's post-war economic restoration efforts, particularly concerning the application of „green” financial paradigms. This becomes particularly pertinent as the dilemma emerges concerning the viability of resurrecting key budget-contributing enterprises, notorious for their significant environmental degradation even before the war erupted. The paradox lies in the competing interests, with regional and local authorities expressing an inclination towards expeditious recovery of enterprises within their jurisdictions, despite their environmental transgressions, owing to the potential job creation and revenue influx. Addressing this quandary there is a pronounced opportunity to attract foreign investments, primarily directed at the execution of „green” initiatives. The strategic focus of the EU towards Ukraine, accentuated by Ukraine's attainment of candidate status for EU membership on June 23, 2022 [Gözkaman, 2022], adds further impetus to this proposition. Consequently, adhering to ecological benchmarks to the maximum extent possible while Ukrainian economic reconstruction assumes paramount importance.

In the backdrop of Russia's military aggression against Ukraine commencing in February 2022, an escalating number of domestic and international scholars, as well as practitioners, are seeking cogent strategies to address the challenges of „green” financing within the context of war and the subsequent recuperation phase. However, an accord remains elusive regarding the financial revitalization of enterprises that were adversely affected by the Russian armed aggression, even though these entities were culpable of substantial greenhouse gas emissions prior to the war. In a broader context, it is imperative to establish guiding principles and operational mechanisms for „green” financing during Ukraine's recovery period, aligned with the recommendations of the EU. This alignment is accentuated by Ukraine's status as a prospective member of the European Union.

Ukraine's energy landscape presents several multifaceted challenges, including:

1. *Energy Market Reforms and Security Amidst War.* The exigencies of the ongoing war have resulted in a deceleration of energy market reforms. The introduction of provisional measures to bolster energy supply security and safeguard consumer interests requires harmonization with EU protocols. Striking a balance between these short-term interventions and the long-term reform agenda assumes paramount significance;

2. *Strategic Planning and Implementation in the Energy Sector.* The imperative of updating strategic planning documents within the energy domain, such as the “Green” Bonds Market Concept and the Implementation of “Smart Grids” Concept, cannot be understated. These documents chart a trajectory for sustainable development and the assimilation of innovative technologies, necessitating alignment with global best practices;
3. *Harmonization with EU Legislation and Expertise Shortfalls.* Persistent legislative endeavours are essential to harmonize Ukrainian regulatory frameworks with pertinent EU legislations. Mitigating inadequacies associated with decision-making processes, expertise deficits, and alignment with EU standards constitutes a paramount concern. Enhancing the transparency and quality of regulatory enactments is pivotal for seamless integration into the European energy landscape;
4. *Climate Diplomacy, Reforms, and Post-War Recovery.* Sustaining robust climate diplomacy efforts alongside fostering momentum for internal reforms within the ambit of climate policy and environmental protection is a conundrum. While external engagement is integral, a concurrent focus on advancing domestic policies aligned with international climate objectives is imperative.

Complementing these overarching challenges are additional pivotal dimensions:

- a) Access to EU Financial Instruments and Emission Trading System (ETS) Sectors. Ensuring access to EU financial instruments, exemplified by the Programme for the Environment and Climate Action (LIFE), particularly in the context of Emission Trading System (ETS) sectors, is pivotal for underpinning sustainable development endeavours;
- b) Initiating Post-War Recovery Strategy. Initiating a comprehensive strategy for post-war recovery in Ukraine, characterized by alignment with EU methodologies and the broader aspiration of EU membership, forms a pivotal aspect. This necessitates a judicious reconciliation of recovery priorities with the overarching trajectory of integration.

In response to these multifarious challenges, the Ukrainian government, in collaboration with expert panels, is diligently exploring avenues for transitioning towards renewable energy sources [RES] as a lynchpin measure to safeguard energy security and uphold ecological sustainability. A survey conducted by the

European Business Association (EBA) divulged those disruptions in electricity supply, precipitated by Russian incursions, did not lead to widespread cessation of industrial activities.

Among surveyed entities, 66% adapted operational schedules, 40% curtailed production or service capacities, while 12% shuttered specific operational units. Additionally, 9% suspended operations, with a mere 1% opting for complete cessation. Approximately 18% of enterprises remained minimally affected by power interruptions. A noteworthy observation, as underscored by 72% of respondents, is that an extended blackout would not compel them to exit the Ukrainian market.

In tandem with immediate tactical responses, a comprehensive, long-term strategy aimed at pre-empting systemic crises entails a prudent amalgamation of investments earmarked for infrastructure modernization, the implementation of energy-efficient protocols, and the amplification of RES's contribution to the overall energy matrix. Notwithstanding, the execution of this strategy within the Ukrainian context may encounter roadblocks due to the attrition or unavailability of extant RES sector capacities.

Simultaneously, decentralized RES generation stands as a viable albeit resource-intensive antidote. The execution of energy-efficient measures is also hindered by financial constraints. Moreover, the prevailing war has cast a pall over the national debt and the government's fiscal capability to underwrite such disbursements. Hence, there exists a compelling exigency to explore mechanisms that facilitate the transformation of a segment of Ukraine's debt into sustainable development and "green" reconstruction initiatives.

National Council for the Recovery of Ukraine from the War has formulated the Ukraine Recovery Plan, a project that underscores the "Ecological Security and Efficient Waste Management" sector as a strategic objective. This objective aims to instate a risk-oriented approach to ecological security, aligning with European Union (EU) legislation. This approach focuses on averting and mitigating environmental and human health harm, encompassing risk minimization for ecological security, addressing chemical and radiation safety, reducing, and preventing industrial pollution, and instituting the "polluter pays" principle, alongside efficient waste management [Ole et al., 2021].

In a broader context, scholars delineate three distinct approaches for achieving sustainable development: 1) a conservative approach maintaining

the present model of global economic development and the supremacy of significant capital; 2) a modernization approach necessitating the transformation of social systems and institutions under ecological requisites without radical societal restructuring, with amplified state regulation; 3) a structuralist approach, acknowledging the perniciousness of industrial development itself and rejecting any attempts to modernize industry or enhance energy resource efficiency. Despite the Paris Climate Agreement stipulating the strategic goal of accelerating the transition to a low-carbon technology-consuming society and economy, the present state of production and consumption leaves the feasibility of achieving this within the next 20–30 years uncertain [Ridderstrand & Tenfält, 2021].

Developing a “green” financing system for Ukraine under contemporary circumstances necessitates adherence to the principles of “green” post-war recovery, as outlined by the environmental organization “Ecodia” [Shevchenko & Horiacheva, 2020]. These principles encompass: 1) the sustainability and systemic nature of decision-making, characterized by quality, effectiveness, and long-term considerations; 2) transparency and public engagement, ensuring open access to public information for community participation in decision-making; 3) regulatory compliance through the implementation of EU legislation for utilizing the best available technologies and practices; 4) territorial balance in development, fostering sustainable development of cities and regions; 5) energy decarbonization and decentralization; 6) sustainable development of decentralized or regional agri-food systems; and 7) the preservation of ecosystems and Ukraine’s natural wealth. Integrating these principles into the “green” financing system during the reconstruction of the Ukrainian economy is crucial.

During the reconstruction of Ukraine’s economy, transitional mechanisms are pivotal for harmonizing the concepts of sustainable development and “green” economy to achieve sustainable development objectives. One potential nexus between these concepts could be climate investments aimed at harmonizing human-nature relations. However, caution must be exercised to prevent the influx of “dirty investments,” particularly in terms of climate, as Ukraine lacks both the requisite job opportunities for the unemployed and funds for innovative environmental projects. Prominent global powers and numerous international organizations have communicated their intent to financially aid

Ukraine in overcoming the aftermath of the war with Russia, with the European Union (EU) leading the way [Gorodnichenko et al., 2022; Borodina, 2022]. To capitalize on this support effectively, Ukraine must not only adhere to the highest ecological standards but also seek alignment with EU environmental requirements during the reconstruction of various industrial and infrastructural entities. Notably, leading Ukrainian investment experts propose the establishment of an observatory council comprising representatives from donor countries to manage foreign investments directed towards Ukraine's reconstruction. This initiative is designed to preclude potential corruption by Ukrainian officials [Gorodnichenko et al., 2022].

19.5. Green energy financing mechanisms

The pursuit of green energy initiatives requires robust financing mechanisms to support the transition to sustainable and environmentally friendly energy sources. In Ukraine, as in many other countries, several financing mechanisms are being investigated to facilitate the adoption of green energy. These mechanisms encompass a variety of approaches, each with its own strengths and challenges. The key financing mechanisms explored for green energy in Ukraine include government subsidies, private investment, international funding, and innovative financial solutions. Efforts directed towards effectuating a transition into a green energy economy in Ukraine necessitate a harmonized amalgamation of diverse financing mechanisms. State subsidies wield the potential to propel the assimilation of renewable energy technologies, whilst private investment ensures an enduring and sustainable trajectory of growth. The infusion of international financing augments the resources required for the expansion of green initiatives, while pioneering financing solutions, exemplified by the CGC, adeptly tackle the distinct financial hurdles inherent to this domain. Given that Ukraine traverses through intricate phases of energy transition, the confluence of these mechanisms is poised to significantly contribute to the realization of green energy objectives, thereby engendering a future underscored by sustainability (table 19.1).

Both foreign and domestic experts underscore the imperative nature of facilitating a "green" resurgence in Ukraine, an endeavour necessitating the concerted efforts of a multitude of entities spanning multiple sectors. Integral

to this journey is the decentralization of decision-making processes, fostering an environment conducive to “green” rejuvenation. Along this trajectory, the dismantling of prevailing impediments obstructing “green” investments assumes paramount significance (table 19.2).

Table 19.1. Green energy financing mechanisms

Financing Mechanism	Description
Government Subsidies	Government subsidies play a vital role in stimulating the adoption of green energy technologies. These subsidies aim to reduce initial investment costs associated with renewable energy projects, making them financially attractive to investors. They can take the form of tax incentives, grants, or discounts, thus shortening the payback period and boosting demand.
Private Investment	Private investment is crucial for expanding green energy projects. Investors, from individuals to institutional investors and corporations, contribute capital to fund renewable energy initiatives. They expect competitive returns on their investments. Projects offering promising returns and aligning with environmental and financial goals attract private funding. Mechanisms like power purchase agreements (PPAs) and green bonds facilitate private investment by securing stable revenue streams and enhancing project viability.
International Funding	International organizations and financial agencies play a significant role in supporting green energy projects, especially in developing countries like Ukraine. Sources such as the World Bank, regional development banks, and climate funds provide financial resources for promoting sustainable energy practices. These funds support infrastructure development, capacity building, and technology transfer, contributing to the growth of the green energy sector.
Innovative Financial Solutions	Innovative hybrid financing solutions are emerging to address the unique challenges of financing green energy. These solutions include Green Credit Guarantee Corporations (CGCs), which enhance the creditworthiness of green projects without physical collateral or high credit ratings. CGCs act as guarantors, reducing perceived risk for lenders and attracting financing to environmentally beneficial projects. These mechanisms also address funding gaps for projects that offer significant environmental benefits but face barriers to traditional financing.

Source: own study.

To this end, the substitution of profligate direct and indirect price subsidies with more focused and consumption-independent subsidies targeted towards vulnerable segments of the populace emerges as a crucial step. It is within this context that the reconstruction program for Ukraine’s economy should be meticulously structured, prioritizing the enduring efficacy of “green” technologies throughout their life cycles over initial financial investments [Borodina, 2022].

This entails a shift in focus from the lowest initial cost offered by participants to a holistic assessment of performance over the entire life cycle.

Table 19.2. Subject of green energy financing in Ukraine

Category	Financing Mechanism	Key Subject	Description
Government Subsidies	Government Institutions	• State Agency on Energy Efficiency and Energy Saving • National Bank of Ukraine's Green Finance Program • Energy Efficiency Fund • National Renewable Energy Action Plan and others	National entities responsible for policy formulation and implementation related to green energy financing and energy security.
Private Investment	Commercial Banks	• Oschadbank's Green Loans • PrivatBank's Energy Efficiency Loans • Raiffeisen Bank Aval's Green Loans • ProCredit Bank's Renewable Energy Financing and others	Private financial institutions providing loans, credits, and other financial products to facilitate green energy projects.
	Energy Companies	• DTEK Renewables • Naftogaz Group's Energy Efficiency Program • Ukrenergo's Grid Modernization Projects and others	Entities engaged in energy production, distribution, and provision of energy services, incorporating green energy investments.
	Private Equity and Venture Capital	• Horizon Capital's Emerging Europe Growth Fund • Incofin Investment Management's Agriculture and Climate Resilience Fund • Astarta-Kyiv's Sustainable Energy Investment and others	Investment firms and individuals funding early-stage and innovative green energy projects.
International Funding	International Financial Organizations	• Ukraine Relief, Recovery, Reconstruction and Reform Trust Fund (URTF) • European Bank for Reconstruction and Development (EBRD) • European Investment Bank (EIB) • International Finance Corporation (IFC) • World Bank Group and others	Multilateral institutions offering financial support, technical assistance, and expertise to advance green energy initiatives.
	Foreign Direct Investors	• China National Complete Engineering Corporation (CCEC) investment in solar projects • Norwegian Investment Fund for Developing Countries (Norfund) investments in renewables and others	Foreign entities and governments contributing capital to green energy projects in Ukraine.
	International Donor Organizations	• United Nations Development Programme (UNDP) • Global Environment Facility (GEF) • European Union's Neighbourhood Investment Facility	Non-profit entities providing grants and financial aid to support sustainable energy initiatives in Ukraine.

Source: own study.

Of late, the Concept of Economic Recovery of Ukraine, as delineated in recent publications, champions a transformative paradigm underpinned by climate modernization congruent with the principles of the European Green Deal. By extension, novel industrial capacities across sectors such as metallurgy, food processing, and energy will be established on the foundations of the “green” economy ethos. In practical terms, this entails minimal carbon footprints and reduced reliance on fossil fuels. To support this, substantial “green” financial reserves will be allocated by Ukraine’s Western partners. However, the assimilation of climate standards into the reconfiguration of existing Ukrainian enterprises, which hitherto emitted substantial greenhouse gases, polluted water and land, and amassed significant waste, remains a critical facet awaiting resolution. In this juncture, the proposition of forging collaborative ventures with EU nations, anchored in their adherence to stringent environmental benchmarks, arises as a viable avenue for the repurposing of dislocated enterprises.

The green energy financing landscape in Ukraine embodies the involvement of a diverse array of entities united by a common commitment to propel sustainable evolution in the energy sphere. This constellation of organizations spans a broad spectrum of stakeholders, ranging from governmental bodies to international entities and private corporations. Employing a repertoire of innovative tools, these entities collectively orchestrate the transition towards a more ecologically cognizant energy landscape.

This table presents an overview of various subjects engaged in green energy financing within Ukraine’s energy sector along with their corresponding descriptions and key instruments they utilize to promote and facilitate sustainable energy initiatives.

In conclusion, the entities involved in green energy financing in Ukraine are diverse and dynamic, encompassing governmental bodies, financial institutions, private enterprises, and international organizations. Through a variety of innovative instruments, these stakeholders collaborate to promote sustainable energy initiatives and propel Ukraine towards a greener and more secure energy future.

19.6. Challenges and opportunities

In the endeavour to establish a green energy economy in Ukraine, brimming with potential, the landscape presents itself as a nuanced amalgamation of challenges and prospects. As Ukraine undertakes the intricate journey towards

a more sustainable energy future, it becomes crucial to meticulously identify and analyse the intricate web of challenges that intertwine with the financing of green energy projects within the country. Simultaneously, an equally imperative task is to delve into the latent opportunities that reside within this realm, poised to amplify investments in green energy and thereby bolster energy security.

19.6.1.Challenges in financing green energy projects

The experiential insights garnered from numerous nations that have embarked on the ecological metamorphosis of their commercial undertakings underscore the formidable nature of this endeavour, one that rests substantially on governmental financial support. Evidently, enterprises navigating in isolation encounter substantial impediments in surmounting this challenge without the backing of the state. As the European Union (EU) charts its course towards the Green Deal, with a substantial allocation of over one trillion euros for forthcoming years, it underscores the realization that the autonomous European business domain falls short in meeting the prerequisites of this transformative trajectory. Within this context, Ukrainian enterprises seeking grants from EU funds must acknowledge the EU's prohibition on state financial assistance to individual firms, aimed at preserving competitive equilibrium within the organization. Nonetheless, EU legislation does permit state-backed financial aid to enterprises committed to environmental preservation endeavours. This pivotal aspect can be harnessed by Ukrainian businesses currently relocating to Western Ukraine, fostering collaborative ventures with their EU counterparts. This collaborative approach facilitates the assimilation of progressive ecological standards congruent with the European Green Deal.

19.6.2.Opportunities for enhanced investment in green energy

Survey findings by the European Business Association unveil a noteworthy alignment of Ukrainian businesses, for the most part, with the UN Sustainable Development Goals. However, a significant barrier arises when striving to direct increased investments towards these objectives, especially in ecological projects, where state-imposed regulatory barriers impede the full realization of their potential. Consequently, a prudent course of action for the Ukrainian government would be to cultivate an enabling environment that encourages

domestic enterprises to amplify their fiscal dedication to sustainable development ventures, encompassing the purview of the “green” domain. Central to this endeavour is the refinement of the state’s regulatory underpinning. Furthermore, extending state advisory and financial support to those Ukrainian enterprises yet to fully comprehend the significance of investing in sustainable development ventures, including the “green” economy, emerges as an imperative requirement. This recognition is poised to crystallize as these enterprises endeavour to export their goods to the EU, where a novel carbon tax on goods originating outside the EU will be instituted from 2023. Amidst the economic reconstruction of Ukraine, both the government and enterprises must factor in the EU Governments’ resolution of June 29, 2022, outlining strategies for curtailing greenhouse gas emissions. Collaborative undertakings within the EU are poised to collectively mitigate 310 million tons of CO₂ equivalent from the atmosphere, primarily through the augmentation of natural carbon sinks like forests. Moreover, the cessation of internal combustion engine vehicle sales by 2035 and the implementation of carbon pricing for transportation and heating fuels signify further steps in this trajectory [Blanchard, Gollier & Tirole, 2022].

In this intricate interplay between challenges and opportunities, Ukraine finds itself at a pivotal juncture, equipped with the potential to embrace the evolution towards sustainable energy through inventive financing mechanisms and visionary policies. The ensuing sections undertake a detailed exploration of these dynamics, unravelling a comprehensive perspective on the course of green energy financing for fortified energy security.

19.7. Case studies highlighting successful green energy financing in Ukraine

One of the positive developments in the realm of state-regulated environmental funding by businesses in Ukraine is the enactment of Cabinet of Ministers of Ukraine Resolution No. 1060 on October 11, 2021. This resolution pertains to the approval of criteria for assessing the eligibility of state aid to economic entities for environmental conservation measures. As a result of this resolution, companies across various industries are now eligible to seek state assistance for capital investments, additional investment costs, concessional credits for the adoption of new environmental standards in production, and early adaptation to these standards. The quantum of state aid can extend up to 100% of the

necessary funds. Notably, enterprises received 10.8 billion Ukrainian hryvnias of state aid in the year 2020. However, it should be noted that instances are becoming more frequent where state aid, provided by authorities at both central and public levels, is deemed illegal. This situation makes businesses exercise caution when utilizing this instrument of state regulation. Furthermore, the criteria for evaluating the admissibility of state aid for business „green” modernization remain underdeveloped.

During the war with Russia, Ukraine diverged from the conduct of tenders in public procurement, a move we believe was appropriate primarily for defense procurement. Regrettably, this deviation resulted in a surge of shadow schemes, kickbacks, and other financial irregularities within public procurement processes, leading to cost inflation. Thus, during the ongoing war and subsequent reconstruction phase, it is imperative to revise the conditions of public procurement to avoid hampering progress. Shortening the procurement timelines (not exceeding two weeks), raising the threshold for simplified procurement (to at least 500,000 Ukrainian hryvnias), and significantly increasing fees for unsubstantiated complaints regarding tender conduct and outcomes are recommended measures. Specifically, we propose pegging this fee to the value of the tender proposal. This approach, in our view, can curtail tender delays.

The process of „green” economic transformation in Ukraine, aligned with EU standards, could have potentially cost the country several hundred billion US dollars, according to expert estimates, before the war with Russia began. This projected cost is expected to increase post-war. Thus, within the context of Ukraine's „green” financial landscape, a pivotal role should be accorded not only to public funds and investments from the Ukrainian private sector but also to the finances injected by foreign investors. For the latter, substantial financial incentives, primarily in terms of taxation, must be introduced. Simultaneously, it is paramount to enhance not just state financial oversight over the execution of „green” projects funded by foreign investments but also incorporate public scrutiny. This is particularly crucial given the relatively high corruption levels within state environmental agencies. Such measures are essential to prevent the influx of environmentally hazardous foreign investments during the post-war reconstruction phase.

Additionally, it is imperative to attract investors not only from EU member states, the USA, and the UK but also from China, Turkey, and Arab countries for Ukraine's economic reconstruction. The ongoing relocation of Ukrainian

enterprises from eastern and southern regions to Western Ukraine, prompted by the need to protect them from Russian aggression, necessitates the involvement of Chinese investors. They have an interest in establishing joint ventures with Ukraine along its EU borders. Concurrently, similar joint ventures in Russia and Belarus are unable to collaborate with the European Union due to sanctions. Therefore, China's economic interests in cooperation with these countries have diminished. However, a robust ecological oversight of Chinese investments in Ukraine is paramount, as adherence to „green” standards is not consistently guaranteed by Chinese investors. This holds significance in preventing the inflow of ecologically hazardous foreign investments during the country's reconstruction.

The global war with Russia has led to a significant increase in energy prices worldwide. Consequently, many countries are intensifying their adoption of renewable energy sources, demanding additional funds from both governments and businesses for the implementation of such projects. Simultaneously, in various countries, resources for these endeavours are constrained due to heightened food prices globally, compelling governments to allocate extra funds for subsidizing food prices. Developed nations, in addition, are subsidizing energy prices for households and budgetary organizations. All these additional expenditures lead to budget deficits and an increase in national debt, thus constraining the capacity of governments to finance „green” projects, which are often costly and unprofitable for most countries. Hence, exploring novel mechanisms of state „green financing” that account for the long-term consequences of the war with Russia remains imperative. International financial assistance becomes indispensable for Ukraine in this regard, as the country's budget deficit and national debt have already exceeded EU standards. The excessive issuance of foreign currency into circulation by the National Bank of Ukraine (NBU) to cover primary expenses during the war against Russia has exacerbated inflation. Moreover, the drastic increase in the NBU's policy rate from 10% to 25% to mitigate inflation has practically halted private sector funding for „green” projects.

In conclusion, as Ukraine navigates through the multifaceted challenges of its energy transition and post-war recovery, the utilization of diverse financing mechanisms and the involvement of international investors stand as crucial components. These financial instruments, alongside rigorous ecological oversight, are essential in shaping a sustainable future, marked by the fusion of energy security and environmental responsibility.

19.8. Recommendations

The pursuit of a sustainable trajectory in Ukraine necessitates the preservation and expansion of forests, which play a pivotal role in absorbing a substantial portion of carbon dioxide emissions. However, this aspiration demands significant climate investments within the forestry sector—a resource that often eludes many economically challenged nations. Addressing the issue of (often illicit) timber exportation from Ukraine could involve the establishment of specialized export zones for timber processing, following the example set by Turkey. A novel form of “green” financing in the post-war Ukrainian context could involve collaborative funding efforts from the government, local communities, and businesses to establish eco-industrial parks in regions, particularly those afflicted by Russian aggression.

In Chapter III of this research, which delves into Finance, Banking, and Insurance, it is imperative to underscore the fundamental significance of such endeavours. These parks, conceived as specialized industrial zones, epitomize a catalyst for sustainable development by aligning social, economic, and ecological criteria in location selection, planning, management, and everyday operations [Karunathilake et al., 2019]. The hallmark of these parks lies in the close collaboration between their enterprises, fostering synergistic resource utilization and waste management practices. Crucially, these parks exemplify the tenets of a circular economy, wherein one enterprise's waste becomes another's raw material within the eco-industrial park.

In a broader context, Ukraine necessitates substantial foreign investment to counter the adverse aftermath of Russia's aggression, particularly within the realm of a “green” economy. In accordance with the Restoration Plan for Ukraine presented in Lugano, Switzerland in July 2022, the nation envisions relying on state guarantees from EU countries and the UK in the amount of 0.2% of each country's GDP annually for the next five years. This financial influx, projected to amount to 100 billion USD annually, is poised to fortify Ukraine's economic transformation [Gorodnichenko et al., 2022; Borodina, 2022]. In tandem, Ukraine assumes the responsibility of expediting economic reforms and intensifying its fight against corruption across all levels of governance.

In conclusion, the path towards sustainable development and enhanced energy security in Ukraine demands the orchestration of multifaceted strategies. Recommendations encompass the bolstering of financial mechanisms for green

energy projects and the augmentation of investments in the “green” domain. Moreover, the creation of specialized export zones for timber processing and the establishment of eco-industrial parks stands as promising opportunities, signalling Ukraine’s commitment to harmonizing economic growth with ecological responsibility. It is within the crucible of these endeavours that the nation’s resilience is fortified, and its sustainable future is forged.

19.9. Conclusions

In the wake of this comprehensive exploration into the realm of green energy financing for energy security in Ukraine, a tapestry of insights and prospects emerges that underscores the transformative potential of sustainable financial mechanisms. This conclusion encapsulates the primary findings of the study, elucidating the significance of green energy financing in fortifying Ukraine’s energy security, while also highlighting the distinctive characteristics and challenges that shape the landscape of “green” economic revitalization.

The culmination of this inquiry reveals a confluence of insights that collectively resonate with the imperative to advance green energy financing in Ukraine. The study underscores the quintessential role of diversified financing mechanisms, wherein government subsidies, private investments, and international collaborations stand as the pillars of a sustainable and robust energy transition. The innovative models, such as the CGC, further enhance the spectrum of financing avenues, offering bespoke solutions to address sector-specific challenges.

The significance of green energy financing for Ukraine’s energy security stands resolute and paramount. As a nation traversing the intricate phases of energy transition, Ukraine is poised at the crossroads of opportunity and transformation. The symbiotic relationship between sustainable financing and energy security becomes apparent as the pursuit of resilience and self-reliance necessitates the infusion of capital, technology, and expertise. In this context, green energy financing emerges as the cornerstone upon which Ukraine’s aspirations for a sustainable and secure energy landscape can be realized.

This study not only unveils the existing landscape but also illuminates the potential avenues that beckon on the horizon. The active engagement of foreign investments from democratic nations and international financial institutions

offers an avenue to rejuvenate Ukraine's economy. However, it is imperative that stringent oversight accompanies these investments, addressing the need to curtail corruption and ensure transparent utilization, particularly in the context of "green" investments. The articulation of a comprehensive reconstruction program is indispensable, focusing on the long-term efficiency of "green" technologies, overriding initial costs. Equally, the adoption of life cycle costing in tender procurements and the reorientation of the "green" tariff mechanism heralds' opportunities to optimize resource allocation and incentivize sustainable practices.

In conclusion, the study unveils a multi-faceted landscape of green energy financing that holds transformative potential for Ukraine's energy security. It underscores the intertwined relationship between financial innovation and energy resilience, illuminating a path toward a more sustainable and secure future. By embracing diverse financing mechanisms and addressing prevailing challenges, Ukraine is poised to script a compelling narrative of sustainable energy transition, echoing its commitment to a greener, more secure tomorrow.

20. INITIATION OF EDUCATIONAL ASSOCIATIONS TO SUPPORT THE INTEGRATION OF UKRAINIAN CITIZENS INTO THE GERMAN LABOR MARKET

20.1. Introduction

Since the start of the renewed Russian invasion of Ukraine in 2022, a very wide range of public organisations have emerged in Europe to actively provide humanitarian assistance to Ukraine and its citizens, both inside and outside the EU. Some of these organisations are concerned with the integration of Ukrainians who fled the war into the European community.

Particularly in Germany, which currently hosts the largest number of refugee Ukrainian nationals in an EU comparison with just under 1.2 million [UNHCR, 2023], societal integration activities are in place, but it is largely unclear 1) whether integration support is sufficient; and 2) which measures would be required as a priority to integrate Ukrainian refugees. New questions and challenges arise in various fields of social action, such as access to basic security benefits, medical care, accommodation, care and schooling for refugees from Ukraine. One such field of action is labour market integration, for which Ukrainian refugees have access to the labour market with the granting of a residence permit in accordance with § 24 of the Residence Act (“Aufenthaltsgesetz”) and can receive benefits from the Federal Employment Agency (Grundsicherung für Arbeitsuchende) from 1 June 2022. However, according to the latest report on the employment and education market by the Federal Employment Agency, unemployment remains very high: of the almost 800,000 Ukrainian refugees of working age, around 704,000 Ukrainian nationals were

* Prof. Dr. Vitali Altholz – IU International University of Applied Sciences (Germany), ORCID 0009-0001-1023-6522, e-mail: vitali.altholz@iu.org.

receiving benefits under the basic security scheme for jobseekers in June 2023 [Statistik der Bundesagentur für Arbeit, 2023, pp. 4–5].

Looking at the unemployment figures in the statistics, the Federal Employment Agency writes about a clear problem with integration into the labour market: “Currently, 24% of Ukrainian nationals (of working age) have a job that is subject to social insurance contributions or is marginally remunerated. However, an increase in employment is not likely in the short term. The economy in Germany is going through a difficult phase, many Ukrainians are attending integration and language courses, and it is often difficult for women (many of them *de facto* single parents) with small children to take up employment” [Statistik der Bundesagentur für Arbeit, 2023, p. 11].

Against this background, it becomes clear that even in the absence of experience and precise data on Ukrainian refugees, e.g. on their schooling and vocational training, target occupations and requirement levels, as well as reasons for job entry [Statistik der Bundesagentur für Arbeit, 2023, p. 6], there is a need for organisations that 1) have access to the refugees; 2) know their specific needs in realising rapid employment; and 3) can best satisfy these needs. These three criteria can be fulfilled, among others, by an educational organisation, whose emergence and functionality are the subject of this academic article.

20.2. Data review

There are still few statistical results that provide a secure and helpful experience base on the labour market integration of Ukrainian refugees in individual EU countries. According to a study by Deloitte Austria, refugees would like more support on a personal level in accessing the labour market [Aichinger et al., 2023, p. 10]: “The perceptions of effective integration measures are quite divergent. According to the survey, people with a refugee background primarily want better awareness-raising among their colleagues and mentoring offers. From a company perspective, on the other hand, a mix of person-centred and structural measures is effective in levelling out inequalities – such as buddy schemes, structured onboarding and offering German language courses.”

As far as Ukrainian refugees in Germany are concerned, they represent a special group that, according to some research studies, also has its own special characteristics and thus its own special needs. Thus, according to all known studies [Brücker et al., 2022; Panchenko 2022; Ünsal and von Oswald, 2022],

Ukrainian refugees in Germany are predominantly women of working age and predominantly with a university degree. The average age of Ukrainian refugees in Germany is 28. Moreover, about half of them have come to Germany with minor children, mostly of pre-school or primary school age, and live in a household separated from their partner. Furthermore, they show a high willingness to work, but are nevertheless predominantly unemployed.

Going deeper with the statistics, the following statements emerge from the research studies mentioned above:

- 80% of the adult refugees are women; 77% of them have come to Germany without a partner, 48% with underage children;
- 37% want to stay in Germany forever or for several years;
- 34% want to stay in Germany until the end of the war;
- 72% have a university degree;
- 4% had a good knowledge of German.

It can be assumed that the general level of German language skills among Ukrainian refugees will improve in the coming years, however, the number of new arrivals from Ukraine in 2023 has also increased significantly: for example, almost 90,000 refugees from Ukraine have newly arrived in Germany since August 2022 until August 2023 [Mediendienst Integration 2023].

According to statistical studies, most Ukrainian refugees rate their health as good, but their life satisfaction is significantly lower than that of the German population. The psychological well-being of refugee children is also low compared to other children living in Germany [Brücker et al., 2022, p. 5]. Overall, it can be stated at this point that Ukrainian refugees are a special refugee group with very specific characteristics, about which, unfortunately, no current statistical data is available.

20.3. Perspectives of an educational organisation as a means of integration into the labour market

In order to get closer to the information about Ukrainian refugees' needs in the field of labour market integration, anonymous qualitative short surveys were conducted among Ukrainian refugees from June to October 2023. The results show the following: Almost all respondents:

- see their own knowledge of German as the most important prerequisite for their own labour market integration;

- show willingness to work even in underqualified jobs;
- are also willing to use their experience to help other Ukrainian refugees integrate in Germany.

Taking into account all the specific characteristics of most Ukrainian refugees in Germany [including academic degree, good physical health, motivation to work), which indicate that they are a valuable human resource, as well as the fact that the majority of Ukrainian refugees can also network well locally, the idea of a network-like (project) organisation that connects Ukrainian refugees and at the same time uses their expertise and experience for the purpose of mutual support would be realistic.

The use of expertise and experience could thus be realised in various needs-oriented projects within the framework of an educational organisation. In this way, the statistically proven problems of difficult childcare, life satisfaction as well as possible psychological unhappiness could also be minimised by defining humanitarian, psychological care from within society in addition to measures for labour market integration and providing meaningful support for political tasks. A suitable legal form for such an education provider in Germany would be a non-profit association.

20.4. Conclusions

Initiation of educational associations could be crucial for the integration of Ukrainian refugees into the German labour market and support labour market policies in creating educational and qualification opportunities that provide Ukrainian refugees with the necessary skills and knowledge for successful integration into the labour market. In addition, educational associations can serve as social contact points that help refugees not only with education but also with social integration, psychological support and cultural exchange. This would promote understanding between the German and Ukrainian cultures and strengthen social cohesion. The establishment of educational associations for the labour market integration of Ukrainian war refugees should be accompanied scientifically so that valuable findings can be continuously incorporated into the improvement of the process.

GLOSA

PO CO NAM EDUKACJA EKONOMICZNA, CZYLI INACZEJ O SGR*

Pasje badawcze, aktywność dydaktyczną, wreszcie działalność organizatorską, wydawniczą i popularyzatorską profesor Elżbiety Mączyńskiej niezmiennie łączy jeden mianownik, jakim jest troska o społeczne efekty ekonomii rozumianej jako nauka stosowana.

Nie przypadkiem więc w roku 2024, proklamowanym jako „Rok Edukacji Ekonomicznej” w setną rocznicę wprowadzenia reform gospodarczych Władysława Grabskiego czy ustanowienia polskiego złotego, nie wspominając już o utworzeniu NBP i BGK, osią aktywności animowanych z udziałem honorowej prezes Polskiego Towarzystwa Ekonomicznego pozostają projekty z zakresu Społecznej Gospodarki Rynkowej (SGR). Mało jest bowiem w naszej praktyce i teorii życia gospodarczego kanonów podniesionych do rangi aksjomatu zapisanego w Konstytucji. Tak jest w przypadku SGR zdefiniowanej w art. 20, którego rozumienie opiera się bardziej na intuicji, kojarzonej nota bene ze słusznym minionym ustrojem społeczno-gospodarczym, niż enumeratywnym wyliczeniu i opisaniu atrybutów pojęcia, do którego jakże chętnie odwołują się liberałowie, zwolennicy teorii konwergencji, a nawet populiści w rozdawnictwie upatrujący mechanizmu wzrostu gospodarczego.

W tym kontekście pragnę polecić Państwu uwadze publikację *Społeczna Gospodarka Rynkowa – Ordoliberalizm a nieład współczesnego świata* wydaną pod redakcją naukową prof. prof. Elżbiety Mączyńskiej, Piotra Pysza i Marii Urbaniec. Monografia powstała w wyniku współpracy Polskiego Towarzystwa Ekonomicznego, polskiego przedstawicielstwa Fundacji Konrada Adenauera oraz Wyższej Szkoły Finansów i Zarządzania w Białymstoku.

We wstępie redaktorzy piszą: „W publicystyce pojawiło się określenie, że współczesny świat wypadł z szyn dotychczasowego ładu społeczno-gospodarczego.

* Maciej Małek, p.o. redaktora naczelnego miesięcznika „Eurogospodarka”.

** Treść tego rozdziału została opublikowana w czasopiśmie „Eurogospodarka” (nr 5/2024, s. 16–20) i za zgodą redakcji czasopisma została zamieszczona w niniejszej monografii.

Narastają chaos, nieład, konflikty oraz zaniepokojenie dotyczące przyszłości świata. Abstrahując od niebezpieczeństwa wojny atomowej, pojawiło się nieznane poprzednio pytanie, jakie są szanse przetrwania ludzkości na planecie Ziemia? Myślenie o przetrwaniu ludzkości w skali planetarnej pojawiło się m.in. już ponad pięć dziesięcioleci wcześniej w rozmowie filozofa Martina Heideggera z właścicielem tygodnika „Der Spiegel” Rudolfem Augsteinem podczas wędrowki w górach Schwarzwald. Nieco inny impuls do tego rodzaju myślenia dała fotografia Ziemi Earthrise zrobiona z amerykańskiej sondy Apollo 8 w 1968 r. Pokazała, jak mała jest nasza planeta w stosunku do ogromu nieskończonego Kosmosu. Uzmysłowanie sobie tego fundamentalnego faktu jest porównywalne z odwróceniem przez Mikołaja Kopernika relacji pomiędzy Ziemią i stojącym w centrum naszego układu planetarnego Słońcem”.

Autorzy świadomi wyzwań, jakie w globalnym wymiarze postawiła przed ludzkością perspektywa zagrożeń dla dalszego rozwoju współczesnej cywilizacji, po dziś dzień zmagającej się z trudnym dziedzictwem kolonializmu, spuścizną dwóch wojen światowych czy terroryzmem na nieznaną wcześniej skalę, stawiają pytanie o „możliwości nauki ekonomii i nauk społecznych wsparcia współczesnych społeczeństw gospodarujących w ich egzystencjalnych zmaganiach o opanowanie i rozwiązywanie wyłaniających się przed nimi zupełnie nowych problemów typu «być albo nie być». Nie można już bowiem pozostać, pod groźbą spowodowania apokaliptycznej cywilizacyjnej katastrofy, przy hasle liberalnych francuskich fizjokratów z XVIII wieku – «Laissez faire, laissez passer, le monde va de lui meme». Świat bowiem nie toczy się już, jak przez setki i tysiące lat naszej przeszłości, sam z siebie. Aby nie dopuścić do Armagedonu wymagany jest ogromny wysiłek nie tylko poszczególnych krajów, ale przede wszystkim całej ludzkości”. Znamienny wydaje się fakt, że ostatnie przywołane zdanie pochodzi z wywiadu, którego udzielił izraelski historyk i myśliciel Yuval Noah Harari. W kontekście obecnych działań militarnych Izraela w Strefie Gazy zdaje się to nabierać profetycznego wymiaru.

Skala wyzwań, ich nasycenie konfliktogennymi nierównościami natury społecznej, kulturowej, a nade wszystko ekonomicznej sprawiają, że czas prostych rozwiązań i natychmiastowych efektów odszedł w niepamięć. Dodatkowo pokusa łatwego sprawstwa kosztem ograniczenia swobód demokratycznych skompromitowała się w obliczu rosyjskiej agresji w Ukrainie. Z tej perspektywy monopole i oligopole postrzegane jako źródło zagrożeń dla SGR – o czym w rekomendowanej książce pisze emerytowany profesor Uniwersytetu Gdańskiego

Eugeniusz Gostomski – zdają się najmniejszymi ze zmartwień. Z kolei Maciej Miszewski zderza wartości ordoliberalnego ładu gospodarczego z obecną fazą kryzysu cywilizacyjnego. To ostatnie słowo wydaje się zresztą kluczem do objaśniania rzeczywistości, zwłaszcza że rozwój UE pomawianej przez wielu o brak egzekucyjności polega na responsywnych próbach reagowania na kolejne pojawiające się konflikty.

Sama Mączyńska – wierna swoim przekonaniom i postrzeganiu roli ekonomii jako nauki stosowanej – stawia pytanie, w istocie zawierające tezę, o wpływ przesilenia cywilizacyjnego na powrót zainteresowania ordoliberalną teorią Społecznej Gospodarki Rynkowej i jego konsekwencje dla (nie)ładu gospodarczego. Wiele z dotychczas obowiązujących paradygmatów w kontekście doświadczeń czasu covidu legło w gruzach, a globalizacja w jej praktyczystycznym wymiarze sprawiła, że wysyłając sondy na Marsa, ludzkość okazała się bezradna wobec braku maseczek ochronnych, a banki centralne w miejsce polityki monetarnej zajęły się troską o miejsca pracy.

Innymi słowy: nic już nie będzie takie samo i to w zasadzie jedyny pewnik. Pytanie, czy i jak dalece nauczymy się ową zmianą zarządzać, czy też pozostanie nam działanie reaktywne, z założenia spóźnione, nieadekwatne i generujące nowe, nierozpoznane turbulencje, stawia na porządku dziennym kwestię roli państwa i instrumentów niezbędnych do zapewnienia ładu i poczucia bezpieczeństwa versus gwarancje praw i wolności. Ponieważ jednak życie nie znosi próżni, badacze, uczeni i praktycy życia gospodarczego nie uchylają się od prób odpowiedzi na kolejne wyzwania ujawniające się w trakcie rozwiązywania następujących po sobie kryzysów – finansowego, epidemicznego, klimatycznego, energetycznego, żywnościowego, migracyjnego i tak dalej. Pojawiają się nawet próby systematyzowania poszczególnych zagadnień, ustalania algorytmicznie pojmowanych zależności między nimi, a w ślad za tym wariantowe układanie scenariuszy przyszłego rozwoju. Problemem jest przy tym nie tyle liczba zmiennych, ile odmienna ich interpretacja jako determinantów rozwoju.

Dobry przykład w tym względzie stanowi kolejna pozycja wydawnicza warta rekomendacji, a mianowicie: *Nauki ekonomiczne i wyzwania współczesności. Fundamentalne problemy w teorii i praktyce*. Została wydana pod redakcją naukową Bogusława Fiedora, Mariana Goryni i Elżbiety Mączyńskiej.

To tutaj Elżbieta Mączyńska i Piotr Pysz pytanie: „Po co nam w XXI wieku Społeczna Gospodarka Rynkowa?” traktują jako zabieg retoryczny. Już na wstępie pada bowiem twierdząca odpowiedź za sprawą następującego passusu:

„Postawione w tytule tego rozdziału pytanie ma znaczenie zarówno teoretyczne, jak i praktyczne. Z teoretycznego punktu widzenia Społeczna Gospodarka Rynkowa to koncepcja, której intelektualne korzenie wywodzą się z niemieckiej szkoły historycznej, myśli neoklasycznej i z ordoliberalizmu. To właśnie teoretyczna synteza tych dwóch nurtów umożliwiła wykreowanie koncepcji ładu społeczno-gospodarczego, jaką jest SGR. Model ten po drugiej wojnie został z powodzeniem wdrożony w gospodarce Niemiec Zachodnich, w czasie rządów Ludwiga Erharda. Praktyczny wymiar tej koncepcji znajduje odzwierciedlenie w traktatowych regulacjach dotyczących funkcjonowania Unii Europejskiej, a także w nadaniu Społecznej Gospodarki Rynkowej rangi konstytucyjnej, między innymi w Polsce. Zgodnie bowiem z art. 20 Konstytucji Rzeczypospolitej Polskiej: «Społeczna gospodarka rynkowa oparta na wolności działalności gospodarczej, własności prywatnej oraz solidarności, dialogu i współpracy partnerów społecznych stanowi podstawę ustroju gospodarczego Rzeczypospolitej Polskiej»”.

W tym kontekście na paradoks zakrawa fakt, że jak piszą autorzy, obecnie owa koncepcja „jest mało znana i rzadko pojawia się w publikacjach anglojęzycznych”. Jak dalej czytamy: „potrzeba dyskursu na temat praktycznej użyteczności tej koncepcji wynika z coraz silniej obecnie ujawniających się, charakterystycznych dla współczesnego świata, głębokich i narastających rozmaitych asymetrii gospodarczych oraz społecznych, spękania, rozłupania i chwiejności tego świata, zagrożeń klimatycznych, politycznych, narastania ryzyka, niepewności i tym podobnie. Nie brakuje dowodów, że współczesny świat przeżywa w drugiej dekadzie XXI wieku już nie tylko koniunkturalny, lecz także strukturalny kryzys. Zarówno rzeczywistość, jak i wyniki badań naukowych dotyczących współczesnych przemian w gospodarce rynkowej niemal jednoznacznie wskazują, że świat pogrąża się w chaosie, zarówno w sferze ekonomicznej, jak i społecznej oraz ekologicznej”.

Na paradoks zakrawa fakt, że opublikowany w 2018 r. z okazji jubileuszu 50-lecia Klubu Rzymskiego raport jedynie potwierdził diagnozy i przestrogi, jakie sformułowano jeszcze w 1972 r. w wydanym staraniem tegoż klubu tekście *Granice wzrostu*.

To trochę tak jak z naszym rodakiem papieżem Janem Pawłem II. Kiedy w syryjskim meczecie wzywał, by bogata Północ podzieliła się z biednym Południem, bo nierówności rozwojowe stanowią źródło konfliktów, ludzkość cieszyła się frekwencją podczas światowych dni młodzieży. W Polsce też raczej

przytaczano anegdotę o kremówkach niż analizowano encykliki. Słowem: wolimy nie wiedzieć i pozostawać w strefie komfortu wzmacnianej przez bańki informacyjne, tyle że rzeczywistość upomina się o swoje z siłą trzęsienia ziemi lub erupcji wulkanu. Jak dalece owe analogie zdają się właściwe i uprawnione, dowodzą Mączyńska i Pysz w następującym stwierdzeniu: „Jednym ze spektakularnych przejawów nieprawidłowości we współczesnym świecie jest też rozwój i rosnąca siła oligopolistycznych, przeważnie słabo uwrażliwionych społecznie i ekologicznie, przedsiębiorstw, przede wszystkim gigantów cyfrowych (tak zwanych GAFAM – Google, Apple, Facebook, Amazon, Microsoft). Skutkuje to zagrażającą wolnej konkurencji, horyzontalną koncentracją władzy na wielu strategicznych poziomach, obejmujących centra danych, systemy operacyjne, oprogramowanie, przeglądarki, komunikatory internetowe i inne. Kolejnym przejawem asymetrii jest niebezpieczne narastanie w wielu krajach nierówności społecznych, w tym majątkowych i dochodowych oraz związane z tym nasilanie się przejawów rozmaitych form wykluczenia społecznego. Z licznych badań i publikacji na ten temat wynika, że stanowi to zagrożenie dla fundamentów gospodarki wolnorynkowej, konkurencji, demokracji i liberalizmu”.

Remedium? Ależ tak! Jak dalej piszą Autorzy: „Te niekorzystne zjawiska pozostają w oczywistej sprzeczności z teorią ekonomii jako nauki społecznej i teoretycznej podstawy działalności gospodarczej, nauki, która z istoty powinna być zorientowana na racjonalność i poprawę jakości życia ludzi. Zjawiska te pozostają też w sprzeczności z wymogami racjonalności ustrojowej. Na taką zaś racjonalność zorientowana jest właśnie koncepcja SGR. Przedstawione dysfunkcje i dychotomie współczesnego świata są jednak jaskrawo rozbieżne z założeniami tej koncepcji, ukierunkowanej właśnie na godzenie interesów gospodarczych i społecznych, na dobrobyt społeczny i trwałą poprawę jakości życia ludzi”.

Tyle tylko, że już na poziomie gospodarki 4.0 pojawiły się symptomy, z całą ostrością ujawnione na poziomie 5.0, destrukcyjnego wpływu, jaki na relacje społeczne w wymiarze mikro i makro wywiera AI. Co więcej, biotechnologia i cyfrowe kanały komunikacji w połączeniu z zasobami materialnymi i surowcowymi zamiast harmonizować relacje, antagonizują je w niespotykanej dotąd skali. Bez mikroprocesorów nie można nie tylko zarządzać produkcją, ale też wygrać wojny czy kierować infrastrukturą krytyczną bądź usługami masowymi. W tym kontekście spór o Tajwan jest w istocie sporem o dostęp do mikroprocesorów piątej generacji.

Czas prostych recept się skończył. Potwierdzają to Mączyńska i Pysz. Jak czytamy w konkluzjach: „W sferze kształtowania polityki ustroju społeczno-gospodarczego pojawia się w związku z tym pytanie, czy i w jakim stopniu model SGR może stanowić skuteczne remedium na nieprawidłowości współczesnego świata, a przynajmniej skuteczną barierę ich narastania. Łączy się to wprost z szerszym pytaniem o model czy modele kapitalizmu, które mogłyby w obecnych, wysoce turbulentnych warunkach takiemu wyzwaniu sprostać”. Po odpowiedź na tak postawione pytanie odsyłam Państwa do źródła.

BIBLIOGRAFIA

- A Clean Planet for all. A European strategic long-term vision for a prosperous, modern, competitive and climate neutral economy*, Communication from the Commission to the European Parliament, The European Council, The Council, The European Economic And Social Committee, The Committee of the Regions and the European Investment Bank, Brussels, 28.11.2018 COM(2018) 773 final.
- Abelshauser W. [1975], *Wirtschaft in Westdeutschland 1945–1948*. Stuttgart: Deutsche Verlags-Anstalt.
- Abelshauser W. [1981], Wiederaufbau vor dem Marshallplan. Westeuropas Wachstumschancen und die Wirtschaftsordnungspolitik in der zweiten Hälfte der vierziger Jahre. *Vierteljahrshefte für Zeitgeschichte*, vol. 29, s. 545–578.
- Abelshauser W. [2018], Wunder gibt es immer wieder: Mythos Wirtschaftswunder. *Aus Politik und Zeitgeschichte*, nr 27/2018, s. 4–10.
- Abraham J. [2017], Just transitions for the miners: Labor environmentalism in the Ruhr and Appalachian coalfields. *New Political Science*, nr 39(2). <https://doi.org/10.1080/07393148.2017.1301313>.
- Acemoglu D., Robinson J. [2012], *Why Nations Fail: The Origins of Power, Prosperity, and Poverty*. New York: Crown Business.
- AG Energiebilanzen e.V. [2023], Bilanz 2021, <https://ag-energiebilanzen.de/daten-und-fakten/bilanzen-1990-bis-2030/?wpv-jahresbereich-bilanz=2021-2030>. [dostęp: 15/10/2023].
- Agyeman J., Bullard R.D., Evans B. [2012], Just sustainabilities development in an unequal world. *Just Sustainabilities Development in an Unequal World*. <https://doi.org/10.4324/9781849771771>.
- Ahmed Z., Ahmad M., Murshed M., Shah M.I., Mahmood H., Abbas S. [2022], How do green energy technology investments, technological innovation, and trade globalization enhance green energy supply and stimulate environmental sustainability in the G7 countries?, *Gondwana Research*, vol. 112, s. 105–115. <https://doi.org/10.1016/j.gr.2022.09.014>.
- Aichinger E., Hintermeier K., Siess K. [2023], *Neue Perspektiven und ungenutzte Potenziale. Integration von Menschen mit Fluchthintergrund am österreichischen Arbeitsmarkt*, Eine Studie von Deloitte Österreich in Zusammenarbeit mit Sindbad-Social Business, Wien, <https://www2.deloitte.com/at/de/seiten/human-capital/artikel/deloitte-gefluechtetenstudie.html> [dostęp: 1.12.2023].
- Ainou F.Z., Ali M., Sadiq M. [2023], Green energy security assessment in Morocco: green finance as a step toward sustainable energy transition. *Environmental Science and Pollution Research*, vol. 30(22), s. 61411–61429.
- Akerlof G.A., Shiller R.J. [2021], *Złowiąc frajera. Ekonomia manipulacji i oszustwa*, Warszawa: Polskie Towarzystwo Ekonomiczne.
- Aktualności, Parlament Europejski, <https://www.europarl.europa.eu/news/pl/headlines/society/20180301STO98928/infografika-emisje-gazow-cieplarnianych-w-unii-europejskiej> [dostęp: 1.12.2023].

- Allen E., Lyons H., Stephens J.C. [2019], Women's leadership in renewable transformation, energy justice and energy democracy: Redistributing power. *Energy Research and Social Science*, vol. 57. <https://doi.org/10.1016/j.erss.2019.101233>.
- Altman E.I., Sieradzki R., Thlon M. [2022], *Assessing Corporate Credit Risk Transitions and Bankruptcy Prediction on SMEs as a Result of the COVID-19 Pandemic*, https://papers.ssrn.com/sol3/papers.cfm?abstract_id=4048333 [dostęp: 10.08.2023].
- Angelakoglou K., Gaidajis G. [2015], A review of methods contributing to the assessment of the environmental sustainability of industrial systems. *Journal of Cleaner Production*, vol. 108, s. 725–747.
- Arora A., Schroeder H. [2022], How to avoid unjust energy transitions: insights from the Ruhr region. *Energy, Sustainability and Society*, vol. 12(1). <https://doi.org/10.1186/s13705-022-00345-5>.
- Aslund A. [2013], *How Capitalism Was Built: The Transformation of Central and Eastern Europe, Russia, and Central Asia*. 2nd edition. Cambridge: Cambridge University Press.
- Aslund A. [2015], *Ukraine: What Went Wrong and How to Fix It*. Washington, D.C.: Peterson Institute for International Economics.
- Aslund A. [2023], *Preparing for Ukraine's Reconstruction*, Project Syndicate, <https://www.project-syndicate.org/commentary/how-to-organize-postwar-reconstruction-of-ukraine-by-anders-aslund-2023-06> [dostęp: 2.10.2023].
- Aslund A., Kubilius A. [2023], *Reconstruction, Reform, and EU Accession for Ukraine*, Stockholm Free World Forum, [https://www.usubc.org/files/Reconstruction_Reform_EU_Ukraine_Book\[1\].pdf](https://www.usubc.org/files/Reconstruction_Reform_EU_Ukraine_Book[1].pdf) [dostęp: 2.10.2023].
- Aspalter Ch. [2017], *Ten Worlds of Welfare Capitalism: an Ideal-Typical Perspective*, w: Ch. Aspalter (red.), *The Routledge International Handbook to Welfare State Systems*, Oxon–New York: Routledge.
- Assadourian E. [2023], *From Polycrisis to Permacrisis*, Resilience, January 3, <https://www.resilience.org/stories/2023-01-03/from-polycrisis-to-permacrisis> [dostęp: 2.10.2023].
- Atănăsoae P. [2022], Allocation of Joint Costs and Price Setting for Electricity and Heat Generated in Cogeneration. *Energies*, vol. 16(1).
- Awan U., Kraslawski A., Huiskonen J. [2018], Governing interfirm relationships for social sustainability: the relationship between governance mechanisms, sustainable collaboration, and cultural intelligence. *Sustainability*, vol. 10(12), 4473, s. 1–20.
- Babina T., Hilgenstock B., Itskhoki O., Mironov M., Ribakova E. [2023], *Assessing Impact of International Sanctions on Russian Oil Exports*, <https://cepr.org/voxeu/columns/assessing-impact-international-sanctions-russian-oil-exports> [dostęp: 30.10.2023].
- Bainton N., Kemp D., Lèbre E., Owen J.R., Marston G. [2021], The energy-extractives nexus and the just transition. *Sustainable Development*, vol. 29(4). <https://doi.org/10.1002/sd.2163>.
- Balcerowicz L. [1995], *Socialism, Capitalism, Transformation*. Budapest: Central European University.
- Balcerowicz L. [2014], Poland: Stabilization and Reforms under Extraordinary and Normal Politics, w: Aslund A., Djankov S. (Eds), *The Great Rebirth: Lessons from the Victory of Capitalism over Communism*. Washington, D.C.: Peterson Institute for International Economics, s. 17–38.
- Baldwin D. [1985], *Economic Statecraft*. Princeton: Princeton University Press.

- Banaszek H. [2022], Fit for 55 – rewizja unijnego systemu handlu uprawnieniami do emisji [EU ETS] w ramach Europejskiego Zielonego Ładu. *European Review of Law and International Relations*, nr 2, 2022, s. 23–28.
- Bank of Russia [2023], *Financial assets and liabilities of the households sector by the type of financial instruments [balances]*, https://www.cbr.ru/eng/statistics/macro_itm/households [dostęp: 30.10.2023].
- Barro R.J. [1997], *Makroekonomia*. Warszawa: Polskie Wydawnictwo Ekonomiczne.
- Bauchman T., [2020], *The Market of Green Bonds. An International Analysis of Public and Private Issuers in the Green Bond Market*. München: Grin Verlag.
- Baumol W.J. [1990], Entrepreneurship: Productive, Unproductive, and Destructive. *The Journal of Political Economy*, vol. 98, No. 5, s. 893–921.
- Baumol W.J., Litan R.E., Schramm C.J. [2007], *Good capitalism, bad capitalism, and the economics of growth and prosperity*. New Haven: Yale University Press.
- Baza aktów prawnych Unii Europejskiej, <https://eur-lex.europa.eu/oj/direct-access.html?locale=pl> [dostęp: 19.10.2023].
- BBC [2022], *Ukraine war: More than 60% of Putin's war chest frozen, Truss says*, <https://www.bbc.co.uk/news/uk-60997622> [dostęp: 30.10.2023].
- Becker T., Eichengreen B., Gorodnichenko Y., Guriev S., Johnson S., Mylovannov T., Rogoff K., Weder di Mauro B. [2022a], *A Blueprint for the Reconstruction of Ukraine*. CEPR Rapid Policy Response, No. 1, London: Centre for Economic Research Press, <https://cepr.org/about/news/blueprint-reconstruction-ukraine>; <https://cepr.org/system/files/2022-06/BlueprintReconstructionUkraine.pdf> [dostęp: 4.06.2023].
- Becker T., Eichengreen B., Gorodnichenko Y., Guriev S., Johnson S., Mylovannov T., Obstfeld M., Rogoff K., Weder di Mauro B. [2022b], *Macroeconomic policies for wartime Ukraine*. CEPR Rapid Policy Response, No. 2, London: Centre for Economic Research Press.
- Benn C. [2002], *The War of 1812*, Oxford: Osprey Publishing.
- Berger H., Ritschl A. [1995], Germany and the Political Economy of the Marshall Plan, 1947–52: A Re-Revisionist View, w: Eichengreen B. (Ed.), *Europe's Postwar Recovery*. Cambridge: Cambridge University Press, s. 199–246.
- Bińczyk E. [2015], Monitorowanie technologii a nieusuwalne granice sterowalności (na przykładzie krytyki projektu inżynierii klimatu). *Studia Biura Analiz Sejmowych*, nr 3(43).
- Blanchard O., Gali J. [2007], The Macroeconomic Effects of Oil Price Shocks: Why are the 2000s So Different from the 1970s?, *MIT Department of Economics Working Paper*, nr 07/21, s. 1–78.
- Blanchard O., Gollier C., Tirole J. [2022], The portfolio of economic policies needed to fight climate change. *Annual Review of Economics*, vol. 15, <https://doi.org/10.1146/annurev-economics-051520-015113>.
- Blank I.A. [1995], *Investicionnyj menedzhment (Investment management)*. Kyiv: Nika-center, 1999.
- Blum U. [2019], The Eastern German Growth Trap: Structural Limits to Convergence?, *Intereconomics*, vol. 54(6), s. 359–368, <https://www.intereconomics.eu/contents/year/2019/number/6/article/the-eastern-german-growth-trap-structural-limits-to-convergence.html> [dostęp: 5.11.2020].
- Blümel M., Fisch K., Franke D., Frey T., Froese R., Greinert J. et al. [2021], *World ocean review: Mit den Meeren leben 7. Lebensgarant Ozean-nachhaltig nutzen, wirksam schützen*. Hamburg: Maribus.

- BMWK [2023], *Pressemitteilung. Die wirtschaftliche Lage in Deutschland im Januar 2023 und vorläufige Zahlen zum BIP 2022*, <https://www.bmwk.de/Redaktion/DE/Pressemitteilungen/Wirtschaftliche-Lage/2023/20230113-die-wirtschaftliche-lage-in-deutschland-im-januar-2023.html> [dostęp: 23.01.2023].
- Boettke P.J. [2010], Is the only form of 'reasonable regulation' self regulation?: Lessons from Lin Ostrom on regulating the commons and cultivating citizens. *Public Choice*, vol. 143, s. 283–291.
- Boettke P.J., Coyne C.J. [2023], New Thinking in Austrian Economics. *Annual Review of Economics*, vol. 15, s. 329–347, <https://www.annualreviews.org/doi/pdf/10.1146/annurev-economics-082322-021346> [dostęp: 30.09.2023].
- Boettke P.J., Leeson P.T. [2004], Liberalism, Socialism, and Robust Political Economy. *Journal of Markets & Morality*, vol. 7(1), s. 99–111.
- Boguszewicz-Kreft M. [2010], Doświadczenie – nowy paradygmat marketing. *Zeszyty Naukowe*, nr 145, s. 131–140.
- Böhm F. [1961], Demokratie und ökonomische Macht, w: F. Böhm (Red.), *Kartelle und Monopole im modernen Recht*. Karlsruhe: Müller, s. 1–24.
- Bonneuil C., Fressoz J.-B. [2016], *The Shock of the Anthropocene the Earth*. London: History and Us. Verso.
- Boockmann B., Vaubel R. [2009], The Theory of Raising Rivals' Costs and Evidence from the International Labour Organisation. *The World Economy*, vol. 32(6), s. 862–887.
- Borodina O.A. [2022], *Regional energy eco-innovation sector as a driver of post-war development of Ukraine's economy*, <http://ek-visnik.dp.ua/wp-content/uploads/pdf/2022-1/Borodina.pdf> [dostęp: 30.09.2023].
- Boruszewski J., Hardt Ł., Mróz R., Nowak-Posadzy K. [2023], *Kulturowy wymiar modelowania ekonomicznego*. Warszawa: Scholar.
- Boufounou P., Dellis K. [2021], Financialisation, sustainable finance and innovative financing for development mechanisms: the Greek case study for crowdfunding and green bonds, w: *International Conference on Business and Economics-Hellenic Open University*, vol. 1(1), <https://doi.org/10.12681/icbe-hou.5307>.
- Boyarchuk D. [2023], *A blueprint for reform: Economic priorities in post-war Ukraine*. Warsaw: Center for Social and Economic Research (CASE), https://www.case-research.eu/files/?id_plik=7514 [dostęp: 30.08.2023].
- BP [2022], *Statistical Review of World Energy 2022*, <https://www.bp.com/content/dam/bp/business-sites/en/global/corporate/pdfs/energy-economics/statistical-review/bp-stats-review-2022-full-report.pdf> [dostęp: 5.11.2023].
- Bray R., Mejía Montero A., Ford R. [2022], Skills deployment for a 'just' net zero energy transition. *Environmental Innovation and Societal Transitions*, vol. 42. <https://doi.org/10.1016/j.eist.2022.02.002>.
- Bremer F. [2021], *50 Jahre Einwicklungshilfe – 50 Jahre Strohfeuer*. Frankfurt/M.: R.G. Fischer Verlag.
- Brücker H., Ette A., Grabka M.M., Kosyakova Y., Niehues W., Rother N., Spieß C.K., Zinn S., Bujard M., Cardozo A., Décieux J.P., Maddox A., Milewski N., Naderi R., Sauer L., Schmitz S., Schwanhäuser S., Siegert M., Tanis K. [2022], *Geflüchtete aus der Ukraine in Deutschland: Flucht, Ankunft und Leben*. Nürnberg: Institut für Arbeitsmarkt- und Berufsforschung [IAB], doi: 10.12765/bro-2022-04.
- Brundtland G.H., Khalid M. [1987], *Our common future*. Oxford: Oxford University Press.

- Buchanan J.M. [1954], Social Choice, Democracy, and Free Markets. *Journal of Political Economy*, vol. 62(2), s. 114–123.
- Buchanan J.M. [1987], The Constitution of Economic Policy. *The American Economic Review*, vol. 77(3), s. 243–250.
- Buchheim C. [1998], Die Errichtung der Bank deutscher Länder und die Währungsreform in Westdeutschland, w: Deutsche Bundesbank (Hrsg.), *Fünfzig Jahre Deutsche Mark*. München: C.H. Beck, s. 92–138.
- Bullard R., Mohai P., Saha R., Wright B. [2007], Toxic Wastes and Race at Twenty 1987–2007, w: *A Report Prepared for the United Church of Christ Justice & Witness Ministries* (Issue March).
- Bücker C., Jenisch U., Lutter S., Matz-Lück N., Messner J., Petersen S. et al. [2014], *World Ocean Review 2015: Mit den Meeren leben 3. Rohstoffe aus dem Meer-Chancen und Risiken*. Hamburg: Maribus, https://worldoceanreview.com/wp-content/downloads/wor3/WOR3_de.pdf [dostęp: 5.11.2023].
- Bundesministerium der Verteidigung [2023], Verteidigungshaushalt, <https://www.bmvg.de/de/aktuelles/gruenes-licht-im-kabinett-verteidigungsetat-2024-5648648> [dostęp: 15.10.2023].
- Burchard-Dziubińska M. [2016], Gospodarka niskoemisyjna w mieście, w: A. Rzeńca (red.), *EkoMiasto# Środowisko. Zrównoważony, inteligentny i partycypacyjny rozwój miasta*. Łódź: Wydawnictwo Uniwersytetu Łódzkiego, s. 166–189.
- Burchard-Dziubińska M., Prandecki K. (Eds.) [2020], *Zmiana klimatu: skutki dla polskiego społeczeństwa i gospodarki*. Warszawa: Polska Akademia Nauk, Komitet Prognoz „Polska 2000 Plus” PAN.
- Butler E. [2010], *Ludwig von Mises – a Primer*. London: Institute of Economic Affairs.
- Butler E. [2012], *Public Choice: A primer*. London: Adam Smith Institute.
- Caplan B. [2007], *The Myth of the Rational Voter*. Princeton: Princeton University Press.
- Carley S., Konisky D.M. [2020], The justice and equity implications of the clean energy transition. *Nature Energy*, vol. 5(8). <https://doi.org/10.1038/s41560-020-0641-6>.
- Cha J.M., Pastor M. [2022], Just transition: Framing, organizing, and power-building for decarbonization. *Energy Research and Social Science*, vol. 90. <https://doi.org/10.1016/j.erss.2022.102588>.
- Centrum UNP/GRID [2021], Centrum Informacji o Środowisku UNEP/GRID, Warszawa.
- Cheng X., Chen J., Jiang S., Dai Y., Zeng J., Shuai C. et al. [2021], Pursuing sustainable development goals: A review of renewable energy and poverty alleviation nexus. *Environmental Development*, vol. 40, <https://doi.org/10.1016/j.envdev.2021.100679>.
- Chinadaily [2023], Chinese cars drive revival of Russia's auto factories, 20.07, <https://www.chinadailyhk.com/article/341762#Chinese-cars-drive-revival-of-Russia's-auto-factories> [dostęp: 4.11.2023].
- Chupilkin M., Javorcik B., Peeva A., Plekhanov A. [2023], *Exorbitant privilege and economic sanctions*. EBRD, Working paper No. 281, wrzesień 2023 <https://www.ebrd.com/publications/working-papers/exorbitant-privilege-and-economic-sanctions> [dostęp: 7.02.2024].
- Ciesiołkiewicz K. [2023], *Kondycja dialogu społecznego i podmiotowości komunikacyjnej instytucji na przykładzie rady dialogu społecznego*. Wydawnictwo: Newslin, Rzeszów.
- Cieślak E., Maj J., Pająk K., Prokopowicz D., Radomyski A., Soroka P., Śledź P. [2022], *Przebieg i konsekwencje rosyjskiej agresji na Ukrainę. Aspekty geopolityczne, gospodarcze i woj-skowe*. Warszawa: Dom Wydawniczy Elipsa.

- Cieślak-Wróblewska A. [2022], Zniesienie tarczy antyinflacyjnej korzystne dla budżetu, *Rzeczpospolita* z dnia 8.11.2022 r.
- Civil Society Manifesto 2022, Lugano Declaration, available at <https://www.laender-analysen.de/ukraine-analysen/273/civil-society-manifesto-2022-lugano-declaration> or <https://ccl.org.ua/en/news/the-ukraine-reconstruction-plan-was-presented-at-the-conference-in-lugano> [dostęp: 3.10.2023].
- Climate Bond Initiative [2021], *Green Bonds Taxonomy*, https://www.climatebonds.net/files/files/Taxonomy/CBI_Taxonomy_Tables-08A%20%281%29.pdf [dostęp: 25.09.2023].
- Climate Bond Initiative [2023], *Market Data*, <https://www.climatebonds.net/market/data/> [dostęp: 30.09.2023].
- Colander D., Goldberg M., Haas A., Juselius K., Kirman A., Lux T., Sloth B. [2009], The Financial Crisis and the Systematic Failure of the Economics Profession. *Critical Review*, nr 21(2–3), s. 249–267.
- Collins S., Rodrik D. [1991], *Eastern Europe and the Soviet Union in the World Economy*. Washington, D.C.: Institute for International Economics.
- Conflict Barometer 2022*, Analyzed Period: 01/01/22 – 12/31/22, Heidelberg Institute for International Conflict Research, Heidelberg 2023, s. 14–19, https://hiik.de/wp-content/uploads/2023/05/CoBa_2022_00_01.pdf [dostęp: 19.10.2023].
- Conley H.A. [2022], *A Modern Marshall Plan for Ukraine*. Washington, D.C.: German Marshall Fund of the United States (GMF), <https://www.gmfus.org/sites/default/files/2022-10/A%20Modern%20Marshall%20Plan%20for%20Ukraine.pdf> [dostęp: 29.09.2023].
- Cooper J. [2022], Implementation of Russian Federal Budget During January–July 2022 and Spending on the Military. *SIPRI Background Paper*, 22 października, <https://www.jstor.org/stable/resrep43859>.
- Crozet M., Hinz J. [2023], Blowback: The Effect of Sanctions on Democratic Elections. *Kiel Working Papers*, nr 2246, <https://www.ifw-kiel.de/publications/blowback-the-effect-of-sanctions-on-democratic-elections-20509> [dostęp: 8.12.2023].
- Coyne C.J. [2008], The Politics of Bureaucracy and the failure of post-war reconstruction. *Public Choice*, vol. 135(1–2), s. 11–22.
- Coyne C.J. [2013], *Doing Bad by Doing Good: Why Humanitarian Action Fails*. Stanford, CA: Stanford University Press.
- Coyne C.J., Pellillo A. [2011], Economic reconstruction amidst conflict: Insights from Afghanistan and Iraq. *Defence and Peace Economics*, vol. 22(6), s. 627–643.
- Coyne C.J., Pellillo A. [2013], The Political Economy of War and Peace, w: W.F. Shughart II, L. Razzolini, M. Reksulak (Eds), *The Elgar Companion to Public Choice*. Northampton, Mass.: Edward Elgar Publishing, s. 469–493.
- Coyne C.J., Boettke P.J. [2009], The problem of credible commitment in reconstruction. *Journal of Institutional Economics*, vol. 5(1), s. 1–23.
- Cowen T. [1985], The Marshall Plan: Myths and Realities, w: D. Bandow (Ed.), *U.S. Aid to the Developing World*. Washington, D.C.: Heritage Foundation, s. 61–74.
- Cowen T. [1986], The Great Twentieth-Century Foreign-Aid Hoax. *Reason Magazine*, April 1986, <https://reason.com/1986/04/01/the-great-twentieth-century-fo/> [dostęp: 25.09.2023].
- Crouch C. [2008], What will follow the demise of privatised Keynesianism?, *The Political Quarterly*, vol. 79(4), s. 476–487.

- CSR Consulting [2023], *Cel 14: Życie pod wodą*, <https://kampania17celow.pl/cel-14-zycie-pod-woda> [dostęp: 25.09.2023].
- Della Croce R., Kaminker C., Stewart F. [2011], *The Role of Pension Funds in Financing Green Growth Initiatives*. OECD Working Papers on Finance, Insurance and Private Pensions, No. 10, Pasis: OECD Publishing.
- Departament Energetyki Jądrowej [2023], <https://www.gov.pl/web/polski-atom/program-polskiej-energetyki-jadrowej> [dostęp: 10.10.2023].
- Destatis [2023], Pressemitteilung, Nr. 384 vom 28. September 2023, https://www.destatis.de/DE/Presse/Pressemitteilungen/2023/09/PD23_384_713.html [dostęp: 15.10.2023].
- Deutsche Bundesbank [2022], *Deutsche Staatsschulden steigen 2021 um 162 Milliarden Euro auf 2,48 Billionen Euro, Schuldenquote von 68,7 auf 69,3 Prozent*, <https://www.bundesbank.de/de/presse/presenotizen/deutsche-staatsschulden-888502> [dostęp: 29.03.2022].
- Dias A.P., Kanellopoulos K., Medarac H., Kapetaki Z., Miranda Barbosa E., Shortall R., Czako V., Telsnig T., Vazquez Hernandez C., Lacal Arantegui R., Nijs W., Gonzalez Aparicio I., Trombetti M., Mandras G., Peteves E., Tzimas E. [2018], *EU coal regions: opportunities and challenges ahead*. Luxembourg: Publications Office of the European Union, doi:10.2760/064809.
- DIHK [2023], Was der Krieg in der Ukraine für die deutsche Wirtschaft bedeutet [dihk.de], [dostęp: 10.09.2023].
- Dogan E., Madaleno M., Taskin D., Tzeremes P. [2022], Investigating the spillovers and connectedness between green finance and renewable energy sources. *Renewable Energy*, vol. 197, s. 709–722, <https://doi.org/10.1016/j.renene.2022.07.131>.
- Doucouliagos H., Paldam M. [2009], The Aid Effectiveness Literature: The Sad Results of 40 Years of Research. *Journal of Economic Surveys*, vol. 23(3), s. 433–461.
- Downs A. [1957], *An Economic Theory of Democracy*, New York: Harper and Row.
- Downs A. [1994], *Inside Bureaucracy*, Waveland Pr. Inc.
- DW [2023], *Skutki wojny. W 2023 r. mogą kosztować Niemców 175 mld euro*, <https://www.dw.com/pl/wojna-w-ukrainie-w-2023-r-skutki-mog%C4%85-kosztowa%C4%87-niemc%C3%B3w-175-mld-euro/a-64491333>, – DW – 23.01.2023 [dostęp: 04/10/2023].
- Dwarkasing C. [2023], Inequality determined social outcomes of low-carbon transition policies: A conceptual meta-review of justice impacts. *Energy Research and Social Science*, vol. 97. <https://doi.org/10.1016/j.erss.2023.102974>.
- Dyrektywa 2003/87/WE Parlamentu Europejskiego I Rady z dnia 13 października 2003 r. ustanawiająca system handlu przydziałami emisji gazów cieplarnianych we Wspólnocie oraz zmieniająca dyrektywę Rady 96/61/WE. Tekst mający znaczenie dla EOG. Dziennik Urzędowy L 275, 25/10/2003, pp. 0032–0046.
- Dzik B. [2004], Daniel Kahneman i Amos Tversky. *Decyzje*, nr 1, s. 129–132.
- Dziuba D.T. [2001], Nurt ekonomiczny w badaniach społeczeństwa informacyjnego. *Ekonomia*, nr 1.
- Eurostat [2023], *Coal production and consumption statistics*. https://ec.europa.eu/eurostat/statistics-explained/index.php?title=Coal_production_and_consumption_statistics#Consumption_and_production_of_hard_coal [dostęp: 2.10.2023].
- Easterly W. [2001], *The Elusive Quest for Growth*. Cambridge, Mass.: The MIT Press.
- Easterly W. [2003], Can Foreign Aid Buy Growth. *Journal of Economic Perspectives*, vol. 17(3), s. 23–48.

- Easterly W. [2006], *The White Man's Burden*. New York: The Penguin Press.
- Easterly W. [2007], Was Development Assistance a Mistake?, *American Economic Review*, vol. 97(2), s. 328–332.
- EBA [2022], *Joint committee report on risks and vulnerabilities in the EU financial system*, March 2022, s. 3–4, https://www.eba.europa.eu/sites/default/documents/files/document_library/Risk%20Analysis%20and%20Data/Risk%20reports%20and%20other%20thematic%20work/2022/1030546/Joint%20Report%20on%20Risks%20and%20Vulnerabilities%20-%20Spring%202022.pdf [dostęp: 2.10.2023].
- EBA [EBA 2023], *EBA calls on financial institutions to ensure compliance with sanctions against Russia following the invasion of Ukraine and to facilitate access to basic payment accounts for refugees*, <https://www.eba.europa.eu/publications-and-media/press-releases/eba-calls-financial-institutions-ensure-compliance-sanctions> [dostęp: 23.10.2023].
- Economist Unit Intelligence [2023], *Democracy Index 2022: Frontline democracy and the battle for Ukraine*, https://pages.eiu.com/rs/753-RIQ-438/images/DI-final-version-report.pdf?mkt_tok=NzUzLVJJUS00MzgAAAGKV6hEWpBYk33hD9noCJPpu2O7o-4M8Rvi76pmDQQlZcVTYDjUDlJLDl5EFxR8SYAdh0xNlTo4Fe6yake3lToz4Og9g9e9T-jajbmIA-kuHE1ddLw&ref=spectacles.news [dostęp: 2.10.2023].
- Ehigiamusoe K.U., Dogan E. [2022], The role of interaction effect between renewable energy consumption and real income in carbon emissions: evidence from low-income countries. *Renewable and Sustainable Energy Reviews*, vol. 154, s. 111883. <https://doi.org/10.1016/j.rser.2021.111883>.
- Eichengreen B. [2023], Economic Recovery in Post-World War II West Germany and Ukraine Today. *EconPol Forum*, vol. 24(2), s. 30–35, <https://www.cesifo.org/en/publications/2023/journal-complete-issue/econpol-forum-022023-how-reconstruct-ukraine-challenges>.
- Eichengreen B., Ritschl A. [2008], *Understanding West German Economic Growth in the 1950s*. Working Papers No. 113/08, London: London School of Economics.
- Eichengreen B., Uzan M., Crafts N., Hellwig M. [1992], The Marshall Plan: Economic Effects and Implications for Eastern Europe and the Former USSR. *Economic Policy*, vol. 7(14), Eastern Europe, s. 13–75.
- Eichengreen B., Minesso M.M., Mehl A., Vansteenkiste I. [2022], *DP17641 Sanctions and the Exchange Rate in Time*. Centre for Economic Policy Research Publications/Discussion Paper DP 17641, <https://cepr.org/publications/dp17641> [dostęp: 2.04.2022].
- Eisen N.L., Inayeh A., Kirkegaard J., Kleine-Brockhoff T., Rudolph J., Stokes B. [2023], *Toward a Marshall Plan for Ukraine. New Ideas and Recommendations*, https://www.gmfus.org/sites/default/files/2023-05/Ukraine-New%20ideas%20and%20recommendations_digital_May22.pdf [dostęp: 29.09.2023].
- Eisenhower D.D. [1953], *Chance for Peace*, <https://millercenter.org/the-presidency/presidential-speeches/april-16-1953-chance-peace> [dostęp: 2.11.2023].
- Eliot T.S. [2016], *Uwagi ku definicji kultury*. Kraków: Wydawnictwo vis-à-vis.
- Elliott K.A. [1995], *Factors Affecting the Success of Sanctions*, w: Cortright D., Lopez G.A. (Eds), *Economic Sanctions: panacea or peacebuilding in a post-cold war world?*, New York: Taylor & Francis.
- Erhard L. [1958] *Prosperity through competition*. Frederick Praeger, Inc, New York, NY. English Translation of *Wohlstand für alle* [1957], Auburn: Mises Institute, https://mises.org/sites/default/files/Prosperity%20Through%20Competition_3.pdf [dostęp: 15.06.2020].

- Esping-Andersen G. [1990], *The Three Worlds of Welfare Capitalism*. Cambridge: John Wiley and Sons.
- Esping-Andersen G. [1999], *Social Foundations of Postindustrial Economies*. Oxford: Oxford University Press.
- Esping-Andersen G., Gallie D., Hemerijck A., Myles J. [2002], *Why We Need a New Welfare State*. Oxford: Oxford University Press.
- Esping-Andersen G. [2010], *Trzy światy kapitalistycznego państwa dobrobytu*. Warszawa: Difin.
- EU [2021], Blue Economy Report, <https://op.europa.eu/en/publication-detail/-/publication/0b0c5bfd-c737-11eb-a925-01aa75ed71a1>.
- Eucken W. [1952], *Grundsätze der Wirtschaftspolitik*. New edition 1990, Tübingen: Mohr Siebeck.
- Eucken W. [2010], *Czemu służy ekonomia polityczna?*, w: E. Mączyńska, P. Pysz (red.), *Idee ordo i Społeczna Gospodarka Rynkowa*, Warszawa: PTE.
- Eucken W. [2005], *Podstawy polityki gospodarczej*. Poznań: Wydawnictwo Poznańskie.
- Eurich M. [2022], Die Entwicklung der Rohstoffpreise seit dem russischen Angriffskrieg auf die Ukraine. *Konjunkturschlaglicht*, nr 102(10), <https://www.wirtschaftsdienst.eu/inhalt/jahr/2022/heft/10/beitrag/die-entwicklung-der-rohstoffpreise-seit-dem-russischen-angriffskrieg-auf-die-ukraine.html>. [dostęp: 14/10/2023].
- Euroactiv [2022], *A sustainable Future for Ukraine – the New Marshall Plan*, Inter-parliamentary United for Ukraine Network, nr 10, <https://www.euractiv.com/section/energy-environment/opinion/a-sustainable-future-for-ukraine-the-new-marshall-plan/> [dostęp: 17.08.2023].
- European Commission [2022], *G7 agrees oil price cap: reducing Russia's revenues, while keeping global energy markets stable*, https://ec.europa.eu/commission/presscorner/detail/pl/ip_22_7468 [dostęp: 30.10.2023].
- European Commission [2023a], *Electricity price*, https://ec.europa.eu/eurostat/statistics-explained/index.php?title=Electricity_price_statistics [dostęp: 18.12.2023].
- European Commission [2023b], *Multi-agency Donor Coordination Platform ramps up efforts to help Ukraine address priority recovery needs in 2023*, Press release, 5 April 2023, Brussels, https://ec.europa.eu/commission/presscorner/detail/en/IP_23_2102.
- European Council [2023a], *EU sanctions in response to Russia's invasion of Ukraine*, <https://www.consilium.europa.eu/en/infographics/eu-sanctions-russia-ukraine-invasion> [dostęp: 30.10.2023].
- European Council [2023b], *Where does the EU's gas come from?*, <https://www.consilium.europa.eu/en/infographics/eu-gas-supply> [dostęp: 30.10.2023].
- Europejski Trybunał Obrachunkowy [2022], *Wsparcie UE na rzecz regionów górniczych. Nie zwrócono wystarczającej uwagi na transformację społeczno-gospodarczą i energetyczną*, Luxembourg, <https://op.europa.eu/webpub/eca/special-reports/support-coal-regions-22-2022/pl> [dostęp: 10.02.2024].
- Eurostat [2024a], *Gas prices for household consumers – bi-annual data (from 2007 onwards)*, https://ec.europa.eu/eurostat/databrowser/view/nrg_pc_202_custom_7886729/bookmark/table?lang=en&bookmarkId=9ed6d6af-ff76-48b9-9b07-3de43fb08b04 [dostęp: 15.06.2024].

- Eurostat [2024b], Import surowców energetycznych z Rosji do Polski (%), https://ec.europa.eu/eurostat/databrowser/explore/all/envir?lang=en&subtheme=nrg.nrg_quant.nrg_quanta&display=list&sort=category [dostęp: 15.06.2024].
- Eurostat [2024c], Uzależnienie energetyczne Unii Europejskiej i Polski w latach 2018–2022 (%), https://ec.europa.eu/eurostat/databrowser/explore/all/envir?lang=en&subtheme=nrg.nrg_quant.nrg_quanta&display=list&sort=category [dostęp: 15.06.2024].
- Eurostat [2023a], *Energy dependency*, https://ec.europa.eu/eurostat/statistics-explained/index.php?title=Energy_statistics_-_an_overview#Energy_dependency [dostęp: 1.12.2023].
- Eurostat [2023b], *Energy statistics*, https://ec.europa.eu/eurostat/databrowser/explore/all/envir?lang=en&subtheme=nrg.nrg_quant.nrg_quanta&display=list&sort=category [dostęp: 11.10.2023].
- Eurostat [2023c], *Green and sustainability bonds issued by governments*, https://ec.europa.eu/eurostat/statistics-explained/index.php?title=Green_and_sustainability_bonds_issued_by_governments#Rate_of_adoption_of_green_bonds [dostęp: 30.09.2023].
- Famielec J. [2023], Ekologizacja Społecznej Gospodarki Rynkowej to innowacja terminologiczna czy humanistyczna?, w: E. Mączyńska, P. Pysz, M. Urbaniec (red.), *Społeczna Gospodarka Rynkowa – Ordoliberalizm a nieład współczesnego świata*. Warszawa: Polskie Towarzystwo Ekonomiczne, Konrad Adenauer Stiftung.
- Fashion Network [2023], *How are the fashion sectors*, Mattheiu, <https://us.fashionnetwork.com/news/How-are-the-fashion-sectors-in-europe-russia-ukraine-connected-,1385007.html> [dostęp: 30.09.2023].
- Faszcza J. [2023], Wybrane aspekty unijnych regulacji przyjmowanych w reakcji na kryzys na rynku gazu. *Internetowy Kwartalnik Antymonopolowy i Regulacyjny*, nr 2(12), s. 83–105.
- Fedorov M. [2024], *Twitter*, <https://twitter.com/FedorovMykhailo/status/1607307758952398848?s=20&t=W5A4s31trHggP18HezFcSw> [dostęp: 30.01.2024].
- Filipowski O. [2009], Odbiorca społecznie wrażliwy w projekcie zmian Prawa energetycznego. *Monitor Prawniczy*, nr 2009/9.
- Financial Times [2024a], *Germany's New Far Left Party*, 27 stycznia 2024 r., <https://www.ft.com/content/6e78a371-1d95-48f6-a7a9-388d9f2af113>, dostęp 9 lutego 2024 r.
- Financial Times [2024b], *Russia's Planned Gas Pipeline*, January 28, 2024, <https://www.ft.com/content/f37f4b84-0d2c-4e7b-882c-3fb26822bb9c> [dostęp: 3.02.2024].
- Fitz-Henry E., Klein E. [2024], From just transitions to reparative transformations. *Political Geography*, vol. 108. <https://doi.org/10.1016/j.polgeo.2023.103004>.
- Flammer C. [2020], Green bonds: Effectiveness and implications for public policy. *Environmental and Energy Policy and the Economy*, vol. 1(1), s. 95–128.
- Forum Energii [2022], *Dane o energetyce za rok 2022*, <https://www.forum-energii.eu/pl/dane-o-energetyce/za-rok-2022> [dostęp: 26.08.2023].
- Fouquet R., Pearson P.J.G. [2012], *The Long Run Demand for Lighting: Elasticities and Rebound Effects in Different Phases of Economic Development Energy Policy*, <https://www.sciencedirect.com/science/article/abs/pii/S0301421512006805>.
- Foxon T.J., Kohler J., Michie J., Oughton C. [2013], Towards a new complexity economics for sustainability. *Cambridge Journal of Economics*, nr 37(1), s. 187–208.
- Freedom in the World Research Methodology* [2023], <https://freedomhouse.org/reports/freedom-world/freedom-world-research-methodology> [dostęp: 23.10.2023].

- Fu J., Li S., Ng A.W. [2020], Challenges and Countermeasures in the Development of China's Green Bond Market, w: J. Fu, A.W. Ng (red.), *Sustainable Energy and Green Finance for a Low-carbon Economy: Perspectives from the Greater Bay Area of China*. Cham: Springer Nature Switzerland.
- Gadomska H. [2021], *Odkryto nowe typy osobowości*, <https://www.focus.pl> [dostęp: 8.12.2022].
- Galgóczi B. [2014], The long and winding road from black to green: decades of structural change in the Ruhr region. *International Journal of Labour Research*, vol. 6(2).
- Galgóczi B. [2020], Just transition on the ground: Challenges and opportunities for social dialogue. *European Journal of Industrial Relations*, vol. 26(4). <https://doi.org/10.1177/0959680120951704>.
- Ganster R., Kirkegaard J., Kleine-Brockhoff T., Stokes B. [2022], *Designing Ukraine's Recovery in the Spirit of the Marshall Plan: Principles, Architecture, Financing, Accountability: Recommendations for Donor Countries*, Working Paper, Washington, D.C.: German Marshall Fund of the United States, https://www.gmfus.org/sites/default/files/2022-09/Designing%20Ukraine%E2%80%99s%20Recovery%20in%20the%20Spirit%20of%20the%20Marshall%20Plan_0.pdf [dostęp: 2.10.2023].
- Gardner H. [2008], *Multiple Intelligences: New Horizons in Theory and Practice*. Harvard, Cambridge: Basic Books.
- Gasparski W.W. [2007], Decyzje i etyka. Wystąpienie na gali Filarów Polskiej Gospodarki. *Puls Biznesu*, <http://decydent.pl/decyzje-i-etyka-5> [dostęp: 5.11.2018].
- Germeshausen R., Wölfling N. [2020], How marginal is lignite? Two simple approaches to determine price-setting technologies in power markets. *Energy policy*, vol. 142.
- Gethard G. [2023], The German Economic Miracle Post WWII: The story behind Germany's economic rebirth after World War II. *Investopedia*, <https://www.investopedia.com/articles/economics/09/german-economic-miracle.asp> [dostęp: 2.10.2023].
- Giersch H., Paque K-H., Schmieding H. [1992], *The Fading Miracle: Four Decades of Market Economy in Germany*. Cambridge: Cambridge University Press, https://assets.cambridge.org/97805213/58699/excerpt/9780521358699_excerpt.pdf.
- Goleman D. [2016], *Inteligencja społeczna*. Poznań: Rebis.
- Goldschmidt N., Kolev S. [2023], Hätte es das Wirtschaftswunder auch ohne Ludwig Erhard gegeben?, <https://www.welt.de/debatte/kommentare/article245810146/Marktwirtschaft-Haette-es-das-Wirtschaftswunder-auch-ohne-Ludwig-Erhard-gegeben.html> [dostęp: 4.08.2023].
- Golinowska S. [2018], *Modele polityki społecznej w Polsce i Europie na początku XXI wieku*. Warszawa: Fundacja im. Stefana Batorego.
- Goodman J. [2009], From global justice to climate justice? Justice ecologism in an era of global warming. *New Political Science*, vol. 31(4). <https://doi.org/10.1080/07393140903322570>.
- Göpel M. [2020], *Unsere Welt neu Denken – Eine Einladung* (6th ed.), Berlin: Ullstein.
- Gorodnichenko Y., Sologou, I., Weder B. (Eds) [2022], *Rebuilding Ukraine: Principles and Policies*. London: Centre for Economic Research (CEPR), s. 119–165, https://cepr.org/system/files/publication-files/178114-paris_report_1_rebuilding_ukraine_principles_and_policies.pdf [dostęp: 4.06.2023].
- Gostomski E., Nowosielski T. [2022], *Światowa gospodarka rybna*. Gdańsk: Wydawnictwo Uniwersytetu Gdańskiego.

- Gözkaman A. [2023], The Trans-Anatolian Natural Gas Pipeline: An “Asset” for Türkiye in her Relations with the EU?, *The Caucasus in Europe-Asia Connectivity*, vol. 163. <https://ibidem-verlag.de/downloads/9783838215747.pdf#page=164> [dostęp: 4.06.2023].
- Grabowski M., Kotecki L. [2020], *Zielone obligacje w Polsce*. Warszawa: Instytut Odpowiedzialnych Finansów.
- Grävinghol J., Faust J., Libman A., Richter S., Sasse G., Stewart S. [2023], *Wiederaufbau in der Ukraine: Was die internationale Gemeinschaft jetzt beachten muss* [IDOS Policy Brief 2/2023], Bonn: IDOS. <https://doi.org/10.23661/ipb2.2023>.
- Guo Y., Yang Y., Bradshaw M., Wang C., Blondeel M. [2023], Globalization and decarbonization: Changing strategies of global oil and gas companies. *Wiley Interdisciplinary Reviews: Climate Change*. <https://doi.org/10.1002/wcc.849>.
- Guriev S. [2023], *The Russia Sanctions Are Working*, Project Syndicate, 22 sierpnia 2023 r.
- GUS [2023], <https://stat.gov.pl/obszary-tematyczne/srodowisko-energia/energia/energia-2023,1,11.html> [dostęp: 20.12.2023].
- Guzik K., Galos K., Kot-Niewiadomska A., Eerola T., Eilu P., Carvalho J., Fernandez-Naranjo F.J., Arvidsson R., Arvanitidis N., Raaness A. [2021], Potential benefits and constraints of development of critical raw materials’ production in the EU: Analysis of selected case studies. *Resources*, vol. 10(7). <https://doi.org/10.3390/resources10070067>.
- Hall R.E., Taylor J.B. [2007], *Makroekonomia*, Warszawa: PWN.
- Harcourt W. [2014], The future of capitalism: a consideration of alternatives. *Cambridge Journal of Economics*, vol. 38(6), s. 1307–1328.
- Harison L.E., Huntington S.P. (red.) [2003], *Kultura ma znaczenie. Jak wartości wpływają na rozwój społeczeństw*. Poznań: Wydawnictwo Zysk i S-ka.
- Härtel P., Korpås M. [2021], Demystifying market clearing and price setting effects in low-carbon energy systems. *Energy Economics*, vol. 93.
- Hasan M.M., Du F. [2023], Nexus between green financial development, green technological innovation and environmental regulation in China. *Renewable Energy*, vol. 204, s. 218–228, <https://doi.org/10.1016/j.renene.2022.12.095>.
- Hausner J. [2019], *Spółeczna czasoprzestrzeń gospodarowania. W kierunku ekonomii wartości*. Warszawa-Kraków: Wydawnictwo Nieoczywiste.
- Hausner J. [2023], *Ekonomia wartości. Nowe trendy*. Kraków: Fundacja Gospodarki i Administracji Publicznej.
- Havrylyshyn O. [2014], Ukraine: Greatest Hope, Greatest Disappointments, w: Aslund A., Djankov S. (Ed.): *The Great Rebirth: Lessons from the Victory of Capitalism over Communism*. Washington, D.C.: Peterson Institute for International Economics, s. 165–186.
- Hayek F.A. von [1937], Economics and Knowledge. *Economica*, nr 4, s. 33–54.
- Hayek F.A. von [1945], The Use of Knowledge in Society. *The American Economic Review*, vol. 35(4), s. 519–530.
- Hayek F.A. von [1948], *Individualism and Economic Order*. Chicago: Chicago Univ. Press.
- Hayek F.A. von [1978], Competition as a Discovery Procedure, w: F.A. Hayek (ed.), *New Studies in Philosophy, Politics, and Economics and the History of Ideas*. Chicago: University of Chicago Press, s. 179–190.
- Hayek F.A. von [1988], *The Fatal Conceit: The Errors of Socialism*. London: Routledge.

- Hayek F.A. von [1989], The Pretence of Knowledge. *American Economic Review*, vol. 79(6), s. 3–7.
- Hayek F.A. von [2003], *Recht, Gesetz und Freiheit*. Tübingen: Mohr Siebeck.
- Havrylyshyn O. [2017], *The Political Economy of Independent Ukraine*. London: Palgrave Macmillan.
- Hayward S.F. [2006], *Ewolucja polityki społeczno-gospodarczej Stanów Zjednoczonych w latach 80. XX wieku*, w: Bieńkowski W., Radło M.J., *Amerykański model rozwoju gospodarczego*. Warszawa: SGH.
- Healy N., Barry J. [2017], Politicizing energy justice and energy system transitions: Fossil fuel divestment and a “just transition.” *Energy Policy*, vol. 108. <https://doi.org/10.1016/j.enpol.2017.06.014>.
- Heffron R.J., McCauley D. [2014], Achieving sustainable supply chains through energy justice. *Applied Energy*, vol. 123. <https://doi.org/10.1016/j.apenergy.2013.12.034>.
- Heller M. [2017], *Jak być uczonym?*, Kraków: Copernicus Center Press.
- Henderson D.R. [2008], German Economic Miracle, w: *The Concise Encyclopedia of Economics*. Liberty Fund, 2008, published in EconLib 2010-09-07, <https://www.econlib.org/library/Enc/GermanEconomicMiracle.html> [dostęp: 20.09.2023].
- Henry M.S., Bazilian M.D., Markuson C. [2020], Just transitions: Histories and futures in a post-COVID world. *Energy Research and Social Science*, vol. 68. <https://doi.org/10.1016/j.erss.2020.101668>.
- Heritage Foundation [2023], *2023 Index of Economic Freedom*, https://www.heritage.org/index/pdf/2023/book/2023_IndexOfEconomicFreedom_FINAL.pdf [dostęp: 30.09.2023].
- Hess M., Feygin Y. [2024], Turn frozen Russian funds into Ukrainian war bonds. *Financial Times*, 2 lutego 2024 r., <https://www.ft.com/content/26f7d8e3-1e2a-49ae-9e02-38200cf513f6> [dostęp: 6.02.2024].
- Hickel J. [2021], *Mniej znaczy lepiej*. Kraków: Wydawnictwo Karakter.
- Hildebrant J., Olk J. [2023], Doppel-Wumms. Energie-Rettungspaket kostet bislang 29,5 Milliarden Euro, *Handelsblatt*, 18.01.2023, <https://www.handelsblatt.com/politik/deutschland/doppel-wumms-energie-rettungspaket-kostet-bislang-29-5-milliarden-euro/28929570.html> [dostęp: 15.10.2023].
- Hodgson G.M. [2007], Institutions and Individuals: Interaction and Evolution. *Organization Studies*, vol. 28(1), s. 95–116.
- Hole C. [2018], Ratcheting Ambition to Limit Warming to 1,5 C. *Environmental Research Letter*, nr 13(6).
- Hopwood B., Mellor M., O'Brien G. [2005], Sustainable development: Mapping different approaches. *Sustainable Development*, vol. 13(1). <https://doi.org/10.1002/sd.244>.
- <https://treaties.un.org/Pages/showDetails.aspx?objid=0800000280401fbb>.
- <https://www.gov.pl/web/klimat/jak-wspierac-odbiorce-wrazliwego-energii-i-redukowac-ubostwo-energetyczne-bank-dobrych-praktyk-juz-dostepny-dla-gmin> [dostęp: 26.08.2023].
- <https://www.gov.pl/web/klimat/zalozenia-do-aktualizacji-polityki-energetycznej-polski-do-2040-r-w-kontekscie-inwazji-federacji-rosyjskiej-na-ukraine> [dostęp: 25.08.2023].
- <https://www.iea.org/reports/poland-2022> [dostęp: 23.08.2023].
- <https://www.pse.pl/dane-systemowe/funkcjonowanie-kse/raporty-roczne-z-funkcjonowania-kse-za-rok/raporty-za-rok-2021> [dostęp: 26.08.2023].

- <https://www.pse.pl/dane-systemowe/funkcjonowanie-kse/raporty-roczne-z-funkcjonowania-kse-za-rok/raporty-za-rok-2021> [dostęp: 26.08.2023].
- <https://wysokienapiecie.pl/43092-elektrownie-musza-chodzic-mimo-ze-brakuje-wegla>.
- IEA [2017], *CO₂ Emissions from Fuel Combustion*. IEA Highlight.
- IEA [2022], <https://www.iea.org/countries/ukraine> [dostęp: 10.12.2023].
- IEA [2023], *Poland 2022. Energy Policy Review*, <https://www.iea.org/reports/poland-2022> [dostęp: 23.08.2023].
- IMF [2023], *World Economic Outlook. October*. Washington DC.: International Monetary Fund.
- Imsirovic A., Cahill B. [2023], *Russian Oil Price Caps Are Failing a Key Test*. Center for Strategic and International Studies, <https://www.csis.org/analysis/russian-oil-price-caps-are-failing-key-test> [dostęp: 30.10.2023].
- Informacja Prezesa Urzędu Regulacji Energetyki [nr 20/2023] w sprawie średniej ceny sprzedaży energii elektrycznej na rynku konkurencyjnym za rok 2022*, Warszawa 31 marca 2023.
- Informacja Prezesa Urzędu Regulacji Energetyki [nr 21/2023] w sprawie średniej ceny energii elektrycznej dla odbiorcy w gospodarstwie domowym uwzględniającej opłatę za świadczenie usługi dystrybucji energii elektrycznej, obliczonej na podstawie cen zawartych w umowach kompleksowych w roku 2022*, Warszawa 31 marca 2023.
- Informacja Prezesa Urzędu Regulacji Energetyki [nr 14/2022] w sprawie średniej ceny sprzedaży energii elektrycznej na rynku konkurencyjnym za rok 2021*, Warszawa 29 marca 2022.
- Informacja Prezesa Urzędu Regulacji Energetyki nr [15/2022] w sprawie średniej ceny energii elektrycznej dla odbiorcy w gospodarstwie domowym uwzględniającej opłatę za świadczenie usługi dystrybucji energii elektrycznej, obliczonej na podstawie cen zawartych w umowach kompleksowych w roku 2021*, Warszawa 29 marca 2022.
- International Capital Market Association* [2019], *Guidance Handbook*. Paris: ICMA.
- Iskandarova M., Dembek A., Fraaije M., Matthews W., Stasik A., Wittmayer J.M., Sovacool B.K. [2021], Who finances renewable energy in Europe? Examining temporality, authority and contestation in solar and wind subsidies in Poland, the Netherlands and the United Kingdom. *Energy Strategy Reviews*, vol. 38. <https://doi.org/10.1016/j.esr.2021.100730>.
- Itskhoki O. [2022], *Taking Stock of Sanctions on Russia: How will the Russian Economy Survive and Transform?*, <https://harriman.columbia.edu/event/taking-stock-of-sanctions-on-russia-how-will-the-russian-economy-survive-and-transform> [dostęp: 26.08.2023].
- Jak wspierać odbiorcę wrażliwego energii i redukować ubóstwo energetyczne? Bank Dobrych Praktyk już dostępny dla gmin*, <https://www.gov.pl/web/klimat/jak-wspierac-odbiorce-wrażliwego-energii-i-redukowac-ubostwo-energetyczne-bank-dobrych-praktyk-juz-dostepny-dla-gmin> [dostęp: 26.08.2023].
- James M. [2023], Economic Sanctions in Response to Interstate Aggression in the First Year of Full Scale War in Ukraine, w: E. Mączyńska, P. Pysz, M. Urbaniec (red.), *Spółeczna Gospodarka Rynekowa – ordoliberalizm a nieład współczesnego świata*. Warszawa: Polskie Towarzystwo Ekonomiczne, Fundacja Konrada Adenauera, 2023, s. 197–210.
- Janik A. [2019], *Pogłębiona diagnoza potencjału regionu w kontekście rozwoju technologii w obszarze produkcji i przetwarzania materiałów*. Ekspertyza w ramach projektu „Sieć Regionalnych Obserwatoriów Specjalistycznych w Procesie Przedsiębiorczego Odkrywania”, https://roz4.polsl.pl/wp-content/uploads/2019/11/E_8_3.2_Pog%C5%82ebiona_diagnoza_potencja%C5%82u.pdf [dostęp: 26.08.2023].

- Janikowska O., Kulczycka J. [2021], Just transition as a tool for preventing energy poverty among women in mining areas-a case study of the silesia region, Poland. *Energies*, 14(12). <https://doi.org/10.3390/en14123372>.
- Jin C., Tsai F.S., Gu Q., Wu B. [2022], Does the porter hypothesis work well in the emission trading schema pilot? Exploring moderating effects of institutional settings. *Research in International Business and Finance*, vol. 62, s. 101732. <https://doi.org/10.1016/j.ribaf.2022.101732>.
- Juszczyk A. [2014], *Stary wspinały świat. O utopiach pozytywnych i negatywnych*. Kraków: Wyd. Uniwersytetu Jagiellońskiego.
- Kivimaa P., Brisbois, M.C., Jayaram D., Hakala E., Siddi M. [2022], A socio-technical lens on security in sustainability transitions: Future expectations for positive and negative security. *Futures*, vol. 141. <https://doi.org/10.1016/j.futures.2022.102971>.
- Kaczmarek T., Pysz P. [2004], *Ludwig Erhard i Społeczna Gospodarka Rynkowa*. Warszawa: Instytut Studiów Politycznych Polskiej Akademii Nauk.
- Kallis G. [2011], In Defence of Degrowth. *Ecological Economics*, vol. 70.
- Kaminker C., Stewart F. [2012], The role of institutional investors in financing clean energy. *OECD Working Papers on Finance: Insurance and Private Pensions*, vol. 23.
- Kamińska K. [2018], *Ordoliberalizm i keynesizm: dwie sprzeczne koncepcje w polityce gospodarczej powojennych Niemiec*. Warszawa: Urząd Ochrony Konkurencji i Konsumentów.
- Kamińska K., Kulińska-Sadłocha E. [2021], Źródła finansowania działań antycovidowych w Polsce i Niemczech, w: E. Mączyńska, P. Pysz (red.), *Społeczna Gospodarka Rynkowa w dobie pandemii i postpandemii*. Warszawa: Wydawnictwo Polskie Towarzystwo Ekonomiczne.
- Kapetaki Z., Ruiz Castello P., Armani R., Bodis K., Fahl F., Gonzalez Aparicio I., Jaeger-Waldau A., Lebedeva N., Pinedo I., Scarlat N., Taylor N., Telsnig T., Uihlein A., Vázquez Hernández C., Zangheri P. [2020], *Clean energy technologies in coal regions: opportunities for jobs and growth: deployment potential and impacts*. <https://doi.org/10.2760/063496>.
- Kaplan J.J. [1999], *Interviewed by W. Haven North*. Arlington, VA: Association for Diplomatic Studies and Training, Foreign Affairs Oral History Project, Foreign Assistance Series, <https://www.adst.org/OH%20TOCs/Kaplan,%20Jacob.toc.pdf> [dostęp: 20.08.2023].
- Karmowska G. [2017], Development of the EU Societies and Social Progress. *Ekonomia i Środowisko-Economics and Environment*, vol. 4(63).
- Karunathilak H., Hewag K., Brinkerhof J., Sadiq R. [2019], Optimal renewable energy supply choices for net-zero ready buildings: A life cycle thinking approach under uncertainty. *Energy and buildings*, vol. 201, s. 70–89. <https://doi.org/10.1016/j.enbuild.2019.07.030>.
- Kashour M. [2023], A step towards a just transition in the EU: Conclusions of a regression-based energy inequality decomposition. *Energy Policy*, vol. 183. <https://doi.org/10.1016/j.enpol.2023.113816>.
- Kędzierski M.A. [2021], Szczególne środki ograniczające i sankcje jako forma przeciwdziałania wobec podmiotów terrorystycznych na tle polskiego ustawodawstwa (część 1). *Prokuratura i Prawo*, nr 10, s. 20–47.
- Kędzierski M.A. [2022], *Niebezpieczna zależność od Rosji. Niemcy wobec kryzysu gazowego*, Komentarze OSW z 2022-02-23, <https://www.osw.waw.pl/pl/publikacje/komentarze-osw/2022-02-23/niebezpieczna-zalezosc-od-rosji-niemcy-wobec-kryzysu-gazowego>, [dostęp: 15.10.2023].

- Keynes J.M. [1920], *The Economic Consequences of the Peace*. New York: Harcourt, Brace and Howe.
- Keynes J.M. [1933], *The End of Laissez-Faire*, w: J.M. Keynes, *Essays in Persuasion*. London: Macmillan.
- Kindleberger C.P. [1978], *Manias, Panics, and Crashes: A History of Financial Crises*, New York: Basic Books.
- Kinkartz S. [2022], *Bundestag: Der Haushalt 2022 gibt Rätsel auf*, <https://www.dw.com/de/bundestag-der-haushalt-2022-gibt-r%C3%A4tsel-auf/a-61123247> [dostęp: 29.03.2022].
- Kirkegaard J.F. [2023], *Lessons from the past for Ukrainian recovery: A Marshall Plan for Ukraine*. Testimony, PIIE, April 26, 2023, <https://www.piie.com/commentary/testimonies/lessons-past-ukrainian-recovery-marshall-plan-ukraine> [dostęp: 20.08.2023].
- Kleer J. [2021], *Ekonomiczne i społeczne skutki przesilen cywilizacyjnych*. Warszawa: INE PAN.
- Klub Odpowiedzialnych Finansów przy Europejskim Kongresie Finansowym [2020], *Raport: Standard Zielonych Obligacji – co zmieniła przyjęta taksonomia*, https://fundacjacms.pl/wp-content/uploads/2020/04/KOF_marzec2020_Standard-Zielonych-Obligacji-co-zmieniła-przyjęta-taksonomia.pdf [dostęp: 20.09.2023].
- Kłosiński K. [1995], *Racjonalność decyzji – z myślą o nowych paradygmatach w ekonomii*. Warszawa: Instytut Naukowo-Wydawniczy dra Kłosińskiego.
- Kłosiński K. [2007], *Megatrendy cywilizacyjne a konkurencyjność*. *Roczniki Nauk Społecznych*, Tom XXXV, zeszyt 3.
- Ko S., Butler J.E. [2007], *Creativity: a key link to entrepreneurial behavior*. *Business Horizons*, nr 50.
- Kołodko G.W. [2022], *Świat w matni. Czwarta część trylogii*. Warszawa: Wydawnictwo: Prószyński i S-ka.
- Kołodko G.W. [2021], *Zawsze wierzyłem w społeczną gospodarkę rynkową*. *Rzeczpospolita*, 29.01.2024.
- Kołodko G.W. [2020], *Potem, czyli świat po pandemii*. *Rzeczpospolita* z dnia 6.04.2020.
- Kołodko G.W. [2014], *Nowy Pragmatyzm, czyli ekonomia i polityka dla przyszłości*. *Ekonomista*, nr 3/2024, s. 161–180.
- Kołodko G.W. [2008], *Wędrujący świat*. Warszawa: Prószyński i S-ka.
- Komunikat dot. stanowiska KNF w sprawie usług bankowych dla uchodźców z Ukrainy, https://www.knf.gov.pl/knf/pl/komponenty/img/Komunikat_dot_stanowiska_KNF_ws_uslug_bankowych_dla_uchodzcow_z_Ukrainy_77363.pdf [dostęp: 23.10.2023].
- Komisja Europejska [2021], *Komunikat Komisji do Parlamentu Europejskiego, Rady, Europejskiego Komitetu Ekonomiczno-Społecznego i Komitetu Regionów w sprawie nowego podejścia do zrównoważonej niebieskiej gospodarki w UE „Przekształcenie niebieskiej gospodarki UE na rzecz zrównoważonej przyszłości”*, COM[2021] 240 final, http://publications.europa.eu/resource/cellar/25e01d19-b6f1-11eb-8aca-01aa75ed71a1.0004.03/DOC_1.
- Komisja Europejska [2023], *Commission proposal for a European green bond standard*, https://finance.ec.europa.eu/publications/commission-proposal-european-green-bond-standard_en [dostęp: 30.09.2023].
- Komunikat Europejskiego Urzędu Nadzoru Bankowego [EBA] z 11 marca 2022 roku dotyczący przestrzegania sankcji nałożonych na Rosję w związku z inwazją na Ukrainę oraz <https://www.eba.europa.eu/eba-calls-financial-institutions-ensure-compliance-sanctions-against-russia-following-invasion#:~:text=EBA%20calls%20on%20>

- financial%20institutions%20to%20ensure%20compliance,basic%20payment%20accounts%20for%20refugees%2011%20March%202022, [dostęp: 28.10.2023].
- Komunikat Komisji do Parlamentu Europejskiego, Rady Europejskiej, Rady, Komitetu Ekonomiczno-Społecznego i Komitetu Regionów: *Europejski Zielony Ład*, COM/2019/640 final.
- Komunikat Komisji do Parlamentu Europejskiego, Rady, Europejskiego Komitetu Ekonomiczno-Społecznego i Komitetu Regionów: „Gotowi na 55”: osiągnięcie unijnego celu klimatycznego na 2030 r. w drodze do neutralności klimatycznej, COM(2021) 550.
- Komunikat UKNF dotyczący obowiązków informacyjnych emitentów w związku z sytuacją polityczno-gospodarczą w Ukrainie, https://www.knf.gov.pl/komunikacja/komunikaty?articleId=77293&p_id=18 [dostęp: 23.10.2023].
- Komunikat UKNF z 28 lutego 2022 r. dotyczący wspierania solidarnej postawy sektora finansowego, https://www.knf.gov.pl/aktualnosci?articleId=77279&p_id=18, [dostęp: 23.10.2023].
- Komunikat UKNF z 2 marca 2022 r. dotyczący obowiązków informacyjnych emitentów w związku z sytuacją polityczno-gospodarczą w Ukrainie, https://www.knf.gov.pl/komunikacja/komunikaty?articleId=77293&p_id=18, [dostęp: 23.10.2023].
- Komunikat UKNF z 4 marca 2022 r. w sprawie oferty produktowej dla uchodźców z terenów objętych działaniami wojennymi w Ukrainie, https://www.knf.gov.pl/knf/pl/komponenty/img/Komunikat_dot_stanowiska_KNF_ws_uslug_bankowych_dla_uchodzcow_z_Ukrainy_77363.pdf, [dostęp: 23.10.2023].
- Konstytutsiia Ukrainy [1996] No. 254k/96-VR. Elektronnyi resurs. Rezhym dostupu: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/card/254%D0%BA/96-%D0%B2%D1%80> [dostęp: 1.08.2023] (in Ukrainian).
- Kornai J. [1973], *Anti-Equilibrium. Teoria systemów gospodarczych. Kierunki badań*. Warszawa: Państwowe Wydawnictwo Naukowe.
- Kosiarz E. [2022], Nieefektywna restrukturyzacja górnictwa węgla kamiennego. *Kontrola Państwowa*, nr 6 (Kontrola i audyt), s. 46–59. <https://doi.org/10.53122/ISSN.0452-5027/2022.1.44>.
- Kościuk A. [2023], *Prawo energetyczne. Komentarz*, wyd. II, LEX/el. 2023, art. 5(gb).
- Kozłowski K. [2016], Rewolucje kolorowe w przestrzeni post-sowieckiej: iluzja i rzeczywistość post-sowieckiego obywatelskiego nieposłuszeństwa. *Studia z Polityki Publicznej*, nr 3–4(12), s. 135–151. doi: 10.33119/KSzPP.2016.4.6.
- Kremlin [2023], <http://kremlin.ru/events/president/news/67843> [dostęp: 12.08.2023].
- Krieger T. [2023], Ukraine: Braucht das Land einen „neuen Marshallplan“?, *Wirtschaftliche Freiheit*, 23 June 2023, <https://wirtschaftlichefreiheit.de/wordpress/?p=33876#more-33876> [dostęp: 30.09.2023].
- Krokiewicz A. [2000], *Sokrates. Etyka Demokryta i hedonizm Arystypa*. Warszawa: Aletheia.
- Krońska I. [2001], Sokrates. Warszawa: Wiedza Powszechna.
- Krugman P. [2009] How Did Economists Get It So Wrong?, *The New York Times*, 6 September.
- Krugman P.R., Obstfeld M., Melitz M. [2023], *International Economics: Theory and Policy*. 12th Global Edition, Harlow: Pearson.
- Krupiński S., Kuszewski P., Paska J. [2019], Efektywność finansowa bloku węglowego klasy 1000 MW na przykładzie elektrowni Ostrołęka. *Przegląd Elektrotechniczny*, nr 95(10), s. 72–77.

- Krupski R. [2007], *Jak radzić sobie z niepewnością w planowaniu strategicznym?*, w: R. Krupski (red.), *Planowanie strategiczne w warunkach niepewności*. Wałbrzych: Wałbrzyska Wyższa Szkoła Zarządzania i Przedsiębiorczości.
- Krupski R. [2013], *Teorie zmian w teorii zarządzania strategicznego. Próba kojarzenia*, w: R. Krupski (red.), *Zarządzanie strategiczne. Quo vadis?*, Wałbrzych: Wałbrzyska Wyższa Szkoła Zarządzania i Przedsiębiorczości.
- Krzykowski P. [2022], Konsekwencje wojny na Ukrainie w wymiarze żywnościowym, ekonomicznym i energetycznym. *Roczniki Nauk Społecznych*, Tom 14(50), nr 4, <https://doi.org/10.18290/rns22504.4>.
- Kryk B. [2019], Ensuring sustainable energy as a sign of environmental responsibility and social justice in European Union members. *Economics and Environment*, vol. 71(4), s. 25–25.
- KSE Institute [2023], *Stop Doing Business with Russia*, <https://leave-russia.org> [dostęp: 2.11.2023].
- Kucheruk H.Yu., Vovk O.M. [2008], Ekonomichne obgruntuvannya kompleksnoi otsinky investytsiinoho potentsialu aviapidpriemstva. *Ekonomika. Finansy. Pravo*, nr 5, s. 6–7.
- Kukliński A. [2010], Polonia Quo Vadis?, *Biuletyn PTE*, nr 6, https://cms.pte.pl/uploads/biuletyn_pte_spec_2010_ddd4d9625e.pdf.
- Kukliński A., Mączyńska E. [2010], Forum Myśli Strategicznej. Materiały do dyskusji naukowej i społecznej. *Biuletyn PTE*, nr 6, https://cms.pte.pl/uploads/biuletyn_pte_spec_2010_ddd4d9625e.pdf.
- Kukliński A. [2008], *Gordian Knots and Alexandrian Solutions: the Perspectives of the 21st Century*, w: P. Jakubowska, A. Kuliński, P. Zuber (Eds), *The Future of Regions in the Perspective of Global Change*. Warsaw: Ministry of Regional Development.
- Kumankow A. [2023], *Fighting in the War Against Ukraine is a Crime*, Meduza, 28 września 2022 r., <https://meduza.io/en/feature/2022/09/28/fighting-in-the-war-against-ukraine-is-a-crime> [dostęp: 20.08.2023].
- Laeven L., Valencis F. [2008], *Systemic Banking Crises: A New Database*. International Monetary Fund Working Paper, WP/08/224, Washington, DC, November.
- Lawson T. [2009], The Current Economic Crisis: Its Nature and the Course of Academic Economics. *Cambridge Journal of Economics*, vol. 33, s. 759–777.
- Leeson P.T., Subrick J.R. [2006], Robust political economy. *Review of Austrian Economics*, vol. 19(2–3), s. 107–111.
- Lewis M. [2018], *Umysł nieracjonalny. Krótka historia teorii perspektywy*. Katowice: Wyd. Sonia Draga.
- Lewis M. [2003], *The Art of Winning an Unfair Game*. New York: W.W. Norton & Company.
- Li Z., Li T. [2022], Economic sanctions and regional differences: evidence from sanctions on Russia. *Sustainability*, vol. 14(10), s. 6112. <https://doi.org/10.3390/su14106112>.
- List C., Spiekermann K. [2013], Methodological Individualism and Holism in Political Science: A Reconciliation. *American Political Science Review*, vol. 107(4), s. 629–643.
- Lista osób i podmiotów objętych sankcjami*, <https://www.gov.pl/web/mswia/lista-osob-i-podmiotow-objetych-sankcjami> [dostęp: 19.10.2023].
- Lock I., Seele P. [2015], Analyzing sector-specific CSR reporting: social and environmental disclosure to investors in the chemicals and banking and insurance industry. *Corporate Social Responsibility and Environmental Management*, vol. 22(2), s. 113–128.

- Lutsiv B.L., Stechysyn T.B. [2009], *Investytsiyni potentsial bankivskoi systemy Ukrainy, Finansy Ukrainy (Finances of Ukraine)*, vol. 9, s. 67–77.
- Luzin P., Prokopenko, A. [2023], *Russia's 2024 Budget Shows It's Planning for a Long War in Ukraine*, 11.10, Carnegie Endowment do International Peace, <https://carnegieendowment.org/politika/90753> [dostęp: 30.10.2023].
- Mączyńska E. [2024], Dylematy funkcjonowania systemu ochrony zdrowia w warunkach przesilenia cywilizacyjnego. *Mazowsze. Studia Regionalne*, s. 9–36.
- Mączyńska E. [2023], Zarządzanie w cyfrowej erze samotności. *Biuletyn PTE*, nr 1.
- Mączyńska E. [2020], Społeczna Gospodarka Rynkowa. Archaiczny pleonazm czy remedium, w: E. Mączyńska, P. Pysz (red.), *Społeczna Gospodarka Rynkowa i integracja europejska w czasach przełomu*, Warszawa: PTE.
- Mączyńska E. [2018], Chaos w gospodarce globalnej, potrzeba instytucjonalno-ustrojowego ładu. Wybrane refleksje na tle studiów literatury przedmiotu. *Biuletyn PTE*, nr 2, <https://pte.pl/czasopisma/biuletyn/2018-nr-2> [dostęp: 20.12.2023].
- Mączyńska E. [2010], W poszukiwaniu lepszej jakości życia. *Biuletyn PTE*, nr 6/2010.
- Mączyńska E., Gorynia M., Urbaniec M. (red.) [2023], *Keynes a współczesność. Ekonomiczne perspektywy dla naszych wnuków*. Warszawa: PTE.
- Mączyńska E., Pysz P. (red.) [2022], *Społeczna Gospodarka Rynkowa – ustrojowa przyszłość*. Warszawa: Polskie Towarzystwo Ekonomiczne, WSFiZ w Białymstoku. Konrad Adenauer Stiftung.
- Mączyńska E., Pysz P. [2020], Po co nam społeczna gospodarka rynkowa? *Ekonomista*, nr 2, s. 206–231.
- Mączyńska E., Pysz P. (red.) [2010], *Idee ordo i Społeczna Gospodarka Rynkowa*. Warszawa: Polskie Towarzystwo Ekonomiczne.
- Mączyńska E., Pysz P., Urbaniec M. (red.) [2023], *Społeczna Gospodarka Rynkowa – Ordoliberalizm a nieład współczesnego świata*. Warszawa: Polskie Towarzystwo Ekonomiczne, Konrad Adenauer Stiftung.
- Marchewka-Bartowiak K., Wiśniewski M. [2014], Obligacje projektowe – nowy instrument finansowania przedsięwzięć PPP w formule project finance na poziomie międzynarodowym i krajowym. *Studia BAS*, nr 3(39), 2014, s. 139–140.
- Marcinkowska M. [2022], Multinationals in Russia and Ukraine in the Face of War – the Stakeholders' Perspective. *Comparative Economic Research*, nr 4, s. 7–28.
- Marcuse H. [2005], Ecology and Revolution, w: D. Kellner (Ed.), *Collected Papers of Herbert Marcuse*. London: Routledge.
- Markowski Ł., Kotliński K. [2023], Renewables, Energy Mix and Inflation in the European Union Countries. *Energies*, nr 16(23), s. 1–15.
- MARPOL [2023], *Międzynarodowa konwencja o zapobieganiu zanieczyszczaniu morza przez statki* [MARPOL], <http://orka.sejm.gov.pl/Druki7ka.nsf/0/9ECDEB5631B25F56C1257E-AC00357031/%24File/3831-cz.%20II.pdf> [dostęp: 20.12.2023].
- Matarewicz J. [2023], *Ustawa o podatku od towarów i usług. Komentarz aktualizowany*, LEX/el. 2023, art. 146[db].
- Matuszewska-Janica A., Zalewska M.E., Ala-Karvia U., Hozer-Koćmiel M. [2023], Differences in the Structure of Household Electricity Prices in EU Countries. *Energies*, nr 16(18), s. 1–23.

- Mazzucato M. [2023], *Misja gospodarki. Jak zmienić kapitalizm na skalę kosmiczną*. Poznań: Wyd. Heterodox.
- Mazzucato M. [2018], *The value of everything: making and taking in the global economy*. New York: Public Affairs.
- McCauley D., Heffron R., Stephan H., Jenkins K. [2013], Advancing energy justice: the triumvirate of tenets. *International Energy Law Review*, vol. 32(3).
- McConnell C.R. [2009], *Economics: principles, problems, and policies*, https://library.nlu.edu.ua/POLN_TEXT/SENMK/economics_mcconnell.pdf [dostęp: 1.08.2023].
- Meadows D.H., Meadows D.L., Randers J., Behrens W.W. [1972], *The Limits to Growth*. New York: Universe Books.
- Mediendienst Integration [2023], *Gesamtzahl der offiziell gezählten Kriegsflüchtlinge aus der Ukraine in Deutschland von März 2022 bis August 2023*, Statista, <https://de-statista.com.pxz.iubh.de:8443/statistik/daten/studie/1294820/umfrage/kriegsfluechtlinge-aus-der-ukraine-in-deutschland> [dostęp: 1.10.2023].
- MFW, *Country report, Russian Federation*, <https://www.imf.org/en/Countries/RUS> [dostęp: 1.02.2024].
- Middlemiss L. [2020], Energy poverty: Understanding and addressing systemic inequalities, w: *Inequality and Energy: How Extremes of Wealth and Poverty in High Income Countries Affect CO₂ Emissions and Access to Energy*. <https://doi.org/10.1016/B978-0-12-817674-0.00005-9>.
- Mielus P. [2022], Reakcja rynku finansowego na wybuch wojny rosyjsko-ukraińskiej w porównaniu do reakcji na wybuch pandemii COVID-19 w Europie. *Bezpieczny Bank* 2022, nr 1, s. 80–99.
- Mierzejewski A.C. [2005], *Ludwig Erhard. Der Wegbereiter der sozialen Marktwirtschaft*. München: Siedler Verlag.
- Mijin Cha J., Stevis D., Vachon T.E., Price V., Brescia-Weiler M. [2022], A Green New Deal for all: The centrality of a worker and community-led just transition in the US. *Political Geography*, 95. <https://doi.org/10.1016/j.polgeo.2022.102594>.
- Milbradt G. [2020]: Energiewende in Deutschland – von der Sozialen Marktwirtschaft zur Planwirtschaft? in: Mączyńska Elżbieta; Pysz Piotr (Eds): *Spółeczna Gospodarka Rynkowa i integracja europejska w czasach dziejowego przełomu [The Social Market Economy and European Integration in times of historical changes]*. Warszawa: Polskie Towarzystwo Ekonomiczne, s. 185–208.
- Mises L. von [1920/1990], *Economic Calculation in the Socialist Commonwealth*. Auburn: Ludwig von Mises Institute.
- Mises L.von [1942/2017], Ideas on Postwar Economic Policy, Mises Wire. *Mises Institute*, 12.07.2017, <https://mises.org/wire/ideas-postwar-economic-policy> [dostęp: 20.12.2023].
- Mises L.von [1983], *Bureaucracy*, Grove City. Penn: The Libertarian Press.
- Misiński W., [2021], *Instytucjonalna teoria przedsiębiorstwa*. Wrocław: Uniwersytet Ekonomiczny we Wrocławiu.
- Miszewski M. [2022], Ekonomia przyszłości. *Sprawy Nauki*, nr 3.
- Mitchell D.J. [2019], *Comparing the Economic Growth of East Germany to West Germany: A History Lesson*, <https://fee.org/articles/comparing-the-economic-growth-of-east-germany-to-west-germany-a-history-lesson> [dostęp: 3.10.2023].

- Młynarski T. [2019], Unia Europejska w procesie transformacji energetycznej. *Krakowskie Studia Międzynarodowe*, nr 16(1), s. 31–44.
- Money.pl [2023a], *Dla Putina ograniczenie wzrostu cen to „najwyższy priorytet”*, <https://www.money.pl/gospodarka/dla-putina-ograniczenie-wzrostu-cen-to-najwyzszy-priorytet-6933406808759232a.html> [dostęp: 30.10.2023].
- Money.pl [2023b], *Bank Rosji się sprzeciwiał, ale Putin wydał dekret. Nagle zmienił zdanie o 180 stopni*, <https://www.money.pl/pieniadze/bank-rosji-sie-sprzeciwial-ale-putin-wydal-dekret-nagle-zmienil-zdanie-o-180-stopni-6951421888932768a.html> [dostęp: 30.10.2023].
- Money.pl [2023c], *Kreml bierze zachodnie korporacje za zakładników. Najzuchwalszy krok od wybuchu wojny*, <https://www.money.pl/gospodarka/kreml-bierze-zachodnie-korporacje-za-zakladnikow-najbardziej-zuchwaly-krok-od-wybuchu-wojny-6921576387980256a.html> [dostęp: 30.10.2023].
- Monson C. [2022], *The Myth That the Marshall Plan Rebuilt Germany's Economy After WWII*, <https://fee.org/articles/the-myth-that-the-marshall-plan-rebuilt-germanys-economy-after-wwii> [dostęp: 20.07.2023].
- More T., Bacon F., Neville H. [1999], *Utopia; New Atlantis; The Isle of Pines*. Oxford: Oxford University Press.
- Moore J.W. [2021], *Antropocen czy kapitałocen? Natura, historia i kryzys kapitalizmu*. Poznań: WBPiCAK UAM.
- Moszyński M. [2016], *Niemiecki model Społecznej Gospodarki Rynkowej – perspektywa rynku pracy*. Toruń: Wydawnictwo Naukowe UMK.
- Motowidlak T. [2019], *Kształtowanie się cen energii elektrycznej w Polsce*. Łódź: Wydawnictwo Uniwersytetu Łódzkiego.
- MSWiA [2023], *Lista osób i podmiotów objętych sankcjami*, <https://www.gov.pl/web/mswia/lista-osob-i-podmiotow-objetych-sankcjami> [dostęp: 19.10.2023].
- Mueller A. [2018], *The Marshall Plan: Fiction and Facts*. American Institute for Economic Research, December 7, 2018, https://www.aier.org/article/the-marshall-plan-fiction-and-facts/?gclid=EAIaIQobChMI6LDO7veagAMVXAWiAx2mdwKQEAMYASAAEgKAWPD_BwE [dostęp: 30.09.2023].
- National Bank of Ukraine [2023], <https://bank.gov.ua/ua/statistic/sector-external#5> [dostęp: 23.10.2023].
- Natsionalna Stratehiia zbilshennia priamykh inozemnykh investytsii v Ukrainu. *Elektronnyi resurs*, <https://ukraineinvest.gov.ua/fdi-strategy/> [dostęp: 4.08.2023].
- NBP [2023], *Statystyka monetarna i finansowa*, <https://nbp.pl/statystyka-i-sprawozdawczosc/statystyka-monetarna-i-finansowa/pieniazd-rezerwowy-i-czynniki-jego-kreacji/> [dostęp: 24.10.2023].
- Nechytailo U.P. [2010], Analiz suchasnykh pidkhodiv do vyznachennia investytsiinoho potentsialu rehionu. *Investytsii: praktyka ta dosvid (Investments: practice and experience)*, nr 15, s. 25–29.
- Nedergaard P. [2023], Shelter from the Storm. The Ordoliberal World of Welfare Capitalism. *Przegląd Europejski*, vol. 2.
- Nelson C.R., Schwert G.W. [1977], Short-Term Interest Rates as Predictors of Inflation: On Testing the Hypothesis That the Real Rate of Interest Is Constant. *The American Economic Review*, vol. 67, s. 478–486.

- Niskanen W.A [1971], *Bureaucracy and Representative Government*. Chicago & New York: Aldine-Atherton.
- Niskanen W.N. [1975], Bureaucrats and politicians. *Journal of Law and Economics*, vol. 18(3), s. 617–643.
- Niskanen W.A. [1994], *Bureaucracy and Public Economics*. The Locke Institute, Aldershot, UK and Brookfield, US: Edward Elgar.
- Nordhaus W.D. [2007], Who's Afraid of a Big Bad Oil Shock. *Brookings Papers on Economic Activity*, nr 2, s. 1–22.
- North D.C. [1997], *Some Fundamental Puzzles in Economic History/Development*, in: W.B. Arthur, S.N. Durlauf, D.A. Lane (Eds), *The Economy as an Evolving Complex System II*. Reading, MA: Addison-Wesley.
- North D.C. [1990], *Institutions, Institutional Change and Economic Performance*. Cambridge, U.K., Cambridge University Press.
- Nowakowska A., Rzeńca A., Sobol A. [2021], Place-based policy in the “just transition” process: The case of polish coal regions. *Land*, vol. 10(10). <https://doi.org/10.3390/land10101072>.
- Oermann N.O., Wolff H.-J. [2022], *Trade Wars: Past and Present*, Oxford, 2022; online edn., Oxford Academic, <https://doi.org/10.1093/oso/9780192848901.003.0002> [dostęp: 30.10.2023].
- Ofitsiyni veb-sait Instytutu demografii ta sotsialnykh doslidzhen imeni M.V. Ptukhy, Elektronnyi resurs, <https://idss.org.ua/public> [dostęp: 1.08.2023].
- Ofitsiyni veb-sait Natsionalnoho Banku Ukrainy, Elektronnyi resurs, <https://bank.gov.ua/ua/statistic/sector-external#5> [dostęp: 2.08.2023].
- Ofitsiyni veb-sait investytsiinoi platformy, Advantage Ukraine, Elektronnyi resurs, <https://advantageukraine.com/ua/> [dostęp: 4.08.2023].
- Ofitsiyni veb-sait Orhanizatsii ekonomichnoho spivrobitnytstva ta rozvytku. Elektronnyi resurs, <https://www.oecd.org/investment/statistics.htm> [dostęp: 4.08.2023].
- Ole N.C., Dauda, R.S., Unuabonah, E.I. [2021], Global Laws and Economic Policies in Abatement of Oxyanion in Aqua Systems: Challenges and Future Perspectives, *Progress and Prospects in the Management of Oxyanion Polluted Aqua Systems*, 379–403. https://link.springer.com/chapter/10.1007/978-3-030-70757-6_13.
- Oleksyn T. [2020], *Zarządzanie. Wybrane kwestie*. Warszawa: Difin.
- Oleksyn T. [2021], *Kultura i etyka zarządzania*. Warszawa: Difin.
- Olson M. [1996], The Varieties of Eurosclerosis: The Rise and Fall of Nations Since 1982, w: N. Crafts, G. Toniolo (Eds), *Economic Growth in Europe Since 1945*. Cambridge: Cambridge University Press, s. 73–94.
- Olson M. [2000], *Power and Prosperity: Outgrowing Communist and Capitalist Dictatorships*. Oxford: Oxford University Press.
- Oreskes N., Conway E.M. [2017], *Upadek cywilizacji zachodniej*. Warszawa: Wydawnictwo Naukowe PWN.
- Ostrom E. [1990], *Governing the commons: The evolution of institutions of collective action*. Cambridge, MA: Cambridge University Press.
- Ostrom E. [2005], *Understanding Institutional Diversity*. Princeton, NJ: Princeton University Press.

- Ostrom E. [2010a], Beyond Markets and States: Polycentric Governance of Complex Economic Systems. *American Economic Review*, vol. 100(3), s. 641–672.
- Ostrom E. [2010b]. Polycentric systems for coping with collective action and global environmental change. *Global Environmental Change*, vol. 20(4), s. 550–557.
- Ostrom E. [2012], *The Future of the Commons. Beyond Market Failure and Government Regulation*. London: The Institute of Economic Affairs, available at <https://iea.org.uk/publications/research/the-future-of-the-commons-beyond-market-failure-and-government-regulation> [dostęp: 15.10.2023].
- Otlhogile M., Shirley R. [2023], The evolving just transition: definitions, context, and practical insights for Africa. *Environmental Research: Infrastructure and Sustainability*, vol. 3(1). <https://doi.org/10.1088/2634-4505/ac9a69>.
- Osaska T. [2003], The Failure of Development Aid. *Cato Journal*, vol. 23(2), Washington D.C., s. 175–188.
- Packing Journal* [2023], TÜV: Ukraine-Krieg treibt Nachhaltigkeit in der deutschen Wirtschaft voran, <https://packaging-journal.de/tuev-studie-nachhaltigkeit-in-der-wirtschaft/>, [dostęp: 15/10/2023].
- Pai S., Harrison K., Zerriffi H. [2020], A systematic review of the key elements of a just transition for fossil fuel workers. *Smart Prosperity Institute Clean Economy Working Paper Series*, vol. 20(4).
- Panchenko T. [2022], Prospects for Integration of Ukrainian Refugees into the German Labor Market: Results of the ifo Online Survey. *CESifo Forum* 4, vol. 23, s. 67–75.
- Parlament Europejski [2023], *Zielone obligacje: większa przejrzystość i koniec greenwashingu*, <https://www.europarl.europa.eu/news/pl/headlines/society/20230928STO06003/zielone-obligacje-wieksza-przejrzystosc-i-koniec-greenwashingu> [dostęp: 3.10.2023].
- Parkinson C.N. [1955], Parkinson's Law. *The Economist*, 19 November 1955, London, <https://www.economist.com/news/1955/11/19/parkinsons-law> [dostęp: 15.10.2021].
- Patnaik U. [2018], Class differentiation within the peasantry, *Economic and Political Weekly*, Special Number, vol. 11(39).
- Pennington M. [2011], *Robust Political Economy: Classical Liberalism and the Future of Public Policy*. Cheltenham, UK and Northampton, MA, USA: Edward Elgar.
- Pennington M. [2021], Hayek on complexity, uncertainty and pandemic response. *The Review of Austrian Economics*, vol. 34, s. 203–220.
- Petlenko Yu., Pohribna N. [2021], *Green bonds to finance the decarbonization projects. The scientific heritage*, nr 70-4, s. 3–6.
- Piatkowski M. [2018], *Europe's growth champion: Insights from the economic rise of Poland*. Oxford, Oxford University Press.
- Piketty, T. [2014], *Das Kapital im 21. Jahrhundert*, Munich, C.H. Beck.
- Pismo Ministerstwa Finansów Departament Nadzoru nad Kontrolami z czerwca 2022 roku dotyczące zasad wykonywania środków ograniczających przez banki oraz pismo zawierające wyjaśnienia dla banków dotyczące sankcji*. <https://www.gov.pl/web/kas/sankcje-w-zwiazku-z-agresja-na-ukraine> [dostęp: 23.10.2023].
- Plumpe W. [2022], Wirtschaftswunder: Wie Westdeutschland den Weg aus den Trümmern des Krieges fand. WiWo History, *Wirtschaftswoche*, 23.11.2022, <https://www.wiwo.de/my/politik/deutschland/wiwo-history-wirtschaftswunder-wie-westdeutschland-den-weg-aus-den-truemmern-des-krieges-fand/28826050.html> [dostęp: 30.09.2023].

- Plumpe W. [2023], Steckt die deutsche Wirtschaft in der Sackgasse?, *WiWo History, Wirtschaftswoche*, 30.04.2023, <https://www.wiwo.de/politik/konjunktur/wiwo-history-steckt-die-deutsche-wirtschaft-in-der-sackgasse/29111094-all.html> [dostęp: 30.09.2023].
- Polityka energetyczna Polski do 2040, <https://www.gov.pl/web/ia/polityka-energetyczna-polski-do-2040-r-pep2040> [dostęp: 20.09.2023].
- Polskie Sieci Elektroenergetyczne [2023], www.pse.pl [dostęp: 15.09.2023].
- Popkiewicz M. [2022], *Zrozumieć transformację energetyczną. Od depresji do wizji albo jak wykopywać się z dziury, w której jesteśmy*. Katowice: Wyd. Sonia Draga.
- President of Russia [2022], *Decree on the application of special economic measures in connection with unfriendly actions of the United States and foreign states and international organizations that have joined them*, <http://kremlin.ru/events/president/news/67881> [dostęp: 30.10.2023].
- Price H.B. [1955], *The Marshall Plan and its Meaning*. Ithaca, N.Y., Cornell University Press.
- Prisecaru P. [2022], The War in Ukraine and the Overhaul of EU Energy Security, *Global Economic Observer*, vol. 10(1), http://www.globeco.ro/wp-content/uploads/vol/GEO_Vol_10_No_1.pdf#page=16 [dostęp: 20.12.2023].
- Pritzl R. [2020], Warum ist die Klimapolitik in Deutschland so unbefriedigend? Einige polit-ökonomische und psychologische Aspekte des Politikerverhaltens, *Wirtschaftliche Freiheit*, 8. Dezember 2020, <http://wirtschaftlichefreiheit.de/wordpress/?p=28217> [dostęp: 25.07.2023].
- Prokopowicz D. [2020], Implementation of The Principles of Sustainable Economy development as a key element of Pro-ecological transformation of The Economy towards Green Economy and Circular Economy. *International Journal of New Economics and Social Sciences*, nr 11(1), s. 417–480.
- Prokopowicz D. [2022], Kryzys energetyczny w Polsce jako skutek wojny w Ukrainie, w: E. Cieślak, J. Maj, K. Pająk, D. Prokopowicz, A. Radomyski, P. Soroka, P. Śledź, *Przebieg i konsekwencje rosyjskiej agresji na Ukrainę. Aspekty geopolityczne, gospodarcze i wojskowe*. Warszawa: Dom Wydawniczy Elipsa.
- PSE [2023], <https://www.pse.pl/dane-systemowe/funkcjonowanie-kse/raporty-roczne-z-funkcjonowania-kse-za-rok/raporty-za-rok-2021> [dostęp: 26.08.2023].
- Pysz P. [2008], *Spółeczna Gospodarka Rynkowa. Ordoliberalna koncepcja polityki gospodarczej*. Warszawa: Wydawnictwo Naukowe PWN.
- Pysz P., Jurczuk A., Moszyński M. [2016], Relacja stanowiącego i spontanicznego ładu gospodarczego – od ujęcia statycznego do ujęcia dynamicznego. *Ekonomista*, nr 6, s. 799–822.
- Qi H., Huang X., Sheeraz M. [2023], Green financing for renewable energy development: Driving the attainment of zero-emission targets. *Renewable Energy*, nr 213, s. 30–37. <https://doi.org/10.1016/j.renene.2023.05.111>.
- Rapacki R. (red.) [2021], *Diversity of Patchwork Capitalism in Central and Eastern Europe*, Routledge.
- Rapacki R., Gardawski J., Czerniak A., Horbaczewska B., Karbowski A., Maszczyk P., Próchniak M. [2018], Wyłaniające się odmiany kapitalizmu w Europie Środkowo-Wschodniej: przegląd badań, *Ekonomista*, nr 5.
- Raport o stabilności systemu finansowego, NBP, czerwiec 2023, s. 10 https://nbp.pl/wp-content/uploads/2023/07/Raport-o-stabilnosci-systemu-finansowego-06_2023-PL-WWW.pdf, [dostęp: 21.10.2023].

- Raport o stabilności systemu finansowego*, NBP, czerwiec 2023, s. 10 https://nbp.pl/wp-content/uploads/2023/07/Raport-o-stabilnosci-systemu-finansowego-06_2023-PL-WWW.pdf, [dostęp: 21.10.2023].
- Rasoulnezhad E., Taghizadeh-Hesary F. [2022], Role of green finance in improving energy efficiency and renewable energy development. *Energy Efficiency*, vol. 15(2), 14. <https://link.springer.com/article/10.1007/s12053-022-10021-4>.
- Ratajczak M., [2009], *Czy wszyscy jesteśmy lub będziemy instytucjonalistami?*, w: B. Klimczak [red.], *Ekonomia.. Mikroekonomia i ekonomia instytucjonalna*. Wrocław: Uniwersytet Ekonomiczny we Wrocławiu.
- RBC [2023], *The Ministry of Economy revealed the degree of “yuanization” of Russia’s trade without taking into account China*, 28.09, <https://www.rbc.ru/economics/28/09/2023/651465e49a79473740bd3834> [dostęp: 30.10.2023].
- Reale G. [2000], *Historia filozofii starożytnej*. T.1, Lublin: Wyd. KUL.
- Reuters [2023], *China’s oil demand bounce may push producers to reconsider output, IEA says*, 5.02, <https://www.reuters.com/business/energy/price-caps-hit-russias-export-revenue-by-about-8-billion-jan-iea-official-2023-02-05> [dostęp: 30.10.2023].
- Reuters [2023b], *Kremlin says Russia ready to endure more Western sanctions*, 24.10, <https://www.reuters.com/world/kremlin-says-russia-ready-endure-more-western-sanctions-2023-10-24> [dostęp: 30.10.2023].
- Reuters [2023c], *Russia to make extra \$17.7 bln in energy revenues available to budget next year*, 25.09, <https://www.reuters.com/business/energy/russia-make-extra-177-bln-energy-revenues-available-budget-next-year-2023-09-25> [dostęp: 2.11.2023].
- Reuters [2023], *Belgium expects to use \$2.4 billion in tax on frozen assets to fund Ukraine*, October 11, 2023, <https://www.reuters.com/world/europe/belgium-expects-use-24-bln-tax-frozen-russian-assets-fund-ukraine-2023-10-11/> [dostęp: 9.02.2024].
- Rhonheimer M. [2017], Ludwig Erhards Konzept der sozialen Marktwirtschaft und seine wettbewerbstheoretischen Grundlagen. *Journal for Markets and Ethics*, vol. 5(2), s. 83–106.
- Ridderstrand J., Tenfält M. [2021], *A Powerful Future: Modelling European power demand until 2050*, <https://www.diva-portal.org/smash/record.jsf?pid=diva2:1587231> [dostęp: 20.12.2023].
- Ritschl A. [2005], Der späte Fluch des Dritten Reichs: Pfadabhängigkeit in der Entstehung der Bundesdeutschen Wirtschaftsordnung. *Perspektiven der Wirtschaftspolitik*, vol. 6(2), s. 151–170.
- Rizzello A. [2022], The Green Financing Framework Combining Innovation and Resilience: A Growing Toolbox of Green Finance Instruments, w: *Green Investing: Changing Paradigms and Future Directions* (s. 55–83), Cham: Springer International Publishing.
- Rodney W. [1973], *How Europe Underdeveloped Africa*. Bogle-L’Ouverture Publications, London: London and Tanzanian Publishing House.
- Rogge K.S., Johnstone P. [2017], Exploring the role of phase-out policies for low-carbon energy transitions: The case of the German Energiewende. *Energy Research and Social Science*, vol. 33. <https://doi.org/10.1016/j.erss.2017.10.004>.
- Rokicki T., Bórawski P., Szeberényi A. [2023], The Impact of the 2020–2022 Crises on EU Countries’ Independence from Energy Imports, Particularly from Russia. *Energies*, nr 16, 6629, s. 1–26.

- Roland G. [2014], Transition in Historical Perspective, w: A. Aslund, S. Djankov (Eds), *The Great Rebirth: Lessons from the Victory of Capitalism over Communism*. Washington, D.C.: Peterson Institute for International Economics, s. 251–271.
- Rosemberg A. [2017], Strengthening Just Transition Policies in International Climate Governance. *Policy Analysis Brief*, April.
- Rosset E. [1933], *Prawa demograficzne wojny*. Łódź.
- Röpke W. [2010], *Główne kierunki liberalnego programu polityki gospodarczej*, w: Mączyńska E., Pysz P. (red.) [2010], *Idee ordo i Społeczna Gospodarka Rynkowa*. Warszawa: PTE.
- Röpke W. [1994], *Die Lehre von der Wirtschaft*. Bern: Haupt Verlag.
- Röpke W. [1960], *A Humane Economy, The Social Framework of the Free Market*. Chicago: Henry Regnery Company.
- Röpke W. [1942], *Gesellschaftskrisis der Gegenwart*. Erlenbach-Zürich: Eugen Rentsch Verlag.
- Roubini N. [2022], *Megazagrożenia. 10 trendów niebezpiecznych dla naszej przyszłości*. Warszawa: Wydawnictwo Prześwity.
- Roubini N. [2022], *MegaThreats: Ten Dangerous Trends That Imperil Our Future, And How to Survive Them*. Boston: Little, Brown and Company.
- Rozporządzenie Ministra Klimatu i Środowiska z dnia 10 stycznia 2022 r. w sprawie procedur rynku energii, Dz.U. 2022 poz. 234.
- Rozporządzenie Parlamentu Europejskiego i Rady (UE) 2020/852 z dnia 18 czerwca 2020 r. w sprawie ustanowienia ram ułatwiających zrównoważone inwestycje, zmieniające rozporządzenie (UE) 2019/2088, Dz.Urz. UE nr L 198/13.
- Rozporządzenie Parlamentu Europejskiego i Rady (UE) 2023/2631 z dnia 22 listopada 2023 r. w sprawie europejskich zielonych obligacji oraz opcjonalnego ujawniania informacji na temat obligacji wprowadzanych do obrotu jako zrównoważone środowiskowo i obligacji powiązanych ze zrównoważonym rozwojem, Dz.Urz. UE nr 2023/2631.
- Rozporządzenie Rady [UE] 2022/259 z dnia 23 lutego 2022 dotyczące zmiany rozporządzenia [UE] nr 269/2014 w sprawie środków ograniczających w odniesieniu do działań podważających integralność terytorialną, suwerenność i niezależność Ukrainy lub im zagrażających, <https://eur-lex.europa.eu/legal-content/PL/TXT/PDF/?uri=OJ:L:2022:042I:FULL>, [dostęp: 19.10.2023].
- Rozporządzenie Rady [UE] 2022/398 z dnia 9 marca 2022 r. zmieniające rozporządzenie [WE] nr 765/2006 dotyczące środków ograniczających w związku z sytuacją na Białorusi i udziałem Białorusi w agresji Rosji wobec Ukrainy, <https://eur-lex.europa.eu/legal-content/PL/TXT/PDF/?uri=CELEX:32022R0398>, [dostęp: 19.10.2023].
- Rozporządzenie Rady [UE] 2022/328 z dnia 25 lutego 2022 r. w sprawie zmiany rozporządzenia Rady [UE] nr 833/2014 dotyczącego środków ograniczających w związku z działaniami Rosji destabilizującymi sytuację w Ukrainie, <https://eur-lex.europa.eu/legal-content/PL/TXT/PDF/?uri=CELEX:32022R0328>, [dostęp: 19.10.2023].
- Rudolf S., [2009], *Wpływ nowej ekonomii instytucjonalnej na rozwój nauk o zarządzaniu*, w: Hejduk I, [red.] *Przedsiębiorstwo przyszłości*, Warszawa: OiZ Orgmasz.
- Rüstow A. [1963], *Rede und Antwort*, Ludwigsburg.
- Rüstow A. [1849], *Zwischen Kapitalismus und Kommunismus*, „ORDO-Jahrbuch für die Ordnung von Wirtschaft und Gesellschaft“, Bd. 2, Godesberg: Helmut Küpper Verlag.
- Rzeczpospolita [2023], *Jaka naprawdę jest inflacja w Rosji? Stopy ostro w górę czwarty raz z rzędu*, 27.10, <https://www.rp.pl/dane-gospodarcze/>

- art39333061-jaka-naprawde-jest-inflacja-w-rosji-stopy-ostro-w-gore-czwarty-raz-z-rzedu [dostęp: 30.10.2023].
- Rydel K. [2018], Przyłączenie Krymu przez Rosję w świetle prawa międzynarodowego. *Historia&Teoria*, t. 1, nr 7, <https://doi.org/10.14746/ht.2018.7.1.15>.
- Sachs J. [2009], Ekonomista, o niesprawiedliwych społeczeństwach. *Polityka*, z dnia 10.01.2009.
- Sachs J. [1994], Life in the Economic Emergency Room, w: J. Williamson (Ed.), *The Political Economy of Policy Reform*. Washington: Institute for International Economics, s. 503–523.
- Sachs J.D., Woo W.T., Yoshino N., Taghizadeh-Hesary F. [2019], Importance of green finance for achieving sustainable development goals and energy security. *Handbook of green finance: Energy security and sustainable development*, nr 10, s. 1–10, <https://faculty.econ.ucdavis.edu/faculty/woo/Woo-Articles%20from%202012/Sachs-Woo-Yoshino-Farhad.2019.Green%20Finance.pdf> [dostęp: 20.12.2023].
- Sadiq M., Amayri M.A., Paramaiah, C., Mai, N.H., Ngo, T.Q., Phan, T.T.H. [2022], How green finance and financial development promote green economic growth: deployment of clean energy sources in South Asia. *Environmental Science and Pollution Research*, nr 29(43), s. 65521–65534.
- Sala D., Bashynska O., Pavlova O., Pavlov K., Chorna N., Chornyi R. [2023], Investment and Innovation Activity of Renewable Energy Sources in the Electric Power Industry in the South-Eastern Region of Ukraine. *Energies*, nr 16(5), s. 1–21.
- Salop S.C and Scheffman D.T. [1983], Raising Rivals' Costs. *American Economic Review*, 1983, vol. 73(2), s. 267–271.
- Sally R. [2016], *Ludwig Erhard's social market economy – a liberal, not a social democratic concept*, Institute of Economic Affairs, 16 April 2016, <https://iea.org.uk/blog/ludwig-erhards-social-market-economy-a-liberal-not-a-social-democratic-concept> [dostęp: 25.09.2023].
- Samuelson P.A., Nordhaus W.D. [2019], *Ekonomia*. Poznań: REBIS Dom Wydawniczy.
- Sandel M.J. [2012], *Czego nie można kupić za pieniądze. Moralne granice rynku*. Warszawa: Kurhaus Publishing.
- Sandri S., Hussein H., Alshyab N. [2020], Sustainability of the energy sector in Jordan: Challenges and opportunities. *Sustainability*, nr 12(24), s. 10465. <https://doi.org/10.3390/su122410465> [dostęp: 20.12.2023].
- Schädelbach H. [1992], *Zur Rehabilitierung des animal rationale*. Suhrkamp, Verlag AG, Berlin.
- Schlosberg D., Collins L.B. [2014], From environmental to climate justice: Climate change and the discourse of environmental justice. *Wiley Interdisciplinary Reviews: Climate Change*, vol. 5(1). <https://doi.org/10.1002/wcc.275>.
- Schnabl G. [2019], The 1948 German Currency and Economic Reform: Lessons for European Monetary Policy. *Cato Journal*, vol. 39(3), s. 607–634.
- Schnabl G. [2023], *Seventy-five years West German currency reform: Crisis as catalyst for the erosion of the market order*, *Kyklos*, s. 1–20, <https://doi.org/10.1111/kykl.12359>.
- Schnabl G., Sepp T. [2020], 30 Jahre nach dem Mauerfall. Ursachen für Konvergenz und Divergenz zwischen Ost- und Westdeutschland. *List Forum*, vol. 45, s. 397–421.
- Schott J.J. [2024], *Economic Sanctions*, Policy Brief, Peterson Institute for International Economics, <https://www.piie.com/publications/policy-briefs/economic-sanctions-against-russia-how-effective-how-durable> [dostęp: 25.09.2023].

- Schumacher E. [2022], *Permacrisis' is the UK's word of the year for 2022*, November 1, <https://www.dw.com/en/permacrisis-is-the-uks-word-of-the-year-for-2022/a-63616601> [dostęp: 20.12.2023].
- Schuster A., Zoll M., Otto I.M., Stölzel F. [2023], The unjust just transition? Exploring different dimensions of justice in the lignite regions of Lusatia, Eastern Greater Poland, and Gorj. *Energy Research & Social Science*, vol. 104, 103227. <https://doi.org/10.1016/j.ERSS.2023.103227>.
- Schwab K. [2018], *Czwarta rewolucja przemysłowa*, Warszawa: Studio EMKA.
- Sennett R. [2010], *Kultura nowego kapitalizmu*, Warszawa: Muza S.A.
- Shablili O.I. [1999], *Novi pidkhody do katehorii «rekreatsiinyi potentsial»/Shablili O.I., Shablili Z.O., Problemy rehionalnoi polityky: Zb. nauk. Prats. (Problems of regional policy: Collection of scientific papers)*. Lviv, Instytut rehionalnykh doslidzhen.
- Sharpe W.C. [1998], *Investments Jeffrey W. Bailey, Gordon J. Alexander. Prentice Hall*; 6th edition. https://books.google.com.ua/books/about/Investments.html?id=8D2tQgAACAAJ&redir_esc [dostęp: 1.08.2023].
- Shevchenkoa O., Horiachevab K. [2020], Global Climate Change as a Challenge to the National Security of Ukraine. *Challenges to national defence in contemporary geopolitical situation*, 56, <https://vb.lka.lt/object/elaba:54621644/54621644.pdf#page=57>.
- Silberman M., Hansburg F. [2022], *Inteligencja interpersonalna. Jak utrzymać mądre relacje z innymi*. Warszawa: Studio Emka.
- Sinn H.-W. [2020], *Der Corona-Schock. Wie die Wirtschaft überlebt*. Freiburg: Verlag Herder.
- Skąpska E. [2019], *Racjonalność gospodarowania. Perspektywa usług*. Warszawa: CeDeWu.
- Skąpska E. [2023], *Inteligencja ekonomiczna w działalności usługowej*. Warszawa: PTE.
- Skare M., Gavurova B., Sinkovic D. [2023], Regional aspects of financial development and renewable energy: A cross-sectional study in 214 countries. *Economic Analysis and Policy*, vol. 78, s. 1142–1157. <https://doi.org/10.1016/j.eap.2023.05.006>.
- Skoczylas A., Swora M. [2014], Wsparcie dla odbiorcy wrażliwego w świetle przepisów ustawy. *Prawo energetyczne*, ST 2014, nr 9, s. 5–14.
- Sleifer J. [2006], *Planning Ahead and Falling Behind: The East German Economy in Comparison with West Germany, 1936–2002*, Band 8 der Reihe Jahrbuch für Wirtschaftsgeschichte. Beihefte, Berlin: Akademie Verlag.
- Smith A. [2012], *Badania nad naturą i przyczynami bogactwa narodów*. Warszawa: Wydawnictwo Naukowe PWN, t. 1 i 2. (oryg. 1776).
- Smith A. [1989], *Teoria uczuć moralnych*. Warszawa: Wydawnictwo Naukowe PWN.
- Smol M., Kulczycka J. [2019], Towards innovations development in the European raw material sector by evolution of the knowledge triangle. *Resources Policy*, vol. 62, s. 453–462. <https://doi.org/10.1016/J.RESOURPOL.2019.04.006>.
- Sobolewski M. [2020], Europejski Zielony Ład – w stronę neutralności klimatycznej. *Infos zagadnienia społeczno-gospodarcze*, nr 9, s. 1–4.
- Sonnenfeldt, J., Tian, S., Sokołowski, F., Wyrebkowski M., Kasprowicz M. [2022], *Business Retreats and Sanctions Are Crippling the Russian Economy* (19 lipca 2022 r., aktualizacja wrzesień 2023 r.), Yale School of Management, [dostęp 5.04.2023], SSRN, <http://dx.doi.org/10.2139/ssrn.4167193>.

- Sovacool B.K., Burke M., Baker L., Kotikalapudi C.K., Wlokas H. [2017], New frontiers and conceptual frameworks for energy justice. *Energy Policy*, vol. 105. <https://doi.org/10.1016/j.enpol.2017.03.005>.
- Sovacool B.K., Dworkin M.H. [2015], Energy justice: Conceptual insights and practical applications. *Applied Energy*, vol. 142, <https://doi.org/10.1016/j.apenergy.2015.01.002>.
- Spoerer M., Streb J. [2013], *Neue deutsche Wirtschaftsgeschichte des 20. Jahrhunderts*, München, Oldenbourg Wissenschaftsverlag, S. 219.
- Sprawozdanie zarządu z działalności Grupy Kapitałowej PKO Bank Polski SA w 2022 r.*, https://www.pkobp.pl/media_files/d12465a3-9c38-42a4-bb20-7ccafb6457e6.xhtml, [dostęp: 31.10.2023].
- Sprawozdanie zarządu z działalności Grupy Kapitałowej Santander Bank Polska SA w 2022 r.*, https://www.santander.pl/regulation_file_server/time20230222083502/download?id=165113&lang=pl_PL, [dostęp: 31.10.2023].
- Sroczyński G. [2015], *Świat się chwieje. 20 rozmów o tym, co z nami dalej*. Warszawa: Wydawnictwo Agora.
- Stankiewicz W. [2013], Proces integracji Ukrainy z Unią Europejską. *Nowa Polityka Wschodnia*, nr 5(2), s. 27–53.
- Star Economist Nouriel Roubini on the Global Crises World War III Has Already Effectively Begun*, 28.10.2022, <https://www.spiegel.de/international/business/star-economist-roubini-on-the-global-crises-world-war-iii-has-already-effectively-begun-a-fd3126eb-4dd4-42fc-889e-27e4165f6702> (dostęp 20.01.2023).
- Stanowisko UKNF z 22 kwietnia 2022 r. w sprawie usługi przeliczenia waluty dla obywateli Ukrainy*, https://www.knf.gov.pl/komunikacja/komunikaty?articleId=77849&p_id=18, [dostęp: 23.10.2023].
- Stacewicz J. [1988], *Racjonalność gospodarowania a współczesne wyzwania rozwojowe*, PWE, Warszawa.
- Statista [2020], <https://www.statista.com/statistics/1219982/ukraine-power-system-capacity-by-plant-type/> [dostęp: 15.12.2023].
- Statista [2022], *Statistiken zur Staatsverschuldung*, https://de.statista.com/themen/90/staatsverschuldung/#topicHeader__wrapper [dostęp: 29.03.2022].
- Statista [2022], *Statistiken zur Staatsverschuldung*, https://de.statista.com/themen/90/staatsverschuldung/#topicHeader__wrapper [dostęp: 29.03.2022].
- Statista [2023], *Ausgaben im deutschen Bundeshaushalt für das Bundesministerium der Verteidigung im Jahr 2023*, <https://de.statista.com/statistik/daten/studie/164501/umfrage/ausgaben-im-haushalt-des-ministeriums-fuer-verteidigung/#:~:text=Die%20Gesamtausgaben%20für%20Verteidigung%20sollen%20sich%20auf%20ca.,in%20den%20geplanten%20Ausgaben%20des%20Bundeshaushalts%20nicht%20berücksichtigt> [dostęp: 4.10.2023].
- Statista [2023], *Distribution of aid from the European Recovery Program [Marshall Plan] per country from 1948 to 1952* [in millions of U.S. dollars] <https://www.statista.com/statistics/1227834/distribution-marshall-plan-by-country> [dostęp: 20.09.2023].
- Statistik der Bundesagentur für Arbeit [2023], *Berichte: Arbeitsmarkt kompakt – Auswirkungen der Fluchtmigration aus der Ukraine auf den Arbeitsmarkt und die Grundsicherung für Arbeitsuchende*, Nürnberg, <https://statistik.arbeitsagentur.de> [dostęp: 1.08.2023].
- Statistisches Bundesamt [2022], *Pressemitteilungen*, https://www.destatis.de/DE/Themen/Wirtschaft/Preise/Verbraucherpreisindex/_inhalt.html. [dostęp: 15/10/2023].

- Steiner A. [2018], Werden und Vergehen der DDR-Mark, 29.06.2018. *Aus Politik und Zeitgeschichte*, Nr. 27/2018, D-Mark, 2018, S. 28–34, <https://www.bpb.de/shop/zeitschriften/apuz/271685/werden-und-vergehen-der-ddr-mark> [dostęp: 30.09.2023].
- Stelzenmüller C. [2024], *A midwinter update on Ukraine*, 26 stycznia 2024 r., *Brookings Institution*, <https://www.brookings.edu/articles/a-midwinter-update-on-ukraine/> [dostęp: 10.02.2024].
- Stockholm International Peace Research Institute, [2022], *Russia's New Budget*, <https://www.sipri.org/media/press-release/2023/russias-new-budget-law-signals-determination-see-war-ukraine-through-according-new-sipri-analysis> [dostęp: 13.12.2023].
- Storr V.H., Grube L.E., Haeffele-Balch S. [2017], Polycentric orders and post-disaster recovery: A case study of one Orthodox Jewish community following Hurricane Sandy. *Journal of Institutional Economics*, vol. 13(4), s. 875–897.
- Stryjek J. [2021], Od dyrektyw w sprawie jakości powietrza do Europejskiego Zielonego Ładu. *Sprawy Międzynarodowe*, nr 74(3), s. 111–129.
- Sun Z., Zhang F., Wang Y., Shao Z. [2023], Literature review and analysis of the social impact of a just energy transition. *Frontiers in Sustainable Food Systems*, vol. 7. <https://doi.org/10.3389/fsufs.2023.1119877>.
- Suszyński C. [2019], Redundancja jako kluczowa kategoria podejścia zasobowego. *Miscellanea Oeconomicae*, nr 23.
- Swalek A. [2021], Znaczenie przedsiębiorczości publicznej w jednostce ochrony zdrowia, w: M.J. Piątkowski, M. Urbaniec (red.), *Ekosystem przedsiębiorczości: uwarunkowania i źródła finansowania*, Warszawa: Difin.
- Szaruga E. [2017], Sprawozdanie z wykładu gościnnego prof. dr hab. Elżbiety Mączyńskiej-Ziemackiej pt. *Trendy w gospodarce i ich następstwa dla Polski*, <https://archiwum.pte.pl/pliki/2/12/Trendy%20w%20gospodarce%20i%20ich%20nastepstwa%20dla%20Polski.pdf> [dostęp: 3.11.2023].
- Szplit A. [2020] *Wyzwania nauk zarządzania, czyli od „Harmonii” Karola Adamieckiego do „Redundancji” Rafała Krupskiego*, w: A. Sopińska, A. Modliński (red.), *Współczesne zarządzanie. Koncepcje i wyzwania*. Warszawa: Oficyna Wydawnictwa SGH.
- Ślażyńska-Kluczek D. [2022], Zielone obligacje jako metoda finansowania projektów inwestycyjnych. *Kwartalnik Nauk o Przedsiębiorstwie*, nr 63(1), s. 33–44.
- Światowa prognoza energetyczna na rok 2022, *World Energy Outlook* <https://iea.blob.core.windows.net/assets/830fe099-5530-48f2-a7c1-11f35d510983/WorldEnergyOutlook2022.pdf> [dostęp: 3.11.2023].
- Tagesschau [2023], *Anhaltend hohe Inflation Warum die Strompreise gerade steigen* [dostęp: 15/10/2023].
- Taleb N. [2007], Black swans and the domains of statistics. *The American Statistician*, vol. 61(3), s. 198–200.
- Thatcher M. [1976], *Speech at Kensington Town Hall*, Margaret Thatcher Foundation, <https://www.margaretthatcher.org/document/102939> [dostęp: 3.11.2023].
- The Bell [2023], *Russian authorities start winding down the preferential mortgage program*, <https://en.thebell.io/russian-authorities-start-winding-down-the-preferential-mortgage-program> [dostęp: 30.10.2023].
- The Economist [2023], *Russians have emigrated in huge numbers since the war in Ukraine*, <https://www.economist.com/graphic-detail/2023/08/23/russians-have-emigrated-in-huge-numbers-since-the-war-in-ukraine> [dostęp: 30.09.2023].

- The Growing Role of Minerals and Metals for a Low Carbon Future*, World Bank 2017, <https://documents1.worldbank.org/curated/en/207371500386458722/pdf/117581-WP-P159838-PUBLIC-ClimateSmartMiningJuly.pdf>.
- The Week [2023], *John McCain: Russia is a 'gas station masquerading as a country'*, <https://theweek.com/speedreads/456437/john-mccain-russia-gas-station-masquerading-country> [dostęp: 30.10.2023].
- Thorndike E. [1920], *Intelligence and Its Uses*. *Harper's Monthly Magazine*, <http://gwern.net/doc/iq/1920-thorndike-2.pdf> [dostęp: 21.09.2023].
- Tikkakoski P., Aulake, M., Paloniemi R. [2024], Towards just transition: Tackling inequity and structural causes of vulnerability in key environment, health and climate related policies in Finland. *Environmental Science & Policy*, vol. 156, s. 103736. <https://doi.org/10.1016/J.ENVSCI.2024.103736>.
- Tingyang Z. [2020], *Alles unter dem Himmel: Vergangenheit und Zukunft der Weltordnung*. Berlin: Suhrkamp Verlag.
- Tomala J., Mierzejewski M., Urbaniec M., Martinez S. [2021], Towards sustainable energy development in sub-Saharan Africa: Challenges and opportunities. *Energies*, vol. 14(19). doi: <https://doi.org/10.3390/en14196037>.
- Tooze A. [2022], Welcome to the world of the polycrisis. *Financial Times*, October 28, <https://www.ft.com/content/498398e7-11b1-494b-9cd3-6d669dc3de33>.
- Trading Economics [2023], <https://tradingeconomics.com/germany/inflation-cpi>. [dostęp: 15.10.2023].
- Transparency International [2023], *Corruption Perceptions Index [CPI]*, <https://www.transparency.org/en/cpi/2022> [dostęp: 23.10.2023].
- Tullock G. [1965], *The politics of bureaucracy*. Washington, DC, Public Affairs Press.
- Treisman D. [2014], The Political Economy of Change after Communism, w: A. Aslund, S. Djankov (Ed.), *The Great Rebirth: Lessons from the Victory of Capitalism over Communism*. Washington, D.C.: Peterson Institute for International Economics, s. 273–296.
- Trypolska G. [2023], The European Green Deal in Energy Sector: Challenges and Possibilities for Poland and Post-War Ukraine. *Myśl Ekonomiczna i Polityczna*, nr 1(76), s. 127–166.
- UKNF docenia i wspiera solidarną postawę sektora finansowego, https://www.knf.gov.pl/aktualnosci?articleId=77279&p_id=18 [dostęp: 23.10.2023].
- Ukraine Growth Study Document*, Bank Światowy, 2019, <https://documents.worldbank.org/en/publication/documents-reports/documentdetail/543041554211825812/ukraine-growth-study-final-document-faster-lasting-and-kind> [dostęp: 23.10.2023].
- Ukraine Recovery Conference, 2022, Conference materials: Lugano Declaration, 4–5 July 2022, <https://www.urc-international.com/conference-materials>, https://global-uploads.webflow.com/621f88db25fbf24758792dd8/62c68e41bd53305e8d214994_URC2022%20Lugano%20Declaration.pdf [dostęp: 23.10.2023].
- Ulanowski T. [2023], *Ostatnia minuta – pieszo przez antropocen*, Agora, Warszawa.
- UNHCR [2023], *Anzahl der registrierten Flüchtlinge aus der Ukraine in den Mitgliedstaaten der Europäischen Union*, Statista, <https://de-statista-com.pxz.iubh.de:8443/statistik/daten/studie/1356654/umfrage/anzahl-ukrainischer-fluechtlinge-in-den-eu-staaten> [dostęp: 1.10.2023].
- United Nations [2023], *World Investment Report*, New York: UN.

- Ünsal G., von Oswald A. [2022], *Bedingungen der Arbeitsmarktintegration von Geflüchteten aus der Ukraine in Deutschland und Berlin: Erste Erkenntnisse aus Literatur und Interviews nach einem halben Jahr Krieg*. Berlin.
- Urbaniec M. [2018], Rola przedsiębiorczości w kontekście zrównoważonego rozwoju. *Przedsiębiorczość-Edukacja*, nr 14, s. 26–39.
- Urbaniec M. [2016], Measuring and monitoring effects of sustainable development in the European Union. *European Journal of Sustainable Development*, vol. 5(1), s. 1–18.
- Urbaniec M. [2009], Wpływ innowacji ekologicznych na rozwój zrównoważony, w: E. Sidorczyk-Pietraszko (red.), *Funkcjonowanie przedsiębiorstw w warunkach zrównoważonego rozwoju i gospodarki opartej na wiedzy*. Białystok: Wydawnictwo WSE w Białymstoku.
- Urbaniec M., Halavach E. (red.) [2008], *Wdrażanie rozwoju zrównoważonego: strategie i instrumenty*. Częstochowa: Wydawnictwo Akademii Polonijnej „Educator”.
- Urząd Regulacji Energetyki [2022], *Informacja Prezesa Urzędu Regulacji Energetyki (nr 15/2022) w sprawie średniej ceny energii elektrycznej dla odbiorcy w gospodarstwie domowym uwzględniającej opłatę za świadczenie usługi dystrybucji energii elektrycznej, obliczonej na podstawie cen zawartych w umowach kompleksowych w roku 2021*, Warszawa 29 marca 2022.
- Urząd Regulacji Energetyki [2023a], *Informacja Prezesa Urzędu Regulacji Energetyki (nr 14/2022) w sprawie średniej ceny sprzedaży energii elektrycznej na rynku konkurencyjnym za rok 2021*, Warszawa 29 marca 2022.
- Urząd Regulacji Energetyki [2023b], *Informacja Prezesa Urzędu Regulacji Energetyki (nr 20/2023) w sprawie średniej ceny sprzedaży energii elektrycznej na rynku konkurencyjnym za rok 2022*, Warszawa 31 marca 2023.
- Urząd Regulacji Energetyki [2023c], *Informacja Prezesa Urzędu Regulacji Energetyki (nr 21/2023) w sprawie średniej ceny energii elektrycznej dla odbiorcy w gospodarstwie domowym uwzględniającej opłatę za świadczenie usługi dystrybucji energii elektrycznej, obliczonej na podstawie cen zawartych w umowach kompleksowych w roku 2022*, Warszawa 31 marca 2023.
- Ustawa z dnia 26 lipca 1991 r. o podatku dochodowym od osób fizycznych [Dz.U. z 2021 r. poz. 1128].
- Ustawa z dnia 10 kwietnia 1997 r. Prawo energetyczne [Dz.U. z 2021 r. poz. 716, z późn. zm.].
- Ustawa z dnia 13 stycznia 2022 r. o zmianie ustawy o podatku od towarów i usług [Dz.U. poz. 196].
- Ustawa z 12 marca 2022 r. o pomocy obywatelom Ukrainy w związku z konfliktem zbrojnym na terytorium tego państwa [Dz.U. z 2022, poz. 583].
- Ustawa z dnia 13 kwietnia 2022 o szczególnych rozwiązaniach w zakresie przeciwdziałaniu wspierania agresji na Ukrainę oraz służących ochronie bezpieczeństwa narodowego [Dz.U. 2022 poz. 835].
- Ustawa z dnia 27 października 2022 r. o środkach nadzwyczajnych mających na celu ograniczenie wysokości cen energii elektrycznej oraz wsparciu niektórych odbiorców w 2023 r. [Dz.U. 2022 poz. 2243].
- Velicu I., Barca S. [2020], The Just Transition and its work of inequality. *Sustainability: Science, Practice, and Policy*, vol. 16(1). <https://doi.org/10.1080/15487733.2020.1814585>.
- Vervaeke M., Lefebvre B. [2002], Design trades and inter-firm relationships in the Nord-Pas de Calais textile industry. *Regional Studies*, vol. 36(6). <https://doi.org/10.1080/00343400220146795>.

- Vahrenholt F., Lüning S. [2020], *Unerwünschte Wahrheiten – Was Sie über den Klimawandel wissen sollten*, München: Langen Müller Verlag.
- Vaubel R. [2001], *Europa-Chauvinismus: Der Hochmut der Institutionen*. München: F.A. Herbig Verlag, Reihe Universitas.
- Vaubel R. [2021], *Aus der EU geradezu hinausgeekelt*, Gastbeitrag 11.01.2021, <https://kpkrause.de/2021/01/11/aus-der-eu-geradezu-hinausgeekelt/> [dostęp: 2.10.2023].
- Verbraucherzentrale [2023], *Gaspreisbremse, Strompreisbremse, Härtefallfonds: FAQ zur Energiekrise*, <https://www.verbraucherzentrale.de/aktuelle-meldungen/energie/gaspreisbremse-strompreisbremse-haerterfallfonds-faq-zur-energiekrise-76138>. [dostęp: 15/10/2023].
- Wall Street Journal (WJC) [2019], *World's Dumbest Energy Policy*, 29 January 2019, <https://www.wsj.com/articles/worlds-dumbest-energy-policy-11548807424> [dostęp: 3.10.2023].
- Wandel J. [2021], Thirty years on the path to a market economy – and back again? The Case of Poland and East Germany, in: J. Wandel, K. Kamińska (Eds): *Neue Herausforderungen für die soziale Marktwirtschaft in Polen und Deutschland zwischen marktwirtschaftlicher und digitaler Transformation [New Challenges for the social market economies in Poland and Germany between market-oriented and digital transformation]*. Warsaw: SGH Warsaw School of Economics Publishing, s. 17–72.
- Wang X., Lo K. [2021], Just transition: A conceptual review. *Energy Research and Social Science*, vol. 82. <https://doi.org/10.1016/j.erss.2021.102291>.
- Wang S., Sun L., Iqbal S. [2022], Green financing role on renewable energy dependence and energy transition in E7 economies. *Renewable Energy*, vol. 200, s. 1561–1572. <https://doi.org/10.1016/j.renene.2022.10.067>.
- Warner A. [2021], *Jak nakarmić świat nie niszcząc go przy okazji*. Warszawa: Wielka Litera.
- Weber E., Van Bouwel J. [2002], Can we dispense with structural explanations of social facts?, *Economics and Philosophy*, nr 18, s. 259–275.
- Węgrzyn P., Topczewska A. [2023], Związek między wojną w Ukrainie a kształtowaniem się relacji depozytów do kredytów w bankach w Polsce. *Bank i Kredyt*, nr 2, s. 129–152.
- Weizsäcker E.U. von, Wijkman A. i in. [2018], *Ejże! Kapitalizm, krótkowzroczność, populacja i zniszczenie planety, Raport Klubu Rzymskiego Przygotowany w związku z 50. rocznicą powstania Klubu Rzymskiego*. Warszawa: Instytut Badań Stosowanych Politechniki Warszawskiej.
- Wilkin J., [2016], *Instytucjonalne i kulturowe podstawy gospodarowania*. Warszawa: WN Scholar.
- Wilkin J. [2013], *Ekonomia wolności i ekonomia zniewolenia. kiedy ekonomia sprzyja poszerzaniu ludzkiej wolności a kiedy ją ogranicza?*, Referat na IX Kongres Ekonomistów Polskich, Warszawa: Polskie Towarzystwo Ekonomiczne <http://kongres.pte.pl/kongres/do-pobrania.html>.
- Williams S., Doyon A. [2019], Justice in energy transitions. *Environmental Innovation and Societal Transitions*, vol. 31. <https://doi.org/10.1016/j.eist.2018.12.001>.
- Williamson O.E. [1998], *Ekonomiczne instytucje kapitalizmu. Firmy, rynki, relacje kontraktowe*, Warszawa: Wydawnictwo Naukowe PWN.
- Winkler P. [2022], *Ex-Bundestagspräsident bei Lanz: Schäuble: Kritik an deutscher Besserwisserei*, <https://www.zdf.de/nachrichten/politik/schauble-lanz-deutsche-politik-kritik-100.html> [dostęp: 15.10.2023].

- Wiśniewska I. [2021], *Substytucja importu w Rosji: mało, drogo i gorszej jakości. Komentarze OSW*, 3.02, Ośrodek Studiów Wschodnich [dostęp: 2.11.2023].
- Wiśniewska I. [2023], *Wojna priorytetem: rosnące problemy budżetu Rosji, Komentarze OSW*, 25.10, Ośrodek Studiów Wschodnich [dostęp: 2.11.2023].
- World Bank [2015], *What are green bonds?*, Washington, World Bank Group.
- World Bank [2023], *World Bank Development Indicators*, <https://databank.worldbank.org/source/world-development-indicators> [dostęp: 15.07.2023].
- World Bank [2022], Government of Ukraine; European Union; United Nations [2023], *Ukraine Rapid Damage and Needs Assessment*. Washington, D.C.: World Bank Group, <https://documents1.worldbank.org/curated/en/099184503212328877/pdf/P1801740d-1177f03c0ab180057556615497.pdf> [dostęp: 15.07.2023].
- Worlddata.com [2023], *Country comparison Poland-Ukraine*, <https://www.worlddata.info/country-comparison.php?country1=POL&country2=UKR>; <https://countryeconomy.com/countries/compare/poland/ukraine> [dostęp: 15.07.2023].
- Wyrok WSA w Białymstoku z dnia 28 października 2021 r., II SA/Bk 645/21.
- Yakymchuk A., Kardash O., Popadynets N., Yakubiv V., Maksymiv Y., Hryhoruk I., Kotsko T. [2022], Modeling and governance of the Country's energy security: The example of Ukraine. *International Journal of Energy Economics and Policy*, 12(5), 280–286. http://www.zbw.eu/econis-archiv/bitstream/11159/12626/1/1821114299_0.pdf.
- Yale School of Management [2023], *Over 1,000 Companies Have Curtailed Operations in Russia – But Some Remain*, 2.11, <https://som.yale.edu/story/2022/over-1000-companies-have-curtailed-operations-russia-some-remain> [dostęp: 2.11.2023].
- Yang S., Wang J., Dong K., Jiang Q. [2023], A path towards China's energy justice: How does digital technology innovation bring about a just revolution?, *Energy Economics*, vol. 127. <https://doi.org/10.1016/j.eneco.2023.107056>.
- Yang S., Cao D., Lo K. [2018], Analyzing and optimizing the impact of economic restructuring on Shanghai's carbon emissions using STIRPAT and NSGA-II. *Sustainable Cities and Society*, vol. 40. <https://doi.org/10.1016/j.scs.2018.03.030>.
- Zadoia A.O. [2018], Mizhnarodni reitynhy ta priami inozemni investytsii. *Naukovyi zbirnyk Akademichnyi ohliad* [Scientific collection *Academic review*], No. 1(48), s. 73–79.
- Zahle J. [2016], Methodological Holism in the Social Sciences, in: E.N. Zalta (Ed.), *Stanford Encyclopedia of Philosophy*, <https://plato.stanford.edu/archives/sum2016/entries/holism-social> [dostęp: 30.09.2023].
- Zakon Ukrainy *Pro investytsiinu diialnist*, No. 1560-XII vid 18.09.1991. Elektronnyi resurs. Rezhym dostupu: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1560-12> [dostęp: 2.08.2023].
- Zakon Ukrainy *Pro zakhyst inozemnykh investytsii v Ukraini*, No. 1540a-XII vid 10.09.1991. Elektronnyi resurs. Rezhym dostupu: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1540%D0%B0-12#Text> [dostęp: 2.08.2023].
- Zakon Ukrainy *Pro rezhym inozemnoho investuvannia*, No. 93/96-VR vid 19.03.1996. Elektronnyi resurs. Rezhym dostupu: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/93/96-%D0%B2%D1%80#Text> [dostęp: 2.08.2023].
- Zakon Ukrainy *Pro derzhavnu pidtryмку investytsiinykh proektiv iz znachnymy investytsiamy v Ukraini*, No. 1116-IX vid 17.12.2020. Elektronnyi resurs. Rezhym dostupu: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/card/1116-20> [dostęp: 2.08.2023].

- Zalecenie Komisji (UE) 2021/1749 z dnia 28 września 2021 r. w sprawie zasady „efektywność energetyczna przede wszystkim”: od zasad do praktyki – Wytyczne i przykłady dotyczące jej wdrażania w procesie podejmowania decyzji w sektorze energetycznym i w innych sektorach.*
- Zakeri B., Paulavets K., Barreto-Gomez L., Echeverri L.G., Pachauri S., Boza-Kiss B., Ürges-Vorsatz, D. [2022], Pandemic, War, and Global Energy Transitions. *Energies* 2022, 15, 6114. <https://doi.org/10.3390/en15176114>.
- Założenia do aktualizacji Polityki energetycznej Polski do 2040 r. w kontekście inwazji Federacji Rosyjskiej na Ukrainę*, <https://www.gov.pl/web/klimat/zalozenia-do-aktualizacji-polityki-energetycznej-polski-do-2040-r-w-kontekście-inwazji-federacji-rosyjskiej-na-ukraine> [dostęp: 25.08.2023].
- Zasuń R. [2023], *Elektrownie muszą chodzić mimo że brakuje węgla*, <https://wysokienapiecie.pl/43092-elektrownie-musza-chodzic-mimo-ze-brakuje-wegla/> [dostęp: 26.08.2023].
- Zaśmiecanie mórz*, Sygnały EEA 2014, s. 34–39, <https://www.eea.europa.eu/pl/publications/sygnały-eea-2014-jakosc-naszego/download>.
- Zatorska M., Kopik A. [2022], *Czy wielointeligentna edukacja sprzyja kształtowaniu „umysłów przyszłości”?*, Europejskie Centrum Edukacji, Uniwersytet Jana Kochanowskiego, http://blizejprzedszkola.pl/upload/files/Wielokinteligentna_edukacja.pdf [dostęp: 24.08.2022].
- Zeit Online [2019], *Nord Stream 2: Wolfgang Schäuble kritisiert Ostsee-Pipeline*, 7. September 2019, <https://www.zeit.de/politik/ausland/2019-09/nord-stream-2-wolfgang-schaeuble-kritisiert-ostsee-pipeline>. [dostęp: 15.10.2023].
- Zeit Online [2022], *Erklärung von Lugano: Konferenz legt Prinzipien für Wiederaufbau der Ukraine fest*, https://www.zeit.de/politik/2022-07/ukraine-wiederaufbau-konferenz-schweiz-erklaerung-von-lugano?utm_referrer=https%3A%2F%2Fwww.google.de%2F [dostęp: 15.08.2023].
- Zitelmann R. [2023], *Der Aufstieg des Drachen und des weißen Adlers: Wie Nationen der Armut entkommen*. München: FinanzBuch Verlag.
- Zmiana klimatu [2022], *Zagrożenia, adaptacja i wrażliwość*, IPCC ONZ, Genewa. https://www.ipcc.ch/report/ar6/wg2/downloads/outreach/Raport_IPCC_cz2_29_11_22_OST.pdf.
- Zsolnai L. [2004], The morality of economic man. *European Business Review*, vol. 16(4).

STRESZCZENIA

Elżbieta Mączyńska

1. Ordoliberalizm i Społeczna Gospodarka Rynkowa – antyentropijny potencjał. Schronienie przed burzą

Streszczenie: Ordoliberalizm i Społeczna Gospodarka Rynkowa to koncepcje społeczno-gospodarczego ładu. Stąd też niejako naturalnym impulsem do zainteresowania się tego typu koncepcjami, zarówno pod kątem naukowo-badawczym, jak i pod kątem ich walorów utylitarnych, jest nasilanie się przejawów nieładu. Stwierdzenie, że żyjemy w szczególnie turbulentnych czasach, można uznać za swego rodzaju truizm. Społeczno-gospodarcza, globalna, geopolityczna rzeczywistość dostarcza bowiem niemal codziennie dowodów nasilającej się entropii, czyli chaosu, bezładu. Poza ekstremalnie negatywnymi, przede wszystkim związanymi z napaścią Rosji na Ukrainę, ale też z nasilającymi się w różnych rejonach świata ogniskami konfliktów zbrojnych, charakterystyczna jest mnogość, multiplikacja rozmaitych, nakładających się na siebie, kryzysowych zjawisk. W niniejszym rozdziale wychodzi się z założenia, że w tak turbulentnych jak obecnie warunkach, ordoliberalizm może mieć istotne walory użyteczności praktycznej. Punktem wyjścia tych rozważań są refleksje dotyczące kryzysowej multiplikacji. W takich warunkach nawarstwiają się rozmaite problemy społeczne. W tym kontekście przedstawiane są podstawowe zagadnienia dotyczące praktycznej użyteczności koncepcji państwa opiekuńczego. Stanowi to tło – dla prezentowanej w ostatniej części rozdziału – porównawczej analizy modeli państwa opiekuńczego, wykoncypowanych przez Espinga-Andersena oraz analizy ordoliberalnego modelu polityki społecznej autorstwa Nedergaarda. W zakończeniu rozdziału formułowane są główne konstatacje na temat współczesnej użyteczności ordoliberalizmu.

Słowa kluczowe: ordoliberalizm, Społeczna Gospodarka Rynkowa, ład gospodarczy, przesilenia cywilizacyjne, kryzysowa multiplikacja

Anna Jurczuk, Michał Moszyński, Piotr Pysz

2. Socio-ecological Market Economy: A research approach

Streszczenie: Celem badawczym jest przedstawienie potencjalnych możliwości wynikających z teorii ordoliberalnej, które pozwalają zdefiniować porządek społeczno-gospodarczy uwzględniający dysfunkcje i kryzysy dotyczące współczesną gospodarkę i całą ludzką cywilizację, zwłaszcza w wymiarze ekologicznym. Analiza oparta jest na krytycznym studium literatury fachowej z zakresu omawianego tematu, w której

znajdują się zarówno publikacje dotyczące myśli ordoliberalnej, jak i teksty identyfikujące zagrożenia występujące we współczesnym świecie. Ze względu na główny cel i rozmiar niniejszego opracowania, dyskusja ogranicza się do przedstawienia tych założeń teorii ordoliberalnej, które są istotne z punktu widzenia reagowania na problemy współczesnego świata. W ordoliberalnej teorii ładu gospodarczego widać potencjał jej rozwoju w kierunku uwzględnienia kwestii ekologicznych, a także zastosowania jej jako intelektualnej podstawy polityki społeczno-gospodarczej mogącej przyczynić się do rozwiązania współczesnych problemów. Niniejszy rozdział stanowi jedną z pierwszych prób uzupełnienia ordoliberalnej teorii ładu gospodarczego oraz koncepcji Społecznej Gospodarki Rynkowej o aspekty ekologiczne.

Słowa kluczowe: ordoliberalizm, Społeczna Gospodarka Rynkowa, Społeczno-Ekologiczna Gospodarka Rynkowa, ład gospodarczy, ekonomia środowiska, holistyczne myślenie, stabilna wartość pieniądza, własność prywatna

Józefa Famielec

3. Ekologizacja Społecznej Gospodarki Rynkowej w perspektywie zrównoważonej transformacji energetycznej

Streszczenie: W dotychczasowym dorobku badawczym i publikacyjnym znajdujemy wiele szczegółowych i bardziej globalnych prób określania zakresu i kierunków restrukturyzacji energetycznej gospodarki. Dominuje przekonanie naukowców, polityków i praktyków gospodarczych co do tego, że taka transformacja jest konieczna, w wymiarze zarówno globalnym, jak i codziennego życia ludzi, jako najważniejszych podmiotów/istot środowiska przyrodniczego. Wpisują się one w bardzo szerokie spektrum prawdy poznawczej – od pewności i jedynie słusznej wiedzy do skrajnej niepewności i systematycznie popełnianych błędów w ocenie rzeczywistości. Analiza teoretyczna i empiryczna oraz wyczerpujący opis wyników badań i ich przydatności do rozwijania postawionego problemu badawczego wykracza poza możliwości i kompetencje metodyczne oraz aplikacyjne pojedynczego autora i poza ramy opracowania do monografii. Autorka stawia fundamentalne pytania w kontekście naukowym, jak i praktyki gospodarczej. W szczególności są to: 1) czy kategoria rozwoju zrównoważonego nadaje się do wykorzystania w badaniu procesów decyzyjnych, takich jak transformacja energetyczna?; 2) czy ekonomia pozwala na ograniczanie i unikanie błędów niepewności w posługiwaniu się dużymi zbiorami danych i kształtowaniu procesów produkcji oraz konsumpcji?; 3) czy emisyjność jest trafną i wystarczającą miarą lub funkcją równowagi w rozwoju społeczno-gospodarczym, w tym oczekiwanej od transformacji energetycznej? Próba zmierzenia się z postawionymi pytaniami została oparta na podstawach ekologizacji SGR w kontekście transformacji energetycznej.

Słowa kluczowe: Społeczna Gospodarka Rynkowa, ład gospodarczy, wiedza, teoria perspektywy, teoria umysłu, transformacja energetyczna, ograniczanie głodu

Eugeniusz Gostomski

4. Poszerzenie koncepcji Społecznej Gospodarki Rynkowej o aspekty niebieskiej gospodarki

Streszczenie: Dużym wyzwaniem dla ludzkości jest konieczność ochrony środowiska morskiego przed zanieczyszczeniami i powstrzymanie nadmiernej eksploatacji ekonomicznej zasobów przyrodniczych mórz i oceanów. Intensywny rozwój gospodarki morskiej bez uwzględnienia aspektów ekologicznych jest jednym z czynników ocieplania się klimatu na Ziemi, który w długim okresie stanowi duże zagrożenie dla ludzi i fauny oraz flory morskiej. Na znaczeniu zyskuje koncepcja niebieskiej gospodarki, która stanowi rozszerzenie idei zielonej gospodarki na środowisko morskie. O aspekty ochrony środowiska naturalnego – zarówno lądowego, jak i morskiego – trzeba też uzupełnić koncepcję SGR. Zgodnie z założeniami SGR potrzebne jest określenie przez państwo warunków ramowych w zakresie ochrony środowiska naturalnego w celu korygowania nieprawidłowości funkcjonowania rynku, np. poprzez internalizację efektów zewnętrznych. Chodzi tutaj o uwzględnienie w rachunku ekonomicznym przedsiębiorstw kosztów usunięcia następstw zanieczyszczenia środowiska naturalnego.

Słowa kluczowe: Społeczna Gospodarka Rynkowa, niebieska gospodarka, zmiany klimatu

Andrzej Szplit

5. Rzecz o redundancji zasobów i kompetencji wobec wymogów społeczno-ekologicznego gospodarowania

Streszczenie: Badania związane z relacjami nauk o zarządzaniu z innymi naukami mają długi rodowód. Ekonomia i nauki o zarządzaniu należą do nauk społecznych, a ich przedmiotem jest człowiek uczestniczący w procesach gospodarowania. W tekście poruszono problem relacji kultury i zarządzania w środowisku społeczno-ekologicznego gospodarowania. Kultura nadaje znaczenie pojęciom, procesom i wartościom. Nadaje znaczenie również instytucjom. Wilkin [2016] stwierdza, że tym, co odróżnia ekonomię instytucjonalną od neoklasycznej ekonomii głównego nurtu, jest odmienna koncepcja człowieka, będąca punktem wyjścia dla modeli zachowań ekonomicznych. W perspektywie instytucjonalnej człowiek nie jest doskonały, bywa grzeszny, nieuczciwy i nieracjonalny. Dzięki uwzględnieniu różnych nurtów instytucjonalnych, w tym dorobku nauk o kulturze, człowiek gospodarujący jest postrzegany w sposób bardziej realistyczny. To było powodem zdefiniowania i identyfikowania określonych redundancji zasobów i kompetencji w środowisku społeczno-ekologicznego gospodarowania. Efektem tych stwierdzeń są przedstawione w tekście sposoby założeń strategii organizacji według teorii instytucjonalnej.

Słowa kluczowe: społeczno-ekologiczne gospodarowanie, ład społeczno-gospodarczy, kultura gospodarowania, zasoby, kompetencje, ekonomia instytucjonalna

Elżbieta Skąpska

6. Inteligencja społeczna jako remedium na współczesne wyzwania gospodarcze

Streszczenie: „Inteligencja” jest terminem rozpatrywanym przez badaczy głównie w psychologii. Celem podjętej dyskusji była próba przeniesienia go na grunt ekonomii jako narzędzia diagnozy wydarzeń gospodarczych dzięki wykorzystaniu technik badawczych, zastosowanych w stosunku do podmiotów gospodarczych z sektora usług. Motywem podjęcia tej problematyki była chęć zapoczątkowania rozważań nad znaczeniem jednego z rodzajów inteligencji ogólnej – inteligencji społecznej w życiu gospodarczym i poszukiwania odpowiedzi na pytanie: jak wykorzystać składowe tego rodzaju inteligencji ludzkiej do zmniejszenia zagrożeń ekonomicznych. W obliczu współczesnych megatrendów, m.in.: globalizacji, dysproporcji w rozwoju gospodarczym, bezrobocia, cywilizacyjno-kulturowych problemów powstałych wraz z postępem techniczno-naukowym, kształtowanie i powszechne wykorzystanie inteligencji społecznej wydaje się być działaniem koniecznym.

Słowa kluczowe: inteligencja społeczna, inteligencja ekonomiczna, megatrendy

Maciej Miszewski, Ewa Zeman-Miszewska

7. Transformacja gospodarczo-energetyczna a globalny kryzys cywilizacyjny

Streszczenie: Transformacja gospodarczo-energetyczna oznacza proces zmiany sposobu produkcji i wykorzystania energii, w celu przystosowania się do zrównoważonego rozwoju. Transformacja jest wyrazem strategicznej odpowiedzi na presję środowisk ekologicznych, a także co świątlejszych przedstawicieli nauk społecznych – w tym ekonomii, domagających się możliwie pilnego przeciwdziałania zagrożeniom płynącym ze zmian klimatu. Przedstawione rozważania dotyczą szeregu interpretacji pojęcia transformacji gospodarczo-energetycznej, od najwęższej, odnoszącej się do dekarbonizacji gospodarek Europy Zachodniej, do zmian mających ogarnąć całą Unię Europejską, i dalej – do przyjęcia perspektywy globalnej. W miarę poszerzania perspektywy przestrzennej mnożą się bariery, które mogą udaremnić urzeczywistnienie transformacji. Jednocześnie, świadomość współzależności zjawisk klimatycznych w skali planetarnej nie pozwala zrezygnować z szerszych i dalej idących ujęć problemu. W rozdziale podjęto próbę wskazania głównych barier i trudności.

Słowa kluczowe: transformacja gospodarczo-energetyczna, kryzys cywilizacyjny, dekarbonizacja gospodarki, ślad węglowy, konsumpcja

Agata Miętus

8. Wpływ zielonych obligacji na transformację energetyczną w Unii Europejskiej

Streszczenie: Celem publikacji jest zbadanie wpływu zielonych obligacji na transformację energetyczną w Unii Europejskiej. Analiza badawcza została przeprowadzona przy użyciu danych z platformy internetowej organizacji Climate Bond Initiative oraz danych statystycznych z Eurostatu. Badania przeprowadzono na podstawie danych wtórnych z organizacji międzynarodowych zajmujących się promocją i taksonomią zielonych obligacji. Rynek zielonych obligacji zyskuje na znaczeniu dzięki polityce na rzecz przeciwdziałania zmianom klimatycznym i rozwoju zielonej energii. Zielone obligacje mają realny wpływ na transformację energetyczną. Wyniki pokazują, że europejski standard dla zielonych obligacji ma wpływ na globalny rynek i tworzy dalszy popyt na nowe instrumenty finansowe. Aby zwiększyć wpływ zielonych obligacji na transformację energetyczną, instytucje europejskie powinny zachęcać więcej przedsiębiorstw do inwestowania w rozwój rynku zielonych obligacji. Niniejszy rozdział wnosi wkład do literatury z zakresu zrównoważonych finansów poprzez analizę europejskiego rynku zielonych obligacji i zwiększa zrozumienie możliwości transformacji energetycznych.

Słowa kluczowe: zielone obligacje, taksonomia, zrównoważony rozwój, transformacja energetyczna

Magdalena Zajączkowska

9. Wyzwania transformacji sektora elektroenergetycznego w Polsce w kontekście wojny w Ukrainie – wybrane aspekty

Streszczenie: Wejście Polski do Unii Europejskiej oraz przyjęcie jej polityki klimatyczno-energetycznej wraz z globalnymi zobowiązaniami międzynarodowymi przyniosło konieczność wprowadzenia w tym obszarze rozwiązań gwarantujących podmiotom gospodarczym tanią, czystą i powszechnie dostępną energię. Konsekwencje zachodzących i planowanych zmian należy rozpatrywać zarówno z perspektywy makroekonomicznej, jak i poszczególnych podmiotów gospodarczych, w tym prosumentów. Na zachodzące procesy nałożyły się również skutki wojny w Ukrainie, takie jak początkowo kryzys energetyczny oddziałujący na większość aspektów funkcjonowania gospodarki. Konflikt postawił, także przed Polską, wyzwania szczególnie istotne w kontekście bezpieczeństwa energetycznego i przyspieszył reformy związane z transformacją sektora energetycznego. Celem niniejszej analizy była identyfikacja wyzwań dla transformacji sektora elektroenergetycznego w Polsce w kontekście z jednej strony wojny na Ukrainie (przerwanie łańcuchów dostaw surowców, wystąpienie szoków cenowych, wywołanie zagrożenia dla bezpieczeństwa energetycznego kraju, konieczność zmian w miksie energetycznym wraz z przyspieszeniem realizacji decyzji o budowie elektrowni atomowej), a z drugiej strony rosnącej presji Unii Europejskiej na bardziej skuteczne wdrażanie polityki klimatyczno-energetycznej.

Słowa kluczowe: sektor elektroenergetyczny, polityka klimatyczno-energetyczna, kryzys energetyczny, uzależnienie energetyczne, szoki cenowe

Michał Thlon, Andrzej Brożek, Jan Thlon

10. Wahania cen energii w Polsce w obliczu inwazji Rosji na Ukrainę. Czy wojna to faktycznie dominujący powód wzrostów cen energii w Polsce?

Streszczenie: Celem opracowania była analiza zmian cen energii elektrycznej w Polsce w latach 2021–2022 w kontekście gwałtownych zawirowań rynkowych związanych z działaniami wojennymi na terenie Ukrainy. W ramach badania przeanalizowano zmienność poszczególnych ekonomicznych parametrów cenotwórczych, jak również wpływ uregulowań prawnych oddziałujących na funkcjonowanie rynku energii w Polsce. Ocenie poddano również działania regulacyjne dokonywane na poziomie krajowym, jak również w szerszym kontekście na poziomie UE. W konkluzji przeprowadzonych analiz wskazano, iż wbrew przebijającej się w przestrzeni publicznej narracji, to nie czynniki geopolityczne związane z działaniami wojennymi za wschodnią granicą zdeterminowały szok cenowy na polskim rynku energii elektrycznej w roku 2022. Efekty wojny obnażyły wielowymiarową słabość polskiego rynku energii oraz skatalizowały skutki błędnych decyzji i zaniechań na przestrzeni lat poprzedzających działania zbrojne.

Słowa kluczowe: ryzyko cenowe, rynek energii elektrycznej, handel emisjami (ETS), Europejski Zielony Ład, wojna w Ukrainie

Justyna Tomala, Maria Urbaniec

11. W kierunku sprawiedliwej transformacji – szanse i wyzwania dla regionów górniczych w Unii Europejskiej

Streszczenie: Sprawiedliwa transformacja, postrzegana jako innowacyjne rozwiązanie, może skutecznie przyczynić się do realizacji celów polityki klimatycznej i energetycznej Unii Europejskiej. Jest ona coraz częściej uwzględniana w politykach krajowych i międzynarodowych. W efekcie tego, rozpoczęto dogłębny proces restrukturyzacji unijnego sektora energetycznego, szczególnie koncentrując się na obszarach silnie związanych z przemysłem węglowym. Zarówno rozwój alternatywnych źródeł energii i technologii, jak i znaczące ograniczenie wykorzystania paliw kopalnych są kluczowe dla skutecznej dekarbonizacji na dużą skalę. Proces sprawiedliwej transformacji ma istotne znaczenie dla regionów zależnych od przemysłu wydobywczego i innych wysokoemisyjnych sektorów gospodarki. Celem rozdziału jest zbadanie wpływu sprawiedliwej transformacji na zrównoważony rozwój na przykładzie wybranych regionów górniczych w Unii Europejskiej oraz identyfikacja szans i wyzwań związanych z wdrażaniem sprawiedliwej transformacji. Wyniki analizy literatury dostarczają szeregu dowodów na to, że sukcesywne wdrażanie działań na rzecz sprawiedliwej transformacji ma pozytywny wpływ na zrównoważony rozwój i stwarza nowe możliwości rozwoju dla regionów uzależnionych od wydobywania węgla.

Słowa kluczowe: sprawiedliwa transformacja, zrównoważony rozwój, regiony górnicze, Unia Europejska

Katarzyna Kamińska

12. Wpływ wybuchu wojny w Ukrainie na niemiecką gospodarkę i zieloną transformację w Niemczech

Streszczenie: Wybuch wojny na Ukrainie wywarł negatywny wpływ na niemiecką gospodarkę, ujawniając jej silne uzależnienie od dostaw gazu ziemnego z Rosji i wystąpił w trakcie jej zmagania z następstwami pandemii COVID-19. Wśród zaobserwowanych konsekwencji było pojawienie się kryzysu energetycznego, który spowodował dalszy wzrost poziomu cen i osłabienie tempa wzrostu gospodarczego. Skutki rosyjskiej agresji szczególnie wyraźnie widać było na rynkach towarowych, gdzie odnotowano najsilniejszy wzrost cen surowców od czasu kryzysu naftowego w 1973 r. Wybuch wojny na Ukrainie stanowi także wyzwanie dla niemieckich przedsiębiorstw w zakresie realizacji zasad Zielonego Ładu. Celem artykułu było porównanie, w jaki sposób wojna na Ukrainie wpłynęła na niemiecką gospodarkę i realizację celów zielonej transformacji. Wyjście z obecnie trwającego kryzysu energetycznego oraz wzmocnienie pozycji Niemiec jako miejsca lokalizacji biznesowej jest uzależnione od tempa transformacji ekologicznej, gospodarczej i cyfrowej.

Słowa kluczowe: zielona transformacja, wojna w Ukrainie, niemiecka gospodarka, kryzys energetyczny

Ewa Kulińska-Sadłocha

13. Wpływ wojny w Ukrainie na funkcjonowanie banków w Polsce

Streszczenie: Celem badawczym było określenie zakresu i obszarów wpływu wojny w Ukrainie na funkcjonowanie krajowych banków. Analizie poddano informacje o sytuacji sektora bankowego publikowane przez Komisję Nadzoru Finansowego, regulacje i zalecenia odnoszące się do konfliktu zbrojnego Rosja-Ukraina i mające wpływ na działalność bankową, a także informacje zawarte na stronach internetowych oraz w sprawozdaniach finansowych i niefinansowych banków notowanych na Giełdzie Papierów Wartościowych w Warszawie (GPW) za rok 2022, tj. Alior Bank, BNP Paribas, BOŚ, mBank, Bank Handlowy, Millennium, PKO BP, Pekao, ING Bank Śląski oraz Santander Bank Polska. W wyniku agresji Rosji na Ukrainę w krajowym sektorze bankowym zmaterializowało się ryzyko geopolityczne. Materializacja ryzyka w bankach nastąpiła wieloma kanałami, ale w największym stopniu poprzez kanał pośredni. Siła, zasięg oraz mechanizmy wpływu wojny na krajowe banki są zróżnicowane i złożone. Mimo negatywnego oddziaływania wojny w Ukrainie na krajowe banki i związany z nim wzrost ryzyka i kosztów, nie był on na tyle duży, aby spowodować zagrożenie dla kontynuowania działalności czy stabilności sektora bankowego.

Słowa kluczowe: ryzyko geopolityczne, bank, stabilność finansowa, wojna w Ukrainie, sektor bankowy

Harold James

14. Ukraina – odbudowa czego?

Streszczenie: Dzisiejsze dyskusje na temat powojennej odbudowy Ukrainy nieuchronnie rozpoczynają się od tematu przerażających zniszczeń powstałych w wyniku rosyjskiego ataku i wynikającej z tego potrzeby odbudowy infrastruktury, na przykład szpitali, szkół, domów, dróg i linii kolejowych. Liczby dotyczące kosztów, z jakimi Ukraina będzie musiała się zmierzyć po zakończeniu wojny, są zatem bardzo duże, zwłaszcza że w dobie rosnących stóp procentowych każdy budżet jest niezwykle napięty – oczywiście budżet Ukrainy w następstwie wojny, ale także Stanów Zjednoczonych i Unii Europejskiej. Oczekiwanie, że Rosja zapłaci duże sumy w ramach reparacji, może okazać się nierealistyczne. Debata na temat kosztów i kontrowersyjnej kwestii kto powinien je ponieść, odwraca uwagę od sprawy najważniejszej: jak Ukraina wpisuje się w światową gospodarkę? Kraj ten, jeszcze przed ostatnią fazą wojny z Rosją, to synteza elementów pochodzących z trzech różnych epok globalizacji: jedna, zależna od produkcji towarów i ich eksportów, skoncentrowana na zbożu i metalach, to cecha globalizacji starego świata, z XIX i początku XX wieku; następnie Ukraina jest również powiązana ze złożonymi łańcuchami dostaw w ramach globalizacji początku XXI wieku; i wreszcie Ukraina oferuje spojrzenie w przyszłość, globalizację napędzaną przez IT.

Słowa kluczowe: odbudowa Ukrainy, plan Marshalla, PKB, koszty zacofania gospodarczego, rolnictwo, agrobiznes

Jürgen Wandel

15. Rebuilding Ukraine: Lessons from West Germany's Post-World War II economic miracle and Poland's transformation

Streszczenie: W rozdziale dokonano przeglądu i refleksji nad kluczowymi sugestiami dotyczącymi odbudowy powojennej gospodarki Ukrainy, opierając się na teoretycznych spostrzeżeniach ordoliberalnej freiburskiej i austriackiej szkoły myśli ekonomicznej, a także ekonomii instytucjonalnej i teorii wyboru publicznego oraz empirycznych wnioskach z niemieckiego Wirtschaftswunder po II wojnie światowej i polskiego przejścia do Społecznej Gospodarki Rynkowej. Podczas gdy pomoc międzynarodowa w celu naprawienia najpoważniejszych szkód wojennych jest uzasadniona, kluczowym zadaniem jest zdecydowane dokończenie rozpoczętych reform rynkowych w celu ustanowienia konkurencji jako mechanizmu odkrywczego i osłabiającego. Ponadto należy podkreślić, że chociaż integracja europejska jest ważna dla ochrony i przyspieszenia reform politycznych i gospodarczych oraz zwiększenia jej wiarygodności, Ukraina powinna zwracać również uwagę na strategię UE polegającą na ponoszeniu kosztów związanych z regulacją UE, które utrudniają ożywienie gospodarcze w perspektywie średnio- i długoterminowej.

Słowa kluczowe: ożywienie gospodarcze, instytucje, ekonomia polityczna, Niemcy, Ukraina

*Michał Moszyński***16. Economic sanctions and the war in Ukraine: Consequences for Russia**

Streszczenie: Inwazja Rosji na Ukrainę w lutym 2022 r. wstrząsnęła europejską i światową gospodarką oraz wywołała natychmiastowe reakcje w świecie polityki. Kraje zachodnie nałożyły na agresora szeroko zakrojone sankcje, mające na celu zmanifestowanie sprzeciwu wobec wojny i próbę wpłynięcia na sytuację wewnętrzną Rosji. Skuteczność tych instrumentów była szeroko relacjonowana przez opinię publiczną i prasę biznesową, ale trzeba przyznać, że ocena wpływu sankcji nie jest sprawą prostą i wymaga poszukiwania pewnych kryteriów, kontekstu i ram analizy. Podawane dane są często nieprecyzyjne, niektóre skutki nie są natychmiastowe, a złożoność problemu utrudnia dokonanie miarodajnych szacunków. Warto zatem uporządkować szeroko pojętą kwestię sankcji gospodarczych wobec Rosji, korzystając z literatury przedmiotu, a także odwołując się do historycznych studiów przypadków i elementów teorii ekonomii. Główne pytania powszechnie stawiane w odniesieniu do sankcji to przede wszystkim problem osiągania założonych celów polityki zagranicznej, czynniki zwiększające skuteczność sankcji oraz metody szacowania kosztów i skutków sankcji zarówno dla państw sankcjonowanych, jak i sankcjonujących. Celem badawczym była ocena wpływu sankcji na rosyjską gospodarkę. Przedstawione rozważania zapewnią punkt odniesienia dla lepszego zrozumienia przypadku sankcji nałożonych na Rosję oraz identyfikacji czynników wpływających na ich skuteczność.

Słowa kluczowe: sankcje ekonomiczne, wojna w Ukrainie, teoria ekonomii, skuteczność sankcji

*Marzenna James***17. Czy sankcje gospodarcze działają? Dwa lata od nałożenia międzynarodowych sankcji na rosyjską gospodarkę w celu powstrzymania rosyjskiej agresji na Ukrainie**

Streszczenie: Międzynarodowe sankcje gospodarcze nałożone na Rosję stanowią instrument polityki zagranicznej grupy państw, które bezsprzecznie stanęły w obronie ofiary agresji i sięgnęły po sankcje w celu osiągnięcia określonych celów politycznych przy użyciu bodźców ekonomicznych. Bodźce te mogą być pozytywne i/lub negatywne, zazwyczaj stanowią mieszkankę obu tych rodzajów, a celem wprowadzenia sankcji w przypadku wojny na Ukrainie było doprowadzenie do zachowania agresora w polityce zagranicznej zgodnie z podstawowymi zasadami prawa międzynarodowego. Systematyczna ocena skuteczności międzynarodowych sankcji gospodarczych musi koncentrować się na skomplikowanym mechanizmie przyczynowym. Dlatego pytanie o skuteczność sankcji gospodarczych obraca się wokół tego, czy możemy ocenić koszty gospodarcze sankcji nałożonych na rosyjską gospodarkę? Przedstawiona synteza głównych metod analizy oraz wniosków z istniejących analiz skuteczności sankcji gospodarczych pomaga skupić dyskusję na empirycznie uzasadnionych teoretycznych narzędziach analizy i dowodach empirycznych. Zapoznanie się z metodami oceny

sankcji pokazuje, że aby uczestniczyć w dyskusji na temat sankcji gospodarczych nałożonych na Rosję w odpowiedzi na rosyjską inwazję na Ukrainę, należy najpierw sięgnąć po naukowe ustalenia. Badania wykazały, że sankcje gospodarcze nałożone na rosyjską gospodarkę są skuteczne w wielu ważnych obszarach. Kluczowe koncepcje ekonomiczne z dziedziny ekonomii liberalnej pozwalają naukowcom zidentyfikować negatywny wpływ sankcji na rosyjską gospodarkę. Jednocześnie sankcje przedstawiają złożony obraz z licznymi elementami, w którym pozostaje wiele problemów w egzekwowaniu sankcji i przez ich redukcję można skuteczność międzynarodowych sankcji gospodarczych w przyszłości ulepszyć.

Słowa kluczowe: sankcje gospodarcze, sankcje handlowe, sankcje finansowe, wojna w Ukrainie, metoda naukowa, koncepcja przyczynowości

Inna Korsun, Mykola Slynko

18. Investment potential of Ukraine: Condition and prospects

Streszczenie: Zapewnienie rozwoju Ukrainy związanego z integracją europejską jest możliwe tylko poprzez zobowiązanie się do przestrzegania zasad społecznie zorientowanej gospodarki rynkowej. Gospodarka ta charakteryzuje się przede wszystkim jasną podstawą prawną, rozwojem społecznie odpowiedzialnych średnich przedsiębiorstw, skutecznym systemem podatkowym, który pozytywnie wpływa na dochody budżetu państwa, pozytywnym środowiskiem inwestycyjnym. Inwestycje są bardzo ważną zmienną w ocenie spójności wzrostu gospodarczego (PKB, PNB, HDI), a także skuteczności wdrażanych reform i efektywności systemu prawnego. Zasoby inwestycyjne są również bardzo istotne jako podstawowa siła napędowa łącząca globalny kapitał odporny na globalne wyzwania współczesnego świata. Biorąc pod uwagę powyższe informacje, celem badawczym było dokonanie oceny obecnego stanu potencjału inwestycyjnego Ukrainy jako kraju kandydującego do UE, a także perspektyw jego wzrostu.

Słowa kluczowe: Społeczna Gospodarka Rynkowa, potencjał inwestycyjny, bezpośrednie inwestycje zagraniczne, Ukraina

Yuliia Petlenko, Iryna Kapanaiiko

19. Building Ukraine's sustainable energy landscape: Green energy financing and security in the post-war era

Streszczenie: W ostatnich latach dążenie do przyspieszenia kolejnej transformacji energetycznej jest spowodowane rosnącym znaczeniem polityki czystej energii w celu promowania dekarbonizacji sektora energetycznego. W przypadku Ukrainy kwestia ta została zintensyfikowana przez rosyjską agresję wojskową i znaczne zniszczenie istniejącej infrastruktury zimą 2022–2023. W związku z tym powojenna odbudowa infrastruktury energetycznej zmusza inwestorów do finansowania projektów, opierając się na nowym modelu infrastruktury i gospodarki kraju, bazującym na zasadach zrównoważonego rozwoju i minimalizującym zarówno obecne, jak i przyszłe ryzyka.

Konieczne jest stworzenie systemu, który zapewni niezawodne funkcjonowanie kraju w każdych warunkach, niezależnie od sytuacji kryzysowych. Partnerzy Ukrainy z UE, wraz z szeregiem szanowanych ekspertów z różnych krajów, oferują konkretne ścieżki i narzędzia do takiej odbudowy. Należy jednak zauważyć, że rozwój energii odnawialnej musi odbywać się przy użyciu sprawdzonych technologii, które nie są konkurencyjne bez dotacji rządowych. Dlatego odbudowa zniszczonej infrastruktury i zapewnienie zrównoważonej zielonej transformacji wymaga innowacji, które mogą konkurować z tradycyjną energią w perspektywie długoterminowej. Chociaż finansowanie rozwoju zielonych technologii – w obliczu niskiej komercjalizacji ze względu na wysoką kapitałochłonność kapitału wysokiego ryzyka – jest zbyt ryzykowne dla inwestycji bezpośrednich, projektów lub finansowania dłużnego przedsiębiorstw, przyspieszenie innowacji poprzez lukę w komercjalizacji będzie wymagało od rządu przeznaczenia znacznych funduszy i zachęcania do prywatnych inwestycji w te bardziej ryzykowne projekty. Decydenci polityczni staną w obliczu kompromisu między ustaleniem priorytetów politycznych w celu przyspieszenia transformacji energetycznej a uwzględnieniem ryzyka związanego z finansowaniem innowacji przy ograniczonych budżetach ze względu na potrzeby wojskowe.

Słowa kluczowe: zielone inwestycje, energia odnawialna, innowacje, transformacja energetyczna, bezpieczeństwo energetyczne

Vitali Altholz

20. Initiation of educational associations to support the integration of Ukrainian citizens into the German labor market

Streszczenie: Od początku rosyjskiej inwazji na Ukrainę w 2022 r. w Europie pojawiło się wiele organizacji publicznych, które aktywnie udzielają pomocy humanitarnej Ukrainie i jej obywatelom, zarówno w UE, jak i poza nią. Niektóre z tych organizacji zajmują się integracją Ukraińców, którzy uciekli przed wojną, ze społecznością europejską. W szczególności w Niemczech, które obecnie przyjmują największą liczbę uchodźców z Ukrainy w UE, prowadzone są społeczne działania integracyjne. Jednym z takich obszarów działania jest integracja na rynku pracy, w przypadku której ukraińscy uchodźcy mają dostęp do rynku pracy wraz z przyznaniem zezwolenia na pobyt zgodnie z § 24 ustawy o pobycie („Aufenthaltsgesetz”) i mogą otrzymywać świadczenia z Federalnej Agencji Zatrudnienia (Grundsicherung für Arbeitsuchende) od 1 czerwca 2022 r. Jednak, według najnowszego raportu Federalnej Agencji Pracy na temat rynku pracy i edukacji, bezrobocie pozostaje bardzo wysokie: z prawie 800 000 ukraińskich uchodźców w wieku produkcyjnym około 704 000 obywateli Ukrainy otrzymywało świadczenia w ramach podstawowego systemu zabezpieczenia dla osób poszukujących pracy w czerwcu 2023 r. Analizując te dane, Federalna Agencja Pracy wskazuje na wyraźny problem integracji na rynku pracy. Inicjowanie stowarzyszeń edukacyjnych może mieć kluczowe znaczenie dla integracji ukraińskich uchodźców i wspierać politykę rynku pracy w tworzeniu możliwości edukacyjnych

i kwalifikacyjnych, które zapewnią ukraińskim uchodźcom niezbędne umiejętności i wiedzę. Ponadto stowarzyszenia edukacyjne mogą służyć jako społeczne punkty kontaktowe, które pomagają uchodźcom nie tylko w edukacji, ale także w integracji społecznej, wsparciu psychologicznym i wymianie kulturowej. Takie działania pomogłyby w budowaniu porozumienia między kulturą niemiecką i ukraińską oraz wzmocniłyby spójność społeczną.

Słowa kluczowe: rynek pracy, integracja na rynku pracy, uchodźcy, niemiecki rynek pracy

ABSTRACTS

Elżbieta Mączyńska

1. Ordoliberalism and the social market economy: Anti-entropic potential. Sheltering from the storm

Abstract: Ordoliberalism and the social market economy are concepts of socio-economic order. Hence, in a way, the natural impulse to take an interest in these concepts, both from a scientific and research perspective and from a utilitarian one, is the increasing manifestations of disorder. The claim that we are living in particularly turbulent times can be considered a kind of truism today. Socio-economic, global and geopolitical realities provide almost daily evidence of increasing entropy, or chaos, disorder. Leaving aside the extremely negative ones, related primarily to Russia's attack on Ukraine, but also to the outbreaks of armed conflicts intensifying in various regions of the world, the multiplicity and multiplication of various overlapping crisis phenomena is characteristic. This chapter starts from the premise that in such turbulent conditions ordoliberalism may have significant practical utility. The starting point of the reflections presented here are reflections on the multiplication of crises. Under such conditions, a variety of social problems build up. Against this background, fundamental questions about the practical usefulness of the welfare state concept are presented. This forms the backdrop for the comparative analysis of welfare state models presented in the last part of the chapter by Esping-Andersen and the analysis of the ordoliberal model of social policy by Nedergaard. The final section of the chapter makes the main claims about the contemporary utility of ordoliberalism.

Keywords: Ordoliberalism, social market economy, economic governance, civilisational change

Anna Jurczuk, Michał Moszyński, Piotr Pysz

2. Socio-ecological Market Economy: A research approach

Abstract: The objective of this article is to present the potential opportunities arising from ordoliberal theory for defining a social and economic order that takes into account the dysfunctions and crises affecting the modern economy and human civilization as a whole, especially in the ecological dimension. The analysis is based on a critical study of the professional literature on the subject, including both publications devoted to ordoliberal thought and texts identifying the dangers of the modern world. Due to the main purpose and size of this study, the consideration is limited to presenting those assumptions of ordoliberal theory that are relevant to responding to the problems of

the modern world. In the ordoliberal theory of economic governance, one can see the potential of its development towards taking ecological issues into account, as well as applying it as an intellectual basis for socio-economic policy capable of contributing to the solution of contemporary problems. This article represents one of the first attempts to supplement the ordoliberal theory of economic governance and the concept of the Social Market Economy with ecological aspects.

Keywords: Ordoliberalism, social market economy, economic order, environmental economics, holistic thinking, stable value of money, private property

Józefa Famielec

3. Greening the Social Market Economy in the perspective of a sustainable energy transition

Abstract: In the research and publication output to date, we find many detailed and more global attempts to define the scope and direction of energy restructuring of the economy. Among scientists, politicians and economic practitioners, there is a prevailing conviction about the necessity of such a transformation, both globally and in relation to the daily lives of people, as the most important subjects/essentials of the environment. They fit into a very broad spectrum of cognitive truth – from certainty and only right knowledge to extreme uncertainty and systematic errors in assessing reality. The theoretical and empirical analysis and exhaustive description of the research results and their applicability to the development of the posed research problem goes beyond the methodological and application capabilities/competencies of a single author/researcher and beyond the scope of an article for a monograph. The author poses questions fundamental to science and economic practice. In particular, these are: 1) is the category of sustainability suitable for use in the study of decision-making processes, such as the energy transition?; 2) does economics make it possible to reduce and avoid the errors of uncertainty in handling large data sets and shaping production and consumption processes?; 3) is emissivity an accurate and sufficient measure/function of socioeconomic sustainability, including that expected in connection with the energy transition? The attempt to answer the questions posed was based on the fundamentals of greening the GMS in the context of the energy transition.

Keywords: Social market economy, economic management, knowledge, prospect theory, theory of mind, energy transition

Eugeniusz Gostomski

4. Expanding the concept of the social market economy to include aspects of the blue economy

Abstract: A major challenge for mankind is the need to protect the marine environment from pollution and stop the excessive economic exploitation of the natural resources of the seas and oceans. The intensive development of the maritime economy without taking into account ecological aspects is one of the factors in the warming of the Earth's climate, which in the long run poses a huge threat to humans and marine biota. The concept of the blue economy, which is an extension of the idea of the green economy to the marine environment, is gaining importance. Environmental aspects – both on land and at sea – should also be added to the GSC concept. According to the GSC, there is a need for the state to define framework conditions for environmental protection in order to correct market failures, for example by internalizing externalities. The idea here is to include in the economic calculus of companies the cost of removing the effects of environmental pollution.

Keywords: Social market economy, blue economy, maritime economy, climate change

Andrzej Szplit

5. Redundancy of resources and competencies in the face of social-ecological management requirements

Abstract: Research on the relationship of management sciences with other sciences has a long pedigree. Economics and management sciences belong to the social sciences, and their subject is human beings participating in management processes. The publication addresses the problem of the relationship between culture and management in a social-ecological management environment. Culture gives meaning to concepts, processes and values. It also gives meaning to institutions. Wilkin [2016] states that what distinguishes institutional economics from neoclassical mainstream economics is a different conception of man, which is the starting point for models of economic behaviour. In the institutional view, humans are not perfect, they can sometimes be kind, dishonest and irrational. By taking into account the various institutional currents, including the achievements of cultural sciences, the economic man is viewed in a more realistic way. This was the reason for defining and identifying certain redundancies of resources and competencies in the socio-ecological agricultural environment. The result of these findings are presented in the publication ways of assumptions of the organization's strategy according to institutional theory.

Keywords: Socio-ecological management, socio-economic management, management culture, resources, competencies, institutional economics

Elżbieta Skąpska

6. Social intelligence as a remedy for today's economic challenges

Abstract: "Intelligence" is a term considered by researchers mainly in psychology. The purpose of the discussion undertaken was an attempt to transfer it to the field of economics as a tool for diagnosing economic events through the use of research techniques applied to economic entities in the service sector. The motive for taking up this issue was to initiate a consideration of the importance of one type of general intelligence – social intelligence in economic life and to seek an answer to the question: how to use the components of this type of human intelligence to reduce economic risks. In the face of modern megatrends, including: globalization, disparities in economic development, unemployment, civil-cultural problems arising with technological and scientific progress, the formation and widespread use of social intelligence seems to be a necessary action.

Keywords: Social intelligence, economic intelligence, megatrends

Maciej Miszewski, Ewa Zeman-Miszewska

7. Economic and energy transition and the global crisis of civilization

Abstract: Economic and energy transformation refers to the process of changing the way energy is produced and used to accommodate sustainable development. This transformation is an expression of a strategic response to pressure from environmental circles, as well as from more enlightened representatives of the social sciences – including economics, demanding that the risks of climate change be addressed as urgently as possible. The considerations presented here cover a range of interpretations of the concept of economic and energy transition, from the narrowest, referring to the decarbonization of Western European economies, through changes intended to encompass the entire European Union, and on to the adoption of a global perspective. As the spatial perspective broadens, the barriers that can thwart the realization of the transformation multiply. At the same time, awareness of the interdependence of climate phenomena on a planetary scale does not allow us to abandon a broader and more far-reaching approach to the problem. The chapter attempts to identify the main barriers and difficulties.

Keywords: economic and energy transition, civilization crisis, decarbonization of the economy, carbon footprint, consumption

Agata Miętus

8. Impact of green bonds on energy transition in the European Union

Abstract: The aim of this article was to examine the impact of green bonds on the energy transition in the European Union. The research analysis will be conducted using data from the Climate Bond Initiative's online platform and Eurostat statistics. The study was conducted using secondary data from international organizations involved in the promotion and taxonomy of green bonds. The green bond market is gaining popularity due to climate change policies and green energy development. Green bonds have a real impact on the energy transition. The results show that the European standard for green bonds is influencing the global market and creating further demand for new financial instruments. To increase the impact of green bonds on the energy transition, European institutions should encourage more companies to invest in the development of the green bond market. This article contributes to the sustainable finance literature by analyzing the European green bond market and increasing understanding of energy transition opportunities.

Keywords: green bonds, taxonomy, sustainability, energy transition

Magdalena Zajęczkowska

9. Challenges of transformation of the electricity sector in Poland in the context of the war in Ukraine – selected aspects

Abstract: Poland's accession to the European Union and the adoption of climate and energy policy, along with global international obligations, have necessitated the introduction of solutions in this area to guarantee cheap, clean and universally available energy to economic entities. The consequences of the ongoing and planned changes should be considered both from a macroeconomic perspective and from the perspective of individual economic entities, including prosumers. The ongoing processes were also compounded by the effects of the war in Ukraine, such as the initial energy crisis affecting most aspects of the economy. This conflict has posed, also for Poland, challenges of particular importance in the context of energy security and accelerated reforms related to the transformation of the energy sector. The purpose of this analysis was to identify challenges to the transformation of the electricity sector in Poland in the context of, on the one hand, the war in Ukraine (disruption of commodity supply chains, occurrence of price shocks, triggering a threat to the country's energy security, the need for changes in the energy mix with the accelerated implementation of the decision to build a nuclear power plant) and, on the other hand, growing pressure from the European Union for more effective implementation of climate and energy policies.

Keywords: Electricity sector, climate and energy policy, energy crisis, energy dependence, price shocks

Michał Thlon, Andrzej Brożek, Jan Thlon

10. Energy price fluctuations in Poland in the face of Russia's invasion of Ukraine. Is war really the dominant reason for energy price increases in Poland?

Abstract: The aim of the study was to analyze changes in electricity prices in Poland in 2021–2022 in the context of violent market turbulence related to the hostilities in Ukraine. The study analyzed the volatility of individual economic price-forming parameters, as well as the impact of regulations affecting the operation of the energy market in Poland. Regulatory activities carried out at the national level, as well as in a broader context at the EU level, were also evaluated. In conclusion, the conducted analyses indicated that, contrary to the narrative permeating the public space, it was not geopolitical factors related to the warfare across the eastern border that determined the price shock in the Polish electricity market in 2022. The aftermath of the war exposed the multifaceted weakness of the Polish energy market and catalyzed the effects of erroneous decisions and omissions in the years leading up to the hostilities.

Keywords: Price risk, electricity market, emissions trading [ETS], European Green Deal, war in Ukraine

Justyna Tomala, Maria Urbaniec

11. Towards a just transition: opportunities and challenges for mining regions in the European Union

Abstract: Seen as an innovative solution, a just transition can make an effective contribution to the European Union's climate and energy policy goals. It is increasingly being taken into account in national and international policies. As a result, an in-depth restructuring process of the EU energy sector has been initiated, focusing in particular on areas with strong links to the coal industry. Both the development of alternative energy sources and technologies and a significant reduction in the use of fossil fuels are key to successful large-scale decarbonisation. The process of just transition is important for regions dependent on extractive industries and other carbon-intensive sectors of the economy. A just transition increases the number of economic, social and environmental challenges for these regions. However, European coal regions can play an active role in the energy transition of the European Union. The aim of the chapter is to examine the sustainability implications of a just transition using selected mining regions in the European Union as an example and to identify the challenges of implementing a just transition. The results of the literature analysis provide a range of evidence that the successful implementation of fair transition measures has a positive impact on sustainability and creates new development opportunities for coal regions.

Keywords: Just transition, sustainable development, mining regions, European Union

Katarzyna Kamińska

12. The impact of the outbreak of war in Ukraine on the German economy and the green transition in Germany

Abstract: The outbreak of war in Ukraine had a negative impact on the German economy, revealing its heavy reliance on natural gas supplies from Russia and struggling with the aftermath of the COVID-19 pandemic. Among the consequences that could be observed was the emergence of an energy crisis, which further increased price levels and weakened economic growth. The effects of Russian aggression were particularly evident in commodity markets, which saw the strongest increase in commodity prices since the 1973 oil crisis. The outbreak of war in Ukraine is also challenging German companies to implement Green Deal principles. The purpose of this article was to compare the impact of the war in Ukraine on the German economy and the implementation of the Green Transition goals. The recovery from the current energy crisis and the strengthening of Germany's position as a business location depends on the pace of the Green, economic and digital transformation.

Keywords: Green transition, war in Ukraine, German economy, energy crisis

Ewa Kulińska-Sadłocha

13. The impact of the war in Ukraine on the activities of banks in Poland

Abstract: The aim of the article was to determine the scope and areas of impact of the war in Ukraine on the activities of domestic banks. The analysis included information on the situation of the banking sector published by the Financial Supervisory Commission, regulations and recommendations relating to the Russia-Ukraine armed conflict and affecting banking activities, as well as information contained in the websites and financial and non-financial reports of banks listed on the Warsaw Stock Exchange (WSE) for 2022, i.e. Alior Bank, BNP Paribas, BOŚ, mBank, Bank Handlowy, Millennium, PKO BP, Pekao, ING Bank Śląski and Santander Bank Polska. Geopolitical risks materialized in the domestic banking sector as a result of Russia's aggression against Ukraine. The materialization of risk in banks occurred through many channels, but to the greatest extent through indirect channels. The strength, scope and mechanisms of the war's impact on domestic banks are diverse and complex. Despite the negative impact of the war in Ukraine on domestic banks and the associated increase in risks and costs, it was not large enough to cause a threat to the continuation of operations or stability of the banking sector.

Keywords: Geopolitical risk, bank, financial stability, war in Ukraine, banking sector

Harold James

14. Ukraine – reconstruction of what?

Abstract: Today's discussions of Ukraine's post-war reconstruction inevitably begin with the topic of the horrific destruction caused by the Russian attack and the resulting need to rebuild infrastructure such as hospitals, schools, homes, roads and railroads. The numbers on the costs Ukraine will face after the war are therefore very large, especially since, in an era of rising interest rates, every budget is extremely tight – Ukraine's budget in the aftermath of the war, of course, but also the budgets of the United States and the European Union. Expecting Russia to pay large sums in reparations may prove unrealistic. The debate over the cost and the controversial question of who should bear it is distracting from the most important issue: how does Ukraine fit into the global economy? The country, even before the latest phase of the war with Russia, is a synthesis of elements from three different eras of globalization: one, dependent on the production and export of commodities, centered on grains and metals, is a feature of the Old World globalization of the 19th and early 20th centuries; then Ukraine is also linked to the complex supply chains of early 21st century globalization; and finally, Ukraine offers a glimpse of the future, IT-based globalization.

Keywords: Reconstruction of Ukraine, Marshall Plan, GDP, cost of economic backwardness, agriculture, agribusiness

Jürgen Wandel

15. Rebuilding Ukraine: Lessons from West Germany's Post-World War II economic miracle and Poland's transformation

Abstract: The article reviews and reflects on key suggestions for rebuilding Ukraine's post-war economy, drawing on theoretical insights from the ordoliberal Freiburg and Austrian schools of economic thought, as well as institutional economics and public choice theory, and empirical lessons from Germany's post-World War II Wirtschaftswunder and Poland's transition to a social market economy. While international assistance to repair the worst of the war's damage is warranted, the key task is to decisively complete unfinished market reforms to establish competition as an exploratory and debilitating mechanism. In addition, it should be emphasized that while European integration is important to protect and accelerate political and economic reforms and enhance its credibility, Ukraine should be wary of the EU's strategy of raising the costs of its rivals by importing excessive EU regulations that impede economic recovery in the medium to long term.

Keywords: economic recovery, institutions, political economy, Germany, Ukraine

Michał Moszyński

16. Economic sanctions and the war in Ukraine: Consequences for Russia

Abstract: Russia's invasion of Ukraine in February 2022 shook the European and global economies and triggered immediate reactions in the political world. Western countries imposed extensive sanctions on the aggressor, aimed at manifesting opposition to the war and attempting to influence Russia's domestic situation. The effectiveness of these instruments has been widely reported by the public and the business press, but it must be admitted that assessing the impact of sanctions is not a simple matter and requires the search for certain criteria, context and a framework for analysis. The data reported are often imprecise, some effects are not immediate, and the complexity of the problem makes it difficult to make meaningful estimates. Therefore, it is worth sorting out the broad issue of economic sanctions against Russia, using the literature on the subject, as well as referring to historical case studies and elements of economic theory. The main questions commonly asked about sanctions are primarily the problem of achieving stated foreign policy goals, factors that increase the effectiveness of sanctions, and methods for estimating the costs and effects of sanctions on both sanctioned and sanctioning states. The research objective was to assess the impact of sanctions on the Russian economy. The considerations presented will provide a reference point for better understanding the case of sanctions imposed on Russia and the factors affecting the effectiveness of sanctions imposed on Russia.

Keywords: Economic sanctions, war in Ukraine, economic theory, effectiveness of sanctions

Marzenna James

17. Are economic sanctions working? Two years since international sanctions were imposed on the Russian economy to deter Russian aggression in Ukraine

Abstract: International economic sanctions imposed on Russia are a foreign policy instrument of a group of countries that unquestioningly stood up for the victim of aggression and reached for sanctions in order to achieve certain political goals through economic incentives. These incentives can be positive and/or negative, usually a mixture of both, and the purpose of introducing sanctions in the case of the war in Ukraine was to bring the aggressor's foreign policy behavior into line with the basic principles of international law. A systematic assessment of the effectiveness of international economic sanctions must focus on a complex causal mechanism. Therefore, the question of the effectiveness of economic sanctions revolves around whether we can estimate the economic costs of sanctions imposed on the Russian economy? The presented synthesis of the main methods of analysis and conclusions of existing analyses of the effectiveness of economic sanctions helps focus the discussion on empirically grounded theoretical tools of analysis and empirical evidence. Familiarizing oneself with the methods of evaluating sanctions shows that in order to participate in the discussion of economic sanctions imposed on Russia in response to

the Russian invasion of Ukraine, one must first turn to the scientific findings. Research has shown that economic sanctions imposed on the Russian economy are achieving their goals in a number of important areas. Key economic concepts from the field of liberal economics allow researchers to identify the negative impact of sanctions on the Russian economy. At the same time, sanctions present a complex picture with numerous elements, in which many problems remain in the enforcement of sanctions, and by reducing them, the effectiveness of international economic sanctions can be improved in the future.

Keywords: economic sanctions, trade sanctions, financial sanctions, war in Ukraine, scientific method, concept of causality

Inna Korsun, Mykola Slynko

18. Investment potential of Ukraine: Condition and prospects

Abstract: Ensuring Ukraine's development related to European integration is possible only by committing to the principles of a socially oriented market economy. This economy is characterized primarily by a clear legal basis, the development of socially responsible medium-sized enterprises, an effective tax system that positively affects state budget revenues, a positive investment environment. Investment is a very important variable in assessing the consistency of economic growth (GDP, GNP, HDI), as well as the effectiveness of implemented reforms and the efficiency of the legal system. Investment resources are also very important as a fundamental driving force linking global capital resilient to the global challenges of the modern world. Given the above information, the purpose of the study was to assess the current state of Ukraine's investment potential as an EU candidate country, as well as its growth prospects.

Keywords: Social market economy, investment potential, foreign direct investment, Ukraine

Yuliia Petlenko, Iryna Kapanaiko

19. Building Ukraine's sustainable energy landscape: Green energy financing and security in the post-war era

Abstract: In recent years, the drive to accelerate the next energy transition has been driven by the growing importance of clean energy policies to promote the decarbonization of the energy sector. In the case of Ukraine, this issue has been intensified by Russian military aggression and the significant destruction of existing infrastructure in the winter of 2022–2023. Consequently, the post-war reconstruction of energy infrastructure is forcing investors to finance projects based on a new model for the country's infrastructure and economy, based on principles of sustainable development and minimizing both current and future risks. It is necessary to create a system that will ensure the reliable operation of the country under all conditions, regardless of emergency situations. Ukraine's EU partners, along with a number of respected experts from various countries, offer concrete paths and tools for such reconstruction. However, it should be

noted that the development of renewable energy must be done with proven technologies that are not competitive without government subsidies. Therefore, rebuilding damaged infrastructure and ensuring a sustainable green transition requires innovations that can compete with traditional energy in the long term. Although financing the development of green technologies – in the face of low commercialization due to the high capital intensity of venture capital – is too risky for direct investment, projects or corporate debt financing, accelerating innovation through the commercialization gap will require the government to allocate significant funds and encourage private investment in these riskier projects. Policymakers will face a trade-off between setting policy priorities to accelerate the energy transition and taking into account the risks associated with funding innovation with limited budgets due to military needs.

Keywords: green investment, renewable energy, innovation, energy transition, energy security

Vitali Altholz

20. Initiation of educational associations to support the integration of Ukrainian citizens into the German labor market

Abstract: Since the beginning of the Russian invasion of Ukraine in 2022, a number of public organizations have emerged in Europe that are actively providing humanitarian assistance to Ukraine and its citizens, both inside and outside the EU. Some of these organizations are committed to integrating Ukrainians who have fled the war into the European community. In Germany in particular, which currently hosts the largest number of Ukrainian refugees in the EU, there are activities for social integration. One such area of activity is labor market integration, where Ukrainian refugees have access to the labor market with the granting of a residence permit under Section 24 of the Residence Act (“Aufenthaltsgesetz”) and can receive benefits from the Federal Labor Agency (Grundsicherung für Arbeitsuchende) starting June 1, 2022. However, according to the Federal Labor Agency’s latest report on the labor market and education, unemployment remains very high: of the nearly 800,000 Ukrainian refugees of working age, some 704,000 Ukrainian citizens have been receiving benefits under the basic security system for job seekers since June 2023. Analyzing this data, the Federal Labor Agency writes of a clear problem with labor market integration. Initiating educational associations could be crucial to integrating Ukrainian refugees into the German labor market and support labor market policies in creating educational and qualification opportunities that provide Ukrainian refugees with the skills and knowledge they need to successfully integrate into the labor market. In addition, educational associations could serve as community focal points, helping refugees not only with education, but also with social integration, psychological support and cultural exchange. This would promote understanding between German and Ukrainian cultures and strengthen social cohesion.

Keywords: labor market, labor market integration, refugees, German labor market

SPIS TABEL

Tabela 1.1.	Analiza porównawcza modeli <i>welfare state</i> wg typologii Gøsty Espinga-Andersena	32
Tabela 1.2.	Cztery idealne modelowe światy kapitalizmu opiekuńczego	37
Tabela 5.1.	Uzupełnienie I i II rzędu nurtów nowej ekonomii instytucjonalnej . . .	88
Tabela 5.2.	Strategia organizacji w środowisku społeczno-ekologicznego gospodarowania	90
Tabela 6.1.	Zestawienie megatrendów i wyzwań ze składnikami inteligencji społecznej	95
Tabela 6.2.	Inteligencja społeczna jako komponent inteligencji ekonomicznej . . .	98
Tabela 8.1.	Taksonomia zielonych obligacji według Climate Bond Initiative	124
Tabela 8.2.	Emisja zielonych obligacji na świecie w latach 2014–2022 (w mld USD)	129
Tabela 8.3.	Całkowita emisja zielonych obligacji w wybranych krajach europejskich w latach 2014–2022 (w mld USD)	130
Tabela 8.4.	Stan zielonych obligacji według emitenta – porównanie 2019 r. oraz 2022 r. (% PKB)	131
Tabela 8.5.	Wielkość pozyskanych środków z zielonych obligacji w wybranych sektorach w Europie w latach 2014–2022 (w mld USD)	131
Tabela 9.1.	Import surowców energetycznych z Rosji do Polski (%)	139
Tabela 10.1.	Średnie ceny kontraktu terminowego BASE oraz rynku RDN wraz ze zmianami procentowymi w ujęciu miesiąc do miesiąca	153
Tabela 11.1.	Wymiary sprawiedliwej transformacji	173
Tabela 11.2.	Szanse i wyzwania związane ze sprawiedliwą transformacją w regionach górniczych UE	180
Tabela 13.1.	Regulacje UE i krajowe odnoszące się do konfliktu zbrojnego wpływające na działalność banków	200
Tabela 13.2.	Wytyczne i zalecenia organów nadzorczych odnoszące się do konfliktu zbrojnego	202
Table 15.1.	Growth performance of selected countries in 1950–1989	231
Table 15.2.	Counterarguments on the importance of Erhard’s institutional reforms	232
Table 16.1.	Yale List of Companies in Russia	249
Table 18.2.	The structure of direct investments in Ukraine: by types of economic activity in %	278
Table 18.1.	Volumes of direct foreign investments to domestic economy by 2015–2022	275
Table 19.1.	Green energy financing mechanisms	294
Table 19.2.	Subject of green energy financing in Ukraine	295

SPIS RYSUNKÓW

Rysunek 5.1.	Generowanie strategii wykorzystania okazji w rozwoju organizacji . . .	83
Rysunek 5.2.	Model strategii organizacji według teorii instytucjonalnej	86
Rysunek 6.1.	Inteligencja społeczna w opinii pracowników firm usługowych . . .	99
Rysunek 6.2.	Źródła inteligencji społecznej	101
Rysunek 7.1.	Konsekwencje i wymagania transformacji energetycznej	110
Rysunek 7.2.	Najwięksi emitenci gazów cieplarnianych	111
Rysunek 7.3.	Ślad węglowy na świecie w latach 1970–2021	113
Rysunek 7.4.	Marnowanie żywności na świecie	117
Rysunek 9.1.	Uzależnienie energetyczne Unii Europejskiej i Polski w latach 2018–2022 (%)	138
Rysunek 9.2.	Ceny gazu ziemnego w Unii Europejskiej w latach 2015–2023 dla gospodarstw domowych (euro / kWh)	142
Rysunek 10.1.	Notowania kontraktu BASE z dostawą na 2022 r.	151
Rysunek 10.2.	Notowania cen na rynku RDN w 2021 r.	151
Rysunek 10.3.	Notowania kontraktu BASE z dostawą na 2023 r. oraz notowań RDN w 2022 r.	152
Rysunek 10.4.	Kwotowania cen uprawnień do emisji CO ₂ dla kontraktów grudniowych	155
Rysunek 10.5.	Zależność cen energii elektrycznej w Polsce od cen EUA w 2021 r. . .	156
Rysunek 10.6.	Notowania gazu w Polsce z dostawą na 2022 r. oraz 2023 r.	157
Rysunek 10.7.	Zależność cen energii elektrycznej w Polsce od cen gazu w 2021 r. . .	158
Rysunek 10.8.	Notowania indeksu PSCMI1 w okresie 2021–2023	160
Rysunek 10.9.	Zależność cen energii elektrycznej w Polsce od cen węgla w 2021 r. .	160
Rysunek 11.1.	Proces stopniowego odchodzenia od węgla w poszczególnych państwach UE (stan na maj 2022 r.)	177
Rysunek 11.2.	Produkcja i zużycie węgla w UE-27 (w mln ton)	178
Rysunek 12.1.	Dynamika stopy inflacji w % w latach 2017–2023	187
Rysunek 12.2.	Rozwój długu publicznego Niemiec w latach 2012–2022 w mld EUR i jako % PKB	189
Rysunek 12.3.	Tempo wzrostu PKB Niemiec i UE-27 krajów (od 2020 r.)	191
Rysunek 13.1.	Wpływ wojny w Ukrainie na banki	197
Rysunek 14.1.	Udział PKB na mieszkańca Stanów Zjednoczonych w latach 1990– 2022 w dolarach	215
Figure 15.1.	Freedom of World Index of Freedom House in 2003–2022	234
Figure 15.2.	Democracy Index des Economist in 2006–2022	235
Figure 15.3.	Index of Economic Freedom in 1995–2022	235

Figure 15.4.	Corruption Perception Index in 1998–2022 (Scores)	236
Rysunek 17.1.	Obrona kursu wymiany rubla przez rząd rosyjski	264
Figure 18.1.	Dynamics of the volume of direct investments in Ukraine and their share in GDP in %	277
Figure 18.2.	Foreign direct investment to the countries of the European Union in 2022 in % of GDP	280

INDEKS NAZWISK

A

Abelshauser Werner 232
Abraham Judson 181
Acemoglu Daron 234
Adenauer Konrad 230
Agyeman Julian 171
Ahmed Zahoor 286
Aichinger Elisa 305
Ainou Fatima Zahara 286
Akerlof Georg A. 12, 27, 403
Allen Elizabeth 175
Altholz Vitali 304, 364, 376, 395
Altman Edward I. 152
Angelakoglou Komninos 137
Arora Anmol 181
Aslund Anders 223, 227, 229, 234, 236–238
Assadourian Erik 25
Atănăsoae Pavel 149
Augstein Rudolf 312
Awan Usama 137

B

Babina Tania 253
Bainton Nicholas 171, 173
Balcerowicz Leszek 237, 240
Baldwin David 245
Banaszek Hanna 154
Barro Robert J. 136
Barry John 175–176, 181
Baumol William J. 238
Becker Torbjörn 222, 236
Benn Carl 258
Berger Helge 237
Bińczyk Ewa 119
Blanchard Olivier J. 298
Blum Ulrich 229
Blümel Martina 66

Boettke Peter J. 223–230
Boguszewicz-Kreft Monika 101
Boruszewski Jarosław 95, 97
Bonneuil Christophe 118
Boockmann Bernhard 238
Borodina Oksana 286, 293–294, 301
Boufounou Paraskevi 286
Boyarchuk Dmytro 236
Böhm Franz 225
Bray Rachel 179
Bremer Frank 229
Brożek Andrzej 147, 358, 370, 395
Brundtland Gro Harlem 41
Brücker Herbert 305–306
Buchanan James M. 225
Buchheim Christoph 230
Burchard-Dziubińska Małgorzata 4, 12–13
Butler Eamonn 225, 228, 230
Bücker Christian 68, 70

C

Caplan Bryan 225
Carley Sanya 172–173, 175
Cha Mijin J. 171–174, 176
Cheng Xin 286
Chupilkin Maxim 253
Ciesiołkiewicz Konrad 29
Clausewitz Carl von 257
Colander David 42
Collier Paul 12
Collins Susan M. 227
Conley Heather A. 222
Cooper Julian 242
Cowen Tyler 227–229, 232
Coyne Christopher J. 224, 226–230
Crouch Colin 30
Crozet Matthieu 242
Crutzen Paul 79

D

Della Croce R. 126
 Dellis Konstantinos 286
 Dias Alves P. 170, 179
 Dogan Eyup 286
 Doucouliagos Hristos 229
 Downs Anthony 225, 228
 Dwarkasing Chandni 172
 Dzik Bartłomiej 60
 Dziuba Dariusz T. 94

E

Easterly William 225, 229
 Ehigiamusoe Kizito U. 286
 Ehrlich Paul 79
 Eichengreen Barry 222–223, 227, 232–233, 249–250
 Eisen Norman L. 222
 Eisenhower Dwight D. 270
 Eliot Thomas S. 97
 Elliott Kimberly A. 260
 Erhard Ludwig 41, 50, 52, 230–233, 236, 239–240, 314, 396
 Esping-Andersen Gøsta 22–23, 27–30, 32–34, 36, 353, 365
 Eucken Walter 35–36, 39, 42–45, 47–49, 230
 Eurich Marina 186

F

Famielec Józefa 52, 53–56, 77, 354, 366, 395
 Faszczka Jakub 167
 Fedorov Mykailo 220
 Fisch Kathrin 66–67
 Flammer Caroline 126
 Fouquet Roger 108
 Foxon Timothy J. 41
 Franke Dieter 66–67
 Fressoz Jean-Baptiste 118

G

Gaidajis Georgios 137
 Galgóczi Béla 169, 181
 Ganster Ronja 222

Gasparski Wojciech W. 95
 Germeshausen Robert 149
 Gethard Gregory 230
 Giersch Herbert 230–231
 Goldschmidt Nils 232
 Goleman Daniel 93, 95,
 Golinowska Stanisława 29–30, 32
 Gollier Christian 298
 Goodman James E. 172
 Gorodnichenko Yuriy 222–223, 236–237, 240, 285–286, 293, 301
 Gorynia Marian 20, 313
 Gostomski Eugeniusz 65, 69, 72, 313, 355, 367, 395
 Göpel Maja 40, 47, 51
 Gözkaman Armağan 289
 Grabowski Maciej 125
 Grabski Władysław 311
 Grävinghol Jörn 223, 238
 Guo Yue 286
 Guriev Sergei 253
 Guzik Katarzyna 169

H

Hall Robert E. 136
 Hardt Łukasz 77, 95, 97
 Harari Yuval Noah 312
 Harcourt Wendy 41
 Hasan Mohammad Maruf 285
 Hausner Jerzy 26, 83
 Havrylyshyn Oleh 234–236
 Hayek Friedrich August von 51, 224–226, 238
 Hayward Steven F. 136
 Härtel Philipp 149
 Healy Noel 175–176, 181
 Heffron Raphael J. 176
 Heidegger Martin 312
 Heller Michał 54
 Henderson David R. 227
 Henry Matthew S. 170, 174, 178
 Hess Maximilian 250
 Hickel Jason 109, 329
 Hildebrandt Jan 189, 329
 Hilgenstock Benjamin 253
 Hinz Julian 242

Hodgson Geoffrey M 43
Hole Ceecee 112
Hopwood Bill 174
Huiskonen Janne 137
Huntington Samuel P. 97

I

Imsirovic Adi 269
Itskhoki Oleg 250–252, 253

J

James Harold 211, 360, 372, 396
James Marzenna 241, 254, 361, 373, 396
Janik Agnieszka 181
Janikowska Olga 170, 176, 178–179
Javorcik Beata 253
Jenisch Uwe 68, 70
Jurczuk Anna 5, 40, 51, 353, 365, 396
Juszczuk Andrzej 55

K

Kaczmarek Tadeusz T. 41, 50
Kahneman Daniel 59
Kallis Giorgos 107
Kaminker Christopher 126
Kamińska Katarzyna 8, 21, 183, 189, 359, 371, 396
Kant Immanuel 49
Kapanai Iryna 283, 364, 375, 396
Kapetaki Zoi 170, 177
Kaplan Jacob J. 227
Karmowska Grażyna 174
Karunathilak Hirushie 301
Kashour Mohammad 171–172, 177
Keynes John Maynard 20–21, 30, 41, 48, 50, 232, 259
Kędzierski Maciej Aleksander 184–185, 199
Khalid Mansour 41
Kindleberger Charles P. 25–26, 213
Kinkartz Sabine 191
Kierkegaard Jacob F. 227–228
Kivimaa Paula 180
Kleer Jerzy 26
Klein Elise 172
Kłosiński Kazimierz 93, 95

Kolev Stefan 232
Kołodko Grzegorz W. 12, 21, 26, 39, 82, 174
Konisky David M. 172–173, 175
Kornai János 44
Korpas Magnus 149
Korsun Inna 272, 362, 374, 396
Kosiarz Edyta 178
Kościuk Agata 164
Kotecki Ludwik 125
Kozłowski Krzysztof 183
Kraslawski Andrzej 137
Krieger Tim 227
Krokiewicz Adam 54
Krońska Irena 55
Krugman Paul 42, 259
Krupiński Sebastian 149
Krupski Rafał 81, 83, 85
Krzykowski Piotr 184
Kryk Barbara 4, 13
Kubilius Andrius 223, 227, 236–238
Kukliński Antoni 20, 24
Kulczycka Joanna 169–170, 176, 178–179
Kulińska-Sadłocha Ewa 189, 195, 359, 371, 397

L

Laeven Luc 25
Lawson Tony 42
Leeson Peter T. 223
Lewis Michael 56–59
List Christian 43
Lock Irina 141
Luzin Pavel 266

M

Małek Maciej 14, 311
Marcinkowska Monika 198
Markowski Łukasz 137
Mazzucato Mariana 21, 30, 31
Mączyńska Elżbieta 11, 19–20, 24–27, 35–36, 38, 50, 52, 71, 244, 313, 315–316, 353, 365, 397
McCauley Darren 172–173, 175–176
Meadows Donella H. 41
Middlemiss Lucie 176

Mielus Piotr 203
 Mierzejewski Alfred C. 228, 232–233, 239
 Miętus Agata 122, 357, 369, 397
 Mijin Cha J. 171
 Milbradt Georg 238
 Mises Ludwig von 224, 228–230
 Misiński Wojciech 87–89
 Miszewski Maciej 76–77, 107, 313, 356, 368, 397
 Mitchell Daniel J. 233
 Monson Christian 230, 232
 Moszyński Michał 40, 44, 51, 256, 353, 362, 365, 374, 398
 Motowidlak Tomasz 149
 Mueller Antony 227–228, 230, 232

N

Nedergaard Peter 12, 19, 22–23, 28–29, 31–39, 353, 365
 Nelson Charles R. 137
 Niskanen William A. 228
 Nordhaus William D. 136
 North Douglas C. 43, 229, 258, 266
 Nowakowska Aleksandra 170, 178
 Nowosielski Tomasz 69, 72

O

Oermann Nils Ole 257
 Oleksyn Tadeusz 78–79, 81
 Olk Julian 189
 Olson Mancur 229–230
 Oreskes Naomi 120
 Ostrom Elinor 225
 Otlhogile Monkgogi 169, 175
 Ovaska Tomi 229

P

Paldam Martin 229
 Pareto Vilfredo 41
 Parkinson Northcote C. 228
 Paska Józef 149
 Pastor Manuel 171–174, 176
 Patnaik Utsa 112
 Pearson Peter J.G. 108
 Peeva Aleksandra 253
 Pellillo Adam 224, 227

Pennington Mark 223, 225
 Petlenko Yuliia 283, 285, 288, 363, 375, 398
 Piketty Thomas 49
 Piątkowski Marcin 234, 237, 240
 Plekhanov Aleksander 253
 Plumpe Werner 229, 232
 Popkiewicz Marcin 52–53, 60–62, 140
 Popper Karl R. 40, 51
 Prandecki Konrad 12
 Price Harry B. 228
 Prisecaru Petre 286
 Pritzl Rupert 238
 Prokopowicz Dariusz 137, 141
 Putin Władimir 147, 214–215, 262–263
 Pysz Piotr 4, 11, 13, 21, 35–36, 38, 40–41, 44, 50–52, 244, 311, 313, 315–316, 353, 365, 398

R

Rapacki Rapacki 29
 Rasoulinezhad Eshan 286
 Ratajczak Marek 89
 Reale Giovanni 55
 Rhonheimer Martin 231, 233
 Ricardo David 45
 Ridderstrand Jacob 292
 Ritschl Albrecht 232–233, 237
 Rizzello Alessandro 286
 Robinson James 234
 Rodney Walter 112
 Rodrik Dani 50, 227
 Rogge Karoline S. 169–170
 Rokicki Tomasz 135
 Roland Gerard 229, 234
 Rosenberg Anabella 179
 Rosset Edward 267
 Roubini Nouriel 12, 26
 Röpke Wilhelm 38, 45, 47–48
 Rudolf Stanisław 87
 Rüstow Aleksander 36
 Rydel Konrad 183

S

Sachs Jeffrey 38–39, 240, 286
 Sala Dariusz 145
 Sally Razeen 231

Salop Steven C. 238
Samuelson Paul A. 136
Sandel Michael J. 32
Sandri Serena 285
Schädelbach Herbert 96
Schlosberg David 171–172, 176
Schnabl Gunther 229–230, 232–233, 237, 239
Scholz Olaf 212
Schott Jeffrey J. 251, 258, 260
Schroeder Heike 181
Schumacher Elizabeth 25
Schumpeter Josef Alois 88
Schuster Antonia 169, 172–173
Sennett Richard 32–33
Sharpe William C. 273
Shiller Robert J. 12, 27
Sieradzki Rafał 152
Silberman Mel 96
Simon Herbert A. 88
Sinn Hans-Werner 238
Skąpska Elżbieta 92–93, 102–103, 356, 368, 398
Skoczylas Andrzej 164
Sleifer Jaap 233
Slynko Mykola 272, 362, 374, 398
Smith Adam 29, 36, 45
Smol Marzena 169
Sobolewski Mirosław 11
Sonnenfeldt Helmut 252
Sroczyński Grzegorz 26
Stacewicz Janusz 95
Stankiewicz Wojciech 12
Stelzenmüller Constanze 241
Stewart Fiona 126
Storr Virgil H. 227
Stryjek Joanna 13
Swałek Aleksandra 96
Szaruga Elżbieta 24
Szplit Andrzej 76, 85, 89, 355, 367, 398
Szulczewski Grzegorz 77

T

Taleb Nassim 148
Taylor Edward 79, 399
Thatcher Margaret 240

Thlon Jan 147, 358, 370, 399
Thlon Michał 147, 152, 358, 370, 399
Thorndike Edward 93
Tikkakoski Päivi 173, 175
Tingyang Zhao 48
Tirole Jean 298
Tomala Justyna 169, 358, 370, 399
Tooze Adam 12, 25
Trump Donald 57, 258
Trypolska Galyna 12
Tullock Gordon 228
Tversky Amos 56, 58–60

U

Ulanowski Tomasz 62, 64
Urbaniec Maria 4, 11, 13, 20, 52, 174, 169, 169, 179–181, 244, 311, 358, 370, 400
Ünsal Gizem 305

V

Vahrenholt Franz 238
Vaubel Roland 238
Velicu Irina 179
Vervaeke Monique 181

W

Wandel Jürgen 222, 229, 360, 372, 400
Warner Anthony 61–63
Weber Erik 43
Weizsäcker Ernst Ulrich von 26, 107
Węgrzyn Paweł 198
Wilkin Jerzy 33, 79, 89, 91, 355, 367
Williams Stephen 174
Williamson Oliver E. 76, 87–88
Wiśniewska Iwona 265, 267
Wölfling Nikolas 149

Y

Yang Senmiao 175, 180

Z

Zadoia Anatoliy O. 281
Zahle Julie 43
Zajączkowska Magdalena 134, 357, 369, 400

Zakeri Behnam 286
Zatorska Monika 96
Zeman-Miszewska Ewa 107, 356, 368, 401
Zitelmann Rainer 229, 234
Zsolnai Laszlo 103,

INDEKS RZECZOWY

A

- administracja
 - publiczna 41, 99–100, 103, 228, 239, 245
- antymonopolizm 35
- antyteza 83

B

- badanie(a)
 - i rozwój 180, 190
 - nad morfologią kryzysów 135
 - nad sankcjami 246–247
 - nad szokami 136
- bank(i) 30, 122, 126, 165, 195–207, 215, 233, 295, 300, 359, 371
 - centralny 243, 250, 260, 262, 313
 - Handlowy 359, 371
 - inwestycyjny 269
 - krajowy 197
 - Szwecji 27
 - Śląski 359, 371
 - Światowy 71, 78, 122, 127, 211, 215, 218
- bezpieczeństwo 20, 70, 80, 101–103, 143, 167, 313
 - dostaw 166–167
 - energetyczne 11, 130, 132, 134–135, 139, 141, 143–144, 146, 160, 165–166, 183–184, 190, 195, 207, 357, 363
 - energetyczno-klimatyczne 80
 - i higiena pracy 171
 - narodowe 200
 - socjalne 74–75, 175
 - wewnętrzne 252
- bezrobocie 92–93, 95, 118, 206, 356, 364
- bilans energetyczny 137, 141, 143–144

C

- cel(e)
 - energetyczny 61, 139, 163–165, 185
 - gospodarcze 12, 76
 - neutralności klimatycznej 172
 - polityczne 244, 361
 - polityki klimatycznej 259, 140, 143, 154, 169, 172, 207
 - polityki zagranicznej 362
 - społeczny 34, 37, 181
 - strategiczny 203
 - środowiskowy 125, 127
 - zielonej transformacji 184, 359
 - zrównoważonego rozwoju 60, 53, 60, 81, 90, 107, 132, 182, 192, 206
- ceny energii 135, 140–142, 147–168, 188, 193, 198, 204, 238, 262, 358
- chaos 25, 51, 102, 212, 312, 365
- COVID-19 21, 138, 140, 152, 184–186, 189, 191, 193, 206, 258, 276, 313, 359, 371
- cywilizacja 20, 24, 26, 53, 61, 64, 77–79, 109, 111, 113, 118–120, 312, 353

D

- dekarbonizacja 67, 72–73, 108, 110, 112, 114, 119, 135, 140, 142–143, 145, 154, 169–170, 176, 179, 356, 358, 363
- demokracja(e) 25–26, 114, 315
- dewzrost 107
- dług
 - ekologiczny 85, 126
 - publiczny 189, 215
- dobro 100
- dobrobyt 27, 28–30, 33, 66, 71, 74–75, 103, 117, 170, 174, 179, 191, 219
 - gospodarczy 174
 - społeczny 15, 170, 315
- dywersyfikacja
 - dostaw 145, 184, 243
 - gospodarcza 180–181
 - źródeł energii 135, 139, 146, 165, 254

E

edukacja 30–31, 80, 99, 103, 118, 121, 175, 179, 219, 251, 263, 272, 280, 304–307, 364, 376
 ekonomiczna 14, 311, 364
elektrownia
 atomowa 68, 135, 357
 gazowe 140, 150, 157–159, 161
 jądrowa 143–144
 systemowe 161
 węglowa 140, 150, 161
 wiatrowa 67, 143
 wodne 150
ekologia 81
ekologizacja 52–54, 73, 354
ekonomia 27, 30, 33, 54, 76, 89, 91–92, 120, 136, 247, 252, 254, 354, 355–356
 behawioralna 55–56, 60
 głównego nurtu 79, 90–91
 instytucjonalna 76, 87–90, 254, 311–315, 356, 360
 liberalna 28, 361
 manipulacji 12, 27
 neoklasyczna 35–36, 76
 polityczna 360
 środowiska 354
 złomu 86
emisja(e)
 dwutlenku węgla (CO₂) 65, 109, 111, 114, 130, 133, 148, 150, 153–155, 172, 379
 gazów cieplarnianych 85, 90, 143, 154, 169, 176
 obligacji wojennych 250
 zanieczyszczeń 52, 61, 72
 zielonych obligacji 122–132
energia
 elektryczna 110, 137, 140–168, 177, 186–188, 214
 jądrowa 94, 140, 143–144, 146, 166, 184,
 odnawialna 13, 61, 71, 84–85, 108–110, 112, 125, 129–131, 135, 137, 140–141, 143–144, 148–150, 166, 175–177, 180, 192, 206, 363
 zielona 123, 288, 293, 298, 357
 zrównoważona 11, 13, 148, 283

Europejski Bank Inwestycyjny 122
Europejski Zielony Ład 11, 73, 85, 110, 113, 120, 154, 162, 194, 358–359

F

finansowanie
 samorządów 90
 zielonych inwestycji 122, 126–127, 129, 363

G

giełda
 Papierów Wartościowych 359
 surowcowa 141
globalizacja 24, 84, 92–95, 211–212, 216, 219, 258, 313, 356, 360, 368, 372
globalizm 94
globalne ocieplenie 63–64, 70, 112, 127, 172

gospodarka(i)
 centralnie planowana 134
 cyfrowa 26, 315
 ekologiczna
 globalna 12, 112, 184
 narodowa 94
 neoliberalna 30
 niebieska 65, 70–75
 niemiecka 183–186, 192–193, 359
 niskoemisyjna 122, 124–126, 172, 175–180, 207
 obiegu zamkniętego 90, 125
 odpadami 125
 oparta na wiedzy 80
 regionalna 180
 rosyjska 214–255,
 rynkowa 12, 80, 114, 118
 surowcowa 136
 światowa 65, 110, 122, 211, 362
 ukraińska 214–216
 zielona 71, 75, 169, 172
 zrównoważona 71, 174–176, 178, 180
gospodarowanie 76–77, 84, 90–91, 93, 102, 109, 114–15, 355
greenwashing 123

I

inflacja 137, 161, 186–188, 190, 193–194, 197–198, 203, 206, 247–249, 296

instrument(y) 37, 47–48, 122, 126–127,
137, 256–261, 275–280, 286, 290
 ekonomiczne 141–142, 257
 dłużne 132
 finansowe 127–130, 198, 203–204,
 290, 300, 357, 369, 373–374
 pochodne 167
 polityki gospodarczej 258
 polityki zagranicznej 244, 361–362
 zapobiegawcze 145
instytucja(e) 28, 76, 87, 89, 91, 101, 126,
128, 170, 182, 185, 199, 200–202, 360
 europejskie 357
 finansowe 202
 formalne 104
 nieformalne 104, 118
integracja
 europejska 12, 219, 244, 360, 362
 na rynku pracy 304, 364
 rynków 135
inteligencja 92
 ekonomiczna 92, 97–98, 356
 emocjonalna 96, 99, 103
 interpersonalna 96, 99
 ludzka 92, 98, 356
 społeczna 89, 92–104, 174, 356
 sztuczna 20, 26–27, 39, 59, 90
inwazja Rosji 109, 137, 141, 145, 147, 152,
202, 214, 217, 219, 243, 245, 247–252,
358, 361, 362, 364
inwestycje 109–110, 112, 114, 117,
122–125, 127, 132, 144, 166, 175, 180,
184, 193, 196, 204, 206
 badania i rozwój 180,
 niskoemisyjne 154, 180–182

K

kapitalizm 12, 14, 22, 27, 316
 kwartalny 83
 neoliberalny 28
 opiekuńczy 22, 37
 patchworkowy 29
 współczesny 22
kapitał
 intelektualny 80, 86, 88
 obrotowy 197
 społeczny 81, 101

 własny 90
konkurencja 11, 27, 64, 74–75, 167, 315,
360
konsumpcja 54, 77, 85, 94, 107, 110, 112,
114–118
konsumpcjonizm 78
korporacje 62, 126, 215
kryzys
 cywilizacyjny 107, 110–111, 114, 119,
 313, 356
 ekologiczny 78, 85, 94, 111
 energetyczny 109, 117, 134–138,
 140–141, 145, 165, 172, 186, 189,
 192–193
 finansowy 31, 215
 klimatyczny 110, 112, 115–116, 143
 migracyjny 109, 112
 myślenia ekonomicznego 13,
 naftowy 185, 193
 paliwowy 135
 pandemii 84
 państwa opiekuńczego 30, 34
 permanentny 31
 surowcowy 135
 zaufania 120
kryzysogenność 31, 33, 39
kryzysowa multiplikacja 39, 353

L

liberalizm 12, 23, 29, 36, 39, 315

Ł

ład

 gospodarczy 35, 82, 313, 353–354
 korporacyjny 205
 naturalny 35
 społeczno-gospodarczy 12, 19–21, 76,
 79, 311, 353
 spontaniczny 82
 stanowiony 82
 zielony 11, 73, 83, 85, 110, 113, 120,
 154, 162, 194, 358–359

M

mechanizm(y) 35, 44–45, 76, 140, 158, 196,
224–226, 243, 245, 371–373,
 cenowy 45, 165

finansowy 285–288, 293–295, 298,
 301–303
 konkurencji 74–75
 koordynacji działań 119
 polityczny 87
 przyczynowy 245–246, 250, 252, 361,
 373
 rynkowy 46, 56, 116, 166–167
 społeczny 170
 metabolizm biosfery 107
 metoda(y) 25, 55, 57, 89, 92, 97, 128, 362
 analizy 242, 361
 naukowa 243
 sokratejska 54–55
 „sygnalizacji świetlnej” 124
 metodologia
 badawcza 123, 128, 148
 nauk ekonomicznych 89
 monopol(e) 45–46, 312
 energetyczny 141

N

Narodowy Bank Polski 195, 203–205, 311
 neoliberalizm 12, 21, 24, 27–30, 35, 41
 neutralność klimatyczna 73, 85, 162, 172,
 193

O

odbudowa
 gospodarki 140, 140, 360
 różnorodności biologicznej 73, 125
 Ukrainy 140, 206, 211–212, 222–223,
 238, 240, 360, 363
 oligopol(e) 45, 48, 312, 315
 ordoliberalizm 12–13, 19, 21–23, 29,
 34–36, 38–39, 41–52, 170, 311, 314,
 353–354, 365–366, 396, 398, 400

P

pandemia 21, 46, 84–85, 114, 137–138,
 140, 148, 152, 184–186, 189, 191, 193,
 206, 214, 258, 359, 371
 państwo(a) 35, 37–38, 74–75, 94, 187, 191,
 199, 355
 członkowskie 154
 dobrobytu 29–30
 opiekuńcze 27–30, 33

socjalne 29–30
 sprawne 81
 papiery wartościowe 122, 126–127
 paradygmat
 ekonomii 76, 89, 120, 397
 gospodarowania 109
 kapitalistycznej gospodarki 114
 wzrostu gospodarczego 107
 partycypacja 182
 pełne zatrudnienie 90
 pieniądz 190, 354
 Plan Marshalla 13, 222–223, 226–228, 232,
 237
 podatek 30–31, 33–34, 75, 114, 116–117,
 142, 161–162, 166, 175, 188, 200, 250,
 362
 podłoże
 ekonomiczne 195
 kryzysu finansowego 26, 111
 urodzajne 20, 26
 polityka 11, 22, 35, 57, 107, 119, 175, 181,
 316, 363
 antymonopolowa 35
 dekarbonizacji 140
 ekologiczna 171
 energetyczna 61, 139, 143–144,
 165–166, 185,
 gospodarcza 36, 108, 249
 klimatyczna 134–135, 140–141, 144,
 148–149, 169, 357–358
 konkurencji 35
 makroekonomiczna 136–138
 monetarna 35, 313
 niemiecka 185,
 pieniężna 198, 203
 publiczna 165, 169
 rynku pracy 364
 skupu zboża 217
 społeczna 13, 22–23, 27, 30, 33–34,
 36–39, 141–143, 170, 182, 353
 społeczno-gospodarcza 12, 21, 23,
 354
 zagraniczna 241–242, 244–245,
 361–362
 porządek
 aksjonormatywny 76
 globalny 24
 polityczny 245

- społeczno-gospodarczy 353
- społeczny 37
- postęp
 - integracji z UE 244
 - nauk przyrodniczych 175
 - techniczno-naukowy 92, 119, 153, 175, 356
- potencjał
 - antropijny 19, 353
 - energetyczny 170
 - infrastruktury 80
 - intelektualny 121
 - inwestycyjny 362
 - technologiczny 27, 61
- prawo
 - człowieka 244
 - do zamieszkania 84
 - energetyczne 163–164
 - globalizacji 84
 - międzynarodowe 244–245, 361
 - polityczne 173
 - pracy 75
 - „silniejszego” 118
 - własności 88
- proces(y)
 - decyzyjny 87, 173–176, 180, 182, 294
 - dekarbonizacji 142, 169, 179
 - globalizacyjny 212
 - gospodarowania 84, 91
 - integracyjny 87, 239
 - inwestycyjny 273
 - produkcji 94, 244
 - stopniowego odchodzenia od węgla 177–178
 - transformacji 120, 132, 145, 166, 170, 180, 182
 - tworzenia wartości 96
- przedsiębiorczość 37, 96, 100, 104, 179–180

R

- racjonalność
 - działania gospodarczego 95
 - metodologiczna 96
 - rzeczowa 102–103
 - społeczna 102–103
 - ustrojowa 315
 - zachowań 97

- reforma(y)
 - gospodarcza 223–224, 232, 235, 244, 272, 301, 311
 - instytucjonalna 223, 229, 232–233, 237, 239
 - polityczna 224, 360
 - prospołeczna 31, 281
 - rolna 217
 - rynkowa 236–237, 289, 360, 372
 - sektora energetycznego 134, 357, 369
- religia 55, 195, 214
- rewolucja(e)
 - pomarańczowa 183, 214
 - przemysłowa 26–27, 79–80, 89, 216
 - zielona 63
- rodzina 37, 97, 98, 101, 104, 215
- rolnictwo 25, 57, 61–62, 66, 78, 118, 124, 130, 216–218, 360
- rynek
 - energii 141, 145, 147–153, 157, 159, 162, 166, 194, 358
 - finansowy 126–127, 129
 - gazu 156
 - globalny 219, 357
 - graczy 56–57
 - kapitałowy 122
 - mody 110
 - pracy 34, 90, 94, 170, 175, 178–179, 182, 205, 364, 400
 - ropy naftowej 137
 - surowcowy 109, 136–137, 203
 - walutowy 203
 - węgla kamiennego 159
 - wolny 28, 33, 35, 37, 170, 182
 - wydawniczy 34, 57
 - zielonych obligacji 123, 125–126, 129–130, 357

S

- sankcje
 - finansowe 243, 247, 250
 - gospodarcze 199–200, 241–251, 254–271
 - handlowe 250–252
 - indywidualne 199
 - międzynarodowe 192, 206, 242, 245–246

na Rosję 108, 141, 199–202, 241–242, 245, 247–249, 251–270
 nałożone przez UE 196, 198, 200–201
 sektorowe 199, 252–253

solidarność 81, 182, 314

społeczeństwo 32, 35, 38–39, 76, 85, 94, 104, 119, 175, 178, 182, 312
 cyfrowe 80
 demokratyczne 60
 informacyjne 94
 inkluzyjne 175, 182
 kapitalistyczne 28
 obywatelskie 120–121, 181
 postindustrialne 94
 ukraińskie 183, 241

społeczna gospodarka rynkowa (SGR) 12–14, 19–23, 34–36, 39, 52–53, 65, 81, 85–86, 170, 182, 244, 311, 313–314

sprawiedliwa transformacja 144, 154, 166, 169–182, 358

sprawiedliwość 23, 36, 172–173, 176
 dystrybucyjna 172–173
 energetyczna 176, 180
 klimatyczna 172
 społeczna 11, 36, 170–171, 174
 środowiskowa 171–173

subsydiarność 37

suwerenność 144, 200, 244

szkoła
 ekonomiczna 52
 historyczna 314
 myśli ekonomicznej 360

szoki
 cenowe 135, 139–140–141, 157, 168, 357–358
 naftowy 136, 140
 podażowe 136–137
 popytowe 137

Ś

ślad węglowy 112–113, 115, 180, 356

T

Towarowa Giełda Energii 150

transformacja
 cyfrowa 220

energetyczna 11–15, 52–55, 58, 60, 62, 64, 110, 113, 122–128, 130–132, 137, 140, 142–145, 166, 168, 170, 175–176, 178, 206, 254, 354, 363

gospodarczo-energetyczna 14, 53, 107–120, 356–357

rynku pracy 178

sektora elektroenergetycznego 132, 134–145, 357

sprawiedliwa 144, 154, 169–182, 358

zielona 183–194, 359, 363

zrównoważona 52, 127, 174

U

ubezpieczenie
 społeczne 34, 75

usługa(i) 92, 94, 97, 99–100, 102–103, 116, 161–162, 201, 204–206, 356
 bankowe 203
 dla uchodźców 201, 203–204
 ekosystemowe 85
 energetyczne 172
 finansowe 197, 204
 internetowe 101–102
 materialne 117
 niematerialne 102, 118
 płatnicze 202, 204
 publiczne 31

ustrój
 gospodarczy 314
 ładu społeczno-gospodarczego 13, 20–21, 27, 35, 39
 kapitalistyczny 110–111
 społeczno-gospodarczy 316

W

wartość(ci) 100–101, 103, 206–207
 eksportu 219
 importu 192
 intelektualne 103
 rubla 247–249
 społeczna 96

wizja 24, 108, 120
 planu Marshalla 213
 społeczeństwa 60

własność
 prywatna 35, 314, 354

wojna 211–212, 217, 221, 244, 247–248,
314, 360
 atomowa 312
 w Ukrainie 53, 64, 75, 109–110, 130,
 132, 134–135, 142, 144–145, 147,
 157, 167, 183–199, 202–207, 211–
 212, 241, 244–245, 357–359, 361
 zimna 25
wolność 35, 39, 43, 46–47, 64, 97, 231,
234–235, 241, 313
 gospodarcza 74, 236–237, 239, 314
 rynkowa 13
World Bank 112, 127, 226, 294–295

Z

zasada(y)
 Balanced Scorecard 89
 fair play 171
 „humanizmu gospodarczego” 38
 just in time 84
 konstytuujące 35
 ładu 35, 82
 ochrony własności 64
 odpowiedzialności 64
 państwa opiekuńczego 23
 prawa międzynarodowego 245, 361
 racjonalności 95
 relacji 102
 równości 182
 SGR 81, 86
 solidaryzmu 34
 subsydiarności 37
 wolności gospodarczej 64, 74
 Zielonego Ładu 192, 194, 359
 zrównoważonego rozwoju 80–81, 192
zaufanie 83, 100–103, 120, 185, 195
 społeczne 25
zielone obligacje 90, 122–133, 357
zielony ład 11, 73, 85, 110, 113, 120, 154,
162, 194, 358–359
zmiany klimatyczne 12, 62, 74, 85, 119,
123, 126–127, 130, 176, 180, 195, 357
zrównoważona(y)
 energetyka 148
 finansowanie 90, 125–126, 133, 357
 gospodarka 174–176, 178, 180
 niebieska gospodarka 72–74
 plan dietetyczny 62

postęp 175
produkcja 74
rozwój 11–13, 53, 60, 71–72, 74,
79–81, 107, 122–124, 126–127, 132,
170–171, 174–176, 181–182, 192,
206, 354, 356, 358, 363
transformacja 14, 52, 145, 157, 363
zarządzanie 193
żywność 62

NOTY O AUTORACH

Prof. Dr. Vitali Altholz – Profesor specjalizujący się w General Business Administration na IU International University of Applied Sciences w Bremie (Niemcy). Po ukończeniu studiów ekonomicznych na Uniwersytecie w Dortmundzie pracował dla niemieckiego producenta samochodów jako zastępca przedstawiciela zagranicznego. Stopień doktora nauk ekonomicznych uzyskał w Internationales Hochschulinstitut (IHI) Zittau (Technische Universität Dresden w Niemczech).
ORCID 0009-0001-1023-6522, e-mail: vitali.altholz@iu.org

Dr inż. Andrzej Brożek – Zawodowo związany z sektorem elektroenergetycznym, gdzie zajmuje się analizą rynków paliw i energii, otoczenia makroekonomicznego, modelowaniem matematycznym, jak również współtworzeniem strategii inwestycyjnych. Biegły sądowy w zakresie rynku energii elektrycznej i produktów powiązanych oraz ekonomii i finansów. Członek Towarzystwa Obrotu Energią (TOE). Autor książki pt. *Ceny energii a wzrost gospodarczy w Polsce*, wydanej w 2020 r. nakładem Wydawnictwa Difin SA.
ORCID: 0000-0002-4950-2816, e-mail: andrzej.brozek88@gmail.com

Prof. dr hab. Józefa Famielec – Profesor nauk ekonomicznych, długoletni kierownik Katedry Finansów Rozwoju Zrównoważonego w Uniwersytecie Ekonomicznym w Krakowie. Promotorka ponad 20 doktorantów. Autorka ponad 450 publikacji. Nagrodzona przez Ministra Nauki za całokształt dorobku pt. *Od mezoekonomii przez mikroekonomię do ekonomii społecznej i ekologicznej – w perspektywie finansów rozwoju zrównoważonego*. Od wielu lat współpracuje z otoczeniem gospodarczym. Członek Polskiego Towarzystwa Ekonomicznego.
ORCID: 0000-0001-5248-8472, e-mail: famielej@uek.krakow.pl

Dr hab. Eugeniusz Gostomski, prof. WSB – Emerytowany profesor Uniwersytetu Gdańskiego. Do 2021 r. profesor w Katedrze Biznesu Międzynarodowego Uniwersytetu Gdańskiego. Wykładowca w Uniwersytecie WSB Merito w Gdańsku. Jest autorem i współautorem kilkuset publikacji z zakresu handlu światowego, gospodarki morskiej, bankowości i finansów przedsiębiorstw, m.in. książek pt. *Gospodarka Niemiec; Bankowość międzynarodowa; Źródła i sposoby finansowania przedsiębiorstw; Przewodnik bankiera; Międzynarodowy handel morski*.
ORCID: 0000-0003-0699-1928, e-mail: egostomski@wp.pl

Prof. Dr. Harold James – Profesor historii i stosunków międzynarodowych na Uniwersytecie w Princeton (USA). Specjalizuje się w historii gospodarczej Niemiec oraz procesach globalizacji. Jest autorem kilku książek, m.in. *The Creation and Destruction of Value: The Globalization Cycle*; *Making the European Monetary Union* oraz *The Euro and the Battle of Ideas*. W 2004 r. został wyróżniony nagrodą Helmuta Schmidta, a w 2005 r. nagrodą Ludwiga Erharda. Doktor honoris causa Uniwersytetu w Lucernie. Publikuje m.in. w „Project Syndicate” i „Wszystko co najważniejsze”.
e-mail: hjames@princeton.edu

Dr Marzenna James – Wykładowca stosunków międzynarodowych w Princeton School of Public and International Affairs na Uniwersytecie w Princeton. Autorka prac na temat wpływów politycznych na międzynarodowe stosunki ekonomiczne. Publikowała m.in. w czasopismach: „Studia Polityczne”, „Kultura i Społeczeństwo” oraz „Project Syndicate”. Otrzymała tytuł doktora na Wydziale Polityki w Princeton University, gdzie wykłada od 1996 r.
e-mail: mjames@princeton.edu

Dr Anna Jurczuk – Adiunkt na Wydziale Ekonomii i Finansów Uniwersytetu w Białymstoku. Autorka i redaktorka publikacji z zakresu teorii ładu gospodarczego, Społecznej Gospodarki Rynkowej i ordoliberalizmu, w tym książek pt. *Stanowiony i spontaniczny ład gospodarczy w procesie transformacji systemowej Polski i byłej NRD*; *Spontaniczne i stanowione elementy ładu gospodarczego w procesie transformacji – dryf ładu czy jego doskonalenie?* oraz *Ład gospodarczy a współczesna ekonomia*. Członek Polskiego Towarzystwa Ekonomicznego oraz założycielka i członek Forum Myśli Instytucjonalnej.
ORCID: 0000-0002-6467-4747, e-mail: a.jurczuk@uwb.edu.pl

Dr Katarzyna Kamińska – Adiunkt w Katedrze Badań Gospodarki Niemieckiej Szkoły Głównej Handlowej w Warszawie. Ukończyła ekonomię na Uniwersytecie Mikołaja Kopernika w Toruniu, gdzie uzyskała także stopień naukowy doktora nauk ekonomicznych. Autorka i współautorka publikacji naukowych w zakresie makroekonomii, polityki gospodarczej, ekonomii instytucjonalnej, polityki ochrony konkurencji i konsumentów, Społecznej Gospodarki Rynkowej i polsko-niemieckich stosunków gospodarczych. Członek Polskiego Towarzystwa Ekonomicznego.
ORCID: 0000-0003-0497-7452, e-mail: kkamins@sgh.waw.pl

Dr Iryna Kapanajko – Nauczyciel języka angielskiego, tłumacz, adiunkt w Military Institute of Telecommunications and Information Technologies w Kijowie (Ukraina).
e-mail: kapanajiko@gmail.com

Dr Inna Korsun – Adiunkt w Kyiv National University of Construction and Architecture (Ukraina).
ORCID: 0000-0002-4959-9056, e-mail: iservatinskaya@gmail.com

Dr Ewa Kulińska-Sadłocha – Adiunkt w Katedrze Bankowości Instytutu Finansów w Uniwersytecie Łódzkim. Absolwentka Akademii Ekonomicznej w Poznaniu (obecnie Uniwersytet Ekonomiczny w Poznaniu), dr nauk ekonomicznych, posiada ponad 20-letnie doświadczenie dydaktyczne i organizacyjne jako nauczyciel akademicki, a także doświadczenie zdobyte w praktyce gospodarczej: bankowości, rachunkowości czy controllingu. Autorka i współautorka licznych publikacji naukowych i popularno-naukowych w zakresie finansów, zrównoważonego rozwoju oraz Społecznej Gospodarki Rynkowej, wielokrotna uczestniczka międzynarodowych seminariów nt. Społecznej Gospodarki Rynkowej. Członek Polskiego Towarzystwa Ekonomicznego.
ORCID: 0000-0002-8183-6111, e-mail: ewa.kulinska@uni.lodz.pl

Prof. dr hab. Elżbieta Mączyńska – Absolwentka Uniwersytetu Warszawskiego, profesor nauk ekonomicznych, związana ze Szkołą Główną Handlową w Warszawie, w tym jako organizatorka i kierownik Podyplomowych Studiów Wyceny Nieruchomości. Członkini Rady do spraw Szkolnictwa Wyższego, Nauki i Innowacji w Narodowej Radzie Rozwoju przy Prezydencie RP. Członkini Komitetu Prognoz i Komitetu Nauk Ekonomicznych Polskiej Akademii Nauk. Członkini Rady Naukowej Instytutu Nauk Ekonomicznych PAN. Prezes Polskiego Towarzystwa Ekonomicznego w latach 2005–2021, a obecnie – prezes honorowa Polskiego Towarzystwa Ekonomicznego. Specjalistka z obszaru ekonomii, w tym analizy ekonomicznej, finansów i wyceny przedsiębiorstw oraz systemów społeczno-gospodarczych. Kreatorka ekonometrycznych modeli predykcji bankructwa.
ORCID: 0000-0002-4624-4268, e-mail: elzbieta.maczynska@gmail.com

Mgr Agata Miętus – Absolwentka kierunku studiów *przedsiębiorczość i innowacje w gospodarce* na Uniwersytecie Ekonomicznym w Krakowie. Obecnie zatrudniona w Międzynarodowym Funduszu Wyszehradzkim w Bratysławie. Jej zainteresowania badawczo-naukowe koncentrują się na gospodarce obiegu zamkniętego, metodach finansowania zrównoważonego rozwoju oraz zagadnieniach dotyczących przedsiębiorczości kobiet w Polsce i w Europie.
e-mail: mietusagata@gmail.com

Prof. dr hab. Maciej Miszewski – Emerytowany profesor Uniwersytetu Ekonomicznego w Katowicach, obecnie profesor honorowy tej uczelni. Autor prac podejmujących problematykę transformacji gospodarczej i globalnych przemian gospodarki kapitalistycznej. Zwolennik odrzucenia paradygmatu ekonomii głównego nurtu oraz stosowania klasycznego instytucjonalizmu w badaniach rzeczywistości społeczno-gospodarczej. Autor opracowań promujących ideę SGR, współzałożyciel i członek Rady Naukowej Forum Myśli Instytucjonalnej.
ORCID: 0000-0003-1853-2876, e-mail: e.m.miszewscy@pro.onet.pl

Dr hab. Michał Moszyński, prof. UMK – Profesor Uniwersytetu Mikołaja Kopernika w Toruniu w Katedrze Ekonomii. W swoich badaniach koncentruje się na zagadnieniach makroekonomii, rynku pracy, gospodarki Niemiec, ordoliberalizmu i ekonomii instytucjonalnej. Opublikował trzy monografie poświęcone gospodarce Niemiec. Od 2020 r. prezes Oddziału Polskiego Towarzystwa Ekonomicznego w Toruniu. ORCID: 0000-0003-1197-8744, e-mail: moszyn@umk.pl

Dr Yuliia Petlenko – Adiunkt w Copenhagen Business School (Denmark) oraz Taras Shevchenko National University of Kyiv (Ukraine). ORCID: 0000-0001-5984-5145, e-mail: yp.msc@cbs.dk

Dr hab. Piotr Pysz, prof. WANS – Profesor Wschodnioeuropejskiej Akademii Nauk Stosowanych w Białymstoku. Od 1982 r. czynny naukowo i dydaktycznie na terenie Niemiec i Polski. Autor ponad 200 publikacji naukowych podejmujących problematykę transformacji systemowej, ordoliberalizmu i Społecznej Gospodarki Rynkowej (SGR) (w językach polskim, niemieckim, angielskim i rosyjskim). Najważniejszą publikacją jest wydana w 2008 r. w Wydawnictwie Naukowym PWN książka pt. *Społeczna Gospodarka Rynkowa. Ordoliberalna koncepcja polityki gospodarczej*. Od ponad 30 lat organizuje we współpracy z Polskim Towarzystwem Ekonomicznym coroczne międzynarodowe seminaria na temat SGR i jej funkcjonowania w Europie. ORCID: 0000-0003-4390-9882, e-mail: pyszpiotr@googlemail.com

Dr Mykola Slynko – Adiunkt w Cherkasy State Technological University (Ukraina). e-mail: slynkokolya@ukr.net

Dr hab. Elżbieta Skąpska – Doktor habilitowany nauk społecznych w dyscyplinie ekonomia i finanse, adiunkt w Katedrze Zarządzania, Ekonomii i Finansów Wydziału Inżynierii Zarządzania Politechniki Białostockiej. Członkini Polskiego Towarzystwa Ekonomicznego. Wielokrotna uczestniczka międzynarodowego seminarium naukowego o Społecznej Gospodarce Rynkowej, odbywającego się w Niemczech i w Polsce. Główne zainteresowania naukowo-badawcze: ekonomika usług, przedsiębiorczość, gospodarka rynkowa. ORCID: 0000-0003-0664-0917, e-mail: elzbieta.skapska@onet.eu

Dr hab. Andrzej Szplit, prof. ANS – Profesor Akademii Nauk Stosowanych im. prof. Edwarda Lipińskiego w Kielcach. Absolwent Wyższej Szkoły Ekonomicznej we Wrocławiu (obecnie Uniwersytet Ekonomiczny), gdzie również obronił doktorat z zakresu finansów przedsiębiorstw. W latach 1984–1990 przebywał na stypendium w Niemczech. W listopadzie 1989 r. uzyskał stopień doktora habilitowanego nauk ekonomicznych w Wyższej Szkole Ekonomii w Berlinie w zakresie ekonomiki i finansowania spółdzielczego budownictwa mieszkaniowego. W latach 90. XX wieku pełnił funkcję prodziekana do spraw kierunku zarządzanie i marketing na Politechnice Świętokrzyskiej. Jest emerytowanym profesorem Uniwersytetu Jana Kochanowskiego w Kielcach. Jest autorem wielu monografii i artykułów naukowych

krajowych i zagranicznych. Na zlecenie Narodowego Banku Polskiego opracował monografię o prof. Edwardzie Taylorze. W Polskim Towarzystwie Ekonomicznym pełni funkcję honorowego prezesa Zarządu Oddziału w Kielcach, członka Rady Naukowej Zarządu Krajowego PTE, członka Kapituły na najlepszy podręcznik z ekonomii. Jest członkiem Zarządu Kieleckiego Towarzystwa Naukowego.

ORCID: 0000-0003-2161-8187, e-mail: andrzej.szplit@gmail.com

Mgr Jan Thlon – Doktorant na Wydziale Prawa, Administracji i Stosunków Międzynarodowych Krakowskiej Akademii im. A. Frycza-Modrzewskiego. W pracy naukowej specjalizuje się w prawie gospodarczym, ze szczególnym uwzględnieniem zagadnień prawa upadłościowego oraz energetycznego. Autor publikacji naukowych z zakresu prawa gospodarczego. Aktualny obszar zainteresowań oscyluje szczególnie wokół otoczenia prawnego, jak i ekonomicznego procesów związanych z wytwarzaniem oraz obrotem energią elektryczną.

ORCID: 0000-0002-4571-8679, e-mail: janthlon@gmail.com

Dr Michał Thlon – Adiunkt w Katedrze Ekonomii Stosowanej Uniwersytetu Ekonomicznego w Krakowie. Biegły sądowy w zakresie ekonomii, finansów i rynku energii. Współpracownik firm konsultingowych m.in. w obszarze zarządzania ryzykiem oraz modelowania ekonometrycznego wpływu zmienności cen energii na agregaty makroekonomiczne. Stażysta na Corvinus University of Budapest. Członek Centrum Badań nad Bezpieczeństwem – instytucji prowadzącej badania w zakresie bezpieczeństwa krajów Europy Środkowo-Wschodniej, odpowiedzialny za rynek energii. Współautor ponad 100 raportów badawczych. Autor kilkuset opinii niejawnych zrealizowanych na zlecenie organów wymiaru sprawiedliwości. Autor i współautor ponad 100 publikacji naukowych dotyczących zarządzania ryzykiem oraz szoków cenowych na rynku energii.

ORCID: 0000-0001-9627-7773, e-mail: thlonm@uek.krakow.pl

Mgr Justyna Tomala – Asystent badawczo-dydaktyczny w Katedrze Przedsiębiorczości i Innowacji Uniwersytetu Ekonomicznego w Krakowie. Jej zainteresowania naukowe koncentrują się wokół zrównoważonego rozwoju, ekoinnowacji, krytycznych surowców mineralnych oraz ekonomii rozwoju. Posiada wieloletnie doświadczenie projektowe – uczestniczyła w projektach finansowanych przez Narodowe Centrum Badań i Rozwoju oraz Komisję Europejską. Brała również udział w kilkunastu projektach mobilności dla młodzieży wspieranych przez program Erasmus+, np. Green Entrepreneurship – Easier Done than Said! Jest członkiem Europejskiego Stowarzyszenia Ekonomistów Środowiska i Zasobów Naturalnych (EAERE), Polskiego Towarzystwa Ekonomicznego (PTE) oraz Polskiego Stowarzyszenia Ekonomistów Środowiska i Zasobów Naturalnych (PSEiZN).

ORCID: 0000-0001-6090-9337, e-mail: justyna.tomala@uek.krakow.pl

Dr hab. Maria Urbaniec, prof. UEK – Profesor Uniwersytetu Ekonomicznego w Krakowie oraz kierownik Katedry Przedsiębiorczości i Innowacji Uniwersytetu Ekonomicznego w Krakowie. Studia magisterskie oraz stopień doktora nauk ekonomicznych uzyskała w Internationales Hochschulinstitut (IHI) Zittau/Technische Universität Dresden w Niemczech. Stopień naukowy doktora habilitowanego nauk społecznych został jej nadany przez Radę Dyscypliny Ekonomia i Finanse Uniwersytetu Ekonomicznego w Krakowie. Jest autorem lub współautorem ponad 200 publikacji o charakterze interdyscyplinarnym. Jest członkiem krajowych i międzynarodowych organizacji naukowych, m.in. European Council for Small Business and Entrepreneurship (ECSB), Polskiego Stowarzyszenia Ekonomistów Środowiska i Zasobów Naturalnych (PSESIZN), a także wiceprezesem Polskiego Towarzystwa Ekonomicznego (PTE), członkiem Rady Naukowej PTE oraz prezesem Oddziału PTE w Krakowie. Głównymi obszarami jej zainteresowań naukowych są: przedsiębiorczość, innowacyjność gospodarki, ekoinnowacje, ekonomia zrównoważonego rozwoju, rynek pracy, gospodarka cyfrowa.

ORCID: 0000-0001-8307-8396, e-mail: maria.urbaniec@uek.krakow.pl

Dr hab. Jürgen Wandel, prof. SGH – Dyrektor Polsko-Niemieckiego Forum Akademickiego oraz kierownik Katedry Badań Gospodarki Niemieckiej w Szkole Głównej Handlowej w Warszawie. W latach 2012–2018 był przedstawicielem Niemieckiej Centrali Wymiany Akademickiej (DAAD) przy SGH. Do jego zainteresowań naukowych należą: polsko-niemieckie stosunki gospodarcze, problematyka transformacji i rozwoju gospodarki w krajach Europy Środkowo-Wschodniej, ekonomia instytucjonalna (ogólnie oraz w kontekście gospodarki niemieckiej), teoria i polityka konkurencji, ekonomia polityczna, ordoliberalizm oraz austriacka szkoła ekonomii.

ORCID: 0000-0002-3258-8668, e-mail: jwande@sgh.waw.pl

Dr Magdalena Zajączkowska – Prawniczka i ekonomistka. Studia magisterskie ukończyła na Uniwersytecie Jagiellońskim oraz Akademii Ekonomicznej w Krakowie (obecnie UEK). Doktor nauk ekonomicznych w dyscyplinie ekonomia. Adiunkt w Katedrze Zarządzania Organizacjami Publicznymi UEK. Dyrektorka studiów podyplomowych Manager ESG w Uniwersytecie Ekonomicznym w Krakowie. Od 2017 roku przedstawicielka Polski w Grupie Roboczej ds. Ekonomii Energetyki Jądrowej (Working Party on Nuclear Energy Economics, WPNE), działającej przy NEA, OECD. Realizatorka projektów krajowych i międzynarodowych. Zainteresowania naukowe obejmują tematykę polityki klimatyczno-energetycznej, transformacji energetycznej, bezpieczeństwa energetycznego, rynków energii oraz zrównoważonego rozwoju. Autorka i współautorka kilkudziesięciu pozycji naukowych.

ORCID: 0000-0001-7449-8698, e-mail: magdalena.zajaczkowska@uek.krakow.pl

Dr hab. Ewa Zeman-Miszewska – Zatrudniona od 1972 r. na Uniwersytecie Ekonomicznym w Katowicach (pełniła kolejno funkcje kierownika: Zakładu Badania Rynków, Samodzielnego Zakładu Gospodarki i Administracji Publicznej, a następnie Katedry Ekonomii Politycznej). Od 2022 r. honorowy profesor Uniwersytetu Ekonomicznego w Katowicach.

ORCID: 0000-0002-3675-0810, e-mail: e.m.miszewscy@pro.onet.pl

WYBRANE TYTUŁY WYDAWNICZE POLSKIEGO TOWARZYSTWA EKONOMICZNEGO

Seria *Nobliści z ekonomii*

David Card, Alan B. Krueger

Mit i pomiar. Nowa ekonomia płacy minimalnej

William Nordhaus

Kasyno klimatyczne. Ryzyko, niepewność i ekonomia globalnego ocieplenia

Joseph E. Stiglitz, Jean-Paul Fitoussi, Martine Durand

Poza PKB. Mierzmy to, co ma znaczenie dla rozwoju społeczno-gospodarczego

George A. Akerlof, Robert J. Shiller

Złować frajera. Ekonomia manipulacji i oszustwa

Nicolas Barr, Peter Diamond

Reformy systemu emerytalnego. Krótki przewodnik

Joseph E. Stiglitz, Amartya Sen, Jean-Paul Fitoussi

Błąd pomiaru. Dlaczego PKB nie wystarcza?

Christopher A. Pissarides

Teoria bezrobocia w stanie równowagi

Dale T. Mortensen

Dyspersja płac. Dlaczego podobni pracownicy zarabiają różnie?

Joseph E. Stiglitz

Freefall. Jazda bez trzymanki

Robert J. Shiller

Finanse a dobrobyt społeczny

Mathias Dewatripont, Jean-Charles Rochet, Jean Tirole

Zbilansować banki: nauka z kryzysu finansowego

Seria *Społeczna Gospodarka Rynkowa*

Elżbieta Mączyńska, Piotr Pysz, Maria Urbaniec (red. naukowa)

Spółeczna Gospodarka Rynkowa – Ordoliberalizm a nieład współczesnego świata

Elżbieta Mączyńska, Piotr Pysz (red. naukowa)

Spółeczna Gospodarka Rynkowa – ustrojowa przyszłość

Elżbieta Mączyńska, Piotr Pysz (red. naukowa)

Spółeczna Gospodarka Rynkowa w dobie pandemii i postpandemii

Elżbieta Mączyńska, Piotr Pysz (red. naukowa)

Spółeczna Gospodarka Rynkowa i integracja europejska w czasach dziejowego przełomu

Elżbieta Mączyńska, Piotr Pysz (red. naukowa)

Spółeczna Gospodarka Rynkowa a wartości europejskie

Elżbieta Mączyńska, Piotr Pysz (red. naukowa)

Spółeczna Gospodarka Rynkowa – Polska i integracja europejska

Elżbieta Mączyńska (red. naukowa)

Modele ustroju społeczno-gospodarczego. Kontrowersje i dylematy

Elżbieta Mączyńska (red. naukowa)

Ekonomia dla przyszłości. Fundamentalne problemy w teorii ekonomii i praktyce gospodarczej

Piotr Pysz, Anna Grabska, Michał Moszyński

Spontaniczne i stanowione elementy ładu gospodarczego w procesie transformacji – dryf ładu czy jego doskonalenie?

Elżbieta Mączyńska, Piotr Pysz (red. naukowa)

Ordoliberalizm i Spółeczna Gospodarka Rynkowa wobec wyzwań współczesności

Ludwig Erhard

Dobrobyt dla wszystkich

X Kongres Ekonomistów Polskich

Bogusław Fiedor, Marian Gorynia, Elżbieta Mączyńska (red. naukowa)

Nauki ekonomiczne i wyzwania współczesności. Fundamentalne problemy w teorii i praktyce

Bogusław Fiedor, Marian Gorynia, Elżbieta Mączyńska (eds.)

The Economic Sciences and Contemporary Challenges. Fundamental Problems in Theory and Practice

Bogusław Fiedor, Marian Gorynia, Łukasz Hardt (red. naukowa)

Jednorodność czy pluralizm. Rozważania nad naturą nauk ekonomicznych i gospodarki

Eugeniusz Kwiatkowski, Beata Majecka, Ewa Mińska-Struzik (red. naukowa)

Gospodarka a megatrendy rozwoju współczesnego świata. Tom I

Eugeniusz Kwiatkowski, Beata Majecka, Ewa Mińska-Struzik (red. naukowa)

Gospodarka a megatrendy rozwoju współczesnego świata. Tom II

Stanisław Owsiak, Jerzy Wilkin, Małgorzata Zaleska (red. naukowa)

Sfera realna i regulacyjna gospodarki

Pełna oferta wydawnicza dostępna jest w księgarni internetowej
Polskiego Towarzystwa Ekonomicznego
<https://ksiazkiekonomiczne.pte.pl/>

Książki można również kupić w siedzibie PTE
ul. Nowy Świat 49, 00-042 Warszawa
tel. 22 551-54-01, e-mail: sklep@pte.pl

[...] Społeczna Gospodarka Rynkowa to wzorcowy, rekomendowany przez UE model ustroju społeczno-gospodarczego, wskazany także w artykule 20 Konstytucji Rzeczypospolitej Polskiej. To model społeczno-gospodarczego ładu, opartego na równowadze trzech kluczowych filarów: gospodarczego, społecznego i ekologicznego. Nasilające się obecnie przejawy chaosu i wzrost entropii w wielu obszarach życia społeczno-gospodarczego wskazują na potrzebę, czy wręcz konieczność kształtowania ustroju ładu. Modelem ustroju ładu jest właśnie ordoliberalna koncepcja Społecznej Gospodarki Rynkowej. [...] Przedstawione w tej publikacji analizy mają wymiar interdyscyplinarny, co sprzyja holistycznemu podejściu do badań i co wobec złożoności badanej problematyki jest wręcz niezbędne. [...] Autorami są ekonomiści, politolodzy, socjolodzy i filozofowie, od lat prowadzący naukowe studia literatury przedmiotu oraz badania na temat SGR. [...] Lektura ta powinna zainteresować każdego, komu zależy na postępie i dobrobycie społecznym oraz podnoszeniu jakości życia ludzi.

Fragment Wstępu

[...] Monografia dotyczy różnych aspektów adaptacji i rozwoju Społecznej Gospodarki Rynkowej z perspektywy wyzwań ekonomicznych, społecznych i ekologiczno-klimatycznych stojących przed współczesnym światem. Obejmuje także kwestie dotyczące transformacji gospodarczej i energetycznej w wybranych krajach Unii Europejskiej, z uwzględnieniem wyzwań dla gospodarki unijnej i ukraińskiej, wynikających z agresji rosyjskiej na Ukrainę oraz ze współczesnych przesileń geopolitycznych i trudności ekonomicznych. Monografia stanowi zatem ważny i interesujący wkład do dyskusji nad tą problematyką.

Fragment recenzji

dr hab. Małgorzaty Burchard-Dziubińskiej, prof. UŁ

[...] Istnieje bardzo wiele publikacji naukowych o Społecznej Gospodarcie Rynkowej (SGR). Tymczasem PTE przygotowało kolejną monografię, stanowiącą kontynuację wydawanej od lat serii książek o tej koncepcji, nie tylko poszerzając – kolejny raz – zakres jej interpretowania, ale również ukazując sposoby jej odniesienia do rozwiązywania problemów i sprostania wyzwaniom związanym z transformacją energetyczną i wojną na Ukrainie. Ponownie okazało się, że SGR, oferując podejście holistyczne i długoterminowe, świetnie się do tego nadaje. Recenzowana monografia zawiera opracowania wielu autorów, nie tylko polskich, ale i zagranicznych. [...] Sam pomysł napisania monografii o SGR w kontekście transformacji energetycznej w Unii Europejskiej i Ukrainie wpisuje się w nurt aktualnych badań nad tym problemem, przy czym jest na tyle uniwersalny, że może z powodzeniem być wykorzystywany w edukacji formalnej i nieformalnej oraz badaniach naukowych.

Fragment recenzji

dr hab. Barbary Kryk, prof. US

ISBN 978-83-65269-47-8

